

А. Ф. ФУЛОМОВ, М. А. АСҚАРОВА

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

СИНТАКСИС

ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИНИНГ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ УЧУН
ДАРСЛИК

ТЎЛДИРИЛГАН ВА ҚАЙТА ИШЛАНГАН
ИККИНЧИ НАШРИ

„ЎҚИТУВЧИ“ НАШРИЁТИ
Тошкент — 1965

*ЎзССР Олий ва махсус ўрта таълим министрлиги
тасдиқлаган*

Гуломов А. Ғ. ва Асқарова М. А.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Синтаксис.) Т., „Ўқитувчи“,
1965.

316 бет.

1 соавт

Гулямов А. Ғ. и Асқарова М. А. Современный узбекский литературный
язык. (Синтаксис.) Учебник для вузов.

СУЗ БОШИ

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслигининг иккинчи қисми (биринчи қисм ўз ичига кириш, лексика, фонетика ва морфологияни олади) бўлган мазкур китоб филолог-студентлар учун ўзбек тили синтаксисидан қўлланмадир. У янги тузилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси программасига мослаб ёзилди.

Ўзбек тили синтаксисининг айрим қисмлари юзасидан илгари «Содда гап» (1948 ва 1955 йилларда) ва «Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар» (1960 йилда) асарлари нашр этилган бўлса ҳам, лекин бу соҳа бўйича ҳали махсус дарслик яратилмаган эди. Шу муносабат билан нашр қилинган мазкур дарсликда юқорида эслатиб ўтилган асарлардаги маълумотлар, биринчидан, совет тилшунослик фанининг янги ютуқлари асосида қайта ишланди, иккинчидан, бу маълумотларнинг ҳажми ва берилиш тартиби янги программага мосланди.

Дарсликнинг яратилишида бой рус тилшунослик фани, шу фаннинг академик А. А. Шахматов, профессор А. М. Пешковский, академик В. В. Виноградов каби машҳур олимларининг асарлари, СССР Фанлар академияси томонидан нашр этилган «Грамматика русского языка» каби йирик иш ва дарсликлар ҳамда туркология соҳасидаги ишлардан СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси А. Н. Кононовнинг асарлари илмий-назарий ва методологик жиҳатдан асос бўлди.

Китобнинг студентлар учун мўлжалланганлиги, унинг ҳажми муайян программа билан белгиланганлиги дарсликда синтаксиснинг турли назарий масалалари (масалан, қўшма гапнинг ҳали узил-кесил ҳал қилинмаган турли хусусиятлари)га тааллуқли бўлган ҳар хил мунозарали қарашларга, бундай қарашларни анализ қилиш ва танқидий мулоҳазаларни қайд этишга кенг тўхталмасликни, зарур ўринларда эса фаннинг ҳозирги тараққиёт босқичида бошқа қарашларга нисбатан мақбул деб ҳисобланган фикрларни баён қилиб ўтиш билангина чекланишни тақозо этади. Айрим темаларга оид маълумотлар кенгайтирилмаганлигининг сабаби шундадир.

Студентларнинг синтаксисга оид бирор масаладан программа ҳажмидан кенгроқ, мукамалроқ, яна ҳам чуқурроқ билим ола билишлари, айрим синтактик ҳодисаларнинг ёритилиш тарихи, бу соҳадаги ҳар хил мулоҳазалар билан танишиб олишлари учун китобнинг охирида адабиётлар рўйхати берилди.

Китобнинг вазифаси ўзбек адабий тили синтаксисининг ҳозирги ҳолатини ҳамда шу ҳодисаларнинг ўсиш процессини кўрсатишдир. Лекин тараққиётнинг турли даврларидаги бу ҳодисаларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ҳозирги замон тилини ўрганишнинг тил тарихи билан ҳам боғланишини кўрсатади. Тил тарихини ёритиш эса айрим курснинг вазифаси бўлганлигидан, ушбу дарсликка тил тарихига доир масалалар ҳақида мумкин қадар тўхталмасликка ҳаракат қилинди, тарихий изоҳлар тил ҳодисаларининг тарихий тараққиёт процессини кўрсатиш учун зарур бўлган ўринлардагина берилди.

Синтактик ҳодисаларни ёритишда мактаб грамматика дарслиги билан боғланиш ва изчилликни сақлашга, илмий принцип бирлигини бузмасликка, методик принципларга, ифоданинг студентларга мос бўлишига, грамматик қоидаларни изоҳлаш учун келтирилган мисолларни турли бадий асарлардан танлашга, уларнинг ёритилаётган грамматик ҳодиса учун типик бўлишига алоҳида эътибор берилди. Қўшма гапнинг айрим турларини ўзлаштиришда бирмунча чалкашлик мавжудлигини назарда тутиб, бундай ўринларда мисоллар сони кўпайтирилди. Шунингдек, китобнинг ўрта мактабнинг она тили ўқитувчилари учун ҳам қўлланма эканлиги кўзда тутилди.

Дарслик авторларнинг олий мактабларнинг филология факультетларида «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курси бўйича кўп йиллардан бери ўқиб келаётган лекциялари асосида яратилди.

РСФСР Педагогика фанлари академиясининг ҳақиқий аъзоси проф. В. В. Решетов, Самарқанд давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасининг мудири проф. У. Т. Турсунов, Тошкент давлат педагогика институти ўзбек тили кафедрасининг мудири доцент Т. Х. Салимов ва В. И. Ленин номидаги Тошкент давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасининг доценти С. Ф. Фузаилов ўртоқлар ишнинг қўл ёзмасини кўриб чиқиб, ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилдилар. Авторлар бу ўртоқларга самимий ташаккур билдирадилар.

Авторлар «Синтаксис» ҳақидаги танқидий фикрларни, айниқса олий мактаб практикасида бу китоб билан ишлаш процессида туғилган мулоҳазаларни миннатдорлик билан қабул қиладилар.

Тошкент, 1960 йил.

Авторлар.

Китобнинг иккинчи нашри аввалгисидан шулар билан фарқланади: баъзи темалар бир оз кенгайтирилди, айрим ҳодисаларнинг баъни, ифодалар конкретлаштирилди, янги мисоллар берилди ва кўпгина мисоллар бадий асарлардан олинган мисоллар билан алмаштирилди.

Тошкент, 1965 йил.

СИНТАКСИС ҲАҚИДА ТУШУНЧА

1-§. Синтаксис грамматиканинг бир қисмидир. Грамматика сўз тузилишини ва гап тузилишини, демак, тилнинг грамматик қурилишини ўргатадиган фандир. Грамматик қурилиш тилнинг асосларидан биридир: ҳар бир тилнинг негизи унинг грамматик қурилиши билан лексикасидир.

Грамматика морфология ва синтаксисни ўз ичига олади. Морфология сўзнинг структурасини: сўз формаларини, уларнинг ҳосил бўлиш йўлларини, сўзнинг нутқда ўзгариш қоидаларини белгилайди — сўзларнинг морфема составини ва лексик-грамматик категорияларини, сўз туркумларини ўргатади. Морфология одатда сўз ясалиши масалаларини ҳам текширади; синтаксис эса сўз бирикмасида ва гапда сўзларнинг бирикиш йўлларини, гапнинг структурасини, типларини, гап бўлақларини текширади.

Сўзнинг ўз формасини ўзгартириши одатда унинг бошқа сўз билан боғланишини кўрсатади. Масалан, *унинг дафтари, мактабга бор*. Яна бир мисол: келишик аффикслари морфологияда сўзнинг турли формалари сифатида ўрганилади, синтаксисда эса бу каби формаларнинг қўлланиши — сўз бирикмаси ва гаптаги вазифаси текширилади, улар синтактик муносабатнинг воситаси сифатида қаралади. Сўзнинг ҳар бир конкрет формаси бутун системанинг бир кўринишидир. Ҳар бир гапда маълум функцияни бажарувчи сўз ҳар гал шу айрим формага эга бўлади. Сўзлар турли формаларда ўзаро боғланиб, ўз морфологик хусусиятларидан ташқари, маълум синтактик хусусиятларга эга бўлади: тилнинг фикр баён қилиш системасида бирор грамматик функцияни бажаради (эга, кесим ва бошқалар). Демак, морфологиядаги сўз туркумлари нутқда гап бўлақлари вазифасини бажаради. Бу нарса сўз туркумлари билан гап бўлақларининг боғланишини кўрсатиб туради.

Юқоридагилардан англашиладики, грамматиканинг тенг ҳуқуқли, мустақил қисмлари бўлган морфология ва синтаксис

бир-бири билан узвий боғлиқдир: «Морфология айрим категорияларнинг (сўз категорияларининг) ва уларнинг формаларининг инвентаридан иборат, синтаксис эса бу сўз ва формаларнинг ҳаммасини ҳаракатда ва ҳаётда нутқ составида кўрсатади» (В. А. Богородицкий).

Англашиладики, морфологияда сўзларнинг структураси ўрганилса, синтаксисда уларнинг алоқаси, боғланиши, бирикиши, қўшилиш йўллари ва воситалари текширилади; демак, синтаксисда улар бошқа томондан ўрганилади. Бу асосий ҳолатни англашда қуйидагиларни ҳам унутмаслик керак: морфологик ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳам бошқа жиҳатдан синтаксисда текширилавермайди. Чунончи, баъзи ҳодисалар морфологиянинг ўзидагина текширилиб, синтаксисда ўрганилмайди (масалан, *-чи*, *-дош*, *-ла* каби сўз ясовчи аффикслар), шунингдек, синтаксиснинг баъзи ҳодисалари унинг ўзидагина хос бўлиб, морфологияда текширилмайди (масалан, гапда, умуман, синтактик қўшилмаларда сўзларнинг тартиби, гапнинг интонацияси каби).

Юқорида қайд этилган фикрлардан шундай хулоса келиб чиқадики, синтаксис сўз бирикмасини ва гапни текширади, унинг асоси гап ҳақидаги таълимотдир: гап қуриш, сўзларни бириктириш қоидалари (шу жумладан, бир сўздан гап ҳосил қилиш қоидалари), гапнинг структураси, функцияси, қўлланиши, гапларнинг ўзаро муносабати ва бошқалар. Демак, бунда мундарижа ҳам (ниманинг ифодаланиши), форма ҳам (қандай йўл билан ифодаланиши) кўзда тутилади.

Нутқнинг айримликка, ўзича юмуқликка, тугалликка эга бўлган (грамматик алоқа, интонация ва мазмун тугаллиги жиҳатидан) парчаси гапдир. Сўз бирикмаси бундай хусусиятга эга эмас, у гап қуриш воситасидир. Шунинг учун гап таълимоти синтаксиснинг асоси саналади.

Синтаксис сўз қўшишнинг йўлларини, бирикманинг макетларини тасвирлайди. Нутқда сўзлар шу асосда алоқага киришади. Масалан, аниқловчи+аниқланмиш формасидаги бирикиш: *қизил байроқ* (сифат+от). Бу грамматик ҳолат, албатта, мазмун билан боғланади: сўзлар ички томонлари мос келгандагина бирикади. Бу ички мослик сўзларнинг грамматик муносабатга киришиши ўша сўзлар билан ифодаланган тасавурларнинг муносабати, логик хусусият билан алоқадор эканлигини кўрсатади.

Сўзларнинг ҳамма типдаги қўшилиши синтаксисда текширила бერмайди: синтаксисда *чиройли гул*, *гулнинг ҳиди*, *гулни ҳидламоқ* типдаги қўшилишлар ўрганилади, лекин *қизил гул* типдаги қўшилишлар текширилмайди, чунки биринчи тип сўзларнинг гап қуриш процессидаги қўшилиши шу қўшилиш

натижасида ҳосил бўлган грамматик бутунликни — гапни қисмларга ажратишда бўлиниб чиқадиган бутунликни—сўз бирикмасини кўрсатади, иккинчи типнинг хусусияти эса бундан бошқачадир: у лексик талаб билан туғилган қўшилишдир. (*Қизил гул* — қўшма сўз: «қизил рангдаги ҳамма гул» маъносида эмас, балки гулнинг бир тури. Чоғиштиринг: *чиннигул, атиргул, сапсаргул* ва бошқалар.)

Демак, фразеологик — турғун бирикмалар гапга тобе бўлган, унинг составида турли формаларда ташкил топадиган — одатдаги сўз бирикмаларида бўладиган ҳаракатчанликка эга эмас. Улар ҳар гал гап қуриш процессида фикрнинг талабига қараб ташкил топмайди. Улар лексик характерга эга бўлиб, одатда лексикологияда текширилади.

Гапнинг сўзлардан, сўз бирикмаларидан тузилишини ва сўзнинг гап ичида ҳақиқий ҳаётга эга бўлишини, нутқ ичида қўлланишини назарда тутсак, синтаксиснинг лексика билан ҳам боғлиқ эканлиги англашилади. Гапнинг зарур белгиларидан бири бўлган интонация синтаксиснинг фонетка билан — тилнинг фонетик системаси билан ҳам боғланишини кўрсатади.

Синтаксис термини, грамматика терминининг ўзи каби, икки маънода қўлланади: тилнинг синтактик қурилиши ва тилнинг грамматик қурилиши ҳақидаги фаннинг — грамматиканинг бир қисми. Биз синтаксис терминини шу иккинчи маънода ишлатамиз. Биринчи маънода эса синтактик қурилиш иборасини ишлатамиз.

СЎЗ БИРИКМАСИ

2-§. Нутқда, гапда сўзлар маълум грамматик қоидалар асосида бир-бири билан боғланган бўлади. Масалан, *унинг қизи (гапирди), ёш бола (югурди), (мақсадим — шу) китобни ўқимоқ, секин гапирмоқ*. Мисоллардаги ҳар бир жуфт грамматик бутунликни ҳосил қилган бўлиб, яхлит, бироқ ўз ичида қисмларга бўлинадиган тушунчани, бир бутун тушунчани билдиради. Бу комплексдаги — қўшилмадаги сўзларнинг алоқаси грамматик жиҳатдан шакллангандир. Икки ёки ундан ортиқ мустақил сўздан тузилиб, бир грамматик бутунлик, семантик яхлитлик ташкил қилган ҳар бир комплекс сўз бирикмаси саналади. Нутқдаги ҳар қандай бутунлик (грамматик ва семантик бутунлик) бир сўз бирикмаси бўлавермайди, бу боғланишнинг бошқача кўринишлари ҳам бор. Дастлаб сўз бирикмаси билан синтагмани чоғиштирайлик.

3-§. Гапнинг структура ва мазмун жиҳатидан бир бутун бўлган группалари, парчалари жонли тилда—оғзаки нутқда товуш жиҳатидан ҳам ажралиб туради. Бундай группалар синтаг-

ма саналади. Масалан: *Ҳайбатли самолёт яшил боғлар устидан тез учиб ўтди* гапида учта синтагма бор: 1) *ҳайбатли самолёт*, 2) *яшил боғлар устидан*, 3) *тез учиб ўтди*.

Ҳар бир синтагма бир ҳаво чиқариш билан—бир нафас кучи билан айтилади, сўнг орада қисқа пауза бўлиб, бошқа синтагма бошланади. Синтагманинг энг сўнгги элементи, шу элементнинг сўнгги бўғини кучли айтилади—урғули бўлади. Лекин дарак гапнинг охириги синтагмаси одатда бундай хусусиятга эга бўлмайди. Гапдаги синтагмаларнинг ҳаммаси, бир-биридан қисқа пауза билан ажралиб туришига қарамай, интонация жиҳатидан бир бутун бўлади (гаплар бир-биридан тўла пауза орқали ажралиб туради). Демак, фонетик жиҳатдан синтагма гапнинг интонация билан бириккан, одатда бир-биридан қисқа пауза орқали ажралиб турадиган яхлит парчаларидир. Синтагма грамматик-семантик яхлитликни кўрсатувчи фонетик бутунликдир.

Демак, синтагма икки пауза орасидаги нутқий элементдир. У энг содда синтактик парчадир. Бу жиҳатдан қараганимизда, гап бир тугал синтагмали ёки бир неча синтагмали бўлади. Синтагма бир неча сўзли бўла олганидек, бир сўзли ҳам бўла олади. Синтагма тобеланиш асосида тузилади: унда бир сўз етакчи (ядро), бошқалари шунга тобе бўлади. Синтагманинг грамматик структураси аниқловчи+аниқланмиш (кенг маънода) формасида бўлади. Етакчи сўз шу доирадаги ҳоким элемент бўлиб, синтагманинг бошқа сўзлари тобе элементлар саналади. Синтагманинг етакчи элементи гапнинг бошқа шундай—етакчи элементлари билан боғлиқ. Гапда тобе бўлак шу синтагмадаги етакчи сўзга боғлиқ бўлади. Тобе сўзлар етакчи сўзсиз ишлатилмайди, етакчи сўзнинг қўлланиши эса тобе элементга боғлиқ эмас. Қўп сўзли синтагмаларда тобе элементнинг ўзи бошқа бир сўзни ўзига қаратган бўлиши ҳам мумкин, демак, бу ўринда у ҳам ҳокимликка эга бўлади. Лекин шунда ҳам у, аввалгидек, синтагманинг етакчи сўзига тобе бўлади, шу синтагманинг доирасидан чиқмайди: бошқа синтагманинг элементлари билан алоқага киришмайди. Бундай икки томонлама алоқа натижасида бу сўз нисбий элемент бўлади: ҳам ҳокимликка, ҳам тобеликка эга бўлган элемент (нисбий элемент ҳақида қуйироқда сўзланади). Масалан, *Пахтазордан қувноқ теримчиларнинг ашулалари эшитилиб турибди* («С.Ўзб.») гапидаги *қувноқ теримчиларнинг ашулалари* синтагмасида: *ашулалар*—етакчи элемент: ҳоким, *теримчиларнинг*—тобе элемент: аниқловчи, *қувноқ*—тобе элемент: *теримчилар* сўзининг аниқловчиси; демак, *теримчилар* бўлаги—нисбий элемент: а) ўзидан кейинги элементга тобе: унинг аниқловчиси, б) ўзидан олдинги элементга ҳоким: унинг аниқланмиши.

Синтагмаланиш нутқнинг грамматик, мазмун жиҳати билан боғланган ҳодисадир. Синтагма сўзлар комплексининг—синтактик комплекснинг бутунлигини ифодалайди.

Синтагмаланишнинг маълум қонунилари бордир. Синтагма ҳосил қилиш аниқловчи билан аниқланмиш муносабатида (*Қизил байроқ ҳилпирамоқда* гапида: *қизил байроқ*), феъл кесимнинг равиш ҳоли билан бирикувида (*Болалар тез юрдилар* гапида: *тез юрдилар*) ва бошқа шу каби ўринларда учрайди.

Синтагмадаги элементлар бирикиб, бир бутунлик ҳолига келганлигидан, гапдаги сўзларнинг қандай синтагмаланишини уларнинг ўринларини алмаштириб кўриш билан ҳам билиб бўлади: синтагмалар, қўлланиш хусусиятига ва бошқа талабларга қараб, эркин равишда кўчади, бир синтагманинг элементлари орасига бошқа синтагманинг элементи ажралиб кирмайди. Мисол учун *Бизнинг завод йиллик планни ошириб бажарди* гапидаги синтагмаларнинг ўринларини алмаштириб кўрайлик: 1. *Бизнинг завод + йиллик планни + ошириб бажарди*. 2. *Йиллик планни + бизнинг завод + ошириб бажарди* ва бошқалар. Шеърӣ асарларда бундан бошқача ўрин алмаштиришлар бўлади, лекин шунда ҳам синтагма одатда бутунлигича кўчади.

Синтагмаларга бўлишнинг ўзгариши одатда грамматик ҳолатнинг ҳам, фикрнинг ҳам бошқалигини кўрсатади: бир гап, ўрнига қараб, турлича синтагмалана олади. Масалан: *Бу машиначи Қаримнинг отаси* (бу ўринда керакли тиниш белгиси қўйилмай кўрсатилган, у белги қандай синтагмаланишга қараб қўйилади). 1. *Бу машиначи — Қаримнинг отаси* (отаси — машиначи). 2. *Бу — машиначи Қаримнинг отаси* (Қаримнинг ўзи машиначи). Англашиладики, синтагмаланиш ҳодисаси омонимик гапларни фарқлашга ҳам хизмат қилиши мумкин.

4-§. Бир-бири билан грамматик ва семантик жиҳатдан боғланиб, бир бутунлик ташкил этган икки (ё undan ортиқ) сўз бирликда сўз бирикмаси саналади. Масалан: *Ёз қушлари жанубдан тезгина учиб келдилар* гапида шундай бирикмалар бор: *ёз қушлари, жанубдан учиб келмоқ, тезгина учиб келмоқ*. Сўз бирикмаси билан синтагма орасида яқин муносабат бор.

Бирикма шу составдаги сўзларнинг (элементларнинг) муносабатини, бутунлик ҳосил қилганлигини билдиради: бу сўзларнинг алоқаси ўша элементлар орқали ифодаланган маъноларнинг муносабатини кўрсатади. Масалан, онгимиздаги предмет ва белги тасавурларининг муносабати *қизил лента* формасидаги сўз бирикмаси билан ифодаланган. Демак, бу алоқаларнинг асосида объектив борлиқдаги предмет, ҳаракат, белги, ҳодисалар ўртасидаги боғланиш ётади. Сўзларнинг бирикиш ҳодисаси уларнинг ички ва ташқи хусусиятларига боғлиқ. Масалан, юқоридаги предмет ва белги тасавурларининг муносабати сифат

билан отнинг муносабати (*қизил байроқ*) орқали ифодаланган. Демак, сўзларни бириктириш алоқага киришадиган элементларнинг маъноси, лексик-грамматик хусусиятлари билан боғлиқ. Яна чоғиштиринг: *жуда* сўзи сифат билан (*баъзан феъл билан*) бирикади (белги+белги), лекин от билан бирикмайди, *жуда тулки* каби бирикишлар эса отнинг (*тулки*) сифат функциясида келиб, белги тасаввурини ифодалаш учун ишлатилганлигини кўрсатади.

Бирикма мустақил сўзларнинг муносабатидан туғилади, кўмакчилар эса ўз олдидаги мустақил сўз билан биргаликда бир элемент бўлади. Масалан, *ашулани завқ билан куйламоқ*: 1) *ашулани куйламоқ*, 2) *завқ билан куйламоқ*.

5-§. Сўз бирикмаси номинатив функцияни — аташ функциясини бажаради, бу жиҳатдан у гапдан кўра сўзга яқин туради. Сўз бирикмасининг ёлғиз ўзи гапни ташкил қилмайди, демак, фикрни ифодаламайди (у реал борлиқнинг бирор ҳодисаси ҳақидаги *xabарни*, сўзловчининг бунга муносабатини ифодаламайди: унда гапга хос бўлган предикативлик ва интонацион тугаллик йўқ), балки гап составида унинг материали сифатида бошқа сўзлар, бирикмалар билан боғланиб, тилнинг фикр ифодалаш воситалари системасига киради. Сўзларнинг *пахта очилди* типидagi предикатив муносабати одатда гап ҳосил қилади, шунга кўра у сўз бирикмаси системасига кирмайди.

Сўз бирикмасида шу комплексдаги бир сўз ҳоким бўлади, бошқаси тобе бўлади. Бу ҳоким-тобелик ҳолати ўша қўшилишнинг характеридан, компонентларнинг грамматик хусусиятларидан, формал кўрсаткичлардан ва маънодан билиниб туради. Масалан, *оппоқ қор* (*қор*—ҳоким), *фильми кўрмоқ*, (*кўрмоқ*—ҳоким), *яхши ўқимоқ* (*ўқимоқ*—ҳоким). Ўзбек тилида бирикмадаги элементларнинг тартиби қуйидаги қоида асосида бўлади: тобе сўз ҳоким сўздан олдин келади. Тобе сўзнинг формаси ҳоким сўзга, шунинг талабига қараб ўзгаради. Масалан, *мактабга бормоқ*, *мактабдан келмоқ*. Демак, сўзнинг ҳар хил формаларга кириши унинг бошқа сўзлар билан бўлган муносабатининг ҳар хиллигига, бу муносабатнинг лексик-грамматик хусусиятларига боғлиқ бўлади. Тобе элемент одатда ҳоким элементнинг маъносини турлича изоҳлашга, конкретлаштиришга ёрдам беради.

Сўз бирикмаси ҳосил қилиш, ундаги элементларнинг ҳолати шу составдаги сўзларнинг қайси сўз туркумига кириши ва шундан келиб чиқадиган грамматик-семантик хусусиятлар билан боғлиқ: келишик аффиксини олган ё кўмакчи билан биргаликда қўлланган отлар феъл билан бирикканда, кейинги сўз (феъл) ҳоким бўлади (*кинога бормоқ*, *телефон орқали гаплашмоқ* каби), келишик формаси ва кўмакчи шу отнинг тобелик белгисидир. Сифат билан от бирикканда, от ҳоким бўлади (*қизил байроқ* каби). Равиш билан феъл бирикканда, феъл ҳоким бўлади (*тез*

юрмоқ, бирдан қичқирмоқ, бирга бормоқ каби). Ана шу грамматик хусусиятларга қараб, сўз бирикмаси тузиш йўллари ҳар хил бўлади.

6-§. Баъзан элементлар ҳар жиҳатдан жуда мустақкам боғланиб, бир сўз тусида бўлиши ҳам мумкин. Бундай вақтда ўша комплексдаги элементлар—сўзлар орасида синтактик муносабат бўлмайди, улар айрим-айрим синтактик функцияни бажармайди, балки бутун бирикма бир вазифани бажаради, маънода махсусланиш бўлади. Бу комплекс бир сўз каби қаралади. Масалан, *темир йўл қурмоқ* (бир бирикма: *темир* ва *йўл* элементларининг иккаласи бирликда бир сўз ҳукмидадир). Бу жиҳатдан баъзан сўз бирикмаси билан қўшма сўз бир шаклда бўлади. Буларни грамматик-семантик хусусиятлар орқали аниқлаймиз. Масалан, *оқ қовун*: 1) сўз бирикмаси (оқ тусдаги ҳар қандай қовун), 2) қўшма сўз (қовуннинг бир тури. Чоғиштиринг: *қора қовун, қорақанд, оқ олма, қизил олма, қизил гул*). Бу типдаги бир хиллик кўпинча аниқловчи + аниқланмиш формасидаги бирикишда учрайди.

Юқоридагилардан англашиладики, сўзларнинг ўзаро боғланиб сўз бирикмаси ташкил қилиш ҳодисаси элементларнинг эркин бирикишини кўзда тутаяди: турғун—барқарор бирикмалар—фразеологик иборалар бошқача хусусиятга эгадир. Буларда эркин боғланиш бўлмай, сўзлар орасидаги алоқалар сезилмас ҳолга келиб, грамматик-семантик бутунлик, ажралмаслик мавжуд бўлади. Буларга одатда бир сўз ҳукмида қаралади, демак, бутунлигича бирикманинг бир бўлаги бўлади. Масалан, *сигир қуйруқ қилиб тушунтирмоқ* (*сигир қуйруқ қилиб*—этиғи билан, асталик билан), *кўзини ёғ босган*—мағрурланиб кетган. (Чоғиштиринг: *кўкрагини кўкка тираган киши*.) *Эшон майизнинг тагига турна экди* (Ф.): *тагига турна экмоқ* (тамом қилмоқ, тугатмоқ, масалан, еб тугатмоқ).

Эркин бирикмалардаги сўзларни, ўрнига қараб, алмаштириш мумкин (*катта расм: чиройли расм — катта уй*), бундай ҳодиса турғун бирикмаларда йўқ. Турғун бирикмаларни бўлақларга ажратиш уларнинг этимологияси, тарихи билан боғлиқдир. Бундай бирикмалар кўп жиҳати билан бир сўзга ўхшаши—лексик характерда бўлиши сабабли, лексик бирикма деб, бунинг акси—эркин бирикмалар эса синтактик бирикма (синтактик сўз бирикмаси) деб ҳам юритилади.

7-§. Сўз бирикмасининг элементларидан бири — одатда биринчиси тобе, кейингиси ҳоким бўлади. Бу ҳоким-тобелик ҳолати уларнинг формал хусусиятларидан ҳам билиниб туради: тобе элемент ҳоким элементнинг, шу қўшилишнинг талабига қараб маълум формага киради (*газетани ўқимоқ, газетага ёзилмоқ — бошқарув*), унга ўз формасини мослайди (*менинг дафтарим, се-*

нинг дафтаринг — мослашув) ёки унинг тобелиги тартибидан, интонациядан, қўшилишнинг характеридан, умумий мазмундан билиниб туради (*тез гапирмоқ, ёш бола* — битишув), ҳоким элемент эса ўз формасини турли типда ўзгартира олади: *газетани ўқидик, газетани ўқисанг, газетани ўқийлик; сенинг дафтарингни, сенинг дафтарингдан; ёш болани, ёш болага* ва бошқалар. Демак, бу типда ўз формасини ўзгартириш ҳодисаси ҳоким элементга хос бўлиб, тобе элемент бу хусусиятга эга эмас. Ҳоким сўзнинг формаси унинг бундан бошқа доирадаги сўз билан бўлган муносабатига, шу боғланишдаги функциясига боғлиқ: ўзи ҳоким бўлган бирикмадаги функциясига боғлиқ эмас. Масалан, *янги бино: янги бинога кўчдик, янги бинони томоша қилдик.*

Юқоридаги мисоллар сўз бирикмасининг составидаги элементларнинг уч хил йўл билан боғланишини — ўша элементлар орасидаги алоқанинг уч хил формада бўлишини ҳам кўрсатади: мослашув, бошқарув ва битишув. (Бу ҳақда қуйироқда махсус тўхталамиз.)

8-§. Сўз бирикмаси, ўз составидаги ҳоким элементнинг қайси сўз туркумига киришига қараб, бир қанча кўринишларга эга бўлади.

Отли бирикма: бунда ҳоким элемент отдан бўлади (бу ўринда от термини кенг маънода қўлланган; ҳоким элемент от ўрнида қўлланган сўздан бўлиши ҳам мумкин); тобе элемент от, сифат, сифатдош, сон, олмош, инфинитив, равиш, мимемалардан бўлади. Демак, бу сўз бирикмаси от+от (*колхознинг боғи*), сифат+от (*чиройли боғ*), сифатдош+от (*ўқиган бола*), сон+от (*ўн киши*), олмош+от (*бу йигит*), инфинитив+от (*ўқимоқ орзуси*), равиш+от (*ўзбекча китоб, русча китоб, ленинча ифода*), мимема+от (*шивир-шивир гап, тақир-туқур овоз, шиқ-шиқ тугма*) формаларида келади. Равиш+сифат (*жуда яхши*), от+сифат (*олмадан катта*) типдаги қўшилиш ҳам кенг маънода отли бирикмага киради.

Феълли бирикма: бунда ҳоким элемент феъл, тобе элемент феълдан бошқа сўз бўлади: от+феъл (*вазифани бажармоқ*), равиш+феъл (*яёв юрмоқ*). От+феъл типдаги боғланишда от жуда кенг маънода олинади: *болани чақирмоқ, ўқимоққа отланмоқ, сени чақирмоқ, чақиршига—чақирмоққа бормоқ* каби.

Равишли бирикма: бунда ҳоким элемент равишдан бўлади: равиш+равиш (*жуда тез*), от+равиш (*овоздан тез, ўқдан тез*).

9-§. Биз юқорида кўриб ўтган икки сўзли бирикмалар (*оппоқ пахта, илғор теримчилар*) энг содда формадаги сўз бирикмасидир. Сўз бирикмаси уч бўлаккли (ва ундан ортиқ бўлаккли) бўлиши ҳам мумкин. Мисоллар: *ҳаводаги уч ўрдак, колхозимиздаги илғор теримчилар, ўнта катта қора қўй, жуда тез гапирмоқ, ...хотиннинг кўк пиёладан каттароқ буқоғи...* (А. Қ.)

Сўз бирикмаси тузилиш жиҳатидан икки турга бўлинади: содда бирикмалар (содда сўз бирикмалари) ва қўшма бирикмалар (қўшма сўз бирикмалари).

Содда бирикма одатда икки сўздан тузилган бўлади: *оқ қоз* (аниқловчи + аниқланмиш), *кўм-кўк осмон* каби. *Беш қаватли бино, ўн яшар бола, қилич бўйин от, ўрта бўйли бола* типидagi қўшилишлар ҳам содда бирикма саналади: буларнинг составидаги *беш қаватли, ўн яшар, қилич бўйин, ўрта бўйли* элементлари кейинги отларнинг аниқловчиси сифатида ажралмас бир бутундир: *беш қаватли+бино* (қаватли бино дейилмайди), *ўн яшар+бола, қилич бўйин+от, ўрта бўйли+бола*.

Демак, бу каби ўринларда ҳам одатдаги содда қўшилиш схемаси сақланади. Фразеологик иборалар қўлланганда ҳам шу ҳолни кўрамиз. Мисоллар: *қуш қўнмас ўсимлиги* (*қуш қўнмас+ўсимлиги*), *борса келмас ороли* (*борса келмас+ороли*), «*Ёрил тош*» эртаги («*Ёрил тош*» + эртаги).

Қўшма бирикмада одатда содда бирикманинг кенгайишидан, бирикмаларнинг қўшилишидан тузилади. Юқоридa берилган мисолларни текшириб кўрайлик: 1. *Уч+ўрдак—ҳаводаги+уч ўрдак*. 2. *Илғор+теримчилар—колхозимиздаги+илғор теримчилар*. 3. *Қора+қўй—катта+қора қўй—ўнта+катта қора қўй*. 4. *Янги+китоб, оммабон+китоб—янги оммабон китоб*. 5. *Хотиннинг+буқоғи, кўк пиёладан+каттароқ—кўк пиёладан каттароқ+буқоқ*. Демак, бунда ҳам грамматик жиҳатдан икки бўлакни кўрамиз: аниқловчи+аниқланмиш, лекин булардан бири аслда сўз бирикмасидан иборат бўлади.

Қўшма бирикма ҳосил қилишнинг ўз махсус қоидалари бордир. Масалан, *ғайратли ёш болалар* типидagi бирикмаларда янги аниқловчи (*ғайратли*) тўғридан-тўғри аввалги содда бирикма (*ёш болалар*) нинг ҳоким сўзига боғланмайди (*ғайратли бола* формасида содда бирикма тузиш мумкин бўлса ҳам), балки бутун бирикмага қарашли бўлади (*ёш болалар бирикмаси ғайратлига* нисбатан бир бутун бўлакдир): *ёш* (аниқловчи) + *болалар* (аниқланмиш) — *ғайратли* (аниқловчи) + *ёш болалар* (аниқланмиш). Яна қуйидаги мисолларни чоғиштиринг: *янги чинни пиёла—ўнта янги чинни пиёла, кенг кўчалар—асфальт, ётқизилган кенг кўчалар, мевали дарахт—катта мевали дарахт—боғимиздаги катта мевали дарахт* (бундай бирикмаларда пауза ўрнининг ўзгариши билан грамматик ҳолатнинг, мазмуннинг бошқача бўлиб кетиши ҳам мумкин, бу ҳақда қуйироқда сўзланади).

Қўшма бирикманинг маъноси унга асос бўлган содда бирикманинг маъносини кенгайтириш, конкретлаштириш билан характерланади. Қўшма бирикма ҳосил қилишнинг йўллари ҳам, бундай бирикмаларнинг типлари ҳам ҳар хилдир.

СУЗЛАР ОРАСИДАГИ ГРАММАТИК МУНОСАБАТНИНГ ТУРЛАРИ

10-§. Нутқда сўзларнинг бир-бири билан боғланиши ҳар бир тилнинг сўз қўшиш қоидалари асосида бўлади: ҳар бир тилда сўзларнинг муносабатини кўрсатадиган турли воситалар бордир. Сўзларнинг бу воситалар орқали қўшилиши ҳар доим сўз бирикмаси ҳосил қила бермайди. Сўзларнинг атрибутив—аниқловчилик муносабати, объектли муносабати ва релятив муносабати турли типдаги сўз бирикмаларини ҳосил қилади, лекин сўзларнинг предикатив муносабати (латинча: предикат — кесим) одатда гапни ҳосил қилади (предикатив характердаги боғланиш — эга ва кесим муносабати гапнинг ядросидир). Сўзларнинг атрибутив муносабатида (латинча: атрибут — белги) элементлар аниқловчи + аниқланмиш типда бирикади. Масалан, сифат + от (*ғайратли бола*), от + от (*боланинг ғайрати*) ва бошқалар. Сўзларнинг объектли муносабатида (латинча: объект — предмет, нарса) элементлар одатда бошқарув йўли билан бирикади. Масалан, от + феъл (*пахтани термоқ*), от + сифат (*уйдан катта*). Сўзларнинг релятив муносабатида (латинча: реляцио — муносабат, нисбат) элементлар одатда битишув йўли билан бирикади. Масалан, равиш + феъл (*тез ишламоқ*) ва бошқалар.

11-§. Сўзлар орасидаги синтактик муносабат орқали сўз бирикмаси ҳосил бўлишини, шунингдек гап тузилишини кўриб ўтдик. Умуман, сўзларнинг грамматик муносабатга киришуви билан ҳосил бўлган конструкция, синтактик конструкция, *сўз қўшилмаси* саналади. Бу хилма-хил қўшилмаларнинг энг содда кўриниши икки мустақил сўздан тузилиб, унинг составидаги элементларнинг, сўзларнинг, ўзаро боғланиши — грамматик алоқа доим, юқорида кўрганимиздек, бир (тобе) элементнинг иккинчи (ҳоким) элементга эргашиши формасида бўла бермайди. Сўзлар *нок ва олма, анжир ва анор, ўқиди ва ёзди* шаклида — бири иккинчисига тобеланмай, тенг ҳолда боғланиши ҳам мумкин. Бу боғланиш юқоридаги типда сўз тизмалари яратади. Бунда элементлар тенг ҳуқуқли бўлади. Биз юқорида кўриб ўтган мисоллардаги каби, сўз бирикмасида элементлар тенг ҳуқуқли бўлмайди.

Демак, сўзлар орасидаги синтактик алоқа икки хилдир: тенглиши ва эргашиш (тобеланиш). Грамматик алоқанинг бу хусусиятларига қараб, баъзи олимлар сўз бирикмасини иккига ажратадилар: тенг сўзли бирикма ва эргашли бирикма (бундан аён бўладики, сўз бирикмаси ё тенглиши орқали, ё эргашиш орқали ҳосил бўлади). Академик В. В. Виноградов ва бошқа бир қанча совет олимларининг кейинги текширишларида *сўз бирик-*

маси терминини эргашиш йўли билан тузилган қўшилма (предикатив характерга эга бўлмаган тури) учунгина қўллаш, *олма ва нок* типидagi қўшилишни бу доирага киритмаслик маъқул эканлиги кўрсатилади.

Оқоридагилардан англашиладикки, сўз қўшилмаси гап, сўз бирикмаси ёки сўз тизмаси формасида бўлади.

12-§. Биринчи типдаги боғланиш (*нок ва олма*) тенг элементларнинг муносабатини ифодалайди: бундаги бўлақлар баробар, тенг бўлади, булар орасида тобелик бўлмайди. (Масалан: *ўрик ва бодом; ўқиди, бироқ ёзмади; Карим билан Содиқ.*) Шунинг учун бундай боғланишнинг элементларида бир-бирини аниқлаш ҳодисаси ҳам бўлмайди; кўпинча унинг составидаги элементларнинг ўрнини алмаштириш ҳам мумкин. Бундан одатда грамматик бошқалик ва мазмун ўзгариши туғилмайди (*мусича ва каптар — каптар ва мусича*). Улар иккиси ё бошқа бир бўлақни аниқлайди (айрим-айрим), ё бошқа бир бўлақ томонидан аниқланади. (Бир элементнинггина аниқловчили бўлиши ё унинг ҳаммасига умумий бўлган бир аниқловчининг қўлланиши каби ҳодисалар ҳам бор. Булар гапнинг уюшиқ бўлақлари баҳсида сўзланади.) Масалан: 1. *Қалам ва дафтар олди.* (Ҳар икки элемент кесимни аниқлайди: *қалам олди, дафтар олди.*) 2. *Ўрик ва бодом гуллади.* (Ҳар икки элемент кесим томонидан аниқланади: *ўрик гуллади, бодом гуллади.*)

Демак, бошқа сўзлар билан синтактик муносабатларга киришида буларнинг тенглиги яна ҳам очиқ кўринади. Тенгланишда ўша составдаги элементлар функцияси ва одатда сўзларнинг қайси лексик-грамматик категориясига кириши жиҳатидан бир хил бўлади: *от+от, феъл+феъл* ва бошқалар.

13-§. Иккинчи типдаги боғланиш тенг бўлмаган — бири ҳоким, бири тобе бўлган элементларнинг муносабатини ифодалайди. Бунда шу группадаги элементларнинг бири иккинчисини аниқлайди; аниқлаш учун хизмат қилаётган элемент (эргаш сўз) тобе бўлиб, аниқланаётган элемент (бош сўз) ҳокимдир. Бу ҳоким сўз шу бирикманинг асоси саналади. Бу бирикманинг составидаги элементларнинг ўрнини доим эркин равишда алмаштириб бўлмайди: улар грамматик томондан ва мазмун жиҳатидан ўзгариб кетиши ҳам мумкин. Масалан, *ёш бола*: аниқловчи + аниқланмиш — *бола ёш*: эга + кесим.

Бирикмадаги элементларнинг ҳоким-тобелиги шу қўшилишнинг характеридан билиниб туради. Кўпинча элементнинг тобе эканлигини кўрсатувчи махсус белгилар ҳам бўлади (масалан, келишиқ аффикслари): *мактабга бормоқ, қаламда (қалам билан) ёзмоқ* каби.

Элементларнинг ҳоким-тобелигини билдирадиган формал кўрсаткичларнинг доим бўлиши шарт эмас. Морфологик кўрсат-

кичлар бўлмаганда ҳам, бу тобелик умумий грамматик ҳолатдан, боғланишнинг характеридан, тартибдан, интонациядан билиниб туради. Масалан: *сувоқчи Карим* (тобе + ҳоким — қайси Карим?) — *Карим сувоқчи* (тобе + ҳоким — қайси сувоқчи?). Чоғиштиринг: *айтган ким?* (ҳоким + тобе) — *ким айтган?* (ҳоким + тобе). Махсус интонация билан айтиш натижасида кейинги мисолдаги ҳолат (ҳоким + тобе) бунинг аксига айланиши ҳам мумкин (тобе + ҳоким).

Тиниқ сув типидagi қўшилмаларда тартибнинг ўзгариши (*сув тиниқ*) шу сўзлар орқали ифодаланган тушунчаларнинг муносабати — бу муносабатнинг характери бошқача эканлигини кўрсатади ва грамматик ҳолатга таъсир қилади, лекин тобеликнинг морфологик кўрсаткичлари бўлганда — ҳар икки бўлак формал ҳокимлик формасида бўлмаганда, тартиб бу ҳолатларга таъсир этолмайди, стилистик роль ўйнайди.

14-§. Санаш интонациясига эга бўлган боғланишда элементлар баробар ҳуқуқли бўлади. Санаш интонацияси элементларнинг тенглик белгисидир. Бу ўринда тенг боғловчиларнинг қўлланиши ҳам мумкин. Масалан: *боғлар, далалар — боғлар ва далалар*. Демак, тенглик муносабати шундай йўллар билан ифодаланади: 1) интонацион восита билан (санаш интонацияси, зидлаш интонацияси — умуман, тенгликни кўрсатувчи интонация); 2) тенг боғловчи билан. Тенгликнинг бу кейинги восита билан ифодаланишида ҳам интонация иштирок қилади. Демак, интонация ҳамма боғланишда қатнашади, синтактик алоқани ифодалашда бошқа воситалар (масалан, боғловчилар) қўлланмаганда, бирикиш интонациянинг ўзи билангина бўлади.

Айрим ўринларда тенгликни белгилашда тартибнинг ҳам роли бор.

Кўмакчилар билан келган сўзларнинг боғланиши эргашиш — тобеланиш бўлади (сўз бирикмаси). Бу кўмакчилар ўзи билан бирга келган мустақил сўзнинг тобелик белгисидир (келишик аффикслари каби).

Тобе ва ҳоким сўзларнинг маълум тартиби бордир: бирикмадаги эргаш сўз бош сўздан аввал келади. Умуман, тобеликнинг формал кўрсаткичлари бўлмаганда, тартиб ҳоким-тобеликнинг асосий белгиси бўлади; бундай кўрсаткич бўлганда, бу жиҳатдан у ўз кучини йўқотади. Масалан, *асфальтланган йўл — йўл асфальтланган*. (Бу ҳолни юқорида кўриб ўтган эдик.)

Тенгланиш йўли билан боғланиш: 1. Уюшиқ бўлақлар муносабати (боғланган қўшма гапдаги элементлар ҳам тенгланиш йўли билан бирикади). 2. *Карима — опам (келди)* типидagi изоҳловчи ва изоҳланмиш муносабати. Булардан бошқа боғланишлар тобеланишидир (эга + кесим, тўлдирувчи + кесим, ҳол + кесим, аниқловчи + аниқланмиш).

15- §. Гапнинг асосини тобеланиш ташкил қилади, бусиз гап майдонга келмайди. Гапнинг асоси бўлган эга ва кесимнинг ўзаро алоқаси ҳам тобеланиш йўли билан бўлади. Демак, гап қуриш учун тенгланишнинг бўлиши шарт эмас. Англашиладики, сўзларнинг тобеланиш орқали боғланиши натижасида ё сўз бирикмаси ҳосил бўлади (*қувноқ қиз каби*), ё гап ҳосил бўлади (*қиз қувноқ каби*).

16- §. Тобеланиш муносабатининг ҳар хил бўлишини кўриб ўтдик. Бу муносабатларнинг турлича бўлишига қараб, бундай қўшилишлар натижасида ҳосил бўлган конструкциялар ҳам ҳар хил бўлади: улардан баъзи бири гап ҳосил қилади, айримлари ўзича гап ҳосил қила олмайди. (Булар гапнинг бирор қисмини ташкил қилади.) Буларнинг биринчиси предикатив, қўшилиш, иккинчиси предикатив бўлмаган қўшилиш саналади.

Англашиладики, бу қўшилишлар натижасида ҳосил бўлган конструкциялар ҳам икки хил бўлади: предикатив конструкция ва предикатив бўлмаган конструкция.

Тобеланиш муносабати орқали туғиладиган бирикмалар бир неча хилдир: атрибутив бирикма, объектли бирикма ва релятив бирикма. (Булар ҳақида юқорида ҳам йўл-йўлакай гапирилган эди.)

Атрибутив бирикма аниқловчилик муносабати орқали ҳосил бўлган бирикмадир. Лекин предикативлик йўли билан аниқлаш бунга кирмайди, чунки бунда белги ҳукм йўли билан билдирилади, атрибутив муносабатда эса предметнинг белгиси ўзига қўшиб, бир мураккаб тасаввур ҳолида берилади. Демак, бу бирикма аниқловчи ва аниқланмишдан ҳосил бўлади. Атрибутив бирикма материал жиҳатидан бир қанча кўринишларга эга: 1) сифат+от, 2) от+от, 3) сон+от, 4) олмош+от, 5) сифатдош+от ва бошқалар.

Объектли бирикма. Бунга бошқарув йўли билан боғланиш натижасида ҳосил бўлган бирикмалар киради. Бунда тобе элементнинг ҳоким сўзга муносабати келишик аффикслари ва кўмакчилар ёрдами билан ифодаланади. Булар тобе ҳолатдаги предмет—объектнинг ҳаракат, белги билан бўлган муносабатини кўрсатади. Бу бирикманинг материал жиҳатдан кўринишлари: 1) от+фёъл, 2) от+сифат. Бу бирикманинг кўмакчили ва кўмакчисиз турлари бор.

Релятив бирикма. Бунга тобе сўзнинг ҳоким элементга — фёълга битишув йўли билан боғланиши натижасида ҳосил бўлган бирикмалар киради. Бу ҳаракат ва унинг белгиси маъносини, шуларнинг муносабатини ифодалайдиган ҳолли бирикмадир. Бу бирикмаларнинг материал жиҳатдан кўринишлари: 1) равиш+фёъл, 2) равишдош+фёъл, 3) от+фёъл (*баъзан*).

17- §. Гапнинг предикатив характердаги конструкциядан ташкил топишини, унинг составида сўз бирикмаларининг иштирок этишини, *анжир ва анор* типидagi боғланишнинг—сўз тизмаларининг ҳам бўла олишини кўрдик. Гапнинг составидаги бундай турли типдаги сўз қўшилишлари мураккаб кўринишларни туғдиради. Масалан, *колхознинг олачипор чопқир оти* синтагмасида шундай бирикмалар бор: *чопқир+от, олачипор+чопқир от, колхознинг+оти*. Кўринадики, нутқда бир сўзнинг бошқа сўз билан боғланиши икки, уч томонлама бўлиши ҳам мумкин (*колхозимизнинг кенг далалари, колхозимизнинг планни ортиғи билан бажариши*). Қуйида шундай кўринишларнинг баъзилари билан танишиб ўтамиз.

Тенгланиш йўли билан тузилган сўз тизмаси бутунлигича бошқа бир элемент билан эргашиш алоқасига киришган бўлиши мумкин: *Волга ва Днепр дарёлари* (*Волга+Днепр* — тенгланиш, *Волга ва Днепр+дарёлари* — тобеланиш); улар бирор сўзни эргаштирган бўлиши мумкин: *артистнинг ашуласи ва ҳаракати* (*ашула ва ҳаракат, артистнинг ашуласи, артистнинг ҳаракати*). Бундай мураккаб боғланишнинг турли кўринишлари бордир.

Бир элемент бутун бир бирикмани аниқлаши мумкин. Бундай вақтда ҳоким элементнинг ўзи аслда бирикмадан туғилган бўлади (у аслда ўз ичида ҳоким-тобелик ҳолатини кўрсатади). Масалан: 1. *Жилваланаётган тиниқ сув* (*жилваланаётган* — тобе, *тиниқ сув*—ҳоким; кейингиси ўз ичида: *тиниқ*—тобе, *сув*—ҳоким). 2. *Кенг пахта далалари* (*кенг*—тобе, *пахта далалари* — ҳоким). Кейингиси ўз ичида: *пахта*—тобе, *далалари*—ҳоким). Бундай ўринларда биринчи элементга (*жилваланаётган, кенг*) нисбатан кейингиси (*тиниқ сув, пахта далалари*) бир бутун деб қаралади.

Баъзан бунинг аксича бўлиши ҳам мумкин: бундай вақтда тобе томоннинг ўзи аслида бирикмадан туғилган бўлиб, ўз ичида ҳоким, тобе элементларни сақлайди ва буларнинг иккаласи бирликда кейинги бўлакка тобеланади. Масалан: 1. *Кўп болали аёл* [*кўп* (тобе) + *бола* (ҳоким) *ли*—тобе, *аёл*—ҳоким]. 2. *Ипак кўйлак* [*ипак* (тобе) + *кўйлак* (ҳоким) *ли* — тобе, *қиз* — ҳоким]. Баъзан ҳар икки томоннинг ҳам ўз ичида яна шундай бўлаклари бўлиши мумкин. Мисол: *ипак кўйлакли ёш қиз* [*ипак* (тобе) + *кўйлак* (ҳоким) *ли* — тобе, *ёш* (тобе) + *қиз* (ҳоким) — ҳоким].

18- §. Сўз бирикмасида, қўшма, мураккаб бирикмаларда, абсолют ҳоким, абсолют тобе элементлар бўлади (булар битта, ўрни билан бундан ортиқ ҳам бўла олади); бундан ташқари, ҳам ҳокимлик, ҳам тобелик ҳолатидаги элемент ҳам бўла олади. Бу тобелик ва ҳокимлик нисбий бўлади. Мисол: *бизнинг колхозимизнинг кенг боғлари*. Бунда: *боғлар*—абсолют ҳоким (фақат ҳокимлик ҳолатига эга), *бизнинг*—абсолют тобе (фақат тобелик ҳолатига эга), *кенг* — бу ҳам абсолют тобе, *колхозимизнинг* — нисбий

элемент (*бизнинг* элементига нисбатан — ҳоким, *боғлар* элементига нисбатан — тобе). Бундай ҳоким-тобелик ҳолатларини предикатив характердаги қўшилишда, эга-кесимда ҳам кўрамиз. Мисол: *Ёш йигит баҳор ҳашаротларининг коллекциясини келтирди*. Бунда: *йигит* — абсолют ҳоким, *келтирди* — нисбий элемент: *йигитга* нисбатан—тобе, *коллекцияга* нисбатан — ҳоким; *коллекция*—нисбий элемент: *келтирдига* нисбатан—тобе, *ҳашаротларга* нисбатан—ҳоким; *ҳашаротлар*—нисбий элемент: *коллекцияга* нисбатан—тобе, *баҳорга* нисбатан ҳоким; *ёш*—абсолют тобе; *баҳор* — бу ҳам абсолют тобе.

Бу кўриниш одатдаги кетма-кет эргашувда учрайдиган ҳолатдир. Эргаштириш—тобе этиш ҳолатлари бундан мураккаб бўлиши ҳам мумкин: бир сўз бир неча сўзларни эргаштириши ҳам мумкин, шунингдек, боғланишда кетма-кет эргашув, тенг эргашув ҳолатлари бўлганидек, у тенг элементларнинг ўз эргаш сўзлари бўлиши, ўзаро тенг боғланиш ҳолатлари ҳам бўлиши мумкин. Мисоллар:

1. *Салима Пушкиннинг катта расмини бугун ишлаш орзусини ўз ўртоғига завқланиб айтди*. Бунда: *Салима* (ҳоким) + *айтди* (тобе), *Пушкиннинг* (тобе) + *расми* (ҳоким), *катта* (тобе) + *расм* (ҳоким), *расмини* (тобе) + *ишлаш* (ҳоким), *бугун* (тобе) + *ишлаш* (ҳоким), *ишлаш* (тобе) + *орзуси* (ҳоким), *орзусини* (тобе) + *айтди* (ҳоким), *ўз* (тобе) + *ўртоғи* (ҳоким), *ўртоғига* (тобе) + *айтди* (ҳоким), *завқланиб* (тобе) + *айтди* (ҳоким).

2. *Юшиқ, майин шамоллар садаларнинг кўм-кўк япроқлари билан, майсалар билан ўйнашмоқда: шамоллар* (ҳоким) + *ўйнашмоқда* (тобе), *юшиқ* (тобе) + *шамол* (ҳоким), *майин* (тобе) + *шамол* (ҳоким), *юшиқ* + *майин*—тенг боғланув, *юшиқ* + *майин* + *шамоллар* — тенг эргашув, *кўм-кўк* (тобе) + *япроқлар* (ҳоким), *садаларнинг* (тобе) + *япроқлари* (ҳоким), *садаларнинг* + *кўм-кўк* + *япроқлари* — тенг эргашув, *япроқлари билан* (тобе) + *ўйнашмоқда* (ҳоким), *майсалар билан* (тобе) + *ўйнашмоқда* (ҳоким), *япроқлар* + *майсалар* — тенг боғланув, *япроқлар билан* + *майсалар билан* + *ўйнашмоқда* — тенг эргашув.

3. *Мард йигитлар, қувноқ қизлар ва шўх болалар тонгда боғларда, майдонларда ўйнамоқдалар: йигитлар* (ҳоким) + *ўйнамоқдалар* (тобе), *мард* (тобе) + *йигитлар* (ҳоким), *қувноқ* (тобе) + *қизлар* (ҳоким), *шўх* (тобе) + *болалар* (ҳоким), *йигитлар* + *қизлар* — тенг боғланув, *қизлар* + *болалар* — тенг боғланув, *тонгда* (тобе) + *ўйнамоқдалар* (ҳоким), *боғларда* (тобе) + *ўйнамоқдалар* (ҳоким), *майдонларда* (тобе) + *ўйнамоқдалар* (ҳоким), *тонгда* + *боғда* + *ўйнамоқдалар* — тенг эргашув, *тонгда* + *майдонларда* + *ўйнамоқдалар* — тенг эргашув, *боғлар* + *майдонлар* — тенг боғланув, *боғларда* + *майдонларда* + *ўйнамоқдалар* — тенг эргашув.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШ ЙУЛЛАРИ

19-§. Сўз бирикмасининг элементлари бир-бири билан ҳар хил боғланади: бирикманинг составидаги элементларнинг боғланиши, синтактик алоқа, турли воситалар билан ифодаланади. Масалан, *илғор техника, техниканинг тараққиёти, техникани эгаллаш; ёмғирнинг ёғиши; пахтани суғориш, пахтани машина билан териш* ва бошқалар. Бу боғланиш орқали предмет, белги, ҳодиса, ҳаракатлар орасидаги муносабат ифодаланади.

Сўзлар орасидаги алоқанинг турли воситалар билан ифодаланиши бу ҳар хиллик ўша сўзларнинг қайси сўз туркумига киришига, уларнинг турли лексик-грамматик хусусиятларига боғлиқ.

20-§. Синтактик алоқаларнинг турли йўллар билан ифодаланишини кўриб ўтдик: *қаламда ёзмоқ* (сўзларнинг алоқаси синтетик йўл билан ифодаланган) — *қалам билан ёзмоқ* (алоқа аналитик йўл билан ифодаланган). Синтактик алоқа сўз бирикмасининг элементлари орасида ҳам, гапдаги бўлақлар орасида ҳам (масалан, *эга+кесим*), умуман, сўзларнинг турли типдаги боғланишларида учрайди.

Синтактик муносабатларни ифодалаш йўллари: *с ў з ф о р м а л а р и* орқали ифодалаш, *ёр дамчи с ў з л а р* орқали ифодалаш, *с ў з т а р т и б и* орқали ифодалаш ва *интонация* орқали ифодалаш. Демак, синтактик воситаларнинг кўринишлари қуйидагича: формал-грамматик воситалар, лексик-грамматик воситалар, позицион воситалар ва интонацион воситалар. Бу синтактик воситалар сўз бирикмаси ҳосил қилишдагина эмас, гап қуришда ҳам, *анжир ва анор* типдаги сўз тизмалари яратишда ҳам қўлланади.

21-§. Сўз формалари. Синтактик формалар—сўз ўзгартирувчилар бир сўзнинг бошқа сўз билан боғланишини, умуман, алоқаларни ифодалашдаги грамматик воситаларнинг энг активларидандир. Масалан: *Мен клубга бордим. (Мен бордим: -ди, -м аффикси, клубга бординг: -га аффикси)*. Бу формаларнинг ҳар бири маълум маънони ифодалайди: «Қўлланиши ва функцияси маънодан ташқари билинадиган форма йўқдир» (*А. А. Потеня*).

Синтактик алоқаларни ифодалашда хизмат қиладиган элементлар эгалик аффикслари, турловчилар (келишик аффикслари) ва тусловчилардир.

Эгалик аффикслари мансублик билдирадиган бирикмалар, аниқловчи группалар ҳосил этишда хизмат қилади (*сизнинг дафтарингиз* каби). Лекин уларнинг хусусияти турловчи ва тусловчи аффикслардан бошқачадир: булар ҳоким сўзга қўшилиб, тобе

сўз билан шахс ва сонда мослашишни кўрсатади: *сизнинг она-нгиз* каби.

Келишиклар отнинг иккинчи сўз (асосан феъл) билан бўлган муносабатини ифодалайди (*кинога бормоқ, кинода кўрмоқ, уйга келмоқ, уйдан келмоқ* каби, шу элементлар орасидаги муносабатнинг характериға қараб отнинг формаси ўзгаради.

Тусловчилар бажарувчи билан, белгининг эгаси билан бўлган муносабатни, шахс-сон маъноларини билдириб, шу элементнинг ўз ҳоким сўзига боғланишида хизмат қилади. (*Биз айтдик* каби.) Демак, тусловчилар предикатив характердаги қўшилишда қўлланади.

Сўз формалари орқали, юқоридаги мисоллардан кўриниб турганидек, от билан от (субстантив характердаги олмош ҳам), от билан феъл боғланади. Бу асосий ҳолатдир.

22-§. Ёрдамчи сўзлар. Синтактик алоқаларни ифодалашда қўлланадиган ёрдамчилар кўмакчи, боғловчи ва боғламалардир.

Кўмакчилар отнинг иккинчи сўзга (асосан феълга) туташини кўрсатади. Кўмакчилар синтактик функцияси жиҳатидан келишик аффиксларига ўхшаш бўлади. Улар одатда маълум келишик формаси билан туташади, баъзан келишик аффикси билан бирликда келади. (*Маррага қадар бир текисда югуриб борди* каби), баъзан келишик аффиксининг ўрнида, унинг эквиваленти бўлиб келади. (*Қалам билан ёзди.— Қаламда ёзди* каби.)

Боғловчилар сўзларнинг, бирикмаларнинг ва гапларнинг муносабатларини ифодалайди (*терак билан қайрағоч, ўқиди ва ёзди, ўқиди, бироқ ёзмади; Кўклам келди ва далада иш қизиб кетди* каби).

Боғлама эга ва кесимнинг бирикишида шахс-сон, замон маъноларини ифодалаш учун хизмат қиладиган ёрдамчидир. У одатда шу маъноларни ўзича кўрсата олмайдиган, шуларни ифодаловчи формаларға эга бўлмаган сўзлар билан бирликда келади. (*Биз студент бўлдик. У тикувчи эди. Сен овга чиқишға тайёр бўлдинг* каби.) Демак, боғлама кесими отлардан (кенг маънода) бўлган гапларда эга билан кесимнинг бирикишини ифодалайди. Боғлама қўлланмаганда, ҳозирги замон маъноси, умумлик англашилиб туради. (*Болға—асбоб* каби.)

23-§. Сўз тартиби. Ҳозирги ўзбек тилида сўз тартиби, асосан, грамматик ҳолатға таъсир қила олмайди: гапдаги бўлақларнинг ўрни ўзгариши билан уларнинг синтактик роллари аввалгича қолаверади. Масалан: *Сен музейға борасанми?—Музейға сен борасанми?—Борасанми сен музейға?—Борасанми музейға сен?—Музейға борасанми сен?* Бу мисолларда сўз тартибининг грамматик ҳолатни ўзгартира олмаганлигининг сабаби шундаки, мисоллардаги сўзлар ўз синтактик функциясини кўрсатиб ту-

рувчи морфологик кўрсаткичларга эгадир. (Бундаги тартиб ўзгаришлари, маънодаги нозик фарққа, гарчи синтактик ҳолатга таъсир қилмаса ҳам, фикрдаги оттенкага, стилистик ҳолатга таъсир кўрсата олади.) Сўзнинг синтактик функцияси махсус кўрсаткичлар билан ифодаланмаганда, тартиб бош ролни ўйнайди: бунда сўзнинг гапдаги роли тартиб орқали белгиланади, тартиб ўзгарса, мазмун билан бирга, синтактик ҳолат ҳам ўзгаради. Бу ҳодиса—тартибнинг грамматик роли ўзбек тилида баъзангина учраб қолади. Мисол учун Октябрь революциясидан аввал яратилган халқ оғзаки ижодидан олинган қуйидаги мисраларни қараб чиқайлик: *Золим подшо қўймади, меҳнаткашни қийнади. Эҳ, йигит излади қиз, севган ёрин топмади.*

Бунда тартибнинг грамматик роли: 1. *Золим подшо* (аниқловчи + аниқланмиш) — *подшо + золим* (изоҳланмиш — изоҳловчи). 2. *Йигит қиз излади* (*йигит*—эга, *қиз*—тўлдирувчи)—*қиз йигит излади* (*қиз*—эга, *йигит*—тўлдирувчи). Яна чоғиштиринг: *ёш бола* (аниқловчи + аниқланмиш) — *бола ёш* (эга + кесим).

Тартиб жуда умумий восита бўлиб, сўз морфологик жиҳатдан шаклланганда, у маълум даражада пассив роль ўйнайди, яъни ёрдамчи белги бўлади. Демак, синтактик восита ҳисобланган сўз тартиби сўз формалари билан ўзаро муносабатда бўлади: сўз формалари тараққий қилган тилларда, синтетик тилларда, сўзнинг синтактик функциясини кўпинча формаси кўрсатиб туради, демак, бунда тартиб етакчи ўринда турмайди; аналитик тилларда эса бунинг аксини кўраимиз.

24-§. Интонация. Интонация ҳам турли синтактик алоқаларни, грамматик-фикрий ҳолатларни ифодалашда хизмат қиладиган воситадир. У гапнинг мазмун-грамматик тугаллигини, гапдаги бўлақларнинг, группаларнинг, бирикмаларнинг, айрим гапларнинг турли муносабатларини ифодалайди, гапнинг мазмунидаги ҳар хил ҳолатларни, гапнинг турини, унинг қандай қисмларга бўлинишини, ундаги айрим бўлақларнинг ажратилганлигини кўрсатади. Интонациянинг тури кўпдир (нутқдаги ҳар хил паузалар ҳам шунга киради). У ҳар гал, грамматик-фикрий хусусиятга, айтилаётган фикрнинг оттенкасига қараб, айрим тус олади.

Интонация орқали гапдаги, сўзлар группасидаги синтактик бўлиниш, элементларнинг ўзаро қандай боғланганлиги ифодаланади. Бирор группада интонацион ўзгариш бўлар экан, бу одатда синтактик бўлинишнинг, мазмуннинг бошқалигини кўрсатади. Масалан (қисқа паузани вертикал чизиқ билан кўрсатамиз): 1. *Катта мевали/дарахт* (меваси катта)—*катта/мевали дарахт* (дарахт катта). 2. *Қалин муқовали/китоб* (муқоваси қалин)—*қалин/муқовали китоб* (китобнинг ўзи қалин). 3. *Учта болали/хотин* (учта боласи бўлган хотин)—*учта/болали хотин* (бо-

ласи бўлган учта хотин). 4. Юқоридаги шеърда: *йигит/излади қиз (йигит—эга)—йигит излади/қиз (қиз—эга)*.

Санаш интонацияси бир хил бўлакларнинг алоқасини ифодалайди. Масалан: *Олма, ўрик гуллади*. Демак, интонацион хусусият боғланишнинг ҳамма турида учрайди (фақат сўз бирикмасидагина эмас).

Элементларнинг шарт, қарама-қаршилик, сабаб каби маънолари ва боғланишларида ҳам махсус интонация бўлади. Мисоллар: *Кундузи иссиқ—кечаси совуқ*. (Қарама-қаршилик: *Кундузи иссиқ, лекин кечаси совуқ* маъносида.) *Тонг отди — мен кетдим*. (Ишнинг бўлишида, воқеаларнинг алмашишида одатдагидан кўра тезлик: *Тонг отиши билан, мен кетдим* маъносида.) *Сен кел—у боради*. (Шарт: *Сен келсанг, у боради* маъносида.) *Кеча боролмадим: уйга меҳмонлар келиб қолди*. (Сабаб: *Кеча боролмадим, чунки уйга меҳмонлар келиб қолди* маъносида) ва бошқалар.

25-§. Юқоридаги муносабатлар интонациядан бошқа грамматик восита—боғловчи билан ифодаланганда, интонация одатда ўзининг ҳал қилувчилик ролини йўқотади, иккинчи даражали восита бўлади. (*Кеча сизникига боролмадим, чунки зарур иш чиқиб қолди* каби.) Интонация биринчи ўринда бўлганда, бир боғланишнинг ўзи оҳангни ўзгартиш йўли билан элементлар орасидаги грамматик-фикрий муносабатларнинг турли кўринишларини акс эттириши мумкин. Масалан: *У келди, мен кетдим*. (Санаш: *У келди ва мен кетдим*.)—*У келди — мен кетдим*. (Сабаб: *У келгани учун, мен кетдим*.)—*У келди—мен кетдим*. (Икки ишнинг бўлишида орадаги вақтнинг одатдагидан қисқалиги: *У келиши биланоқ мен кетдим*) ва бошқалар. Бундай интонацион хусусият кўшма гапдаги элементларнинг грамматик-фикрий муносабатини белгилашда, кўшма гапнинг ва эргаш гапларнинг турини аниқлашда катта роль ўйнайди. (Бу ҳақда «Кўшма гап» баҳсида сўзланади.)

Кўринадики, айрим ўринларда сўзларни боғлаш вазифасини интонациянинг ўзигина бажаради. Боғланиш бошқа йўл билан, масалан, аффикслар билан бўлганда, интонация ёрдамчи ролни бажаради.

26-§. Бир синтактик муносабат турли йўллар билан ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан, синтактик жиҳатдан бир хил бўлган бўлакларнинг муносабати санаш интонацияси билан ифодаланганидек, боғловчи билан ифодаланиши ҳам мумкин (*олма, ўрик—олма ва ўрик*); восита маъносини англатган бошқарув муносабати келишик формаси билан ифодалана олганидек, кўмакчи ёрдами билан ҳам ифодалана олади (*телефонда гаплашмоқ — телефон орқали гаплашмоқ*); жўналиш, хослаш, сабаб каби маъноларни ифодаловчи алоқалар ҳам шундай (*Салима шу доридан тузалди.— Салима шу дори сабабли тузалди. Чол ўйин-*

чоқни неварасига олди.— Чол ўйинчоқни невараси учун олди). Сабаб маъносида муносабат айрим интонациянинг ўзи билан ҳам, боғловчи орттирилган ҳолат билан ҳам ифодаланади (*Салим узоққа чопа олмади: бир оз тоби қочган эди.— Салим узоққа чопа олмади, чунки бир оз тоби қочган эди*); икки отнинг аниқловчилик муносабати махсус аффикс ёрдами билан ифодалана олганидек, фақат тартиб билан ҳам белгилана олади (*пахта плани — пахта план, буғдой нони — буғдой нон*) ва бошқалар. Бу ифодалар қўлланишда ўрни билан бир-биридан фарқ қилади ҳам.

Сўз формалари ва ёрдамчилар гапнинг ичидаги икки элементнинг муносабатини кўрсатади, тартиб ва интонация одатда гапдаги ҳамма сўзларга ёйилади, бутун гапда иштирок қилади.

МОСЛАШУВ, БОШҚАРУВ ВА БИТИШУВ

27-§. Сўз бирикмасининг составидаги элементларнинг боғланиши эргашиш (тобеланиш) муносабати орқалигина бўлади: буларда тенгланиш муносабати бўлмайди. Тобеланиш муносабати гапнинг составидаги элементлар орасида ҳам, сўз бирикмасининг элементлари орасида ҳам учрайди. Буларнинг орасидаги фарқ шундай: гапнинг составидаги айрим тобеланиш муносабати (шунингдек, тенгланиш муносабати) сўз бирикмасида учрамайди (гапда эса—эга ва кесим орасидаги мослашув муносабати. Сўз бирикмасида мослашувнинг *боланинг дафтари* типидagi «қаратқич + қаралмиш» формасигина бор).

Сўз бирикмасининг элементлари орасидаги боғланиш — бундаги ҳоким ва тобе сўзларнинг боғланиш формалари, тобеланиш уч хил: мослашув, бошқарув ва битишув. Мисоллар: *колхознинг ютуқлари, пахтани териш, тез териш*. Мисоллардан кўринадики, гапда сўзнинг қайси формада келиши бирикманинг ҳоким сўзига боғлиқ.

28-§. **Мослашув.** Бунда боғланган ҳар икки сўз бир-бирига мувофиқлашиб, тобе сўз шу алоқага мос—ҳоким сўзга мос формада келади: улардан бирининг ўзгариши билан бошқаси (тобе бўлак) ҳам ўзгариб, шунга мос формага ўтади—ўз шаклланишини унга баробарлаштиради. Масалан, *теримчининг ҳикояси*.

Қаратқич билан қаралмиш мослашув йўли билан боғланади: шахс ва сонда мослашади.

Мослашув ҳодисаси сўз бирикмасининг доираси билангина чекланмайди. Эга билан кесим мослашув йўли билан боғланади. (Гапнинг *Бу—дарё, Сув тиниқ* каби кўринишлари ҳақида қуйи-роқда сўзланади.) Гапнинг кесими учинчи шахсни кўрсатувчи феълдан бўлганда, ҳоким сўз (эга) кўплик формасида бўлганда ҳам, кесим баъзан бирлик ҳолатида кела олади. (Бу ҳақда бош бўлақлар баҳсида сўзланади.) Предикатив қўшилишдаги мосла-

шув билан сўз бирикмасидаги мослашув бир қанча хусусиятлар билан бир-биридан фарқ қилади.

Мослашув ҳаракат, белги ё предметнинг қайси предметга тегишли эканлигини кўрсатади.

29-§. Бошқарув. Бундай боғланишда бир сўз бошқа сўзнинг талаби билан ўз формасини ўзгартиради: тобе сўз ҳоким сўзга қараб маълум формага киради. Масалан: *мактабга бормоқ, уйдан келмоқ*. Демак, бунда бирикманинг характериға қараб, эргаш сўз маълум келишик формасини олади. Лекин бунда ҳоким сўзнинг қандай формада бўлиши бошқарув учун аҳамиятсиздир. Бу хусусият билан бошқарув алоқаси мослашувдан ажралиб туради: мослашувда тобе сўз ўз формасини ҳоким сўзнинг формаси билан бир хил тусга киритади, бошқарувда эса бу ҳол йўқ. Бу боғланишда ҳоким бўлак бошқарувчи саналиб, тобе бўлак бошқарилувчи саналади. Бошқарувчилик ролини феъллар (равишдош, сифатдош, инфинитивлар ҳам) бажара олганидек, баъзан сифатлар, равишлар ҳам бажаради; шунга кўра, бошқарувчи сўзнинг туриға қараб, бошқарув, асосан, иккиға - бўлинади: 1. Феъл бошқаруви (ҳоким сўз феълдан бўлади). Мисоллар: *Тўлди буғдой, шוליға бир қанча омбор пахтадан. (Ф.) Бу перо пўлатдан ишланган. Каримға мукофот берилди.* 2. Сифат-равиш бошқаруви (ҳоким сўз сифатдан, равишдан бўлади). Мисоллар: *Асал қанддан ширин. Отдан баланд, итдан наст. (Топишмоқ: эгар.) Бочка сув билан тўла.* Бошқарувчи сўз отдан бўлганда ҳам, бу қўшилишнинг характери, умумий хусусияти сифат бошқарувига тўғри келади.

Кўринадики, бошқарилувчининг формаси етакчи сўзнинг лексик маъносига, грамматик хусусиятиға қараб белгиланади. (Масалан, ўтимли феъл тушум келишигидаги сўзни талаб қилади.) Шунингдек, умумий маъноға ҳам қарайди. Масалан, *сутни ичмоқ* (ҳаммасини) — *сутдан ичмоқ* (бир қисмини).

Бошқарув, асосан, ҳаракат билан объект муносабатини ифода далайди.

Бошқарув отнинг ёки от вазифасидаги сўзнинг бошқа бирор сўзга—феълға ёки сифатға эргашиш йўли билан боғланувини кўрсатади.

Бошқарув воситасиз бошқарув ҳолатида (келишикли бошқарув) бўла олганидек, воситали бошқарув (кўмакчили бошқарув) тусида ҳам бўла олади. Келишик аффикслари ва кўмакчилар бошқарилувчи сўзнинг иккинчи элементға тобеланиб боғланувини, унинг синтактик ҳолатини кўрсатувчи грамматик белгилардир.

30-§. Битишув. Бундай боғланишда бириккан сўзлардан бирининг грамматик ўзгариши иккинчисига боғлиқ бўлмайди. Уларнинг ўзаро алоқаси тартиб ва интонация орқали ифодаланади.

Битишувда боғланишнинг — тобеланишнинг морфологик кўрсаткичлари бўлмаса ҳам (мослашув ва бошқарувда бундай белгилар бор), бу ҳодиса бошқа воситалар орқали ифодаланган бўлади. Демак, битишув «шаклланмаган» сўзнинг бошқа бирор сўзга тобеланиб боғланишидир. Бунда тобе сўз формал жиҳатдан ўзгармайди.

Битишувчи бирикмалар:

1) равиш + феъл. Масалан: *Докладчи секин сўзлади (секин сўзламоқ)*;

2) равишдош + феъл. Масалан: *Қуёш қизариб чиқди (қизариб чиқмоқ)*;

3) сифат (сифатловчи вазифасида келадиган бошқа сўзлар ҳам: равиш, олмош, сон, сифатдош ва бошқалар) + от (сифатланмиш). Масалан: *қизил байроқ, бу бино, кўп китоб* каби. Бу бирикш от + от формасида ҳам бўлади. Масалан: *анор юз, шиша осмон, марварид тиш* каби. Бундаги биринчи от ўзининг кўп хусусиятлари билан сифатга ўхшаб кетади.

Бу тилдаги боғланишларда от ва феъл ҳоким бўлади.

31-§. Битишувда элементларнинг ҳоким-тобелик ҳолати, асосан, тартиб орқали белгиланади (тобе элемент + ҳоким элемент). Масалан, *У тез юрди* гапидаги битишув муносабатида одатда тобе сўзни ҳоким сўздан ажратиб бўлмайди (орага *у* сўзини киришиб бўлмайди). Демак, бу битишувда тартиб бош ролни ўйнайди. (Мослашув ва бошқарувда бундай эмас: уларда тобеланишнинг морфологик белгилари бўлганлигидан, тартиб деярли эркиндир, иккинчи ўриндадир.) Баъзан битишувда ҳам тартиб иккинчи ўринга тушиб қолиши мумкин. Масалан: *Мажлис кечқурун бўлади*. (Бунда тартибнинг ҳам роли бор: *кечқурун + бўлади*.) — *Кечқурун мажлис бўлади*. Бунда тартиб ўзининг аввалги ролини йўқотган, лекин шунда ҳам, тобе элемент ўз етакчи сўздан ажралган бўлса ҳам, логик-грамматик хусусиятига кўра, у билан битишув муносабатини сақлаб туради.

Демак, битишув муносабатида тартиб ва интонация катта роль ўйнайди. Бунда тобелик тартибдан, грамматик хусусиятдан, маънодан билиниб туради.

32-§. Келишик аффиксини олган баъзи сўзлар бошқарув хусусиятини тўла кўрсата олмайди. Масалан: *мактабда ўқимоқ—тезда қайтиб келмоқ*. Мисолдаги *мактабда* сўзи бошқарувнинг бутун ҳолатларини кўрсатади (ҳамма келишик билан турлана олувчи от), *тезда* сўзи бундай хусусиятга эга эмас (у фақат ўрин ва чиқиш келишликлари доирасидагина турлана олади; бунда келишикнинг функцияси жуда кучсизланган: энди унинг бўлиши шарт эмас: *тезда кел—тез кел* каби). Демак, чиндан, *тезда, олға* каби сўзлар маълум келишик формалари билан «қотиб қолган», буларда бошқарув «ўлгандир». Булар шу ҳолида равиш сана-

лувчи — равишга кўчган сўзлардир. Бундай боғланиш ҳосил бўлиш жиҳатидан бошқарувга ўхшаса ҳам, ҳозирги хусусиятларига кўра битишув саналади.

ГАП

33- §. «Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир» (В. И. Ленин). Тилдан фойдаланиш бу восита — қурол орқали фикрни шакллантириш, ифода қилиш ва баён қилишдан иборатдир. Фикр эса гап орқали шаклланади ва ифодаланади. Демак, тилнинг аралашув, ўзаро бир-бирини тушуниш, фикрлашиш воситаси бўлиб хизмат қилишини синтаксисда аниқ кўрамиз. Синтаксисда сўз бирикмасининг ва гапнинг текширилишини, гапнинг сўз ва сўз бирикмаларидан тузилишини, сўз бирикмаларининг гап составида ҳаракат қилишини, яъни уларнинг гап асосида ажратилишини, демак, синтаксиснинг асосида гап ҳақидаги таълимот ётишини назарда тутсак, тил орқали бўладиган алоқа-аралашувнинг, фикр баён қилишнинг синтаксисда бўлиши, бунинг асосий формаси гап эканлиги англашилади.

Гап фикр, туйғу ва истакни бошқаларга билдириш учун ишлатилади, у — фикр баён қилишнинг энг содда формаси. (Нутқдаги бундан кейинги бўлиниш—тилдаги бу бутунликнинг қисмларга ажралиши унинг фикр баён қилиш хусусиятини йўқотади.)

Гапнинг фикрни шакллантириш ва ифодалаш, баён қилиш воситаси бўлиши ҳақида гапирганимизда, биз сўзловчини кўзда тутамиз, тингловчига нисбатан олганимизда эса гап баён қилинган фикрни англаш воситасидир.

Англашиладики, тил воситаси билан алоқа-аралашувда, фикрни ифода қилишда инсон гапдан фойдаланади—инсон гапирди.¹ Демак, сўзларнинг аралашув процессидаги ҳолати нутқда—гап ичида одатда бошқа сўзлар билан боғланиб қўлланишдан иборатдир.

Одамларнинг бир-бирларини англаб, бир-бирлари билан фикрлашишларида — гаплашишларида, алоқада, восита бўлиш

¹ Маълумки, гап сўзи грамматикада *предложение* маъносидаги термин бўлиб, сўз эса *слово* маъносидаги термин бўлиб қўлланади, лекин сўз одатда, айниқса жонли нутқда, *слово* маъносида ҳам, *предложение* маъносида ҳам, *тил—язык, нутқ—речь* маъносида ҳам қўллана олади, шунинг учун *гапирмоқ* маъносида *сўзламоқ* ҳам ишлатила беради. Чоғиштиринг: *Марднинг сўзи билан иши бир. (Мақол.) Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт. (Мақол.) Тўғри сўз тош ёрар. (Мақол.) Кўп сўзнинг ози яхши, оз сўзнинг ўзи яхши. (Мақол.) Сўзнинг устидан чиқди (гапининг...).* *Мажлисда сўзга чиқди (...гапга...)* ва бошқалар. Тарихий жиҳатдан қараганимизда, аввал юқоридаги маъноларнинг ҳаммаси учун ҳам сўз ишлатилади.

тилнинг асосий вазифасидир: фикр баён қилиш тилнинг асосий функциясидир. Бу—тилнинг коммуникатив функцияси. Коммуникация—бирор фикрни билдириш, хабар бериш, гаплашиш билан бир-бирини тушуниш—шубҳасиз, коллективни кўзда тутати, демак, коммуникатив процесс онг билан—тафаккур билан боғланган социал ҳодиса, у ижтимоий характерга эга: тил—коллективга хос ҳодиса, у «талаб натижасида—эҳтиёждан, бошқа одамлар билан алоқа қилиш эҳтиёжидан—энг зарур эҳтиёждан туғилган». (К. Маркс.) Гаплашиш процессидаги ҳар бир индивид—шахс, сўзловчи ва тингловчи, коллективнинг бир аъзоси бўлиб, унинг ўзи ҳам ижтимоий характерга эгадир, жамият маҳсулидир, жамият билан боғлиқдир: «Индивид ижтимоий муносабатларнинг жамидир». (К. Маркс.) Жамиятнинг асосларидан бўлган онг ва тил меҳнат процессининг маҳсули—жамият маҳсулидир.

Гап фикр билдириш, хабар бериш вазифасини бажаради, шу билан бирга, эмоцияларни—ҳис, туйғуларни билдириш учун ҳам қўлланади. Масалан, *Пахта очилди* гапини (дарак билдирадиган, эмоционал типда бўлмаган гапни) махсус ундов интонацияси билан айтиш натижасида у эмоцияни ҳам билдиради: бу гапнинг мундарижаси «дарак+севинч» формасида бўлади. Демак, коммуникация (дарак бериш, хабар қилиш; дарак, алоқа) интеллектуал (ақлий) ҳолатни ҳам, эмоционал ҳолатни ҳам ўз ичига олади. Интеллектуал коммуникация билан эмоционал коммуникация ўзаро боғлиқ, уларнинг иккаласи ҳам тилга алоқадор, лекин тилнинг асосий вазифаси фикр ифодалаш, фикрлашиш, гаплашиш, бир-бирини англаш воситаси ролини бажариш бўлганлигидан, тилнинг коммуникатив функцияси ҳақида гап борганда, интеллектуал ҳолат асос назарда тутилади: тил билан тафаккурнинг ажралмас муносабати, диалектик бирлиги интеллектуал коммуникациянинг тил билан органик алоқада эканлигини англатади. Англашиладики, тилда коммуникация интеллектуал характерда, эмоцияларни билдириш одатда шу билан боғланган, шунга асосланган бўлади. Ҷоғиштиринг: бизнинг эмоцияни билдиришимизда кўпинча тилдан бошқа воситалар ҳам роль ўйнайди (мимика, жестикуляция—имо-ишора); эмоцияни билдириш учун тил воситаларидан кўра музыка воситалари кўпроқ мос келади. Булар ҳаммаси ўзаро органик боғланган юқоридаги ҳолатларнинг—интеллектуал ва эмоционал ҳолатларнинг бир-биридан маълум хусусиятлари билан ажралишини ҳам кўрсатади.

Тилнинг реал кўриниши, реализацияси бўлган нутқ гаплардан ҳосил бўлади. Гап нутқнинг тугалланган (нисбий тугалланган) бир фикрни ифодалайдиган бўлагидир. Ҳар бир тугалланган гап фикр сўзлар йиғиндиси ёки айрим бир сўз билан ифодаланади: гап одатда сўзларнинг грамматик қонун-қоидалар асоси-

да қўшиливи—бирикуви асосида ҳосил бўлади. Сўзларнинг бирикувидан тузилган бу конструкция нутқнинг фикр англатишдаги энг содда, бўлинмас қисмидир.

Нутқнинг энг кичик тугал парчаси бўлган гапнинг тугалланган фикрга мос келишини айтдик, лекин бу фикрий тугаллик нисбийдир, чунки айрим гапдаги фикрнинг тўла очилиши одатда нутқ ичида бўлади. Масалан: *Болалар қичқирдилар* гапдаги фикрни яна ҳам конкретлаштириш бундан кўра кенгроқ контекст ёрдами билан бўлиши мумкин (шу кейинги контекст аввалги гапга нисбатан тугалроқ бўлади. Демак, гап айрим нутқнинг энг қисқа формаси саналади):

1. *«Пионер» марши чалинди. Ҳамма шодланди. Болалар қичқирдилар.*

2. *Полиция солиқни тўлай олмаган деҳқоннинг уйига шиддат билан келди. Бечора деҳқон калтак остида қолди. Буни кўриб, кампир дод солди. Болалар қичқирдилар.*

Ҳар бир айрим гап англатадиган фикрни шу гапнинг функциясини, мақсадни ўқиш жиҳатидан сўзловчи ва тингловчида бир хиллик бўлади. Масалан, *Халқ қурилишига жуда пухта тайёрлик кўрилган эди* (Ш. Р.): дарак, хабар. Сўзловчининг кўзда тутган мақсадига, эмоционалликка қараб, гапнинг структураси ҳам шунга мос формада бўлади. Масалан, сўрашни билдирадиган гапларнинг составида *ким, қайси* каби олмошларнинг бўлиши: *Ким гапирди?* Бу—гапнинг сўроқ билдирадиган, шунга мосланган *типик* формаларидан бири. Демак, гап структурасининг сўзловчи томонидан кўзда тутилган мақсаднинг эмоционалликнинг характерига (дарак, сўроқ, буйруқ мазмунларига, эмоционалликка) мос келадиган *типик формалари* бор. Лекин, биринчидан, бир турнинг *типик формаси* нутқда бошқа тур учун қўлланиши ҳам мумкин (масалан, сўроқ гапнинг муайян ўринларда дарак ёки буйруқ мазмунини бериш учун қўлланиши); иккинчидан, гап нутқ ичида, ситуацияга қараб турлича тушунилиши ҳам мумкин. Мисоллар: 1. *Соат беш бўлди:* а) *Соат беш бўлди. Футбол ййинининг бошланишига яна бир соат бор.* (Оддий хабар, дарак); б) *Соат тўртдан йигирма беш минут ўтди: звонок чалинишига ўттиз беш минут бор. Биз иккаламиз ҳовлидаги скамейкада гаплашиб ўтира бердик. Бир вақт секретарь қоровулга қараб:— Соат беш бўлди,— деди.* (Хабар бериш «Звонокни чалинг» деган мазмунни ҳам англатади). 3. *Ким қичқирди?* гапи ўрнига, интонацияга қараб, *«Қичқирган одам ким?»* мазмунида ҳам, *«Ҳеч ким қичқиргани йўқ-ку!»* («Мен қичқирганим йўқ») мазмунида ҳам қўллана олади.

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқади: гап формал-грамматик ва интонацион жиҳатлардан ҳам, мундарижа жиҳатидан ҳам тугалликка эга. Унинг фикрий тугаллиги нисбий. Гап одат-

да нутқ ичида яшайди. Нутқда унинг мазмуни бошқа гаплар билан муносабат орқали яна ҳам ойдинлашади.

Алоқа-аралашувнинг асосий формаси бўлган гап орқали биз ўз фикримизни, туйғумизни, истакларимизни баён қиламиз. Гап буни умумлаштириб англатади: «Ҳар бир сўз (нутқ) *умумлаштиради*» (В. И. Ленин). Масала: *Арча кўм-кўк, Бола ёш* (бу гаплар «эга+кесим» формуласи асосида тузилган; мазмуни: умуман арча, умуман бола, буларнинг белгиси).

Гап грамматика қоидаларига мувофиқ шаклланади: у грамматик шаклланган бўлади. Грамматика қоидалари сўзларни бириктиришнинг, гап ҳосил қилишнинг бутун формаларини кўрсатадиган умумий қоидалардир: сўз бирикмаларининг, гапларнинг ҳамма типлари шу қоидаларга асосланади. Масала, *тиниқ сув, оқар сув, сувнинг шилдираши* (булар ҳаммаси «аниқловчи+аниқланмиш» макети асосида тузилган); *сув тиниқ, япроқлар шитирлади* («эга+кесим»), *Баҳор шамоли эсди* («аниқловчи+аниқланмиш—эга+кесим»), *Биз тинчлик истаймиз* («эга+тўлдирувчи+кесим») ва бошқалар.

Демак, ҳар бир тилдаги сўзларни қўшиш, гап қуриш қоидалари умумлашган характерда бўлади. Гап фикрни тил материаллари орқали реаллаштиради: «Тил—реаллашган онг» (К. Маркс, Ф. Энгельс). Англашиладики, ҳар бир фикрда объектив воқелик ҳодисалари акс этади: ҳар бир гап объектив борлиқнинг ўнбикос процесси билан боғлиқдир; гап, кенг маънода тил, тушунча билан чамбарчас боғлиқ, у инсон фикрининг ифодаланиш формасидир. Гапда фикр, шунингдек, сўзловчининг шу фикрга, объектив реалликка, воқеаликка муносабати ҳам ифодаланади. Фикр гап нутқ ёрдами билан борлиққа келади, демак, бу ҳодисалар ўзаро боғлиқ, лекин булар бир-бирига тенг эмас, уларнинг ҳар бирининг махсус хусусиятлари ва бир-биридан ажраладиган маълум фарқлари бор.

Демак, гапни ўрганар эканмиз, уни фикр билан боғлаб текшираемиз: тил ва тафаккур диалектик бирликдадир. Бу ҳолат ўз тарихий илдизларига эга: «Тил онг қадар қадимгидир» (К. Маркс, Ф. Энгельс). Лекин тилни тушунча билан боғлаб текшириш тилнинг ўз хусусиятларини ташлаб, унинг қонунларини тўла равишда тафаккур қонунлари билан ўлчаш, буларни тенглаштириш эмасдир, Тилнинг тафаккур билан муносабатини, уларнинг бир-бири билан боғлиқ эканлигини, бироқ гапнинг логик ҳукмга тўла тенг келмаслигини, тилда ифодаланишга (тил материаллари орқали ифодаланишга) эга бўлган фикр ҳаракатининг аҳамиятли эканлигини бундан кўп вақтлар илгари ўтган тилчи олимлар ҳам кўрсатиб ўтганлар: «Тилда грамматика учун фикрнинг нутқ материаллари орқали ифодаланган ҳаракатигина аҳамиятлидир; аммо тилда ифодаланган ҳамма нарса логикага»

албатта тааллуқлидир» (К. С. Аксаков). «Грамматик гап логик ҳукм билан бутунлай тенг ва параллел эмас» (А. А. Потебня). Ҳукм тафаккурнинг борлиқни билиш формаларидан бўлиб, унда предмет, ҳодиса кабиларнинг белгилари тасдиқ (ё инкор) йўли билан билдирилади (*Каптар — парранда. Осмон тиниқ. Шамол ёқимли. Кун совуқ эмас*). Белгининг предметда борлигини (ёки йўқлигини), унга хослигини (ёки хос эмаслигини) тасдиқлаш (ёки инкор қилиш) билан предметларнинг ўхшашлиги ёки айрим-айримлиги, фарқланиши кўрсатилади.

Логик қонунларни, психологик процессларни айрим текшириш логиканинг, психологиянинг ишидир. Тилнинг бундан ўзга ҳам ўз хусусиятлари бордир: «Эски фалсафий грамматика синтактик ҳодисаларни таҳлил қилишда уларни логикадаги ҳукмга нисбатан тайин этилган нормаларга мослар эди. Грамматика логикадан айрим, тамоман мустақил ҳолатга эга» (проф. В. А. Богородицкий).

34-§. Тил ва тафаккурнинг бир-бири билан боғлиқлиги фикрнинг тил орқали ифодаланишидангина иборат эмас: тафаккурнинг ўзи тил базасида туғилади, фикр тил материалисиз яшамайди. Бундан тилнинг тафаккур билан — гапнинг фикр билан боғлиқлиги англашилади.

Тафаккур субъектнинг фаолияти бўлиши билан бирга, борлиқнинг предмет, ҳодиса ва бошқаларнинг инъикосидир, борлиқнинг бу инъикоси тил орқали, унинг бир парчаси гап орқали ифодаланади. Демак, тафаккур объектив борлиқни, воқеликни, объектив реалликни акс эттиради, гап шуни тил материали орқали ифодалайди.

Тафаккур инсоннинг туғилиши билан, унинг меҳнат фаолиятининг ўсиш процесси билан бирликда, шу билан боғлиқ ҳолда туғилган, ривожланган бўлиб, у умумлаштириш процесси билан боғланган. Моддий дунё, борлиқ, реал воқелик бизга сезгиларимиз, онг — англаш, тафаккур орқали билинади, демак, дунё билиб бўладиган, идрок қилиб бўладиган нарсадир. Дунёни билиш, шу ҳақда билим ҳосил қилиш ташқи дунёнинг киши миясида акс этишидир. (Одамнинг мияси — фикрлаш органи юқори даражада тараққий қилган материя бўлиб, киши организмнинг дунё билан ўзаро муносабати шунинг хизмати натижасида вужудга келади; фикр миянинг ҳаракатидир, шу ҳаракатнинг натижасидир. Фикрлаш, тафаккур ўз мундарижасини ташқи дунёдан олади.) Демак, бизнинг дунё ҳақидаги билимларимизнинг, сезгимизнинг, тасаввурларимизнинг бирдан-бир манбаи моддий дунёнинг ўзидир.

Моддий дунё объектив мавжуд нарса бўлиб, биз унинг сезги органларимизга қиладиган таъсири орқали предметлар, ҳодисалар ҳақида билим ҳосил қиламиз. «Инсоннинг миясида табиат акс этади. Инсон бу акс этишларнинг тўғрилигини синаб кўриб

ва уни ўз практикасида ва техникада қўллаб кўриб объектив ҳақиқатга эришади» (В. И. Ленин). Объектив ҳақиқатнинг мавжудлиги субъектга — одамга боғлиқ эмас. Аниқки, дунёни билиш инсоннинг практик фаолияти асосида, шу фаолият процессида содир бўлади.

Ҳар бир предмет, ҳодисани билиш йўлидаги дастлабки қадам бизнинг сезишимиз, сезиш орқали қабул қилишимиздир. «Дунёда ҳаракат қилувчи материядан бошқа ҳеч нарса йўқ... Сезги материянинг сезги органларимизга таъсири натижасидир... Сезги онгнинг ташқи олам билан ҳақиқатан бевосита боғланишидир» (В. И. Ленин).

Предмет, ҳодисаларни сезиш орқали қабул қилиш, идрок қилиш, онг, ақл билан — фикр қилиш билан уларни ўрганиш ўша предмет, ҳодисаларни билиш демакдир. Инсон тафаккури уларни маълум белгилар асосида умумлаштиради.

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқади: бизнинг предмет, ҳодисаларни сезишимиз, идрок қилишимиз, шулар ҳақидаги билимларимиз реал, объектив мавжуд бўлган предмет, ҳодисаларнинг инъикосидир, ўша ҳақиқий предмет, ҳодисаларнинг образидир. (Объектив мавжуд бўлмаган жин, шайтон каби нарсалар ҳақидаги тасаввурларнинг туғилиши айрим хусусиятга эга.) Ташқи дунёнинг образи — предметнинг образи, унинг инъикосидир: фикр ҳам моддий дунёнинг инъикосидир. Фикрнинг шаклланиши ва ифодаланиши тил материали орқали — гап орқали амалга ошади. Гап фикрнинг ифодаланиш формасидир.

35-§. Тил билан тафаккур, грамматика билан логика бир-бирига боғланади, лекин уларнинг ҳар бири ўз айрим хусусиятларига эга. Логик ва грамматик-синтактик категориялар бир-бири билан алоқадор, лекин улар доим бир-бирига мос кела бермайди. Бу категорияларнинг фарқланишини кўрсатадиган баъзи ҳодисалар билан танишиб ўтамиз.

Ҳукм логик категория бўлиб, унинг ифодаланиш формаси гапдир (ҳукм гап орқалигина ифодаланади, лекин унинг ўзи тил категориясисиз—гапсиз бўлмайди. Бироқ бу ҳодиса гапни умуман тил билан тенглаштирмайди). Ҳукм предмет, ҳодисаларнинг белгиларини (белги сўзи кенг маънода), шу белгининг бор-йўқлигини, ўша предметга тегишлилигини ёки аксини тасдиқ ё инкор йўли билан кўрсатади. Бу ҳукм йўли билан билдиришдир. (Темир — металл. Пахталар оппоқ. Аудиториялар тоза. Чанг йўқ. Емғир ёғмади. Уканг ялқов эмас.)

Демак, тасдиқ ва инкор ҳукмнинг зарур белгисидир. (Ҳар бир тасдиқдан инкор ҳам келиб чиқади, шунингдек, ҳар бир инкордан тасдиқ ҳам келиб чиқади. Масалан, У семиз деган тасдиқдан. У озғин эмас деган мазмун ҳам англашилиб туради; У семиз эмас деган инкордан У ўртача ёки озғин деган мазмун,

озғинликни уқтириш ҳам англашилиб туради. Демак, булар бир-бири билан боғланган ҳодисалардир.) Бу белгига кўра ҳукм иккига бўлинади: тасдиқ билдирувчи ҳукм ва инкор билдирувчи ҳукм — тасдиқ ҳукми ва инкор ҳукми (бу бўлиниш логикада «сифат жиҳатидан ажратиш» дейилади). Ҳукмнинг ифодасини дарак гапларда кўрамиз. Гапнинг сўроқ, буйруқ каби турларида бундай бевосита ифодаланишни кўрмаймиз. Демак, ҳар қандай гап ҳукмни ифодалай бермайди. Шунга кўра, гапнинг бевосита тасдиқ ва инкор билдирувчи турларидан бошқароқ кўринишлари ҳам бордир.

Баъзи тадқиқотчилар сўроқ, буйруқ каби гапларда ҳам ҳукм ифодаланади деб қарайдилар. Масалан, *Ким келди?* гапини олайлик. Бунда *«Кимдир келди»* деган ҳукм, шунини билдириш бор: мўлжалда шу ҳукм бўлмаганда эди, *«Ким келди?»* деб сўралмас эди. Демак, сўроқ гапда ҳам ҳукм — яширин ҳукм, шунини билдириш бор. (Сўроқ гапнинг риторик кўринишларида ҳукмнинг ифодаланиши ҳам сўроқ гапнинг ҳукм билан боғланишини кўрсатади.) Буйруқ гапда ҳам шундай: *«Душманни қирингиз!»* гапи *«Душман бор»* деган ҳукмни ҳам билдириб туради, демак, бунда ҳам яширин ҳукм, шунини билдириш бор. *«Енғин!»* типигаги гапларда ҳам шу ҳолни кўрамиз. Шундай қилиб, ҳамма гапда ҳукм — шунга муносабат бор (қаранг: П. С. Попов, *Суждение*, М., 1957). Кўринадики, ҳукм ва гапнинг муносабати масаласи жуда мураккаб ҳодиса, сўроқ, буйруқ гапларда ҳам ҳукм билан боғланиш томонлари бор.

Ана холос! типигаги гаплар эмоционал характерга эга. Гапда ифодаланадиган бундай эмоциялар сўроқ, буйруқлар каби бевосита ҳукм доирасига кирмайди.

Юқоридагилардан «сўроқ, буйруқ каби гаплар ҳукмни ифодаламайди, шунинг учун уларда фикр бўлмайди» деган натижа чиқмайди: ҳукм тафаккурнинг борлиқни билиш формаларидандир. Сўроқ ва буйруқлар ҳам фикрнинг айрим кўринишларидир. Фикр терминини биз кенг маънода оламиз (ҳукм, сўроқ, буйруқлар ҳам). Демак, коммуникация (билдириш, хабар қилиш) ҳукмни ифодалашни — даракни ҳам, сўроқни ҳам, буйруқни, шунингдек эмоционал ҳолатларни ҳам ўз ичига олади. Яна шунини ҳам назарда тутиш керакки, сўроқ гапларнинг бир қисми бевосита сўроқни эмас, балки ҳукм, белгини тасдиқ ё инкор йўли билан билдириш вазифасини бажаради. (*Болани ким севмайди? Ким дангаса бўлишни истайди?*)

Логик ва синтактик категориялар *Бола югурди* типигаги гапларда бир-бирига мос келади (бу гап ҳукмни — тасдиқ ҳукминини ифодалайди, бунда грамматик эга логик субъектни, грамматик кесим эса логик предикатни билдиради: предмет тасаввури—субъект—эга, белги тасаввури—предикат—ке-

сим), лекин *Расм болалар томонидан ишланди* типигадаги гапларда бу ҳолни кўрмаймиз. Бунда эга (*расм*) логик объектни кўрсатади, логик субъектни эса иккинчи даражали бўлак (*болалар*) кўрсатади.

Ҳукмда предикат тасдиқ-инкорни келтириб чиқарадиган энг аҳамиятли бўлак саналади, шунга кўра, ҳукмда аниқланаётган, биринчи ўринда турган бўлак логик предикат бўлади. Масалан, *Хўроз қичқирди* (субъект+предикат): 1. *Хўроз қичқирди*. (Хўроз нима қилди?—*Қичқирди*. Логик предикат—*қичқирди*.) 2. *Хўроз қичқирди*. (Нима қичқирди?—*Хўроз*. Логик предикат—*хўроз*. Логик жиҳатдан: **хўроз** қичқирди — қичқирган нарса — парранда хўроздир.) Гапда эса диққат марказининг, аҳамиятлиликнинг қайси бўлакда бўлиши одатда логик урғу орқали билдирилади, лекин бунда бўлакларнинг грамматик ҳолати одатда ўзгармайди (юқоридаги гапда «эга+кесим» схемаси ўзгармайди). Демак, гапда логик урғу мазмун жиҳатидан биринчи ўринда турган, таъкидланган бўлакни ажратиб кўрсатишга хизмат қилса, ҳукм нуқтаи назаридан у логик предикатни айириб кўрсатади. Бу ҳол ҳам логик категориялар билан тил категорияларининг фарқини кўрсатадиган бир мисолдир. Англашиладики, грамматик эга — кесимнинг логик субъект—предикатга мос келмаслик ҳоллари тилдаги реал ҳодисадир.

Ғап ҳамма ҳолларда ҳам ҳукмнинг нутқдаги кўриниши, шунга тенг келадиган формаси деб қаралганлигидан (эски қараш бўйича), ҳар бир гапдан логик субъект ва предикатни кўрсатадиган бўлак изланган (логик жиҳатдан: субъект — ҳоким ҳолатдаги тасаввур, ҳукм предмети ҳақида тасаввур, предикатдан англашилган белгининг эгаси, ташувчиси; предикат — тобе ҳолатдаги тасаввур, белги тасаввури: предмет ҳақида тасдиқ ё инкор этиладиган белги ҳақидаги тасаввур; нима ҳақда ҳукм берилади?—Предмет тасаввури, нима ҳукм қилинади, қандай ҳукм берилади?—Белги тасаввури), лекин ҳамма гапдан эга ва кесим ажралиб чиқа бермайди. Айрим бир составли гаплар (*Жим! Зилзила!* ва бошқалар) гапни одатдагича бўлакларга ажратиш (эга, кесим...) схемасига тўғри келмайди, буларда гапнинг одатдагича бўлакларга бўлинишини излашга асос топилмайди: бутун гап бир сўздан иборат. Демак, гап бир бўлакли бўла олади, ҳукмда эса бу ҳол йўқ.

Ҳукмнинг элементлари билан гапнинг бўлакларини солиштириб қарайлик. *Тонгнинг майин шамоллари боғчадаги кўм-кўк дарахтларни силкитмоқда* гапида логик жиҳатдан икки элемент — бўлак бор: 1. *Тонгнинг майин шамоллари*. 2. *Боғчадаги кўм-кўк дарахтларни силкитмоқда*; грамматик жиҳатдан эса етти бўлак бор: аниқловчи+аниқловчи+аниқланмиш+эга+аниқловчи+аниқловчи+аниқланмиш+тўлдирувчи+кесим.

Ҳукмда икки асосий элемент (субъект, предикат) ва боғлама бор. Боғламанинг вазифаси субъект билан предикат орасидаги алоқани кўрсатиш, предикатдаги белгининг ҳукм предметиға хос ё хос эмаслигини—фикрнинг тасдиқ-инкорини белгилашдир.

Юқоридагилардан ҳукм ва гапнинг ўзаро боғланган, лекин бир-бирига тенг бўлмаган бошқа-бошқа ҳодисалар эканлиги, шунингдек, улар орасидаги фарқлар англашилиб туради: фикрнинг логик қурилиши ҳамма халқларда бир хил, гап қурилиши эса тиллараро бир қанча кўринишларга эга; ҳукм билан гапнинг функцияси бошқа-бошқа; ҳукмдаги субъект-предикат гапдаги эга-кесимга мос кела бермайди; гап иккинчи даражали бўлакларга ҳам эга бўла олади, ҳукмда бу хусусият йўқ; ҳар қандай гап бевосита ҳукмни ифодалай бермайди ва бошқалар.

36-§. Гапнинг энг муҳим белгиси унинг грамматик-интонацион ва фикрий жиҳатдан бир бутунликка, тугалликка эга бўлишидир. Фикрий тугаллик (нисбий) гапнинг мундарижа томонидир. Бу тугаллик тилда турли воситалар билан ифодаланади. Гапнинг грамматик-интонацион хусусияти унинг структура ва интонация жиҳатидан шаклланган бўлиши — ундаги бўлакларнинг, уларнинг грамматик боғланишининг, тартиб ва интонациянинг бирлигидан, бир бутунлик, яхлитлик ҳосил қилишидан иборатдир.

Грамматик категория бўлган гапнинг характерли белгилари *предикативлик* ва *интонациядир*. Бу белгилар гап тушунчасининг асосларидан бўлиб, гапни шакллантиришнинг воситаларидир. Гап бу воситаларсиз бўлмайди: у грамматик ва интонацион шаклланган бўлиши шарт.

37-§. Гапнинг грамматик-интонацион шаклланган, тугалланган бўлиши шартлиги интонациянинг гапдаги доимий характерли белгиларидан бири эканлигини кўрсатади.

Гапнинг грамматик-фикрий тугаллиги, бутунлиги унинг интонацион тугаллиги, бутунлиги билан мос келади. Оғзаки нутқимизда гапнинг грамматик-фикрий бир бутунлигини интонация билдириб туради. Айрим сўз ёки сўз бирикмасининг гап ёки гап эмаслигини жонли нутқда интонациядан биламиз. Масалан: 1. *Бу роман...* 2. *Бу — роман.* Буларнинг биринчиси гап эмас, чунки унда гапга хос интонация—интонацион тугаллик йўқ. У икки мустақил сўзнинг аниқловчи ва аниқланмишлик алоқаси натижасида туғилган бирикмадан иборат. Иккинчи конструкция эса гап бўла олган: унда гапга хос интонация бор. Унинг товуш тугаллиги фикрий ва грамматик тугаллигини, бу қўшилишнинг гап бўлганлигини англантиб туради. 1. *Айтган бола...* 2. *Айтган—бола* конструкциялари ҳам юқоридаги мисолларга ўхшайди (биринчиси — аниқловчили бирикма, иккинчиси—гап). Аниқловчилик муносабатида бир тасаввур иккинчи тасаввурнинг хусусияти, умуман, белгиси сифатида аниқланади. Бу бир мураккаб

тасаввурнинг ичига кирадиган содда тасаввурларнинг ўзаро муносабатини кўрсатади. Буларни бир-биридан ажратсак, бошқа ҳолатга қўйсак, одатда бу муносабат ўзгаради: предикатив муносабат, эга ва кесим алоқаси туғилади, гап ҳосил бўлади: бир бутун бирикмадаги элементлар (аниқловчи ва аниқланмиш) ҳар бирининг айрим урғу олиши ва орага ажратувчи пауза кириши билан ўзгариб — орадаги муносабат ўзгариб, улар бошқа турдаги — иккаласи биргаликда гапни ташкил қилувчи икки парчани ҳосил қилади, грамматик-фикрий тугалликни ифодалайди. Кўринадики, бир сўз, бир бирикманинг гап бўлиши ҳам интонация орқали билиниб туради. Гапнинг охири одатда тушувчи, сусайиб борувчи интонацияга эга бўлади (бу қоида айрим ҳоллардагина ўзгаради). Бу интонация тугалликнинг белгисидир. Ҳатто сўроқ гапнинг бир қанча кўринишларида ҳам гапнинг ичидаги маълум бир ўрин кўтарилиб, гапнинг охири тушувчи оҳанг билан айтилади.

Биринчи типдаги бирикмаларда (*бу роман, айтган бола*) икки сўз грамматик алоқага киришиб, элементлари бир-бири билан жуда зич боғланган бутунликни ҳосил қилади. Бу ҳали гап эмас, бунда интонация тугалланмаганликни, тугалланиш учун яна ниманингдир етишмаслигини, масалан, яна қандайдир сўзнинг кутилишини билдириб туради. Иккинчи типдаги қўшилишларда бундай эмас. Шунга кўра, уларнинг биринчиси очиқ конструкция, иккинчиси ёпиқ конструкция саналади. (Бундай аташ предикатив характерда бўлмаган сўз қўшилмаларига нисбатан ҳам бошқачароқ маънода қўлланади: *нок, олма* типдаги бирикиш очиқ қўшилма саналади: *нок, олма ва беҳи — нок, олма, беҳи ва анор...*) Буларнинг бири грамматик-фикрий ва интонацион ҳолатнинг ўзгариши билан иккинчисига айлана олади. Демак, сўз ё бирикма грамматик-фикрий ва интонацион тугалликка эга бўлар экан, гап тусига кирган бўлади. Айрим ҳолларда бир сўз интонация орқалигина гап тусида шаклланган бўлади. (Контекст ва ситуациянинг роли ҳақида қуйироқда сўзланади.) Бундай ҳолларда предикативлик фонетик йўл билан ифодаланади, демак, интонация предикатив алоқани ифодалашдаги воситалардан биридир. Ҷоғиштиринг: *теримчилар бригадаси* (сўз бирикмаси: номинатив функцияни бажаради. *Номинатив* функция — предмет, ҳаракат, ҳодисаларни *аташ* функцияси). — *Узоқдан колхоз раиси қичқирди: Теримчилар бригадаси!* (Гап: «Теримчилар бригадасини юборинг» ёки «Теримчилар бригадаси кўринди» мазмунини беради, тугалликка эга, номинатив функцияни бажармайди.) Бунда интонацион тугаллик билан сўз бирикмасининг гап тусига кирганлигини кўрамиз. Демак, интонация сўз бирикмаси билан гапни фарқлашда ҳам роль ўйнайди.

Интонация айрим сўзнинг, сўз бирикмасининг гап эканлиги

ё гап эмаслигини билдириш билан бирга, гапнинг кузатилган мақсадга ва эмоционалликка кўра бўлган турларини белгилашда ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, *ёш* сўзини гапга хос интонация билан айтсак, грамматик-фикрий тугалликни ифодалайди — гап бўлади; гапнинг хусусиятига, турига мос равишда интонацияни ўзгартиш билан бунини ё дарак гап, ё сўроқ гап, ё ундов гап тусида бериш мумкин.

38-§. Гап тилнинг, нутқнинг, бошқа ҳодисаларида бўлганидек, ўз мундарижасига, формасига ва функциясига эга. Ҳар бир гап маълум бир мақсадни ифодалайди. Мақсаднинг турлича бўлишига қараб, гаплар ҳам ҳар хил бўлади. Баъзи гаплар ҳукмни ифодалайди, дарак билдиради: сўзловчи бундай гаплар орқали тингловчига хабар, баён билдиради. Масалан: *Мен бугун кинога бораман*. Баъзи гаплар тингловчини бирор нарсага қисташ, уни бирор ҳаракатни бажаришга ундаш, илтимос кабиларни билдиради. Масалан: *Сен бугун бизникига кел*. Баъзи гаплар тингловчини ўз фикрини айтишга мажбур этиш, шуни сўраш, унинг фикрини билиш каби мақсадларни кўзда тутган бўлади. Масалан: *Онане бугун концертга борадими?*

Гаплар баъзан кузатилган мақсад, эмоционалликка муносабат жиҳатидан жуда мураккаб бўлиши: бир гапда ҳам дарак, ҳам шу билан боғланган туйғулар англатилиши мумкин. Масалан: *Баҳор келди!* Бунда баҳорнинг келганлигини билдириш билан бирга, сўзловчининг бундан шодланганлигини билдириш ҳам бор: эмоциялар одатда ўша фикрга боғлаб берилади (бир ундовнинг ўзидангина иборат бўлган гаплар бундан бошқача хусусиятга эга). Бу жиҳатдан сўроқ гаплар айниқса мураккаб бўла олади. Масалан: *Нега айтмайсан?* (Сўраш ҳам айтишга мажбур қилиш.) *У ҳали сени ҳақоратламоқчи бўлибдими?* (Рад этиш, кулиш, ҳукм.) *Лекцияга кечикиб келиш сизга ярашадими?* (Сўраш—ҳукм) ва бошқалар. Умуман, гапнинг грамматик-логик ва интонацион хусусиятлари сўзловчининг кузатган мақсадини, мақсаднинг йўналишини, эмоционалликка муносабатни аниқ кўрсатиб туради. Яна бир мисол: *Сув тиниқ*. (Тасдиқ, хабар билдиради.)— *Сув тиниқ?* (Таажжуб, сўроқ билдиради.)— *Сув тиниқ!* (Хабарни, сўзловчи, шу билан бирга, бундан шодланганлигини билдиради.) Буларнинг учаласида ҳам фикр' материали бир хил (сув ва унинг тиниқлиги), лекин сўзловчининг мақсади ва эмоционалликка муносабат ҳар хилдир.

Кўринадики, юқоридаги ҳар хилликларни, мақсаднинг турлича эканлигини билдиришда, гапнинг бу жиҳатдан ва эмоционалликка кўра турларини белгилашда интонациянинг роли каттадир. Чоғиштиринг: *(у) касал* гапи интонацияга қараб бир қанча тусга кира олади: *Касал*. (Дарак гап.)— *Касал?* (Сўроқ гап.)— *Касал!* (Ундов гап.) Интонация бундай турларни бир-биридан

фарқлашдагина эмас, балки бир турнинг ўз ичидаги ҳар хилликларни, мазмун оттенкаларини фарқлашда ҳам асосий воситалардан саналади. Масалан, *Қор ёғдими?* гапи, ҳар хил интонацион тусга кириб, оддий сўраш, ҳаяжон билан — севишиб сўраш, бу ҳодисани «ёқтирмай» сўраш, таажжуб билан сўраш, «ёғади» дегац эдим-ку!» оттенкаси билан сўраш каби ҳолатларга эга бўла олади.

39- §. Интонациянинг роли гапнинг ҳамма турларида бир хил эмас. Буни қуйидаги гапларни чоғиштирганда яққол кўра-миз: 1. *Тошқин!* 2. *Бу — китоб.* 3. *Сен бордингми?* Буларнинг биринчиси интонация орқали гап бўлиб шаклланган (бунда интонация гапнинг эмоционалликка кўра турини ҳам кўрсатади), иккинчисида ҳам интонациянинг айрим вазифаси кўриниб турибди (бу икки сўзнинг орасида махсус пауза бўлмаса, бу конструкция тугалланган интонацияга эга бўлмаса, у одатдаги сўз бирикмаси бўлиб қолади: *бу китоб — аниқловчи + аниқланмиш*), учинчи гап (*Сен бордингми?*) интонациянинг қай даражада аҳамиятли бўлиши жиҳатидан аввалгиларидан фарқланади: бундаги *бордингми* феъли (шахс кўрсатадиган феъл), шунингдек унинг *сен* олмоши билан муносабати предикативликни кўрсатиб туради, бунда интонация аввалги гаплардаги даражада актив роль ўйнамайди.

Бундан ташқари, унда сўроқни ифодалаш учун махсус грамматик восита бор. Демак, биринчи ва иккинчи типдаги гапларда интонация энг аҳамиятли восита саналади — бош ролда бўлади, учинчи типдаги гапларда гап структура жиҳатидан грамматик шаклланган бўлганда, у энг муҳим белги саналмайди — ёрдамчи ролда бўлади. Бундан интонациянинг бошқа воситалар билан муносабатда бўлиши ҳам англашилади.

Интонация сўзлашда оҳангнинг ўзгариши — томоннинг баланд-паст бўлиб ўзгариши — нутқ мелодикасининг ўзгаришидир. Бунга ритмика — урғу ва паузалар ҳақидаги таълимот ҳам киради. Интонация тушунчаси ўз ичига нутқнинг темпини ҳам олади. Нутқни фонетик жиҳатдан шакллантирадиган, ташкил қиладиган бу интонацион воситалар — мелодика, урғу ва паузалар, асосан, синтактик функцияни бажаради, яъни синтактик ҳолатларни ифодалайди: гапдаги тугалликни билдириш, гапнинг ичидаги логик-грамматик бўлинишларни, қисмларнинг ўзаро муносабатини кўрсатиш ва бошқалар. Шунга кўра, фонетиканинг интонацияга бағишланган қисми синтактик фонетика деб ҳам юритилади.

Гапнинг асосий белгиларидан бири бўлган интонацион тугаллик, умуман интонация, бошқа воситалар, грамматик воситалар билан алоқадордир. Масалан, эргашган қўшма гапнинг элементлари («бош гап + эргаш гап» тартибида) орасидаги сабаб

муносабати **чунки** боғловчиси орқали ифодалана олганидек, интонациянинг ёлғиз ўзи билан ифодаланиши ҳам мумкин: *Шарга тегманг: у пақиллаб ёрилиб кетади.* («Болалар эртаклири»дан.)—*Шарга тегманг, чунки (у) пақиллаб ёрилиб кетади.* Бундаги элементларнинг тартибини алмаштирсак, «чунки»нинг ўрнига «шунинг учун» тўғри келади: *Узма, ўғлим, ҳали пишмаган* (гап олма ҳақида боради, Бунда: *чунки*).—*Ҳали пишмаган! узма, ўғлим (бунда: шунинг учун).* Мисоллардан кўринадики, бунда тартиб ўзгариши — қисмларнинг ўрин алмаштириши элементларнинг грамматик ҳолатларига таъсир қилмаган.

Гапнинг, нутқнинг интонацион томони унинг мундарижаси ва структураси билан боғлиқ: нутқнинг қисмларга бўлиниши грамматик-фикрий ва интонацион жиҳатларга асосланади. Гапнинг қисмларга ажратилиши бир қанча томонлардан бўлиши мумкин: логик томондан (мазмун қисмлари), формал-грамматик томондан (грамматик қисмлар), фонетик томондан (интонацион қисмлар). Лекин бу томонлар ўзаро боғланган: улар бир-бирига мослашган бўлади. Реал борлиқни билиш қуроли бўлган тилнинг турли воситаларини анализ қилиш шуни кўрсатадики, интонациянинг ёлғиз ўзида фикрий мундарижа йўқ: у гап, сўз орқали мавжуд, демак, интонация тилнинг ёрдамчи воситасидир.

40-§. Интонациянинг асосий вазифасини, юқорида қисман кўриб ўтганларимизни ҳам бирликда олиб, қуйидагича жамлаб кўрсатиш мумкин.

Интонация гапни, нутқни фонетик жиҳатдан шакллантиради, грамматик-фикрий тугалликни кўрсатади. У сўз бирикмасининг ёки айрим сўзнинг гап бўлганлигини кўрсатади. Бу тугалланган интонация гапга хосдир, у сўз бирикмасида йўқдир. Демак, бу типдаги интонация сўз бирикмаси билан гапни фарқлайдиган белгилардан биридир.

Предикация, предикативлик маълум даражада шу интонация билан ифодаланади. Бир сўздан иборат *Тонг* типдаги гапларда, шунингдек, *От — от; Хачир — хачир* типдаги гапларда предикативликнинг интонация ёрдами билан ифодаланганлиги жуда яққол кўринади. (Предикативлик боғлама ёрдами билан ифодаланган вақтда ҳам интонациянинг иштироки бўлади.)

Гапнинг кузатилган мақсадга кўра, шунингдек эмоционалликка кўра турлари кўп жиҳатдан интонацион фарққа қараб белгиланади. (Юқоридаги *Касал. Касал? Касал!* мисолларини эсланг.)

Интонация гапнинг модаллик оттенкасини кўрсатади. Масалан, тасдиқ билдирадиган гапни интонация орқали ирония йўли билан инкор билдирадиган гапга айлантириш.

Интонацион моментлардан бири бўлган урғу (логик урғу кўзда тутилади) мазмун жиҳатидан биринчи ўринда бўлган бўлакни

ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш учун хизмат қилади. Масалан: *Эртага чопиш мусобақаси бўлади.*— *Чопиш мусобақаси эртага бўлади* ва бошқалар (логик урғунинг одатдаги сўз тартиби ва инверсия билан муносабати ҳақида қуйироқда сўзланади). Логик урғули бўлакнинг — сўзнинг охириги бўғини кучли бўлади, бироқ бу кучайиш шу сўзнинг биринчи бўғиниданоқ бошланади. Логик урғули сўздан аввал бир оз тўхташ бўлади.

Гапга фонетик жиҳатдан қарасак, унинг маълум бир интонацион бутунлик эканлигини кўрамиз. Тугалланган интонация гапнинг грамматик-фикрий бутунлигини кўрсатади: нутқ, дастлаб, шундай бутунликларга бўлинади. Бу бутунликнинг ички бўлиниши, масалан, синтагмаларга бўлиниши одатда қисқа пауза орқали билиниб туради. Интонацион моментлардан бири бўлган пауза нутқдаги узоқ-қисқа, катта-кичик тўхталишлар бўлиб, унинг асосий вазифаси икки хилдир: 1. Бу фонетик ҳодиса гапларнинг бир-биридан ажралиб туришини, грамматик-фикрий тугалликни кўрсатади. Гапнинг охиридаги — гаплар орасидаги — уларни ажратиб турадиган пауза одатда тўла пауза саналади. 2. Гапнинг қандай логик-грамматик қисмларга бўлинишини ва бу парчаларнинг ўзаро қандай муносабатда эканлигини билдиради. Бу қисқа пауза саналади. (Демак, юқоридаги ҳолатларга кўра, пауза иккига бўлинади: тўла пауза ва қисқа пауза. Масалан: *Оппоқ пахталар /чамандай очилди/. Теримчилар /далада/ яхши ишламоқдалар/. Менинг акамнинг бригадаси /мусобақада ютиб чиқди/.* Мисолнинг интонацион анализи қисқа паузадан аввал товушнинг кўпинча бир оз кўтарилишини ҳам кўрсатади.

Паузанинг турлича ишлатилиши, пауза ўрнининг ҳар хиллиги грамматик-фикрий ҳолатнинг ҳар хиллигини кўрсатади: паузанинг қўлланиши, ўрни ўша ҳолатларга асосланади. *Учта болали хотин* мисолини эсланг: *Учта болали/хотин* (учта боласи бўлган бир хотин).— *Учта/болали хотин* (боласи бўлган учта хотин).

Интонацион ўзгаришнинг грамматик-фикрий бошқаликни билдиришини кўрсатувчи баъзи мисоллар: 1. *Карим, укам музикант бўлиб чиқди.* [а) *Карим ва укам музикант бўлиб чиқишди.* б) *Карим — ундалма, укам—эга*].— *Карим, укам, музикант бўлиб чиқди.* (*Карим, яъни укам..., укам — изоҳловчи.*)— *Карим укам музикант бўлиб чиқди.* (*Қайси укам?— Музикант бўлиб чиққан. Ҳаким укам эмас, Карим укам.*)— *Карим — укам, (у) музикант бўлиб чиқди.* («*Қўшма гап*»: *Карим — менинг укам, у музикант бўлиб чиқди.*) 2. *Ким айтган?* типидagi гапларнинг грамматик схемаси (эга+кесим) интонация ёрдами билан, махсус товуш ўзгариши билан (бўлақларнинг тартибини ўзгартмасдан) бу схеманинг аксига ўтиши мумкин (кесим+эга).

Интонация қўшма гапларда одатда боғловчисиз қўшма гапларда, бўлақларнинг — қисмларнинг қандай логик-грамматик

муносабатда эканлигини кўрсатишда ҳам муҳим вазифани бажаради. Мисоллар: 1. *Сен келдинг, мен келдим:* а) *Сен келдинг ва мен келдим.* (Боғланган қўшма гап.) б) *Сен келдинг, шунинг учун мен келдим.* (Эргашган қўшма гап.) в) *Сенинг келишинг биланоқ, кетма-кет мен келдим.* (Воқеаларнинг бўлишида — алмашишида одатдагидан кўра тезлик, орадаги вақтнинг одатдагидан кўра қисқа бўлиши.) 2. *У боради, сен борасан.* (*У боради ва сен борасан.* — *У борсагина, сен борасан.*) Интонация айрим ҳолларда содда гап билан қўшма гапни фарқлаш учун хизмат қилиши мумкин. Масалан: *Моҳир инсоннинг қўли қурди улуғ бинолар.* (Ашуладан.) Бу мисол синтактик жиҳатдан икки хил тус олиши мумкин: 1. *Моҳир инсоннинг қўли улуғ бинолар қурди.* (Содда гап.) 2. *Инсоннинг қўли моҳир, (у) улуғ бинолар қурди.* (Қўшма гап.)

Интонация турли эмоционал ҳолатларни билдириш учун хизмат қилиши мумкин. Масалан: *Опаси айтдимми?* (Сўроқ + севинч.) *Эз! Ҳаво қандай!* Кўринадики, интонация эмоционалликни ифодаловчи воситалардандир. Интонация орқали бундай ҳолатни кўрсатишда, гапнинг мақсадга кўра, шунингдек эмоционалликка кўра турини белгилашда шу процесс билан боғлиқ ҳолда баъзан гапдаги сўзнинг лексик-грамматик тури ҳам «ўзгаради». Масалан: *Студентлар қанча?* (Сўроқ гап, қанча? — сўроқ олмоши.) — *Студентлар қанча!* (Ундов гап, қанча! — миқдор равиши: анча, жуда кўп деган маънода.) Бунда эмфатик урғунинг роли бордир. Эмоционалликка, таъкидлашга ёрдам берадиган воситалардан бири ўша бўлакдаги ундош товушнинг такрорланишидир. Мисоллар: *«Бошингни егур савдогар (бошингни—бошингни).* Болалар далада мазза қилдилар (*маза=мазза*), кураш тушдилар. *Учқун Каримни кўттариб урди (кўтариб—кўттариб)* ва бошқалар. Бундай такрорланишнинг айрим шароитлари ва махсус қўлланиш ўринлари, хусусиятлари бордир.

41-§. Гапнинг характерли, асосий белгиларидан бири *предикативликдир.* Ҳар бир гапнинг реал борлиқ ҳақида бирор хабар баён қилиши, шуни ифодалаши гап мундарижасининг воқелик билан боғлиқ эканлигини, алоқадорлигини кўрсатади. Бу ҳодиса — гап нутқ мундарижасининг реал воқелик билан алоқадорлик ҳодисаси предикация саналади.

Гап фикрни ифодалайди, маълум мақсадни баён қилади. Бу ҳодиса шу гапдаги фикрнинг воқеликка, реал ҳолатга муносабати, сўзловчининг шу жиҳатдан субъектив муносабати — модаллик (реаллик, гумон, тахмин, истак кабилар) билан, замон ва шахс билан боғланади. Мисол учун, *Биз планни бажардик* гапни олайлик. Бу мисол шу гапдан англашилган фикрнинг воқеликка мос келишини ифодалайди — сўзловчи бу фактни реал деб билади (модаллик), бу нарса замон (юқо•

ридаги мисолда: ўтган замон) ва шахс (биринчи шахс) категорияларини ҳам ўз ичига олган. *Эртага, балки, ёмғир ёғар* мисолида ҳодиса тахмин тусида баён қилинган, бундаги замон ва шахс ҳам аввалгидан бошқача. Демак, предикативлик модаллик, замон ва шахс-сон категориялари билан боғлиқ, шуларни ўз ичига олади.

Гап мундарижасининг воқеликка бўлган муносабатининг предикативлик билан, модаллик, замон ва шахс категориялари орқали ифодаланишини кўрдик. Шахс кўрсатувчи феъллар (шахсли феъллар — соф феъллар) ўз табиатига кўра бу категориялар билан зич боғлиқ бўлганлигидан, соф феълларнинг энг биринчи функцияси предикацияни ифодалашдан иборат дейиш мумкин: феълнинг бу формаси фикрнинг воқелик билан алоқадорлигини, шу билан боғлиқлигини кўрсатади: *Биз чўмилдик* (фактнинг реал эканлиги, ўтган замон, биринчи шахс), *Сен эртага биз билан кинога борсанг* (илтимос-истак, келаси замон, учинчи шахс) ва бошқалар. Лекин предикация (воқелик ҳақидаги хабар, шунга муносабат, шунга тааллуқлилиқ) доим феъл формалари билан ифодаланишни талаб қила бермайди. Предикативлик—кесимлилиқ (предикациянинг ифодаси) ҳар хил йўллар билан бўлади, унинг ифодаси учун гапда феъл бўлмаслиги ҳам мумкин: *Отам — колхозда бригадир; У бақувват* ва бошқалар. Умуман, кесимнинг ифодаланиши феъл билан чекланмайди, бу ҳодиса феъл тушунчасига нисбатан кенгдир.

Гапни шакллантирувчи, гапнинг асоси бўлган предикативлик ҳодисаси одатда сўзларнинг предикатив қўшилиши билан ифодаланади (эга ва кесимнинг ўзаро муносабати: *Бола югурди, Бола ёш* каби), лекин бу нарса, табиий, бир сўздан иборат бўлган гапларда ҳам мавжуддир (*Қор! Зилзила!* каби): предикация гапга бутунича хос бўлади. Бир сўздан иборат гаплардан конкрет гап бўлагини топиб бўлмайди. Демак, предикативлик гапга бутунича хос бўлган нарсадир, у *Бола югурди* каби қўшилишларда — икки составли гапларда гап бўлақларининг предикативлик алоқасидан билиниб туради. *Баҳор!* каби гапларда бошқачароқ ифодаланади. Буларнинг ҳаммасида, шубҳасиз, интонацион тугаллик бордир. Бундан гапда предикативлик билан интонацион тугалликнинг биргаликда ҳаракат қилиши, бир-бирига мослашган бўлиши англашилиб туради. Интонация предикацияни ифодалаш воситаларидан биридир, бу ҳол ҳам гапнинг энг асосий белгиси предикативлик эканлигини кўрсатади.

Сўзларнинг предикатив қўшилиши орқали гап ҳосил бўлиши (*Сув тиниқ* каби) бу конструкция ҳамма вақт тугал фикрни ифодалайди деган хулосага олиб келмайди. Баъзан бундай тугаллик учун бошқа элементлар ҳам талаб қилинади, лекин

шунда ҳам, барибир, гапнинг конструктив асоси шу предикатив қўшилмадир. Бу қўшилма гапда ҳеч қандай элементга тобе бўлмайди, балки бошқа элементларни ўзига мослаштиради, демак, у абсолют ҳокимликка эгадир. Бу қўшилма—предикатив единица — гапнинг ҳамма белгиларини: нутқнинг фикр англа-тадиган, хабар билдирадиган энг кичик, яхлит единицаси экан-лиги, мустақил коммуникатив функцияга эга эканлиги, бошқа предикатив единицаларга — гапларга бўлинмаслиги (бошқа син-тактик единицанинг составига кирмаслиги), структура жиҳа-тидан ҳам тугаллиги, тугалланган интонацияга эга эканлигини кўрсатиб туради. Англашиладики, бунда *мустақил* содда гап кўзда тутилади. Кириш, киритма функциясидаги предикатив единицалар, шунингдек, қўшма гап составидаги содда гапга ўхшаш қисмлар бошқача хусусиятларга эга бўлади. Мисол-ларни чоғиштиринг: *Соҳибжон — машҳур пахтакорнинг ўғли. Отаси пенсияга чиққан.* («С. Ўзб.») — *Отаси пенсияга чиққан Соҳибжон содиқ фарзанд эканлигини кўрсатиш учун ишга астойдил киришди.* (Иккинчи мисолдаги *Отаси пенсияга чиққан қўшилма-си Соҳибжон бўлагига тобе, унинг аниқловчисидир.*)

Предикативлик ҳодисаси орқали сўз бирикмаси ва гап аниқ фарқланиб туради: *ёш бола* (воқеликка муносабат: реаллик, реал эмаслик, истак каби маънолар, маълум мақсад, замон муносабати кўрсатилмаган; интонацион тугаллик йўқ — бунда фикр ифодаланмайди). — *Бола ёш* (предикация ифодаланган: воқеликка муносабат кўрсатилган — тугаллик, замон муноса-бати, гапга хос интонация). *Ёш бола* ва *Бола ёш* қўшилма-ларининг анализи шуни кўрсатадики, буларнинг ҳар иккала-сида ҳам предмет ва белги тасаввурларининг муносабати ифо-даланган, лекин иккинчисида предметнинг белгиси предикативлик йўли билан кўрсатилган, **пайтга** муносабат ифода-ланган.

Предикативлик психологик категория бўлиб, кесимлилик эса грамматик категориядир, лекин грамматик маънода ҳам кў-пинча предикативлик термини ишлатила беради.

Предикациянинг асосий белгиларидан бири тасдиқ-ин-кордир. Бу тасдиқ-инкор тилда турлича ифодаланади. Умуман, предикация турли воситалар билан: предикатив формадаги феъллар, кесимлилик аффикслари орқали (*бординг, студент-сан, тўғри, студент эдик* каби), сўзлар тартиби, интонация, гап-нинг ҳар хил структураси билан ифодаланади. (*Баҳор! Бу — учувчи, Пахта оппоқ* каби).

42-§. Предикацияда модаллик асосий ўрин тутишини кўриб ўтдик. Модаллик — гап мундарижасининг воқеликка муноса-бати — айтилаётган фикрнинг реал ҳолатга муносабати (тас-диқ-инкор, мумкинлик, тахмин, шубҳа кабилар).

Модаллик умуман воқеликка бўлган муносабатни конкретлаштиради: нутқ мундарижасининг объектив борлиққа муносабати сўзловчи шахсининг нутқ мундарижасига қараши билан конкретлаштирилади. Демак, модаллик гап мундарижасининг объектив борлиққа муносабатини — сўзловчи томонидан белгиланган муносабатни ифодалайди: сўзловчининг воқеликка муносабати, гаптаги фикрни, унинг реаллигини қандай баҳолаши: реал, ҳақиқий деб билиши (*Бугун қор ёғади каби*), шубҳа (*Бугун қор ёғиши мумкин каби*), тахмин (*Бугун қор ёғса керак каби*), истак (*Қани бугун қор ёғса каби*), ишонч (*Бугун, албатта, қор ёғади каби*) ва бошқалар. Бундай баҳолашнинг сўзловчи томонидан — сўзловчининг нуқтаи назаридан белгиланиши модалликнинг шу фикрга, демак, ҳақиқий борлиққа бўлган муносабатнинг ифодаланишида субъектив қараш характерида эканлигини кўрсатади, лекин бу белгиланишнинг ўзи объектив ҳолат билан аниқланади. Демак, модаллик реал борлиққа субъектив-объектив муносабатни ифодалайди.

Модаллик турли воситалар орқали ифодаланadi:

1. Фейлнинг майл кўрсатувчи формалари орқали. Мисоллар: *Бир йил тут эккан киши юз йил гавҳар теради. (Мақол.)* *Вазирлар: «Биздан маслаҳат чиқмайди»,— деб жавоб берибдилар. («Ўзбек халқ эртаклари»дан.)* *Орзум катта: темир йўл инженери бўлиб чиқсам. («С. Ўзб.»)* *«Кийикдан шу вақтгача дарак йўқ, ундан хабар олиш керак»,— деди Кўкча. («Ўзбек халқ эртаклари»дан.)*

Аниқлик майлида реаллик (ё акси) қатъий тусда берилади (*борди, боради — бормади, бормайди каби*), бу майлдаги феъл одатда кесим функциясида келади. Буйруқ майлидаги феъллар ҳам шундай: *югур — югурма каби*). Бу формадаги феъл, ўрнига қараб, илтимос, ялиниш каби оттенкаларга ҳам эга бўлади (бунда интонация ҳам бошқача бўлади). Шарт майли форма-сидаги феъллар (булар ҳам одатда кесим ролида келади): а) мустақил содда гапнинг кесими бўлиб келганда, тилак-истак, илтимос кабиларни билдиради (бундай вақтда лексик урғу *-са* аффиксидан аввалги бўғинда бўлади). Мисоллар: *Менга журнални берсанг. Бугун бир кинога борсам;* б) эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда, шартни ё пайтни (баъзан, айрим ҳоллардагина) билдиришга ёрдам беради (бундай вақтда урғу одатда сўзнинг охириги бўғинида бўлади). Мисоллар: *Пахта териши машиналаридан унумли фойдалансак, планнинг бажарилиши анча тезлашади. («С. Ўзб.»)* *Қизча ойнадан қараса, майда ёмғир шивалаб ёғаётган экан. («Л. у.»)*

Маълумки, майл формаларининг замон формалари билан алоқаси бор.

2. Модал сўзлар орқали (модал сўзлар — сўзловчининг айтилаётган фикрга муносабатини, уни қандай баҳолашини билдирадиган сўзлар). Мисоллар: *У, тўғри, тақачи, ўз иши билан ҳаммага танилган.* («С. Ўзб.» Бундаги *тўғри* сўзи сифат бўлганда, мазмун ҳам ўзгаради: *У тўғри тақачи.*) *У, шубҳасиз, боради.* (Чоғиштиринг: *У шубҳасиз боради.*)

3. Модал юкламалар, ёрдамчилар орқали. Мисоллар:— *Ҳа, шундай, у ҳам сизни кутиб ўтирган эди.* («Ўзбек халқ эртаклари»дан.) *Ҳаммамиз борамиз, бувим ҳам, наҳотки подачи бормай қолса.* («Ўзбек халқ эртаклари»дан.)

Модаллик гапнинг махсус типни билан ҳам ифодаланади. Масалан, «иш оти+керак сўзи» типдаги бирикишга эга бўлган конструкциялар билан. (*Бугун умумий мажлис бўлиши керак* каби.)

Юқорида кўриб ўтдикки, модаллик синтетик йўл билан ҳам, аналитик йўл билан ҳам — морфологик, лексик-грамматик ифодаланади (майл формалари, модал сўзлар, модал юкламалар ёрдами билан); бундан ташқари, модаллик интонация ёрдами билан ҳам, синтактик йўл билан ҳам ифодаланади. Демак, модалликнинг ифодаланиши шундай кўринишларга эга: грамматик ифодаланиш, лексик ифодаланиш ва интонацион (фонетик) ифодаланиш.

Баъзан бир гапда юқоридаги воситалардан бир нечаси бирга қўлланиши ҳам мумкин. Масалан, *Ўйлаб кўрарман. Эҳтимол, гапларинг тўғридир.* (Ш. Р.) Бундай қўлланиш кучайтириш, таъкид учун хизмат қилади. Бу гапда гумон, тахмин мазмуни икки хил восита билан билдирилган: *Эҳтимол* сўзи (модал сўз) + *-дир* элементи (*-дир* элементи аниқлик маъноси учун ҳам қўлланади); *Бугун, балки, ёмғир ёғар* гапида ҳам шундай (тахмин *балки* сўзи ва феълнинг махсус формаси орқали ифодаланган. Феълнинг бу формаси аниқлик маъноси учун ҳам қўлланади: *Меҳнат роҳатга етказар* (*Мақол*)... етказди). Кўринадикки, бу воситалар ўзаро муносабатда одатда бир-бири билан мослашиб юради. Лекин бир типнинг бошқа тип билан биргаликда қўлланиш ҳоллари ҳам учрайди, буларнинг қўлланиши ҳам ўз қонуниятларига эга.

43-§. Ҳар бир гапда ифодаланган фикр, шубҳасиз, замон маъноси (айтилаётган фикрнинг нутқ моментига бўлган муносабати) билан ҳам боғлиқ бўлади. Мисоллар: *У студент эди. У—студент. Бу йил у студент бўлади.*

Бу замон маъноси гапда турли йўллар билан ифодаланади: феълнинг замон кўрсатадиган махсус формалари орқали (*Бола ўқиди. У айтган* каби), пайт маъносини ифодаловчи сўзлар, пайт равишлари орқали (*У эртага шу китобни ўқийди.*

Чоғиштиринг: *У уч йилдан бери институтда ўқийди*), боғлама орқали (*Опам студент эди*) ва бошқалар.

Ҳар бир гапда замонни билдирадиган юқоридаги каби воситалар бўлиши шарт эмас, лекин ҳар бир гапда замон маъноси берилган бўлади. Масалан: *Отам — ишчи* гапда замонни кўрсатадиган махсус грамматик элемент бўлмаса ҳам, лекин унда замон бор: ҳозирги замон (ҳозирги замон маъноси ифодаланганда, одатда боғлама қўлланмайди). Демак, замон маъносининг берилиши учун гапда феъл бўлиши шарт эмас, феълсиз гапда ҳам замон бор. *Баҳор. Ешлик! Тинчлик!* каби бир сўзли гаплардан ҳам замон англашилади. Бунда замон маъноси контекстдан, ситуациядан билиниб туради (контекстуал ифодаланиш). Буларнинг айрим сўзликдан гапга кўчганлигининг ўзиёқ уларда замоннинг борлигини кўрсатади.

44-§. Гапдаги мундарижанинг воқеликка муносабатини кўрсатишда, модаллик ва замон категориялари билан бирга, *шахс категорияси* ҳам роль ўйнайди: гапда шахсга муносабат ҳам ифодаланади. Мисоллар: *Сен бординг. Биз ўқидик.* Сўзловчи гап орқали фикрни ифодалайди, билдиради, бу фикрни тингловчи қабул қилади, уқади. Шунинг ўзи ҳам кўрсатадики, шахс категорияси гапдаги органик — ажралмас, зарур категориядир. Шахс категорияси модаллик ва замон категориялари билан зич алоқада бўлиб, у турлича ифодаланади. Шахс категорияси, табиий, сон категорияси билан боғлиқдир: ҳар бир шахсда сон бор (бирлик, кўплик): *Мен бордим* (1 шахс, бирлик). — *Биз бордик* (1 шахс, кўплик). Шахс-сон категорияси одатда кесимдаги аффикслар орқали ифодаланади. Айрим ҳолларда у махсус морфологик кўрсаткичга эга бўлмайди, сўзнинг семантик-грамматик хусусиятидан, бошқа сўзлар билан боғланишдан, контекстдан билиниб туради. (*Сен айт. — Айт. Сўзла.*)

* * *

Юқоридаги параграфларда гапнинг табиати, характерли белгилари билан танишдик. Бу белгиларни хулоса тариқасида шундай кўрсатиш мумкин: гап — нутқнинг асосий единицаси — элементи; бўлаги, у сўзлар группасидан ёки бир сўздан тузилиб, алоқа-аралашув воситаси бўлиб хизмат қилади. Гап объектив борлиқнинг акс этиш процесси билан алоқадордир. Гапнинг асосий белгиси гапдаги мундарижанинг реал воқелик билан боғлиқ бўлишидир. Бу предикативлик ҳодисасидир. Предикативлик модаллик, замон ва шахс категориялари билан боғлиқдир. Гап фикрни ифодалаш билан бирга, эмоцияларни, аффектларни (аффект — жуда кучли, қатъий, қисқа муддатли ҳаяжон) ҳам баён этади, сўзловчининг шу фикрга муносаба-

тини ҳам кўрсатади. Гапдаги бўлақларнинг ҳаммаси бирлик-да грамматик бутунликни, яхлитликни ташкил этади. Гап доим интонацион тугалликка эга бўлади. Бу тугаллик гапнинг фикрий тугаллиги (нисбий тугаллик), грамматик яхлитлик билан мос бўлади.

Бу белгилар асосида гапнинг қуйидаги таърифи келиб чиқади: гап нутқнинг грамматик шаклланган, интонацион тугалликка эга бўлган, фикрни шакллантириш ва ифодалаш, билдириш воситаси бўлган яхлит асосий единицасидир.

ГАПНИНГ БЎЛАҚЛАРГА АЖРАТИЛИШИ

45-§. Гапдаги сўзлар бир-бири билан ўзаро боғланган бўлиб, бу сўзларнинг ҳар бири гап составида бирор грамматик функцияни бажаради. Масалан: *Биз пахта планини бажардик.* (*Биз:* олмош — эга, *бажардик:* феъл — кесим, *пахта:* от — аниқловчи, *планини:* от — тўлдирувчи.) Бунда мустақил сўзлар кўзда тутилади. Демак, гап бўлақлари билан сўз туркумлари орасида маълум боғланиш бор. Гап бўлақлари синтактик категория бўлиб, гапнинг составидаги элементларнинг ўзаро муносабатини, бу муносабатнинг характерини, гапнинг грамматик жиҳатдан қандай бўлақларга ажралишини, сўзнинг гапдаги ролини кўрсатади. Демак, бундай грамматик муносабатда гап бўлақларининг алоқасини, боғланишини кўрамиз.

Гапнинг бўлақлари орасидаги муносабат ҳар хил воситалар ёрдами билан ифодаланади: сўз формалари орқали (*Стадионга бордик*), ёрдамчи сўзлар орқали (*Уқиш учун келдик*), ҳамма боғланишда иштирок қиладиган — универсал воситалар — тартиб ва интонация орқали (*Тиниқ осмон. — Осмон тиниқ*). Бўлақларнинг боғланиш йўли уларнинг турини аниқлашда ҳам роль ўйнайди.

Бош бўлақлар (эга ва кесим) гапнинг икки уюштирувчи маркази бўлиб, улар ўзаро предикатив алоқа орқали боғланган бўлади. Бу предикатив ядро, конструктив марказ икки составли гапнинг асосидир. Бош бўлақлар фикрнинг асосини, гапнинг асосий мундарижасини ифодалайди.

Иккинчи даражали бўлақлар (аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол) одатда гапнинг икки марказидан бирига боғланади: эгага ё кесимга, шунингдек, бир иккинчи даражали бўлақ бошқа иккинчи даражали бўлақка боғланиши ҳам мумкин. Айрим иккинчи даражали бўлақлар, ўрнига қараб, бутун гапга (биргина марказга эмас) қарашли бўлиши ҳам мумкин.

Ҳар бир гап бўлаги ўз лексик-морфологик хусусиятларига ҳам эга: шу бўлақ учун қайси сўзнинг мос келиши (масалан, во-

ситасиз тўлдирувчи учун от ёки кишилик олмоши, ёки шу вазифадаги бошқа сўз), қайси бўлак учун қандай форманинг харақтерли бўлиши (масалан, воситасиз тўлдирувчи вазифасидаги сўзнинг тушум келишиги формасида бўлиши) ва бошқалар. Гапдаги бўлакларнинг турини аниқлашда (аниқловчи, тўлдирувчи каби) сўзнинг лексик маъноси ҳам роль ўйнайди. Масалан: *Пахталарни жоним билан тераман* мисолидаги *жоним билан* бўлаги ҳаракатнинг қандай бажарилишини билдириб (қандай? — *жоним билан* — севинч билан, севиниб — қувониб, равиш ҳоли саналади. *Пахтани машина билан тердик* мисолидаги *машина билан* бўлаги эса ҳаракатнинг бажарилишидаги восита — предмет маъносини англатиб, тўлдирувчи саналади.

Гапдаги бир элементнинг бир неча синтактик функцияни бажариши унинг бир қанча элемент билан алоқага киришганлигини кўрсатади. Масалан, *Ёзнинг иссиқ кунлари бошланди* гапдаги *кунлари* элементи: *бошланди* (кесим)га нисбатан — эга, *Ёзнинг* (аниқловчи: қаратқич)га нисбатан — аниқланмиш; *қаралмиш*, *иссиқ* (аниқловчи: сифатловчи)га нисбатан — аниқланмиш: сифатланмиш.

Юқоридагилардан англашиладики, элементларнинг грамматик алоқалари гапнинг структурасини белгилайди. Гап бўлаклари шу алоқаларга қараб ажратилади. Бу алоқаларнинг қандайлиги гап бўлакларининг хусусиятини белгилайди. Элементларнинг предикатив алоқага киришуви билан ҳосил бўлган қўшилма икки составли гапни, унинг фундаментини ташкил қилади.

Ҳар бир тилнинг грамматик системасида гапнинг бир қанча моделлари бўлади.

Содда гап уюшиқ бўлаклар ва ажратилган иккинчи даражали бўлаклар билан кенгая боради. Мисоллар: *Бунда сайр этади ёшлар, кексалар; йигитлар, жувонлар, дўндиқ қизчалар. Қувноқ юзларидан ёғиб турар нур. (М. Б.) Бу илғорларнинг орасида чолнинг ўғли, смена мастери, Эргашев ҳам бор эди. (С. Ўзб.)*

Ажратилган бўлаклар иккинчи даражали бўлакларнинг интонация (пауза ва урғулар ҳам кенг маънода шунга киради), инверсия ёрдами билан ажратилган ҳолатидир. Бу бўлаклар ажратилиши натижасида гапда аввалги — одатдаги иккинчи даражали бўлақлик ҳолатига қараганда нисбий мустақилликка эга бўлади. Иккинчи даражали бўлакларни ажратиш фикрни кучли, таъкид билан, эмоционал тусда ифодали қилиб беришга хизмат қилади. Англашиладики, ажратилган бўлаклар содда гапнинг структурасига кирадиган синтактик категориядир. Ажратилган конструкцияларнинг ҳар хил кенгайган типлари қўшма гаплар билан ҳам боғлангандир.

Гапнинг бўлаклари ўша гапнинг составидаги элементларнинг ўзаро муносабатига қараб белгиланади, лекин бир сўздан тuzилган гапларда, табиий, бундай ажралиш бўлмайди. Улар бу жиҳатдан бўлинмас, ажралмас саналади. Мисоллар: *Куз. Пахта терими бошланади.* («С. Ўзб.») *Ана, қиш. Ёғади паға-паға қор. Ота хаёлида — кўклам ташвиши.* (М. Б.)

ГАПЛАРНИНГ СТРУКТУРА ЖИҲАТИДАН ТУРЛАРИ

46- §. Гаплар ўз структурасига кўра дастлаб икки турга бўлинади: содда гаплар ва қўшма гаплар.

Содда гап структура ва интонацион жиҳатдан шаклланган бўлиб, бир нисбий тугал фикрни ифодалайдиган, состави айрим гапларга — предикатив қўшилмаларга бўлинмайдиган бутунликдир. У эга ва кесимдан (баъзан бир ажралмас бўлакдан) ёки эга-кесим ва иккинчи даражали бўлаклардан иборат бўлади. Мисоллар: *Саида кулди. Қаландаровнинг кўзлари олайиб кетди.* (А. Қ.) *Дуторимнинг торлари қўш булбулдек сайрайди.* (Ф.) *Тонг. Ҳаво салқин. Юшоқ шамол майингина эсиб тўрибди.*

Содда гап нутқнинг — алоқа-аралашувнинг минимал единицидир. Бунда битта предикатив қўшилма бўлади.

Қўшма гап ўз структураси жиҳатидан содда гапга ўхшаш қисмлардан ташкил топган, интонация ва мазмун жиҳатидан бир бутунликка эга бўлган гапдир. Мисоллар: *Асрлар тақдири қўлимиздадир; халқим мўъжизалар қилолгай ижод.* (Ғ. Ғ.) *Исломо шоир бобонгиз ҳам чўпоқ бўлган, шунинг учун ҳар бир сўзи элга ёққан.* (И.) *Парда очилди, ғовур-ғувур тўхтади.*

Энг кейинги мисолни олиб текширайлик: *Парда очилди, ғовур-ғувур тўхтади.* Бу қўшма гапнинг қисмлари ташқи томондан мустақил содда гапларга ўхшайди (1. *Парда очилди.* 2. *Ғовур-ғувур босилди*), лекин бу икки ҳолат бир-биридан анча фарқ қилади: мустақил содда гапда мазмун ва интонация тугаллиги бўлади, қўшма гапнинг составидаги қисм — содда гап эса бундай тугалликларга эга эмас — қўшма гапнинг составидаги қисмлар мазмун жиҳатидан бир-бирлари билан боғланган бўлиб, бу алоқа грамматик-интонацион восита орқали ифодаланган, шаклланган, бу қисмларнинг ҳар бири мустақил содда гапга хос бўлган интонацион тугалликка эга эмас (қўшма гапда ҳам биргина интонацион тугаллик бор: у ҳам интонацион бирликка эга. Унинг қисмлари одатда бир-биридан қисқа пауза орқали ажралиб туради). Демак, қўшма гапнинг составидаги қисмлар мустақил содда гаплар маъносидаги айрим гап саналмайди.

Қўшма гап ҳам нисбий тугал фикрни ифодалайди. Унинг составидаги ҳар бир қисм предикатив қўшилмадан иборат бўлади, бу жиҳатдан у мустақил содда гапга ўхшайди.

Нутқ одатда гаплардан — гапларнинг йиғиндисидан иборат бўлади. Бунда у гаплар, табиий, мазмун жиҳатидан боғланган бўлади. Масалан: *Кеч куз бошланди. Узумлар узилди. Токлар кўмилди.* Бу гапларнинг ички (мазмун жиҳатидан) алоқаси грамматик жиҳатдан шаклланганда, қўшма гап ҳосил бўлади: *Кеч куз бошланди: узумлар узилди ва токлар кўмилди.*

Англашиладики, қўшма гапнинг составидаги қисмлар мазмун ва грамматик-интонацион жиҳатдан ўзаро боғланган бўлади (буларда ички ва ташқи боғланиш, бирлик — бутунлик бор), улар айрим содда гап даражасидаги мустақилликка эга эмас (бу қисмлардаги нисбий мустақилликнинг даражаси, қўшма гапнинг турига қараб, ҳар хил бўлади), қўшма гап ҳам, мустақил содда гап каби, нисбий тугал фикрни ифодалайди, улар бир-биридан структура жиҳатидан фарқланади.

47-§. Қўшма гап составидаги қисмларнинг боғланишида интонация, боғловчилар ва бошқа турли воситалар хизмат қилади. («Қўшма гап» баҳсига қаранг.)

Бу қисмлар боғловчисиз бирикканда, тартиб ва интонациянинг роли кучли бўлади. (Интонация ўша қисмларни бирлаштирадиган ва уларнинг орасидаги логик-грамматик муносабатнинг характерини кўрсатадиган воситалардан биридир.) *Аъзолар тўпландилар, бригадир келди* типдаги гапларнинг конкрет мазмуни жонли тилда интонациянинг ҳар хиллигидан ҳам билиниб туради: 1. *Аъзолар тўпландилар ва бригадир келди.* 2. *Аъзолар тўпландилар, шунинг учун бригадир келди.* 3. *Аъзолар тўпландилар, чунки бригадир келди.* 4. *Аъзолар тўпланиши биланоқ, бригадир келди.* **Чоғиштиринг:** 1. *Аъзолар тўпландилар: бригадир келди.* — *Бригадир келди: аъзолар тўпландилар.* 2. *Чақир, келади.* — *Келади: чақир.* 3. *Бораман: кутади.* — *Кутади: бораман.*

* * *

48-§. Гапларнинг содда гап ва қўшма гап номлари билан иккига бўлинишини, бу классификациянинг гап структурасига асосланишини кўрдик. Маълумки, гаплар бундан бошқа жиҳатдан ҳам, масалан, ифодаланган фикрнинг характерига кўра ҳам бир-биридан фарқланади, улар бу томондан ҳам классификация қилиниши мумкин. Ҳар бир классификация ўз принципларига, асосларига — «жиҳатларига» эга. (Гапларнинг *фалон жиҳатдан* классификацияси.) Бу классификацияларнинг умумий кўриниши шундай.

Гапларнинг кўзда тутилган — кузатилган мақсадга кўра турлари: дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гап. Бу классификация гапнинг коммуникатив единица эканлигини, гапларнинг ички томонини — мундарижасини, нима ҳақда хабар беришини, нима англатишини, сўзловчининг мақсадини, мақсаднинг йўналишини кўзда тутди (гапнинг структурасидаги турли ҳодисаларни шу мундарижа билан боғлаб текширади). Шунга кўра, у гапларнинг семантик классификацияси (гапларнинг семантик жиҳатдан турлари), гапларнинг ифода мақсадига кўра турлари (мақсадга кўра турлари), гапларнинг коммуникатив турлари (гапларнинг коммуникатив функцияга кўра турлари) деб ҳам аталади.

Тасдиқ ё инкорни билдириш дарак гапларнинг асосий хусусиятларидандир. Дарак гапларнинг грамматик томонлари бўлишли ё бўлишсизликни кўрсатади (*Ҳаво очилди. Емғир ёғмади*), лекин бундай бўлишли ё бўлишсиз формада келиш гапнинг ҳамма типига хосдир. Демак, гаплар фикрнинг воқеликка муносабатини, бу муносабатнинг характерини кўрсатиш жиҳатидан иккига бўлинади: тасдиқ гап (бўлишли гап) ва инкор гап (бўлишсиз гап). Лекин логик тасдиқ-инкор категорияси билан грамматик бўлишли-бўлишсизлик категорияси ўз айрим-айрим хусусиятларига эга.

Юқоридаги турларнинг ҳар бири (дарак гап, сўроқ гап, буйруқ гап) кучли эмоционалликни ифодаловчи махсус интонацияга эга бўлиш билан ундов гапга айланади. (Ҷоғиштиринг: *Қор ёғди. — Қор ёғди!* Янги қазилган каналга сув келиши муносабати билан болаларнинг *Сув келди!* деб қичқириб айтган гаплари дарак гап эмас, балки ундов гапдир.) Демак, гаплар эмоционалликка кўра икки хил бўлади: эмоционал гаплар (ундов гаплар) ва эмоционал бўлмаган гаплар.

Гапларнинг структура жиҳатидан турлари: содда гап, қўшма гап. Содда гапларнинг ўзи, иккинчи даражали бўлақларнинг иштирок этиш ё иштирок этмаслигига қараб, икки хил бўлади: йнғиқ содда гап ва ёйиқ содда гап.

Содда гаплар составига кўра икки турга бўлинади: икки составли гаплар ва бир составли гаплар. Гапларнинг бундай классификацияси кенг маънода структура жиҳатидан бўлинишидир. Бундай бўлиниш гапда бош бўлақлардан бирининг ёки ҳар иккисининг иштирок қилишига асосланади.

ГАПЛАРНИНГ КУЗАТИЛГАН МАҚСАДГА КўРА, ТУРЛАРИ

49-§. Ҳар бир гап сўзловчининг кузатган мақсадини кўрсатиб туради. Масалан: *Мажлис бўлади.* (Дарак бериш.) *Мажлис бўладими?* (Тингловчидан тасдиқ ё инкор талаб қилиб, шу ор-

қали ўша ҳодисани, фактни аниқлаб олиш.) *Бугун клубга бор!* (Буюриш; маслаҳат, илтимос: интонацияга қараб.)

Гаплар, кузатилган мақсаднинг ҳар хиллигига — мақсаднинг йўналишига қараб, шундай турларга бўлинади:

1. Дарак гаплар. Мисоллар: *Деразамнинг олдида бир туп ўрик оппоқ бўлиб гулади.* (Ҳ. О.) *Пахтанинг биринчи терими бошланди.* («С. Ўзб.»)

2. Сўроқ гаплар. Мисоллар: *Колхозчи қиз! Қайга? Пахта теришгами?* (У.) *Болани докторга кўрсатмадингизми?* (А. Қ.)

3. Буйруқ гаплар. Мисоллар: *Бир грамм ҳам пахта ерда қолмасин!* («С. Ўзб.») *Оқ олтинни тезроқ теринг, ўртоқлар!* (Ф.)

Бу турларнинг ҳар бири кучли эмоционалликка, шуни кўрсатувчи ундов интонациясига эга бўлиш билан ундов гап бўлади. Мисоллар: *Кўклам келди.* (Дарак гап.) — *Кўклам келди!* (Ундов гап.) *Ҳаво қандай?* (Сўроқ гап.) — *Ҳаво қандай!* (Ундов гап.) Яна чоғиштиринг: *Кеча ўзингизнинг олдингизда айтган эмасми?* гапи (сўроқ гап) ундов интонацияси билан айтилганда, «Кеча ўзингизнинг олдингизда айтган эди-ку!» деган мазмунни беради.

Юқоридаги уч турнинг ундов гапга хос интонация олиб, кейинги турга ўтиши, бунинг эмоционалликни билдириш билан боғланиши ундов гапнинг классификация асосининг бир оз бошқачароқ эканлигини кўрсатади («кучли эмоционаллик тусида бўлиш — бундай тусга эга бўлмаслик» принципи), лекин, шундай бўлса ҳам, уларнинг яқинлик, ўхшаш томонлари бор. Масалан, буйруқ гап кўпинча эмоционаллик тусига эга бўлади; *Ез келди!* каби гапларнинг хусусияти (дарак бериш+бу билан ўзининг жуда севинганлигини, эмоцияни ифодалаш) ҳам шу яқинликни кўрсатади.

Ундов гапларга мисоллар: *Май тонги. Ҳаво қандай ёқимли!.. Эҳ, тотли соз чалиб ўтдингиз!* (У.)

Юқоридаги турларнинг ҳар бири ўз ичида модаллик жиҳатидан ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан: *У боради. У борар* (борса керак). *У бормоқчи. У борса. Терак—дарахт.* Буларнинг ҳаммаси дарак гап бўлса ҳам, лекин биринчиси хабарни, даракни, ҳодисанинг реаллигини билдиради, иккинчиси гумон оттенкасига эга; учинчиси мақсадни ифодалайди; тўртинчиси истак, орзу билдиради; бешинчиси тасвирий характерга эга (терак жинс жиҳатидан дарахтдир—дарахтга киради). *Сен бординг. Сен бор* гапларини ҳам солиштирайлик. Биринчиси — дарак гап (кесим аниқлик феълидан бўлган), иккинчиси — буйруқ гап (кесим буйруқ феълидан бўлган). Демак, гапнинг турини аниқлаш сўзловчининг воқеликка муносабати, кесимнинг қан-

дай сўздан бўлиши, кесим вазифасидаги феълнинг формаси, қайси майлда бўлиши каби ҳодисаларга боғлиқдир.

Гапнинг юқорида кўрсатилган турлари мақсаднинг ҳар хил бўлиши жиҳатидан бир-биридан фарқ қилиши билан бирга, ўз айрим интонацион, грамматик хусусиятларига ҳам эгадирлар: ҳар бир турнинг ўзига мос келадиган формалари бор. Булар интонацияси, ўз структураси, гапдаги элементларнинг тартиби, составидаги сўзларнинг тури жиҳатидан ҳам фарқ қилади: сўроқ гапларда кўпинча сўроқ билдирадиган элементларнинг бўлиши, дарак гапларда кесимнинг одатда шунга мос характердаги феъллардан бўлиши ва бошқалар. Демак, бу турлар мазмундаги фарқ билангина чегараланмайди, булар логик-грамматик ҳодисадир.

Демак, гапнинг юқоридаги турлари бир-биридан мақсад, интонация, ўз составидаги сўзларнинг тури ва тартиби билан ажралиб туради. Бироқ бундаги учинчи ва тўртинчи фарқлар— гап составидаги сўзларнинг тури ва тартиби қатъий, доимий белгилар эмас.

Юқоридаги мисоллардан билинадики, гапнинг бу турларида фикр материали бошқа бўлиб кетмайди (*Сен китобни ўқидинг.*— *Сен китобни ўқидингми?*— *Сен китобни ўқи!* Ҳаммасида ҳам материал бир хил: бажарувчи-шахс — предмет — ҳаракат, субъект — объект — предикат), балки мақсаднинг ҳар хиллиги кўрсатилади. Гапнинг кузатилган мақсадга кўра турларини, ҳар бир турнинг айрим оттенкаларини ва бошқа хусусиятларини кўрсатишда интонациянинг роли каттадир.

Нутқ гаплар йиғиндисидан иборат бўлади. Гап одатда нутқ ичида, контекстда қўлланади. Гапнинг қандай мақсаднинг ифодаси учун ишлатилганлиги умумий мундарижага, ситуацияга, интонацияга қараб конкретлашади. Бунда сўзловчи билан тингловчининг бирлиги айниқса яққол кўринади. Мисолларни чоғиштиринг: 1. *Бир бола иккинчисини туртгандек бўлди, Салим бунни аниқлаш учун бир боладан сўради: «Ким туртди? ...Бошқа бир боланинг олдига бориб: «Сен туртгансан!»— деди. У бола бир оз хафаланиб жавоб берди:— «Ким туртди!»* (Биринчиси сўроқ билдиради, иккинчиси «Ҳеч ким туртгани йўқ-ку! Туртган мен эмасман!» мазмунини беради.) 2. *Қовунга қарамайдиларми? а) қовун ейишни хоҳламайсизми? б) қовунга қаранг.* 3. Қарздор деҳқонга бойнинг *Куз келди* деб қичқиргани оддий хабар учун эмас, балки «Қарзингни тўла!» мазмуни учун ишлатилган гапдир.

Юқоридаги мисоллар яна шуни ҳам кўрсатадики, ҳар бир гапнинг — ҳар бир турнинг ўз типик структураси бор, лекин нутқда бир турнинг — шу турга хос моделнинг бошқа тур учун ишлатилиши ҳам учрайди: буйруқ мазмуни учун сўроқ гап фор-

масини ишлатиш, сўроқ мазмуни учун — дарак гап, дарак мазмуни учун — сўроқ гап ва бошқалар. Бундай қўллашлар стилистик хусусият, турли оттенкаларни бериш каби ҳолатлар билан характерланади.

ДАРАК ГАПЛАР

50-§. Дарак гап одатда бирор ҳодиса ҳақида хабар бериш, бирор фактни, белгини констатация қилиш, тасдиқлаш хусусияти билан характерланади. Мисоллар: *Шакар қовунларнинг майин ҳидлари сабо билан тарқалар секин.* (У.) *Уқши бошланди.* *Ғанишернинг бригадаси ҳаммага танилди.* (Булар содда гап формасидаги дарак гаплардир.) *Қиш ўрнига келди ёз, ҳаётимиз бўлди соз.* (Ф.) Бу мисол қўшма гап формасидаги дарак гапни кўрсатади.

Дарак гап сўроқ ва буйруқ белгиларига эга бўлмаслик билан ажралиб, у бир қанча модаллик хусусиятларига эга бўла олади: баъзан фақат даракни — тасдиқни, ҳодисанинг бўлиш-бўлмаслигининг конкрет, аниқ эканлигини билдиради. (*Поезд кўзғалди.*) Баъзан тахмин, тусмол оттенкасига ҳам эга бўлади. (*Эртага мажлис бўлар. — ...бўлса керак.*) Баъзан тилак-мақсад, орзу оттенкасига ҳам эга бўлади. (*Бугун музейга борсам. — ...бормоқчиман.*) Баъзан гумон оттенкаси билан боғланади. (*У эртага келар эмиш.*) Кўринадики, бундай ҳар хилликда кесимнинг формаси қатта роль ўйнайди.

51-§. Дарак гапнинг лексик-морфологик хусусиятлари бошқа турлардагига қараганда унча характерли эмас, бунда интонацион, синтактик белгилар кучли.

Дарак гапнинг грамматик, интонацион хусусиятлари:

1. Гапнинг бу тури дарак интонациясига эга бўлади. Бу тинч оҳангдир: бунда оҳанг гапнинг биринчи — бош қисмида кўтарилиб, иккинчи — кейинги қисмида пасаяди: энг кейинги элемент, айниқса унинг сўнгги бўғини, паст оҳангга эга бўлади. Бу дарак интонацияси саналади. Дарак гапда товуш темпи ўртача бўлади. Бунда логик урғули бўлак ҳамма бўлакка нисбатан юқори оҳанг билан айтилади, у кўпинча бошқа бўлақларга қараганда тезроқ айтилади ва ундан олдин қисқа пауза бўлади. Дарак гаплар бир-биридан тўла пауза билан ажралиб туради.

2. Бу гапнинг бўлақлари одатда нормал тартибда ўринлашган бўлади (гапдаги бўлақларнинг одатдаги тартибини ва унинг ўзгаришини — инверсияни белгилашда асосий таянч дарак гапдаги ҳолатдир).

3. Унинг кесими ҳам айрим хусусиятга эга (бу кесим буйруқ майлидаги феълдан бўлмайди): у кўпинча дарак характеридаги феъллар билан ифодаланади, сўроқ, ундов ва буйруқ белгила-

ридан халос ҳолда бўлади. Масалан: *Бугун ижодий учрашув кечаси бўлади. Биз ҳам борамиз. Кеча митинг бўлди* ва бошқалар. Кесим махсус феълсиз ифодаланганда, гап тасвирий характерда бўлади (бирор нарсанинг характеристикасини беради. Масалан, эгадан англашилган предметнинг нима эканлигини, бирор предметга, белгига эга эканликни, предмет, белгининг бор-йўқлигини кўрсатади): *Чарос — узум. Темир — металл. Тол — дарахт. Хачир — ҳайвон. Чумчуқ — парранда. Шу кичик ариқчада ҳам балиқ бор каби.*

* * *

52- §. Гапнинг тасдиқ ва инкор формасида бўлиши унинг ҳамма турига хос, лекин, логик жиҳатдан қараганимизда, тасдиқ-инкор ҳодисаси хабар беришнинг энг характерли хусусиятидир. Бу жиҳатдан унинг дарак гап билан яна ҳам зич боғлиқ эканлиги англашилади.

Тасдиқ-инкор логик категория ва грамматик категория сифатида бир-бирдан фарқланадиган ҳодисадир: 1. Логик жиҳатдан инкорнинг ўзи ҳам тасдиқ мазмуни билан бирикади. Масалан: *Ер қимирлади* («қимирлаш»нинг констатацияси, тасдиғи). — *Ер қимирламади* («қимирламаганлик»нинг констатацияси, тасдиғи. Демак, ҳар икки ҳолда ҳам тасдиқ бор). 2. Инкор гап инкорнинг грамматик кўрсаткичларига эга бўлиши шарт. Лекин бу гап доим инкор мазмунини англатиши шарт эмас. Демак, логик *тасдиқ-инкор* билан грамматик бўлишли-бўлишсизлик бир-бирига бутунлай тенг эмас. (Логик маънода тасдиқ-инкор, грамматика учун бўлишли-бўлишсиз терминларини ишлатиш қулай, лекин бу терминлар лингвистик адабиётларда аралаш ҳам ишлатила беради.)

Гапнинг тасдиқ ё инкор характерда бўлиши борлиқнинг турли ҳодисалари (масалан, предмет ва белги) орасидаги, ҳар хил тушунчалар орасидаги муносабатларнинг характерига асосланади, гап шу муносабатларни тил материаллари воситаси билан ифодалайди: *Пахталар оппоқ. Далалар чиройли. Мевалар пишди. Клуб тоза. Чанг йўқ. Кўринадики, тасдиқ гаплар юқорида кўрсатилган типдаги предмет ва белгилар орасидаги муносабатнинг борлигини билдиради, иккинчи турдаги гаплар эса бундай муносабатнинг борлигини инкор қилади.*

Қуйидаги гапларни чоғиштирайлик: 1. *Мевалар пишган.* 2. *Мевалар ҳали пишмаган (пишган эмас).* Биринчи гап белгининг борлиги, шу белгининг эга билан ифодаланган предметга тегишли эканлиги, тушунчалар орасидаги алоқанинг реал эканлигини кўрсатади, бунда нутқ предмети ҳақида тасдиқ билдирилади. Иккинчи гап бунинг аксини — инкорини билдиради. *Мевалар пишган* гапида пишганлик белгисининг тасдиқ этилишидан пиш-

маганликнинг инкори ҳам англашилиб туради. Демак, тасдиқ билан инкор категориялари орасида ўзаро боғланиш бор: ҳар бир тасдиқдан қисман инкор келиб чиқади ва аксинча. Чоғиштиринг: *У семиз* (демак, озгин эмас).— *У озгин* (демак, семиз эмас).

Англашиладики, юқоридаги хусусиятларга кўра гаплар икки хил бўлади: тасдиқ гаплар (бўлишли гаплар) ва инкор гаплар (бўлишсиз гаплар).

Тасдиқ ва инкор тил материаллари — воситалари орқали, шулардан фойдаланиш йўли билан ифодаланганидек, бундан бошқа йўллар билан ҳам ифодаланади: бошни сарак-сарак қилиш (болаларда: бошни силтов билан орқага ташлаш: одатда икки марта) ёки вертикал ҳаракат билан қимирлатиш: иякни пастга тушириш орқали; қўлнинг турли ҳаракатлари билан ифодалаш. Инкор маъноси ёзувда кўрсатиб бўлмайдиган бир товуш билан ҳам ифодаланади.

Тасдиқ ва инкор тилда турли воситалар ёрдами билан ифодаланади (лексик, морфологик, синтактик ва интонацион йўллар).

53- §. Гапнинг ҳамма тури тасдиқ ё инкор характерига эга бўлади: 1. *Урик гуллади.*— *Ёмғир ёғмади.* (Дарак гап.) 2. *Пахта терими бошландими?*— *Ёмғир ёғмадими?* (Сўроқ гап.) 3. *Бугун театрга боринг.*— *Эртага журнални келтиришни унутманг.* (Буйруқ гап.) Яна чоғиштиринг: *Олга!*— *Теримда нобудгарчиликка асло йўл қўймаймиз!* (Ундов гап.)

Инкор гап тасдиқ гап асосида махсус инкор кўрсаткичлари ёрдами билан ҳосил қилинади, тасдиқ гап одатда инкор воситаларининг йўқлиги билан характерланади. Лекин инкор формасидаги ҳар бир гапдан, юқорида айтиб ўтилганидек, доим бўлишсизлик мазмун чиқиши шарт эмас, шунингдек, тасдиқ формасидаги гапнинг баъзан инкор мазмунида қўлланган бўлиши ҳам мумкин. Мисоллар: 1. *У кеча клубга бормади.*— *Наҳотки бормаган бўлса* (борган бўлса керак)! *Бу бола дурадгор бўлмасин* (дурадгор бўлса керак)! *Музикани ким севмайди?*! (ҳамма севади) — *Опа, ўша портфелни олиб бериб юбормайсизми?* (олиб бериб юборинг). 2. *У укасига шахмат қоидалари китобини олиб бермоқчи эди, бир ой ўтди, ҳали олиб келади. Эсидан чиқди, шекилли* («Л. у.»): *ҳали олиб келади!* («ҳали ҳам олиб келгани йўқ» мазмунида). 3. *Мақтанчоқ Салим ёнидаги ўртоғига: «Мен энди ўқишда ҳаммадан ўзиб кетаман! Мен ҳаммангдан кўп биламан!»* — *деб керилди. Ўртоғи илжайиб: «Ҳамма нарсени сиз биласиз»,—деб қўйди* («Мақтанчоқ бўлма» ҳикоясидан): *Ҳамма нарсени сиз биласиз* гапи кесатиш йўли билан инкор мазмунини беради. Демак, «логик категориялар билан грамматик категориялар доим бир-бирига мос келиши шарт эмас» деган қоида тасдиқ-инкор ҳодисасида ҳам яққол кўринади. Бу ўринда ўша

категорияларнинг муносабатида қуйидаги ҳолни кўрамиз: логик инкор-грамматик инкор (бўлишсиз гап), логик тасдиқ-грамматик инкор (бўлишсиз гап), логик инкор-грамматик тасдиқ (бўлишли гап).

Тасдиқ характеридаги гапларда одатда инкор белгилари бўлмайди, лекин инкор белгиси бор бўлган гапнинг доим бутунлай инкор гап бўлиши шарт эмас. *Шафтоли эмас, бодом гуллади* гапи — тасдиқ гап, лекин унинг составида инкор билдирадиган эмас сўзи бор, бу сўз бутун фикрни эмас, балки бир қисмнинг (эганинг) инкорини кўрсатиш учун хизмат қилади. Демак, бу гапда қисман инкор бор, лекин гап, умуман олганда, тасдиқ гапдир (гуллаганлик инкор этилмайди, балки тасдиқ этилади).

54-§. Энди инкор гаплар билан боғланган баъзи ҳодисаларни кўриб ўтамиз.

1. Инкор маъносининг бир неча хил йўл билан ифодаланишини юқорида кўриб ўтдик. Энди инкор воситаларининг асосийларини қараб чиқамиз:

а) феъл кесимнинг составидаги форма ясовчи **-ма** аффикси (синтетик форма). Мисоллар: *У бормади. Залда шовқин қилма!* Маъно: бўлишсизлик-инкор, ишнинг бажарилишини тақиқлаш, огоҳлантириш ва бошқалар. Гапнинг айрим типларида унинг маъноси тасдиққа яқинлашади: мўлжал, фараз, тусмол, гумон мазмуни. Мисоллар:— *Чиқиб қара, қор ёғаётган эмасмикан? Боланинг папкасидаги китоб роман бўлмасин!*

б) кесим феълдан бошқа сўзлардан, от формасидаги феъллардан бўлганда, эмас сўзи ёрдами билан (аналитик форма). Мисоллар: *У кечаги фильмни кўрган эмас* (кўрмаган: сифатдошларда ўрни билан **-ма**, ўрни билан эмас қўлланади). *Бу — терак эмас. У ёмон бола эмас* (бу ўринда эмас кўрсаткичи «бола»га эмас, «ёмон бола»га қўшилган).

в) кесим бундан олдинги пунктда кўрсатилган типда бўлганда, *йўқ* сўзи ёрдами билан. Мисоллар: *Ҳавода булут йўқ. У айтган йўқ (айтгани йўқ)*. Бу *йўқ* сўзининг инкор ифодалашади шундай хусусиятлар бор: 1) бу сўзнинг ўзи айрим бир гапни ҳосил қилади: *Каникул бошландими?— Йўқ.* 2) бу сўз кесим бўлиб келади: *Ҳаво тоза, чанг йўқ.* 3) составли кесимнинг ичида келади: *Кеча қор ёққан йўқ (ёққани йўқ, ёққан эмас).* 4) у олдинги сўроқ гапнинг жавоби сифатида инкорни билдиради, лекин шундан кейин шу инкорни қувватлайдиган, кучайтирадиган кесим (одатда инкор формасидаги кесим) ҳам келтирилади:— *Сен бугун борасанми?— Йўқ, бормайман.* Бундай ҳолларда жавоб, табиий, ё тасдиқ (*ҳа*), ё инкор (*йўқ*) бўлади. Баъзан булар (*ҳа* ва *йўқ* сўзлари) алмашган ҳолда (бирининг ўрнига иккинчиси) ҳам қўлланади. (Бу ҳақда қуйроқда сўзланади.) *Йўқ* сўзидан кейин келадиган

кесимнинг формаси бундан аввалги гапнинг кесимига (сўроқ гапнинг кесимига) — у кесимнинг формасига ҳам боғлиқ.

Юқоридаги **-ма** аффиксининг ва *эмас, йўқ* сўзларининг қўлланишида бири иккинчисининг ўрнида келиш (*бормаган—борган эмас — борган йўқ* каби) ҳоллари учраса ҳам, лекин булар бир қанча томонлари билан бир-биридан ажралади. Бу ҳақда «Ҳо-эирги замон ўзбек тили» (Тошкент, 1957) асарининг «Феъл» баҳсида сўзланган.

г) гапда инкор билдирадиган махсус сўзлар — олмошлар, равишлар қўлланганда, одатда бу сўзларнинг ўзигина гапни инкор тусига киритмайди, гапни инкорга айлантирмайди, балки кесим, барибир, инкор формасида келади. Демак, одатда булар кесим билан ифодаланган инкорга кучайтирувчи бўлиб хизмат қилади: *Эмғир ёғмади.— Эмғир ҳеч ёғмади.— Ҳеч ким мажлисга кечикмади* каби. Кўринадики, гапнинг составида юқоридаги типдаги сўзлар бўлганда, кесим ҳам одатда инкор формасида келади: булар одатда бир-бирига мувофиқлашиб юради.

д) *ҳеч (ҳеч бир)* сўзидан англашиладиган инкор баъзан «бирорта + ҳам» формаси билан берилади: *Жўяклар орасида бирорта ҳам бегона ўт кўринмайди*. Бу икки хил кўриниш қўлланишдаги айрим хусусиятлари билан ҳам фарқ қилади.

е) уюшиқ бўлакларнинг инкорида баъзан *...на, ...на* ёрдамчиси қўлланади. Бу ёрдамчи одатда ҳар бир уюшиқ бўлакнинг олдидан такрорланиб келади: якка ҳолда қўлланмайди. Масалан: *У расми кўрсатмади, бермади.— ...на кўрсатди, на берди.— ...на кўрсатмади, на бермади.— ...кўрсатмади ҳам, бермади ҳам*. Бу мисолларни чоғиштиришдан шундай хулоса келиб чиқади: *...на, ...на* ёрдамчиси қўлланганда ҳам, одатда **-ма** аффикси қўлланади: асосий инкор маъносини шу аффикс ифодалайди, *...на, ...на* элементи шунга ёрдамчи бўлади, бу ўринда унинг ва-зифаси *...ҳам, ... ҳам* ёрдамчисига яқинлашади. Қуйидаги мисолни чоғиштиринг: *Коммунизмда бўлмайди синфлар. Бўлмайди: на бомба, на тўп, на поп... (У.)* [Бу **на-на** ёрдамчиларининг қўлланиши ҳақида гапнинг уюшиқ бўлаклари баҳсига қаранг.]

ж) баъзан инкор мазмуни интонация ёрдами билан берилади: тасдиқ характеридаги гап интонациянинг айрим бир тусда ўзгариши билан инкор мазмунини англатади. Бундай қўллаш одатда эмоционал тусдаги гапларда учрайди, бу гап инкор маъносини кўпинча кесатиш оттенкаси билан ифодалайди: *Ҳа, кувинг келади! У сен билан ҳеч кўришмайдиган бўлиб кетган. (Ф.)* Худди шу йўл билан инкор характеридаги гап тасдиқ мазмунини беради. (*Ҳа, у тушунмайди!—Тушунади.*) Тасдиқ ва инкор мазмуни бундай ифодалаш махсус стилистик йўлдир. Чоғиштиринг: *Чегарани бузган шпион оғзига талқон солгандек жим.*

Қани гапирсал... биз унинг ҳамма кирдикорини очиб ташладик. **Қани рад этиб кўрсин-чи!** («Чегарада» номли очеркдан.) Бунда фикрни яна ҳам кучайтириб бериш учун баъзан кесим такрорланади ва орада кучайтирувчи юклама бўлади (такрор ҳам, юклама ҳам биргаликда кучайтиради): *Куёвинг келади-я — келади! Тушунмайди-я — тушунмайди!* — Баъзан кучайтирувчи элемент сифатида *ол* феъли (ҳар хил формаларда, лекин кўпинча *оласан* формасида) қўлланади. Бу феъл (у кўпинча гапнинг бошида келади) кўрсатилган типдаги қўлланишда асл лексик маъносини йўқотган бўлиб, ундовга кўчгандир: у энди эмоцияни билдиради. Урни билан бу сўз ҳам кучайтирувчи юклама олади. (*Оласан, келади! Оласан-а, келади! Келади, оласан! Келади, оласан-а!*..) Бундай қўллаш кўпроқ жонли сўзлашувда учрайди. Баъзан шу мазмун кесим функциясидаги равишдошдан (*-б (-иб)* афикси орқали ҳосил бўлган туридан) кейин *бўл* ёрдамчисини келтириш билан ҳам ифодаланади. (Бундай ҳолларда «равишдош + *бўл*» биргаликда составли кесим саналади.) Бундай ифодалаш ҳам кўпроқ жонли сўзлашувда учрайди, бунда ҳам инкор, юқоридаги типда кўрганимиз каби, қатъий, кескин тусда, эмоционаллик билан берилади. (*Куёвинг келиб бўпти! Бугун ёмғир ёғиб бўпти!*)

з) инкор маъноси кесимдан бошқа бўлакка қаратилганда, қисман инкор мазмуни *эмас* сўзи ёрдами билан берилиши ҳам мумкин. Бундай вақтда инкор одатда қарама-қарши қўйиш йўли билан ифодаланади. Мисоллар: *Мирзачўлда энди саҳро эмас, гулистонлар бор.* («С. Ўзб.») *Пахтани қўл билан эмас, машина билан терамиз.* («С. Ўзб.») Бу типдаги гапларда умумий инкор йўқ, балки қисман инкор бор, демак, бу гап, умуман олганда, тасдиқ гапдир: қисман инкорли тасдиқ гап.

2. Инкор маъноси одатда кесимнинг бўлишсиз формага ўтиши билан ифодаланади (*Кетмон энди қишлоқ хўжалиги ишларига ярамайди. У борган эмас... борган йўқ* каби типларда). Бунда бутун гап инкор характерида бўлади. Бу умумий инкордир. *Саҳро эмас, гулистонлар бор* типдаги гапларда эса гап, умуман, тасдиқ характерида, лекин кесимдан бошқа бўлакда инкор бор. Бу қисман инкордир.

Кўринадики, инкор гап ҳосил қилишда асосий таянч кесимда бўлади. Гапнинг структураси одатда инкорни кесим орқали ифодалашга мосланган бўлади: инкор этиладиган нарсани билдирадиган бўлак кесим ҳолига келтирилади ёки бу маънонинг инкор белгисини олган бўлакда эмас, балки логик жиҳатдан бошқа бўлакка қаратилганлиги логик урғу орқали кўрсатилади. Мисолларни чоғиштиринг: *Бола романни келтирмади.* (Умумий инкор.) — *Бола романни келтирмади.* (Демак, бошқа китобларни келтирди.) — *Романни бола келтирмади.* — *Бола романни*

келтирмади. (Демак, бошқа одам келтирди.) Мен кеча залда уни (унигина) кўрмадим. (Бошқа ўртоқларимни кўрдим.) Қор ёғмади. (Демак, ёмғир ёғди.) Ёмғир ҳамма вақт ёғмайди (...вақт-вақти билан ёғади). Бундай гапларнинг умумий мазмуни тасдиқ характерида бўлади (қисман инкор). Юқоридаги типда логик урғу орқали бериш қисман инкорни ифодалашнинг бир йўлидир.

3. Гапда икки инкорнинг (қўш инкорнинг) қўлланиши одатда тасдиқ мазмунини келтириб чиқаради. Масалан: У бормай қолмайди (боради). Бунда шундай хусусиятлар бор: а) **ҳеч+ма** (ёки: **ҳеч+эмас, ҳеч+йўқ**) типдаги қўлланиш (баъзан уч инкор: Унга ҳеч ким ҳеч нарса айтмади) инкор маъносини кучайтиради. (Буни юқорида кўриб ўтдик.) б) юқоридаги **-ма** аффиксининг икки бўлакда қўлланиши тасдиқ — одатда кучли тасдиқ маъносини беради. Масалан: У китоб ўқимай туролмайди. в) **йўқ+эмас** формасидаги икки инкор ҳам тасдиқни билдиради. Масалан: Эшоннинг ичи қора, кечаги ўн олти ёшли Ойтўтини ўзига учинчи хотин қилиб олмоқчи. Бечора отасининг шунга кўниш фикри ҳам йўқ эмас. (Ф.) Бундай қўлланиш одатда қатъий тасдиқни эмас, балки мўлжал, фараз, бир оз мойиллик, шубҳа, иккиланган ҳолат каби оттенкаларни беради.

4. Сўроқ гапларнинг, шунингдек, ундов гапларнинг ҳам айрим турлари инкор формасида тургани ҳолда, грамматик жиҳатдан одатдагича инкор гап бўлгани ҳолда, тасдиқ мазмунини беради ва, аксинча, улар тасдиқ формасида келганда, инкор мазмунини ифодалайди. Бундай қўллашда тасдиқ ё инкор мазмуни кучли ифода билан, эмоционаллик билан берилади. (Бу ҳақда юқорида ҳам қисман гапирилди.) Мисоллар: 1. Сўроқ-инкор гап: Қиш чилласида тоза ҳавода ғарч-ғурч қор босиб юришни ким яхши кўрмайди? (Ҳамма яхши кўради.)— Тезроқ бормайсизми? (Тезроқ боринг!) 2. Сўроқ-тасдиқ гап: Кампир, қизиқ гапни гапирасиз-а! Болани «шўхлик қилди»— деб урса, яхши бўладими? («Шўх бола» очеркидан. Яхши бўладими?— Яхши бўлмайди). 3. Ундов-инкор гап: Наҳотки буни отангиз эшитмаган бўлса! (эшитган, албатта). Опам Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлди. Нега қувонмай?! («С. Ўзб.» Нега қувонмай?— Албатта, қувонаман.) 4. Ундов-тасдиқ гап: Ҳа, ҳа, ҳаммасини сен биласан! (билмайсан!)

Мисоллар кўрсатадики, инкор характеридаги гап тасдиқ мазмунида қўлланиб, бу билан модаллик оттенкаларини (ишонч-ишонмаслик, қатъий ҳукм-тахмин каби маъноларни) ҳам ифодалашга хизмат қилиши мумкин.

5. Сен қанча уринма, барибир, бизнинг бригада планни сизлардан олдин бажаради (— ...қанча уринсанг ҳам,...) типдаги кўшма гапларда эргаш гапнинг кесими бўлишсиз формада кел-

либ, гап инкор характерда бўлса ҳам, унинг мазмуни тасдиққа тўғри келади.

6. Сифатларда қўлланадиган **-сиз** аффикси (ўзакдан англашилган предметнинг йўқлиги ёки озлиги маъноси: *боласиз, кучсиз, ақлсиз* каби) инкор мазмуни билан боғланган, лекин у инкор характеридаги гапни ҳосил қилишда иштирок қиладиган **йўқ, эмас** каби элементлардан бошқалик хусусиятига эга. Мисолларни чоғиштиринг: *Насриддин Афанди подшоҳнинг шетрини ўқиб, қайтариб берди ва: «Бунинг эгаси қобилиятсиз, саводсиз»,— деди. Подшо Насриддинни отхонага қамаб қўйишни буюрди («Афанди латифалари» дан): у қобилиятсиз. (Тасдиқ гап.)— У қобилиятли эмас. (Инкор гап.) У саводсиз. (Тасдиқ гап.)— У саводли эмас.— Унинг саводи йўқ. (Инкор гап.)* Демак, инкор лексик-морфологик планда ва синтактик планда қаралади.

СЎРОҚ ГАПЛАР

55-§. Сўроқ гапнинг хусусиятлари қуйидагича: баъзан фақат сўроқ билдиради. (*Қарима уйдами?*) Баъзан ҳам сўроқ, ҳам ҳайратланишни, сўроқ йўли билан ифодаланган таажжубни билдиради. (*Шундай иссиқ кунда ҳам ёмғир ёғадими? — Йе, Латофатхон урушга кетганми?—А. Қ.*) Баъзан сўроқ билан бирга, турли ҳаяжонлар, туйғулар ифодаланади. (*Кино бошландими?! Опам мукофотландими?!*) Баъзан сўроқ йўли билан берилган буйруқ ифодаланади. (*Тезроқ бормаيسانми?!*) Сўроқ гап шубҳа, гумон оттенкасини билдириши ҳам мумкин. (*Соат етти бўлиб қолди. Кино бошлангунча етиб борармиканмиз?—...етиб боришимиз гумон.*) Баъзан сўроқ йўли билан берилган тахминни билдиради. Бу гап сўроқ — гумон гапга анча ўхшаса ҳам, лекин айрим хусусиятлари билан ундан ажралиб туради. (*Ҳой қизча, сен бригадир Қаримовнинг қизи эмасмисан?*) Баъзан дарак гапга жуда яқинлашган бўлади. Бундай гаплардан бирор ҳодиса ҳақида сўроқ йўли билан ифодаланган хабар, ҳукм англашилиб туради. (*Мусобақада мендан ким ўза олади?*—сўроқ билан бирга, жавоб —«ҳеч ким ўза олмайди» мазмунидаги дарак, қатъий ҳукм ҳам англашилиб туради) ва бошқалар.

Юқоридагилардан шундай хулоса келиб чиқади: сўроқ гап одатда сўзловчига номаълум бўлган бирор нарса ҳақида хабар билиш, шу тўғрида маълумот олиш мақсадида ишлатилади ва шу хабарни англаувчи жавобни талаб қиладди, лекин, шу билан бирга, унинг сўроқ билдирмайдиган, жавоб талаб қилмайдиган кўринишлари ҳам бордир. Масалан: *«Қарима холани тўйга Тошкентдан тез чақириш керак. Нима қиламиз?»— деди чол. Катталарнинг суҳбатини жим тинглаб ўтирган Турғун, чолнинг невараси, бирдан гапириб юборди: «Телеграф-чи?!»* (Иккинчи

мисолдаги *Телеграф-чи* гапи сўроқ йўли билан таажжуб, таъкид, уқтириш, хабар билдиради: «*Телеграф бор-ку!*» деган маънода.) Бундай кўринишлар ҳам аслида жавоб талаб қиладиган сўроқ гапдан келиб чиқади. Сўроқ-дарак гап ўз ички характери билан дарак гапга тўғри келади, бундан ташқари, у гап хабарни дарак гапдагига нисбатан кучли равишда, қатъий тусда баён қилади. Сўроқ тусига эга бўлган (ташқи томондан), лекин сўроқ билдирмайдиган, демак, жавоб талаб қилмайдиган бундай гаплар одатда асосий ҳолатга эмоционаллик ҳодисасини кўшади: қатъий тусда ифодаланган ҳукм + эмоционал момент. Масалан: *Биздан бахтли борми, ёронлар? (Ас. М.)* Бу гап дунёда биздан бахтли одам йўқ, биз энг бахтли одаммиз деган мазмунни эмоционаллик билан, кучли равишда ифодалайди. Бундай сўроқ риторик сўроқ дейилади. Риторик сўроқда жавоб унинг ўзидан чиқиб туради, сўзловчининг ўзи жавоб беради. Масалан: *Шундай гўзал ватан борми жаҳонда? (И.)* *Бизнинг бу улуг ютуқларимизни ким инкор қила олади?— Ҳеч ким? («С. Ўзб.»)* *Э, ука, инсон қила олмайдиган иш бор эканми? (А. Қ.)*

Риторик сўроқда кесим кўпинча бўлишсиз формада бўлади, лекин тасдиқни билдиради. (*Буни ким билмайди?— Ҳамма биллади*); бўлишли формада бўлганда, инкорни билдиради (юқоридаги мисолга қаранг. *Ким инкор қила олади?— Ҳеч ким инкор қила олмайди*). Демак, риторик сўроқда кесим тасдиқ ё инкор категорияси жиҳатидан бу форманинг аксини билдиради. Сўроқ одатда инкор маъносининг элементларига эга бўлади.

Юқоридаги хусусиятлари жиҳатидан сўроқ гаплар шундай йирик группаларга бўлинади:

1. **Соф сўроқ гаплар** (асл сўроқ гаплар). Булар жавоб талаб қиладиган сўроқни ифодалайдиган гаплардир. Масалан: *Бугун қаерга борасан?* Бундай сўроқ гаплар шубҳа, таажжуб каби отенкаларга ҳам эга бўла олади. Буни жонли нутқда интонация кўрсатади.

2. **Риторик сўроқ гаплар.** Бундай гаплар жавоб талаб қилмайди. Бунда сўроқ йўли билан тасдиқ мазмуни берилади (яширин тасдиқ). Сўроқ гапнинг бу тури фикрни эмоционал тусда, кучли, ифодали, таъсирли қилиб беради. Масалан: *Болани ким севмайди? (Ҳамма севади.)* Яширин инкор мазмунига эга бўлган сўроқ-инкор гаплар риторик сўроқ гапнинг бир кўринишидир. Масалан: *Болани севмайдиган одам борми? (Йўқ.)* *Эрталаб гимнастика қилмай бўладими? (Бўлмайди.)* Риторик сўроқ гапда: а) яширин жавоб, унинг конкрет мазмуни шу гапнинг ўзидан билиниб туради. (*Болани ким севмайди?— Ҳамма севади.*) б) баъзан шу тасдиқ эслатилади, лекин унинг конкрет мазмуни кетидан яна бир гап келтириш билан очилади. Маса-

лан: *Мен сенга нима деган эдим? «Мажлисга кечикма!»— деган эдим-ку!*

3. **Сўроқ-буйруқ гаплар.** Бундай гаплар сўроқ йўли билан буюриш оттенкасини ҳам беради. Масалан: *Мажлисга тезроқ бермайсизми? (Тезроқ боринг!)*

56- §. Сўроқ гапнинг кузатилган мақсад билан боғланган грамматик-интонацион хусусиятлари ҳам бор. Бунда биз мустақил қўлланган, сўроқ гаплиги аниқ билиниб турадиган турларни назарда тутамиз. Қўшма гапларда тўлдирувчи эргаш гапнинг бир тури сўроқ гап тусида тузилган бўлиши мумкин, лекин бу эргаш гапда сўроқ хусусияти деярли йўқолган бўлади (бундай ҳолларда сўроқ белгиси қўлланмайди). Масалан: *Мен билмайман: улар нима ҳақда сўзлашаётирлар.— Мен уларнинг нима ҳақда сўзлашаётганлигини билмайман.* Умуман, қўшма гапнинг составида қўлланган сўроқ гап ўзининг бир қанча хусусиятлари билан ажралиб туради.

Сўроқ гап:

1. Сўроқ интонациясига эга бўлади; сўроқни билдирадиган сўз одатда кучли оҳанг билан айтилади.

2. Сўроқни билдирадиган элементлар (**-ми, -чи, -а** ва бошқалар) ёрдами билан тузилган бўлиши мумкин. Бу элементлар гапга сўроқ тусини беради. Масалан: *Утар эди тор уйда кун. Шу бўларми қиз учун одат? (Ҳ. О.) Сен ўзингни бахтли дедингми? Опа, сен ҳам одам эдингми? (Ҳ. О.)—Сиз-чи?—деди Жўрабоев мулойимгина. (Ш. Р.) Сен кетяпсанми? Мажлис-чи?— Сен Санобар опанинг ўғлисан-а? (П. Қ.)*

Бу элементлар сўроқни қандай англатиши жиҳатидан бир хил эмас. Масалан, **-чи** элементи билан ясалган сўроқ гаплар кўпинча таажжуб оттенкасига эга бўлади. **-а(я), -да, -ку** юкламалари қўлланганда, таажжуб ёки таъкид оттенкаси бўлади.

Бундай типдаги сўроқ гапларда **-ми** юкламасининг қўлланиши баъзи хусусиятларга эга: а) бу юкламани олган бўлак доим сўроқ объектини — мазмун жиҳатидан биринчи ўринда бўлган нарсани англата бермайди. Баъзан сўроқ бошқа элементда — **-ми** юкламасини олмаган сўзда бўлиб, бу нарсани логик урғу орқали билдирилади. Масалан: *Сен кинога борасанми?* (бориш-бормаслик сўралади). — *Сен кинога борасанми?* (бориш ўрни сўралади). б) бу юкламанинг **-микин** формасида ишлатилиши (**-ми экан—микан—микин**) бўлишли форма қўлланганда шубҳа оттенкасини кучайтиради, мазмунни кўпинча инкорга яқинлаштиради. Масалан: *У китобни келтирганми?—...келтирганмикин? У китобни берармикин?* (Бериши гумон, бермаса керак.) в) жуфт сўзларда, такрорланган сўзларда, уюшиқ бўлакларда **-ми** юкламаси баъзан биргина элементга қўши-

либ, ҳаммасига умумий бўлади (одатда ҳар бир бўлак билан такрорланиб келади). Бундай қўлланиш бир бутунлик ташкил қилган бирикмаларда, фразеологик бирикмаларда, шеърларда учрайди. Масалан: *Оқ теракми, кўк терак? Биздан сизга ким керак? (Ф.) Жуфтми-тоқ (ўйиннинг оти). Озми-кўпми*. Кейинги ҳолларда **-ми** элементи сўроқ маъносидан узоқлашган бўлади.

3. Сўроқ билдирадиган мустақил сўроқ сўзлар (**ким, нима, қайси, қаерда** каби сўроқ олмошлари) орқали тузилиши мумкин (**ким, нима** каби олмошлар қўшма гап составида *нисбий олмош* бўлиб келганда, одатда сўроқ маъносини бермайди). Масалан: *Нима учун у бунча тошқин? Бу дарёнинг яратгани ким? Уни бунча ажойиб этган қайси доно, қандайин ҳаким? (Ҳ. О.)*

Бу типдаги сўроқ гаплар ўз хусусиятига кўра аввалги типдан (сўроқ билдирадиган элемент — юклама орқали ясалган турдан) анча фарқ қилади: **-ми** элементи ёрдами билан ифодаланадиган сўроқ тасдиқ ёки инкор талаб қилувчи сўроқдир (масалан, **ҳа** ёки **йўқ**), сўроқ англатувчи мустақил сўз ёрдами билан ифодаланадиган сўроқ эса шахс, предмет ё белгини аниқлашга хизмат этадиган жавобни — шу сўроққа жавоб бўладиган сўзни талаб қилувчи сўроқдир. Демак, сўроқ гапнинг характери икки хил: 1) бу хилдаги гап сўроқ олмоши ёрдами билан тузилган бўлса, ўша сўзга — сўроққа жавоб талаб қилинади; бу гапнинг мақсади суҳбатдошни ўз фикрини айтишга қисташ — йўллаш, маълум бўлмаган бирор нарсани, хабарни билишдир (жавоб одатда дарак гап билан берилади). Бундай гапларда сўроқ одатда бир сўзда бўлади (*Ким борди?— Қарим*). 2) сўроқ олмоши ёрдамисиз тузилган бўлса, суҳбатдошдан тасдиқ ё инкор талаб қилинади: сўроқ гапнинг мақсади фактни аниқлаш, шуни билишдир. Бундай гапларда сўроқ одатда бутун гапда бўлади (*Бугун кинога борамизми?— Ҳа, борамиз. Бугун келасанми?— Йўқ, келмайман*). Бундай гапнинг жавоби одатда **ҳа** ёки **йўқ** сўзидан тузилган дарак гап бўлади, лекин баъзан бундан кейин яна бошқа сўз келтирилади. Бу кейинги сўз сўроқ маъносининг асосий кучи қайси элементда бўлишига қараб қўлланади: бу сўз такрорланиб, ўша маъно тасдиқланади ёки инкор қилинади. Демак, кейинги сўз ўша **ҳа** ёки **йўқ** сўзининг маъносини яна ҳам конкретлаштиришга, таъкидлашга хизмат қилади, ўшанга мос равишда қўлланади. Масалан: 1. — *Кеча театрга бордингми?— Ҳа, бордим*. 2. — *Кеча театрга бордингизми?— Ҳа, театрга*. 3. — *Театрга кеча бордингми?— Ҳа, кеча бордим*. 4. — *Бугун кинога борамизми?— Йўқ, бормаймиз*. 5. — *Бугун кинога борамизми?— Йўқ, кинога эмас (театрга)*. 6. — *Кинога бугун борамизми?— Йўқ, бугун эмас (эртага)*. 7. — *Бугун бормайсанми?— Ҳа,*

бормайман. 8.— Кеча бормадингми?— Йўқ, бордим. Мисоллар кўрсатадики, **ҳа** ёки **йўқ** элементининг ва ундан кейинги сўзнинг қандай формада келиши, уларнинг бу жиҳатдан ўзаро муносабати маълум қонуниятга эга: тасдиқ + тасдиқ (асосий сўроқ элементи бўлишли формада келганда), инкор + инкор (бу ҳам), тасдиқ + инкор (асосий сўроқ элементи бўлишсизлик билан боғланганда), инкор + тасдиқ (бу ҳам). Лекин бундай конструкцияларда баъзан **ҳа** сўзининг ўрнига **йўқ** сўзи келиши ҳам учрайди (асосий сўроқ элементи бўлишсизлик билан боғланганда). Масалан:— *Бормайсанми?— Йўқ, бормайман* (чоғиштиринг: 1.— *Ҳа, бормайман.* 2.— *Йўқ, бораман*). Бу ҳодиса аналогия — ўхшашлик йўли билан келиб чиққан.

Юқоридаги типдаги гапнинг жавоби ҳар вақт **ҳа** ёки **йўқ** сўзи билан ифодаланиши шарт эмас: баъзан гап тарзидаги кейинги сўзнинг ўзигина қўлланиши ҳам мумкин. Масалан:— *Бугун борасанми?— Бормайман.* Бу «мумкинлик» ва «мумкин бўлмаслик»нинг турли шартлари ва кўринишлари бор.

Демак, сўроқ гапларнинг ҳосил бўлишида сўроқ олмошининг қатнашиш-қатнашмаслигига қараб, улар иккига бўлинади: 1. Олмошли сўроқ гаплар. 2. Олмошсиз сўроқ гаплар.

4. Кўрсатилган воситалар (сўроқ элементлари, сўроқ олмошлари) бўлмаганда, гапнинг бу тури сўроқ интонациясининг ўзи орқалигина, шунинг ёрдами билан тузилади. Бундай гапларда сўроқни ўз устига олган сўзнинг кўтарилган оҳангга эга бўлишидан ташқари, бутун гап сўроқ тусига киради. Масалан:— *От ўлди, — деди Мاستон... Турғуной бир ирғиб тушди. Қўлининг оғриғини ҳам унутаёзди.— От ўлди?!— Улди... От ўлди... (А. Қ.)* Сўроқ гапни бундай йўл билан ясашнинг, бундай турни қўллашнинг ҳам махсус ўрни бор. Сўроқ гапнинг бу тури одатда бирор кутилмаган хабар эшитилганда, таажжубни ифодалаш учун, ўша хабарни англатган дарак гапни такрорлаш — бунда интонация орқали уни сўроққа айлантириш билан ҳосил бўлади. Бу йўл билан тасдиқ ё инкор талаб қиладиган сўроқ гап ҳосил бўлади. Бунда интонация сўроқ юкламасининг ўрнини босади. Лекин сўроқ олмошининг ўрнини одатда бу билан қоплаб бўлмайди. Интонация сўроқнинг умумий воситаси бўлиб, у бутун гапнинг тусини белгилайди. Сўроқ интонацияси сўроқ гапнинг ҳамма турида бордир, лекин унинг роли ҳар хил: 1. Сўроқни ифодаловчи бошқа воситалар (лексик-грамматик воситалар) бўлмаганда, интонация бош ролда бўлади. 2. Уша воситалар иштирок этганда, унинг роли аввалгига нисбатан кучсизланади. Сўроқ гап олмошли бўлганда (бу олмош одатда логик урғули бўлади) сўроқ интонацияси бошқа турлардагига нисбатан айниқса кучли — баланд бўлади (ўша олмошда), лекин бошқа қисмларида одатдаги кучлилиқ сезилмайди.

Сўроқ гапда оҳангнинг кўтарилганлигини аниқлаш учун бир сўздан тузилган дарак ва сўроқ гапларни чоғиштириб кўринг: *Борди.* (Дарак гап.)— *Бордими?* (Сўроқ гап.)— *Борди?* (Сўроқ гап.)

Интонациянинг ролини аниқлаш учун яна қуйидаги мисолни чоғиштиринг: *У бормадими?* гапи (сўроқ билдирадиган гап) интонацияни ўзгартириш билан «У борган, бу — аниқ нарса» деган мазмунни кўрсата олади.

57- §. Сўроқни ўз устига олган сўзнинг гапдаги ўрнига қараб, гапнинг умумий интонацияси ҳам ўзгаради. Мисол учун «*Сенинг уканг тўқимачилик институтига кирган*» дарак гапини интонация ёрдами билан сўроқ гапга айлантирайлик. Унда сўроқнинг қайси сўзда бўлишига қараб, интонациянинг ҳам ҳар хил бўлишини очиқ кўрамиз: сўроқ характери интонациянинг ёлғиз ўзи билан белгиланганда, оҳангнинг ўзгариши аниқ сезилиб туради.

1. *Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?*
2. *Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?*
3. *Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?*
4. *Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?*
5. *Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?*
6. *Сенинг уканг тўқимачилик институтига бултур кирган?*

Бу гапнинг кесимига **-ми** элементини қўшсак, унда сўроқнинг дастлабки тўрт сўздан бирига тушиши учун одатда элементларнинг тартибини ўзгартириш лозим бўлади, лекин бунинг тартиб ўзгаришисиз ифодаланиш ҳоллари ҳам бор. (Бу ҳақда «Гап бўлақларининг тартиби» баҳсида сўзланади.)

58- §. Сўроқнинг баъзан интонация ёрдами билан, шу орқалигина берилишини, бунинг кўпинча бошқа воситалар билан birlikда келишини кўриб ўтдик. (Гапда сўроқни ифодаловчи элемент бўлмаганда, интонация бош ролни ўйнайди.) Сўроқнинг интонация ёрдами билан ифодаланиши кўпинча сўроқ юкламаси орқали ясалган сўроқ гапнинг бошқа йўл билан — айрим отенка билан берилишини кўрсатади. Мустақил сўроқ сўзларнинг маъносини одатда ёлғиз интонация билан ифодалаб бўлмайди: сўроқ олмоши шунга мазмуни мос келадиган сўзни — жавобни талаб қилади. (— *Ким келди?*— *Студент.*— *Қаёққа кетди?*— *Институтга.*) Лекин *бормадингиз?* типдаги сўроқ гапларда интонациянинг роли айримдир:— *Нега бормадингиз?*— *Бормадингиз?* (Оттенка бошқача.)

Сўроқнинг интонация орқалигина берилиши **-ми** юкламасининг функциясини интонациянинг бажаришидангина иборат эмас. Демак, интонация ёрдами билан сўроқ билдирадиган грамматик воситалар ишлатилмай тузилган сўроқ гапни ҳар вақт **-ми** элементи ёрдами билан тузилган сўроқ гап билан алмаш-

тириб бўлмайди: сўроқ гапнинг баъзи турларида **-ми** элементини қўллаб бўлмайди. Сўроқни интонациянинг бош ролда келиши орқали, шунинг ёрдами билан билдириш бир қанча кўринишларга эга: 1. Баъзан сўроқни билдирадиган сўз айтилмайди, лекин гап интонация ёрдами билан сўроқ гап бўла беради. Мисоллар: — *Отингиз? (Отингиз нима?)—Аҳволингиз? (Аҳволингиз қалай?)—Бола-чақа? (Бола-чақа қалай?)* 2. Баъзан кесими буйруқ майли формасидаги феъл билан ифодаланган буйруқ гап ҳам (бундай гапнинг ҳам мазмун оттенкалари кўп) интонация ёрдами билан сўроқ гапга ўтади. Масалан, *...сенга йўл бўлсин?* (Жонли тилдан.) Аниқки, бу ўринда сўроқ интонацияси **-ми** юкламасининг функциясини бажарувчи эмас, балки бошқа турдадир.

Сўроқни билдирувчи, логик урғули бўлак баъзан, ифоданинг талабига қараб, эга-кесим тартибининг ўзгаришини талаб қилади. Мисол: — *Нима бу? — деб подачининг халтасини отиб юборди бек. (Ф.)* Чоғиштиринг: — *Бу нима?—Нима бу?* Демак, сўроқнинг турли оттенкаларини ифодалашда сўз тартибининг ҳам роли бор, логик урғу тартиб билан ҳам боғлиқдир.

Сўроқ гапнинг оҳанги дарак гапникига нисбатан юқори бўлади. Гапнинг энг сўнгги элементининг кейинги бўғини дарак гапда тушувчи оҳанг билан айтилса, сўроқ гапда кўтарилиш билан айтилади. (*У айтди* гапини сўроқ ва дарак гаплар тусига киритиб айтиб кўрсак, бу ҳолат очиқ кўринади.) Сўроқ гап махсус сўз — элемент орқали ифодаланганда, бу гапнинг оҳанги дарак гапнинг оҳангига бир оз яқинлашади (бунда оҳанг сўроқни ифодалашда бош ролни ўйнамайди). Лекин шунда ҳам гапнинг охиридаги товуш тушиши, дарак гапдагидек, у билан тенглашарли даражада паст бўлмайди.

Сўроқни билдирувчи сўз гапнинг охирида бўлмаган вақтда бу элемент бошқа сўзларга нисбатан кучли айтилиб, қолганлари бунга қараганда паст оҳанг билан айтилади (*У қандай китоблар олган эди?* гапини айтиб кўринг).

БУЙРУҚ ГАПЛАР

59-§. Буйруқ гап тингловчини бирор нарсага — бирор ишни бажаришга қисташ, шуни буюриш мазмунини, шу билан боғланган бошқа маъноларни ҳам ифодалайди. Бу мазмуннинг турли кўринишлари бор (дўқ, қатъий буйруқ, илтимос, ялиниш, касиҳат, тақиқлаш, огоҳлантириш, рухсат, чақирриш, таклиф, тилак-истак ва бошқалар). Шунга қараб буйруқ гап ўз ичида ҳар хил кўринишларга эга бўлади: 1. Одатдаги буйруқни билдиради. (*Тез бор!*) 2. Баъзан шу ишни бажаришга ташвиқ қи-

лиш, қисташ оттенкасига ҳам эга бўлади. (*Тезроқ олсанг-чи!*)
 3. Баъзан бу мазмун илтимос йўли билан берилади. (*Менга сўз беринг.*) 4. Бу гап маслаҳат тарикасида берилган бўлиши мумкин. (*Яхшиси, бугун кутубхонага бор.*) 5. Бу гап сўзловчининг истагини, тилак-мақсадини англатиши мумкин: *Яшасин дунёда доим ишчи-деҳқон бирлиги!* (Ф.) *Бугун бир музейга борай.*
 6. Баъзан чақирриш-ундаш оттенкаси билан боғланади (*Олға! Фан чўққилари томон!*) ва бошқалар.

Юқоридаги ҳар хил кўринишларни умумлаштирганимизда қуйидаги ҳолни кўрамиз:

1. Соф буйруқ гаплар (буйруқ мазмуни билан характерландиган гаплар). Мисоллар:— *Кетма!* — *деди унга Василий...*— *Қани, Прасковья Петровна, меҳмон қил,*— *деди.* (Г. Н.) *Бой бақирди: „Чилимни келтир!“* (Ф.)

2. Маслаҳат, илтимос, насиҳат, огоҳлантириш, рухсат, таклиф, чақирриш, истак каби маънолар билан характерландиган буйруқ гаплар. Мисоллар:— *Ишни ўқшдан бошлайлик. Дурустми?* (Ойд.)— *Майли, ҳозир айта қолай...* *Ўтиринг.* (А. Қ.)

Бу турлар жонли тилда интонация жиҳатидан бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Интонация ўша гапларнинг ички турини, ҳар хил оттенкаларини кўрсатишда катта аҳамиятга эга: ҳар бир кўринишнинг, оттенканинг ўзига хос интонацияси бор.

60- §. Буйруқ гапнинг грамматик, интонацион хусусиятлари:

1. Гапнинг бу тури буйруқ интонациясига эга бўлади. Бу интонация дарак гапниқига нисбатан кучли бўлади. Кескин буйруқ, дўқ билдирадиган гапларда интонация айниқса кучли — юқори бўлади: буйруқни билдирадиган бўлак кучли айтилади. Буйруқ гапнинг мазмунидаги ҳар хилликка қараб, унинг интонацияси ҳам турлича бўлади. Мисол учун қуйидаги гапларнинг интонациясини солиштиринг: *Битсин золим бойлар! Майдонга чиқ, ишчилар! Ишчилар, уйғон! Уйғон!* (Ҳ. Ҳ.) *Сухбат айлайлик. келинлар, жўралар, ўртоқлар.* (М.) *Номимни тилиннга олма, э олчоқ!* (Ғ. Ғ.) *Пахта терсанг, тоза тер! Чаноғида қолмасин!* (Ф.) *Ўлтиришга бир ҳикоят айлайин. Уртоқ Ленин ишин сўзман бошлайин.* (Э. Ж.) *Сўзлаб берай Зайнаб ва Омон севгисидан янги бир дoston.* (Ҳ. О.) *Опоқ пахта очилди, тезроқ теринг, жон қизлар.* (Ф.) *Опа, шу ҳикоя китобини менга беринг.* («Эр-катойлар орасида» очеркидан.)

Илтимос, ялиниш, маслаҳат, рухсат этиш, истак-орзу каби маънолар билан боғланган буйруқ гапларнинг интонацияси соф дарак гапнинг оҳангига жуда яқин бўлади. Демак, бунда интонация мазмундаги турли оттенкаларни, ҳар хилликларни кўрсатиш воситаси бўлади: *Бор!* (буйруқ)— *Бор* (илтимос, маслаҳат, ялиниш ва бошқалар). Бундай оттенкаларни ифодалашда

баъзан айрим юкламалар ҳам хизмат қилади. Мисоллар: *Дас-турхонни менга бер-чи. (Ф.) Қани, подачига мушт-кўтариб кўр-чи! (Ф.)*

2. Бу типдаги гапнинг кесими одатда буйруқ майлининг иккинчи шахси формасидаги феълдан бўлади. Мисоллар: *Айтинг, нега менинг онам туғмадикан илгари, миллион-миллион кўнгилилар, партизанлар сингари. (F. F.) Фанлар ўлкасидан ошинг довонлар. (O.) Қўлингдан келганча чиқар яхши от, яхшилик қил, болам, ёмонликни от. (Ф. Й.)*

Кесим биринчи шахсни кўрсатувчи истак майлида бўлганда, истак-қатъийлик (бирликда), ишни бажаришга бошқаларни ҳам ундаш, илтимос (кўпликда) каби маънолар ифодаланади. Мисоллар: *Мен айтайин кўрганам ҳам билганни. (Э. Ж.) Пахта планини муддатидан илгари бажарайлик!*

Кесим учинчи шахс формасидаги феълдан бўлганда (буйруқ майли), иккинчи шахс орқали айтилган буйруқ (*У борсин!*) ёки истак мазмуни ифодаланади. Мисоллар:—*Уртоқ командир, мен кексани қувонтирдингиз, умрингиз узоқ бўлсин. («С. Ўзб.») Партиямиз, жонажон, доимо бўлсин омон! (М. Б.)*

3. Бошқа воситалар бўлмаганда, буйруқ гап интонациянинггина ёрдами билан тузилади. Бундай вақтда бу интонация орқали шу гап иккинчи шахсга нисбатан буйруқ маъносини ифодалайди. Мисоллар: *Кўнғироқни чалиш керак! (Кўнғироқни чалинг!) Мактабга! (Мактабга йиғилингиз!) Олға! (Олға босингиз!) Болға! (Болғани беринг!) Қаттиқроқ! Қаттиқроқ! (Қаттиқроқ гапиринг!) Кўринадики, буйруқ гапнинг бу турлари тўлиқсиз гап билан ҳам боғланади. Бу гаплар кучли оҳанг билан айтилади.*

4. Буйруқ майлининг учинчи шахси (бирлик) формасидаги феъл кесим мажҳул нисбатидаги феъл бўлганда, одатда умумий буйруқ мазмуни келиб чиқади. (Чоғиштиринг: *борсин, келсин* каби ҳолларда иккинчи шахс орқали учинчи шахсга қаратилган буйруқ маъноси келиб чиқади. Баъзан бу ҳам иккинчи шахс учун қўлланади.) Мисоллар: *Залда чекилмасин! Тартиб сақлансин!*

Бу форма айрим стилистик талаб билан иккинчи шахсга қаратилганлик маъноси учун қўлланиши ҳам мумкин. Мисол: *Амин Қобил бобони масхара қилиб кулди: „...Йиғланмасин! Эллиқбошига борилсин!“ — деди. (А. Қ.)*

Бундай гапларнинг кесими баъзан шарт майли формасида бўлади. Мисоллар: *Шу кунларда бир ёмғир ёғса (ёғса эди). Мажлис эртага қолдирилса (қолдирилса эди).* Бу типдаги гап одатда истак, илтимос маъноларини англатади ва дарак гапга яқин интонацияга эга бўлади. Бу типнинг буйруқ гапга киритилиши шартли равишдадир.

6. Аниқлик майлидаги яқин ўтган замон феъли баъзан интонация ёрдами билан буйруқ гап ҳосил қилиши ҳам мумкин. Мисоллар: *Қани, кетдик! Қани, ишга тушдик!*

7. Буйруқ гапнинг кесими кўпинча буйруқ майлидаги феълдан бўлади, шунга кўра бу гап кўпинча ундов интонацияси билан боғланган бўлади. Англашиладики, буйруқ гапларнинг кесими вазифасидаги феъл буйруқ майли формасида бўлганидек, бошқа майлда ҳам кела олади.

8. Буйруқ гап кўпинча ундалмали ва ундовли бўлади. Масалан: *Ҳой, тезроқ юринелар! Колхозчилар, ғалабангиз муборак! Кел, шу кампирнинг сўзини ҳам эшитайлик.* (Ф.) Бу гапдаги «кел» сўзи ундовга кўчган сўзdir.

ГАПЛАРНИНГ ЭМОЦИОНАЛЛИККА КЎРА ТУРЛАРИ

61-§. Юқорида дарак, сўроқ ва буйруқ гапларнинг кучли эмоционалликка эга бўлиш билан бошқа турга айланишини кўриб ўтдик. Гаплар эмоционалликка муносабат жиҳатидан икки турга бўлинади: эмоционал гаплар ва эмоционал бўлмаган гаплар. Биринчи тур ундов гаплардир.

Ундов гап фикрни кучли ҳис билан ифодалайдиган, айрим ундов интонацияси билан — кучли оҳанг билан айтиладиган гапдир. Масалан: *У ўртоғига қараб: «От ўлди!»— деди. (А. Қ.) Мен яҳудийман! Қўзғалди бутун халқ: улуғ рус, украин, ўзбек, яҳудий. (Ғ. Ғ.) Болалар қичқирдилар: кўклам келди!*

Ундов гап одатда фикр билан бирга шунга бўлган эмоционал муносабатни — шодлик, қўрқинч, тантана кабиларни — турли эмоцияларни ифодалайди. Демак, дарак, сўроқ ва буйруқ гапларга махсус ундов интонациясининг қўшилганлиги гапнинг кучли эмоционаллик, жуда кўтарилган оҳанг билан айтилиши улардан ундов гап ҳосил қилинганлигини кўрсатади. Мисоллар: *Концерт бошланди.— Концерт бошланди! Опам келдими?— Опам келдими?!* ва бошқалар.

Буйруқ гаплар, ўз характериға кўра, кўпинча эмоционалликка эга бўлади, риторик сўроқ ҳам одатда кучли эмоционал тусда бўлади. Шу хусусиятларға кўра, бу турлар билан ундов гап орасида жуда яқинлик, ўхшашлик сезилади ва бир-бириға ўтиш ҳодисалари учраб туради. Бу ўтишда кузатилган мақсад, эмоционаллик, грамматик ҳолат ўзгаради, баъзан айрим сўзларнинг тури ҳам «ўзгаради». Мисолларни чоғиштиринг: 1. *Ҳаво қандай?* (Сўроқ гап: *қандай* сўзи сўроқни билдиради.)— *Ҳаво қандай!* (Ундов гап: *қандай* сўзи сўроқ билдирмайди.) 2. *У романни олмаганмиди?* (Сўроқ.)— *У романни олмаганмиди?* («Олган эди-ку!» деган мазмунда.)

Қуйидаги икки мисолни чоғиштирайлик: 1. *Босмачилар бо-*

ламни отиб кетди! Оҳ! («Улим босмачиларга!» очеркидан.)
 2. *Опам Ленин ордени билан мукофотланди!* Бундаги бир сўзли гап (Оҳ!)дан кузатилган асосий мақсад эмоцияни ифодалашдир. Бошқа гапларда эса «хабар + эмоция» ҳолатини кўрамиз. Бунда асосий нарса эмоция эмас, балки фикр баён қилишдир. Демак, ундов гаплар икки группага бўлинади: 1. Бирор фикрнинг модал оттенкасини — сўзловчининг шу гапдаги фикрга — бирор фактга муносабатини ифодаловчи ундов гаплар (модал оттенкалар: тантана, маъқуллаш, қониқиш, ишонч, ғазаб, ҳайронлик кабилар). Бунда эмоционаллик қўшимча нарсасидир. 2. Сўзловчининг эмоционал кечинмаларини ифодаловчи ундов гаплар (эмоционал кечинмалар: кўрқув, ваҳима, ғазаб, эркалаш, шодланиш, завқланиш кабилар). Бунда эмоционаллик гапнинг асосий мундарижасини ташкил қилади.

Тилнинг асосий функцияси — аралашув воситаси бўлиш — фикр ифодалаш: коммуникатив функция. Эмоцияларни, аффектларни ифодалаш одатда нутқдаги ёрдамчи ҳолат бўлади: бу нарса тилнинг асосий функцияси эмас. Эмоциялар тилдан бошқа воситалар орқали ифодаланиши мумкин (юз кўринишини ўзгартиш, қичқириш, бақириниш, кулиш, йиғлаш, ҳар хил имо-ишоралар).

62-§. Саломлашиш-сўрашиш, хайрлашиш сингари ҳолатлар билан боғланган гаплар ҳам одатда юқори оҳанг билан айтилади: *Салом сизга, колхозчилар! Тўй муборак! Тўй муборак! Колхозчи ўртоқлар! (Ашуладан.) Хайр, дўстим!* каби. Булар ундов гапларнинг айрим группасини ташкил қилади.

63-§. Ундов гапларнинг интонацион, грамматик хусусиятлари:

1. Бу гап махсус ундов интонациясига (тўлқинли интонацияга) эга бўлади. (Бу ҳақда юқорида қисман гапирилди.) Эмоция ҳисларнинг ҳар хил бўлишига (шодлик, эркалаш, ғазаб, афсус, кўрқинч каби) ва уларнинг қай даражада бўлишига қараб, шунга мос равишда бу гапнинг интонацияси ҳам турли тус олади. Муман, ундов гап жуда кучли — юқори оҳанги билан, эмоция билдирадиган сўзнинг товуш жиҳатидан кескин ажралиб туриши билан характерланади.

2. Ундов гапларнинг составида ундовлар (ҳис-ҳаяжон ундовлари), шунга мос кучайтирувчи сўзлар, айрим юкламалар иштирок этган бўлиши мумкин. Мисоллар: *Эҳ, бугун санаторийга кетамиз!.. Эҳ, тотли соз чалиб ўтдингиз! (У.) Пахтазорлар қандай чиройли! (Қандай сўзи — кучайтирувчи.) Эҳ, боғлар қандай кўркам! (Икки кучайтирувчи: эҳ ва қандай.) Нақадар баланддир бу ерда чўққи! (Ҳ. Ғ.)*

3. Ундов гапнинг айримлиги баъзан гапдаги бўлақларнинг тартибида ҳам кўринади: эмоционалликни кучли ифодалаш

учун инверсия ҳам хизмат қилиши мумкин. Бу ҳам ундов гапнинг структурасидаги бир элемент бўла олади: «*Кўрсатиб қўяман мен ўша ит эшонга!*»— деди подачи. (Ф.)

4. Ундов гапларда эмоционалликни кучайтириш учун эмфатик урғу олган сўзни такрорлаш, икки марта (баъзан ортиқ) ишлатиш ҳоллари ҳам учрайди. Мисоллар: *Фақат меҳнат одамни ҳар қусурдан поклайди, меҳнат!* (М. Б.)— *Хат Сизга, хат!* (С. З.) *Мардикор баҳона, юртни шилди, юртгинани шилди булар* (А. Қ.; бу ўринда *-гина* ҳам кучайтирувчидир).

5. Ундов гаплар кўпинча бир составли бўлади.

* * *

64-§. Ҳар бир гапнинг ўзи мазмун характериға, эмоционал хусусиятиға мос интонацияси бўлишини кўриб ўтдик. Айрим гапларда, шу характернинг аралаш бўлишиға қараб, интонациянинг ҳам турлари аралаш бўлади. Айрим ҳолларда интонациянинг роли шу даражада бўладики, унинг бир оз ўзгариши билан гапнинг тури ҳам ўзгариб кетади. Масалан: *Узоқдан бир товуш эшитилди. Бунинг нима эканлигини билиб бўлади* (Ф.) парчасининг иккинчи гапини («*Бунинг нима эканлигини билиб бўлади*») интонацияға, умумий мазмунға қараб, икки хил англаш мумкин: 1. «*Бунинг нима эканлигини билиб бўлмайди*» мазмунида — сўроқ йўли билан инкор ифодаланеди (сўроқ гап). 2. «*Бунинг нима эканлигини билса бўлади... билиш мумкин*» мазмунида (дарак гап).

Қандай, қани, қанча, нима, қайда каби сўзларнинг иштироки билан тузилган гаплар сўроқ гап ҳам, ундов гап ҳам бўла олади. Бу интонациядан билиниб туради. Мисоллар: *Осмон қандай?* (Сўроқ гап.— *Осмон қандай!* (Ундов гап.) *Залда қанча одам бор?*— *Залда қанча одам бор!* (Жуда кўп, анча одам бор маъносида.) Ундов гапдаги *қандай, қанча* каби сўзлар эмоция билдирувчи — кучайтирувчи элементлардир. Юқоридаги мисолларға *Сен қачон борасан?* гапини чоғиштиринг. Бу гапда (*Сен қачон борасан?*) сўроқ *қачон* сўзи ёрдами билан ифодаланган бўлиб, бунда интонациянинг ўзгариши гапнинг турини тамоман ўзгартиб юбормайди.

Бу мисоллар ҳам, юқоридаги параграфларда кўриб ўтган мисолларимиз каби, гапда интонациянинг икки хил ҳолатда (бош ролда ва ёрдамчи ролда) бўлиши мумкинлигини кўрсатади.

БИР СОСТАВЛИ ВА ИККИ СОСТАВЛИ ГАПЛАР

65-§. Эга ва кесимнинг муносабати предикатив конструкцияни кўрсатади. Гапдаги бошқа бўлақлар одатда шуларнинг бирига — эгага ё кесимга (ёки бири иккинчисига) боғланади. Масалан: *Шамол қўзғалди. Майин шамол секин қўзғалди...* Мана шу жўякларга эрта-индин қовун эсмоқчимиз. (Ш. Р.) Баъзи гапларда эса предикатив конструкциядаги элементлардан бири бўлади. Масалан: *Тошкентдан Москвага самолётда уч соатда борилди.* (Бу гапда эга йўқ, ҳамма бўлақлар кесимга боғланган.)

Эга ва кесими мавжуд бўлган гаплар икки составли гап саналади. Гапда предикативлик бош бўлақлардан бири билан ифодаланган бўлса, бундай гап бир составли гап саналади. Мисоллар: *Тун. Землянка. Похол тўшалган сўри. Қадрдонлар жамдир. (М. Б.) Меҳнат билан етилар шон-шарафга, ёр-ёр. (Ф.)*

Икки составли гапнинг содда формаси эга ва кесимдан тuzилган туридир. Бу тур иккинчи даражали бўлақлар олиш билан кенгайди.

Бир составли гапнинг энг содда кўриниши бир сўздан иборат бўлган гапдир. (*Баҳор. Далалар.*) Бу айрим сўз предикативликка, гапга хос бўлган интонацион тугалликка эгадир.

Бир составли гап ҳам бир неча бўлақли бўлиши мумкин. Мисоллар: *Севимли баҳор. Кенг далалар. Кенг пахта далалари.*

Бир составли гапда бош бўлақларнинг бири «тушиб қолган» ё «яширинган» эмас. Бунда бутун гапнинг ўзи бир составдан иборат: унда бирор бўлақнинг яширингани сезилмайди. Демак, бир составли гаплар тўлиқсиз гаплардан бутунлай бошқачадир.

Предикатив конструкция гапга хос белгиларни кўрсатувчи тугаллик билдирувчи мустақил единицадир. Лекин *Ер ости сувлари ҳар хил минералларга бой* («С. Ўзб.») каби гаплар кўрсатадики, бундай ўринларда предикатив конструкция икки составли гапларнинг асосини ташкил қиладиган грамматик марказ, бироқ тўлалик учун бу грамматик бутунликдан бошқа элемент-

ларнинг ҳам бўлиши талаб қилинади. Чоғиштиринг: *Сувлар бой. — Ер ости сувлари ҳар хил минералларга бой.*

Гапларнинг бундай бўлиниши уларнинг структурасига, составига асосланади. Тилдаги гапларнинг асосий, типик кўриниши, кўпи икки составли гапдир. Предикатив конструкциянинг икки элемент орасидаги махсус боғланишни кўрсатиши, белги ва унинг эгаси тасавурлари орасидаги муносабатни, ҳукми ифодалаши ҳақида гапирганимизда, шу икки составли гапларни кўзда тутамиз. Бир составли гапларда бу ҳолни кўрмаймиз: бундай гапларнинг табиати, уларда предикативликнинг ифодаланиши бундан бошқачадир.

ГАПНИНГ БЎЛАҚЛАРИ

66-§. Гапнинг бўлақлари гапни ташкил қилишдаги, унинг структурасидаги ролларига қараб, икки хил бўладилар: бош бўлақлар ва иккинчи даражали бўлақлар.

Икки составли гаплардаги ҳар бир составнинг грамматик ҳоким сўзлари — бўлақлари бирликда гапнинг бош бўлақларини ташкил этади. Бу бўлақлар — сўзлар эга билан кесимдир. Эга ўз составидаги бўлақларга ҳоким (шу составнинг бош элементи) бўлганидек, кесимнинг устидан ҳам ҳокимдир. Кесим эгага нисбатан тобе, ўз составидаги бўлақларга нисбатан ҳокимдир (шу составнинг бош элементи). Масалан: *Қуёшнинг ўткир нурлари оппоқ қорларни эритди.* Эга состави — *қуёшнинг ўткир нурлари*; кесим состави — *оппоқ қорларни эритди*. Бундаги *нурлар* (эга) *қуёш, ўткир* бўлақларига ва, шунингдек, *эритди* бўлагига ҳам ҳокимдир; *эритди* бўлаги (кесим) *қорлар* бўлагига ҳокимдир; *оппоқ* элементи шу кейинги бўлақка эргашгандир.

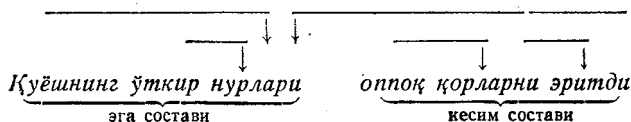
Гапнинг бу составлари ўз грамматик хусусиятларидан билиниб туриши билан бирга, оғзаки нутқимизда махсус айирувчи пауза ёрдами билан ажралиб туради. Бу ажратувчи пауза ўрнининг ўзгарганлиги гап составининг ҳам, мазмун ва грамматик ҳолатнинг ҳам бошқача тус олганлигини кўрсатади. Масалан: 1. *Ҳалиги орден таққан қизини чақирди* (эга состави — *ҳалиги орден таққан*, кесим состави — *қизини чақирди*. Маъноси: *Ҳалиги орден таққан одам ўз қизини чақирди*). 2. *Ҳалиги орден таққан қизини чақирди* (эга состави — *ҳалиги*, кесим состави — *орден таққан қизини чақирди*. Маъноси: *Ҳалиги одам орден таққан қизини чақирди*). 3. *Ҳалиги орден таққан қизини чақирди* (эга состави ифодаланмаган, шунинг учун бунда составни ажратувчи махсус пауза йўқ).

Маълумки, гапнинг составларга, қисмларга бўлиниши унинг интонацион бўлиниши билан ҳам алоқадор: бу ҳодисалар бири бири билан боғлиқ, ўзаро мослашиб юради. Масалан, *Еш меха-*

низаторнинг бу сўзлари ҳаммани хурсанд қилди («С. Узб.») гапнинг эга состави тўрт бўлақдан иборат (ёш механизаторнинг бу сўзлари), бу составдан кейин ажратувчи пауза бор, лекин бу ажратувчи паузани ўша составнинг элементлари орасига қўйиб бўлмайди (гапнинг составларини ажратувчи пауза билан бошқа хилдаги тўхталишларни аралаштириб юбормаслик керак): фикрий-грамматик ҳолатга тўғри келмайди, булар орасидаги мослашиб қўлланиш ҳодисаси бунга йўл қўймайди.

Иккинчи даражали бўлақлар икки составнинг ҳоким элементларидан бошқа бўлақларидир.

Юқоридаги гапнинг бўлаклари орасидаги боғланишни, ундаги ҳоким-тобеликни текшириб кўрайлик:

Кўринадики, гапнинг бўлаклари — гапнинг составидаги элементлар маълум грамматик қоидалар асосида бир-бири билан боғланиб, турли синтактик группаларни ташкил қилади. Ундаги элементларнинг ҳолати, позицияси ҳар хил бўлади.

Гапнинг бўлаклари маълум грамматик муносабат билан ҳосил бўлган бутунликнинг бўлақларидир. Гап бўлагининг хусусияти унинг шу бутунликдаги вазифасига, бошқа элементлар билан бўлган муносабатига қараб белгиланади. Умуман, гапнинг бўлақларини, уларнинг турларини белгилашда бир қанча ҳодисалар (синтактик муносабатдаги ҳолат, грамматик алоқага киришган сўзларнинг қайси туркумга кириши ва формаси, гапдаги ўрни, интонацион хусусият) ҳисобга олинади. Бундан синтактик муносабатнинг асослиги, шунингдек, юқоридаги ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги англашилиб туради. Бунда синтактик муносабатга киришган сўзларнинг ҳамма лексик-грамматик хусусиятлари ҳисобга олинади. Лекин элементларнинг синтактик функциясини сўзнинг қайси туркумга киришигагина қараб белгилаб бўлмайди. Масалан, бирор бўлақнинг от билан ифодаланганлигининг ўзи унинг қайси бўлақ эканлигини конкрет аниқлаб бермайди: от ҳар хил формаларда ва турли ўринларда қўлланиб, гапнинг исталган бўлаги бўлиб кела олади.

Гапнинг грамматик структурасини, бўлақларини аниқлашда юқоридаги ҳодисаларнинг, фонетик ҳодисаларнинг ҳам бир-бирига боғлаб текширилишини, ҳаммасининг ҳисобга олинишини кўрсатиш учун айрим мисоллар келтираемиз: 1. *Айтгани бор* (эга + кесим, ёки: кесимнинг ўзи: *айтган*. Чоғиштиринг: *айтгани йўқ*. — *Айтмаган*). 2. *Янги чой ичдик* (янги элементи «чой»нинг

аниқловчиси бўлиб, урғуси охирги бўғинда ёки: ўша элемент «ичдик»нинг «аниқловчиси» (ҳол) бўлиб, урғуси бош бўғинда; бу элемент морфологик жиҳатдан биринчи ҳолатда — сифат, иккинчи ҳолатда — равиш). 3. *Кеча мукофотланган колхозчи Соҳибжон келди* (кеча элементи «мукофотланган»нинг «аниқловчиси»; ёки: «келди»нинг «аниқловчиси»; *мукофотланган* элементи «колхозчи Соҳибжон»нинг аниқловчиси, ёки «колхозчи»нинг аниқловчиси, *Соҳибжон* — ажратилган бўлак: *Кеча мукофотланган колхозчи, Соҳибжон, келди*). 4. *Шу кунлари Жарбулоқдан келган катта аммамнинг ўғай ўғли Саидакбархон бизникида эди* (А. Қ.): *шу кунлари* элементи «келган»га тобеланган бўлак, ёки: «бизникида эди»га тобеланган бўлак (ҳол).

67-§. Грамматик бўлақлар билан логик бўлақлар бир-биридан фарқ қилади. Логик жиҳатдан қараганимизда, ҳоким бўлак ўзига тобе бўлган бўлақлар, эргашувчи элементлар билан бирликда бир бўлак саналади. Грамматик маънода эга ҳоким ҳолатдаги бир элементни кўрсатган бўлақдир; логик жиҳатдан эса у ўз тобе элементлари билан бирликда бир бўлақдир. Кесим ҳам шундай. Демак, фикрда икки элемент бор (шу элементларнинг қўшилишидан фикр, ҳукм ҳосил бўлади): фикрнинг субъекти ва фикрнинг предикати [фикр нима ҳақда бораётган бўлса, шу нарса ҳақидаги тасаввур субъект бўлади (фикр ўз ҳақида бораётган нарса). Субъект ҳақида ўйланган, нутқ предмети ҳақида айтилаётган нарса — белги предикат бўлади]. Шунга мос равишда гапда ҳам икки бўлакни кўришимиз мумкин: субъектга мос келадиган бўлак — эга, предикатга мос келадиган бўлак — кесим (масалан: *Бола югурди. Сув тиниқ*), лекин грамматик ҳолатнинг бундан бошқа, айрим хусусиятлари бордир. Масалан: *Кўклам шамоллари япроқларни секин шитирлатди* гапда грамматик жиҳатдан шундай бўлақлар бор: 1) эга (*шамоллар*), 2) кесим (*шитирлади*), 3) аниқловчи (*кўклам*), 4) тўлдирувчи (*япроқлар*), 5) ҳол (*секин*); логик жиҳатдан эса бунда икки бўлак бор [1) *кўклам шамоллари*, 2) *япроқларни секин шитирлатди*], улар, гапнинг составларига тўғри келади. Демак, логик жиҳатдан қараганимизда, ундаги бўлақларнинг икки (ҳоким ва тобе) элементдан ортиқ бўлиши мумкин эмас: логика иккинчи даражали бўлақларни танймайди.

Юқоридагилардан англашиладики, гапнинг синтактик жиҳатдан қисмларга бўлиниши логик бўлиниш билан алоқадор, лекин у билан тенг, бир хил эмас, улар бир-бирига тобе эмас: логик, семантик структура билан грамматик структуранинг муносабатида мос келиш ҳам, мос келмаслик ҳам учрайди. Гапдаги бўлақларнинг мазмун жиҳатидан даражасини белгилаш — қайси бўлакнинг биринчи ўринда туришини аниқлаш сўзловчининг кўзда тутган, кузатган мақсадига, бўлақларнинг ўзаро муноса-

батига қараб белгиланади. Лекин бундай даражалаш гапнинг грамматик ҳолатига тенг — мос келавермайди. Масалан, *Биз спорт мусобақасига тайёрландик* гапида эга, табиий, грамматик ҳоким (абсолют ҳоким), лекин мазмун жиҳатидан у энг кейинги ўриндадир (унинг мазмуни, қайси сўз эканлиги кесимдан; унинг формасидан билиниб туради). Бу гапни *У ёш гапи* билан чоғиштирсак, биринчи ҳолатда эганинг грамматик жиҳатдан ҳам унча зарур эмаслиги кўринади, лекин иккинчи ҳолат учун эга зарурдир.

Мазмун жиҳатидан одатда кесим биринчи ўринда бўлади (бу ҳақда қуйроқда гапирилади), бошқа бўлакларнинг логик аҳамияти, даражаси унинг кесимга яқин туриши билан боғлиқ. Лекин бу ҳодиса интонация, логик урғу, шунингдек, бўлакларнинг гапдаги ўрни—тартиби билан алоқадор. Мазмун жиҳатидан биринчи ўринда турган бўлак кесимнинг ёнида бўлади (ёки ўзи кесим бўлади) ва логик урғу олган бўлади. (Чоғиштиринг: 1. *Кеча мен роман олдим.*—*Кеча мен олган китоб — роман.* 2. *Кеча романни келтирдим.*—*Кеча романни келтирдим.*) Бўлакларнинг логик урғу олиши тартиб ўзгаришисиз ҳам бўлади. Логик жиҳатдан биринчи ўринда эканликни кўрсатиш учун, ўрнига қараб, махсус кучайтирувчи ёрдамчилар ҳам қўлланади (*ҳатто, ҳам* каби). Мисолларни чоғиштиринг: *Қинғир иш қирқ йилдан кейин ҳам билинади.* (Мақол.) *Чол илжайди ва: «боланг балони билади»,— деди.* (Ф.) Бунда кучайтирувчи элемент қўлланмай (*балони ҳам*), бу функцияни ҳам фонетик восита бажарган. Юқорида бўлакларнинг логик даражасини кўрсатишда тартибнинг ҳам роль ўйнашини гапириб ўтдик. Қуйидаги икки мисолни чоғиштиринг: *у борган* (эга + кесим) — *борган* — *у* (эга + кесим).

68-§. Бош бўлакларнинг биринчи даражали, қолган бўлакларнинг иккинчи даражали саналиши ўз грамматик асосларига эгадир. Бош бўлаклар гапнинг асосини ташкил этади: булар гап конструкциясининг асосидир, марказидир: гапдаги икки уюштирувчи марказдир. Гапдаги қолган бўлаклар одатда бу икки марказдан бирига боғланади. Бу икки марказга боғланган элементлар шу бўлакка тобе бўлади. Демак, эга ва кесим ўзига боғланган сўзлар устидан ҳоким бўлиб, буларда бошқа ҳолат йўқ: булар ҳеч қандай бўлакка тобе эмасдир. Иккинчи даражали бўлаклар бош бўлакларнинг бирига боғланиб келади; демак, буларда абсолют ҳокимлик ҳолати йўқдир. Бош бўлакларнинг биринчи даражали саналиши, бошқа элементларни тобе этишидан қатъи назар, ўзича мустақилликка, бир бутунликка эга бўлиши, гапнинг асосини ташкил қилишидандир; уларнинг одатда бошқа бўлаксиз ҳам яшай олиши, иккаласи биргаликда гапдаги ҳоким бўлакларни ташкил қилиши сабабдир. Қол-

ган бўлақларнинг иккинчи даражали саналиши одатда ўзича айрим, тўлиқ гап ҳосил қилмай, бош бўлақ орқали, шунга эргашиб юришидандир. Даражаларни фақат тобеликка қараб белгиласак, кесимни ҳам иккинчи даражали санаш лозим бўлар эди, чунки кесим эгага тобедир, ҳолбуки у биринчи даражали бўлақ саналади, чунки эга ва кесим иккиси бирликда бошқа бўлақсиз ҳам бир бутунлик, мустақиллик ҳосил эта олади. Иккинчи даражали бўлақларда бу хусусият йўқдир.

69- §. Бош бўлақларнинг грамматик ҳокимлигини, уюштирувчилик ролини, активлигини юқорида кўриб ўтдик. Уларнинг ёлғиз ўзи одатда мустақил гап ташкил қилади, бироқ баъзи ўринларда уларнинг ўзидан тўлиқ фикр чиқмай қолади. Бундай вақтда иккинчи даражали бўлақлар зарур элемент бўлади, уларсиз фикр тўлиқ англашилмайди. Масалан: *Бизнинг колхоз — бой колхоз, қўйли, сигирли колхоз.* (Ф.) Демак, конструкциянинг фикрни тўла ифодалайдиган гап тусида бўлиши учун баъзан эга, кесимнинг ёлғиз ўзи кифоя қилмайди, бундай вақтда иккинчи даражали бўлақ ҳам зарур бўлади. Яна мисоллар: *Бу студент — илғор студент.* Қуйидаги икки гапни солиштиринг: *Илмий китоблар фойдалидир. Диний китоблар зарарлидир.* Бу икки гапнинг макети, состави бир хил (аниқловчи + эга + кесим), лекин, мазмуннинг талабига кўра, иккинчи гапда аниқловчи зарур элементдир, бунда «аниқловчи + аниқланмиш» бирликда олинади. Яна мисоллар: *Тез юриш юракка зарарли. Кўп ухлаш фойдали эмас.*

Юқоридаги ҳолларга қараб (*Бизнинг колхоз — бой колхоз*), эга ва кесим бир сўзнинг худди ўзидан бўлганда, иккинчи даражали бўлақ зарур элемент саналади деб ҳукм чиқариб бўлмайди. Баъзан бир сўз ва унинг «такрорланган» формаси билан тугал гап туғдириш мумкин: шу сўз икки марта қўлланиб, кейингиси кесим функциясида бўлади. Масалан: *Шаҳар — шаҳар.* Бу типдаги конструкция орқали чоғиштириш ифодаланиб, эга орқали англанилган предметнинг ортиқлиги, афзаллиги билдирилади. Бундан келиб чиқадики, кесим вазифасидаги элемент сўз категорияси жиҳатидан бир хил (от) бўлишига қарамай, белги маъносини ифодалайдиган сўзга яқинлашган бўлади: эга билан ифодаланган предметнинг хусусиятини предикативлик йўли билан англатади. *Шаҳар = шаҳар;* демак, шаҳар бошқа жойга нисбатан (нутқ процессида чоғиштиришга мўлжал қилинган ўринга нисбатан) афзал демакдир.

Бу гапда, юқорида айтганимиздек, ҳоким ҳолдаги *шаҳар* эга, белгини ифодалашга кўчган тобеликка ўтган *шаҳар* кесимдир. Буларда ҳоким-тобелик ҳолати тартиб воситаси билан белгиланган: гап бўлагини белгилашда маълум ўринларда асосий ролни тартиб ўйнайди.

Кўрсатилган типдаги гапларда кесим функциясидаги от эга базифасидаги отга нисбатан сифатга яқинроқ бўлади. Умуман, от кесим функциясида келганда, у сифат томонга бир оз силжийди. Масалан: *Студент ўқиди. Акам — студент.* (Ҳар икки гапдаги *студент* сўзларини чоғиштиринг.)

Юқорида кўрсатилган типдаги гаплар (*Шаҳар—шаҳар*) чоғиштириш мазмуни билан боғлиқ, шунга кўра улар кўпинча шу хилдаги икки содда гапдан тузилган қўшма гап тусида бўлади. Мисоллар: 1. *Бола—бола, катта—катта.* 2.— *Курортга қачон бормоқчисиз?— Қишда.— Ҳозир бориш маъқул: ёз—ёз, қиш—қиш-да.* 3. Қўйидаги мисраларни чоғиштиринг: *Лаб очса сўзга, оқил—оқил-у, девона—девона. Нечук иш бўлса, танбал—танбал-у, мардона—мардона. Азизим, ростгўй, бир сўзли бўл, ёлғонни касб этма: Қиши таҳрир этарда чин—чин-у, афсона—афсона.* (*Ҳабибий.*)

Бундай гапларда иккинчи қисмнинг қўлланмаслиги чоғиштирилаётган нарсанинг контекстдан, умумий мазмундан, нутқ momentiдаги ҳолатдан аниқ билиниб туриши ёки жуда умумий бўлиши (конкрет предмет билан таққослашга нисбатан жуда кенг; умуман чоғиштириш) каби ҳодисалар билан боғлиқ.

Эга грамматик жиҳатдан абсолют ҳоким бўлса ҳам, лекин гапга хоё белгиларни кўрсатишда кесимнинг роли кучлидир: кесим жуда актив бўлақдир: кўпинча замон, шахс-сон кўрсаткичларига эга бўлиши, интонацион тугалликнинг кесим билан зич боғлиқ бўлиши ва бошқалар. Предикативлик шахсли феълларнинг турли формаларга ёрдами билан ифодаланганда ҳам, боғлама ёрдами билан ёки боғламасиз ифодаланганда ҳам кесимнинг айрим, актив роли борлиги билиниб туради. Бу ҳолни гапнинг мазмун хусусиятидан ҳам биламиз. Мисолларни анализ қилинг: *Қўй қўзилади. Осмон тиниқ.* Бундан англашиладики, эга гапнинг нима ҳақда эканлигини, нимадан бошланишини — *темани* билдиради, ўша ҳақда нима хабар берилишини, нима ҳукм айтилишини, шу гап орқали ифодалаш, англатиш мақсад қилинган нарсани, янгиликни кесим билдиради. Демак, асос кесимдир. (Мазмун жиҳатидан бириңчи ўринга қўйишнинг логик урғу ёрдами билан ифодаланишини бу билан қориштирмаслик лозим.)

70-§. Гапдаги икки составнинг ҳоким элементларидан (эга ва кесимдан) бошқа элементлари иккинчи даражали бўлақлардир.

Иккинчи даражали бўлақларнинг вазифаси бош бўлақларни аниқлаш, улардан англашилган фикрни тўлдириб келишдир. Иккинчи даражали бўлақлар эгани, кесимни аниқлаб келади ёки бир иккинчи даражали бўлақ бошқа бир иккинчи даражали бўлақни аниқлаб келади, шунда ҳам аниқлангани яна бош бў-

лакнинг бирига (эгага ё кесимга) боғланади (ёки бу ҳам бошқа бир иккинчи даражали бўлакка боғланиши мумкин). Масалан: *Колхозчи чол бизнинг сўзларимизни завқланиб тинглади.* Бундаги иккинчи даражали бўлаклардан бири (*колхозчи*) эгани аниқлаб келган, бошқа иккитаси (*завқланиб, сўзларимизни*) кесимни аниқлаб келган, яна бири (*бизнинг*) бошқа бир иккинчи даражали бўлакни аниқлаб келган. Бу кейинги бўлакнинг аниқланмиши кесимга боғланган.

Иккинчи даражали бўлаklar бош бўлаklar билан зич боғлиқ бўлиб, гапнинг структурасига одатда шулар орқали киради. Эга ва кесимнинг составига кирадиган сўзлар — бўлаklar қанча бўлмасин, гапда, барибир, уларнинг бирлиги, яхлитлиги сезилади: бу элементларнинг ҳар бири ё эганинг, ё кесимнинг мазмунини тўлатиш учун хизмат қилади (баъзилари бири иккинчисини аниқлаш орқали). Булар эга ва кесимни кенгайтириб, эга состави ва кесим составининг бош элементларини конкретлаштиришга, ҳоким элементлар билан биргаликда «ҳақиқий» состав яратишга хизмат қилади. Иккинчи даражали бўлаklar, ўз ролларига қараб, учга бўлинади: тўлдирувчи, аниқловчи ва ҳол. (Булар ҳақида қуйроқда сўзланади.)

71-§. Икки составли гапнинг «эга + кесим» формасида бўлишини ёки бу элементларнинг иккинчи даражали бўлаklar орқали кенгайтишини — ёйилишини кўриб ўтдик. Содда гаплар, составида бош ва иккинчи даражали бўлаklarнинг иштирокига қараб, иккига бўлинади: йиғиқ содда гаплар (йиғиқ гаплар) ва ёйиқ содда гаплар (ёйиқ гаплар).

Бош бўлаklarдангина тузилган гаплар йиғиқ содда гап саналади. Мисоллар: *Терим бошланди. Йигитлар ва қизлар келдилар. Пахталар чопилди ва суғорилди.*

Бош бўлакдан ташқари, иккинчи даражали бўлакнинг ҳам иштироки билан тузилган гаплар ёйиқ содда гап саналади. Мисоллар: *Еш ўсмирлар кенг боғларда кезади. (Қурбон ота.) Сиддикжон эртасига қушдай бўлиб турди. (А. Қ.)*

Гап эга ва кесимдан иборат бўлса ҳам, лекин бу бўлаklarнинг бири гапда кўринмаган бирор иккинчи даражали бўлакни билдириб турувчи грамматик белгига эга бўлганида, гап одатдаги йиғиқ гапдан бир оз ажралади. Масалан: *Онаси куйлади. (Унинг онаси куйлади.) Карим — укам (Карим — менинг укам).* Бу типдаги гапларда иккинчи даражали бўлак, аниқловчи ҳақида сигнал берувчи махсус аффикс бўлса ҳам, ўша иккинчи даражали бўлак шу гапда реал иштирок қилмайди, махсус аффикс эса, табиий, ўша ўзак морфема билан birlikда бир сўз — бир бўлак саналади. Шунга кўра бундай гаплар ҳам йиғиқ содда гап санала беради.

Ёйиқ содда гап шундай кўринишларга эга:

1. Тўлдирувчили ёйиқ гап. Мисоллар: *Дутор, танбурни қўлга ушлаймиз. (Ф.) Зал одамлар билан тўлди.*

2. Аниқловчили ёйиқ гап. Мисоллар: *Оппоқ пахталар очилди. Бизнинг даламиз чаман.*

3. Ҳолли ёйиқ гап. Мисоллар: *Биз докладни завқланиб тингладик. У тез гапирлади.*

4. Аралаш ёйиқ гап (бунда юқоридаги турлар аралашган ҳолда бўлади: бир гапда иккинчи даражали бўлакларнинг икки ё уч хили иштирок қилади):

а) тўлдирувчили ва аниқловчили ёйиқ гап. Мисоллар: *Еш болалар ашулани бошладилар. Аёллар оппоқ пахтани тераётирлар.*

б) тўлдирувчили ва ҳолли ёйиқ гап. Мисоллар: *Чол неварасига илжайиб қаради. (Ф.) Сиз китобни тезроқ келтиринг.*

в) аниқловчили ва ҳолли ёйиқ гап. Мисоллар: *Кўча эшик фикрлаб очилди. Урта ёшлардаги киши секингина кирди. (Ф.)*

г) тўлдирувчили, аниқловчили ва ҳолли ёйиқ гап. Мисоллар: *Қаҳрамон чегарачилар мамлакатимизни зийраклик билан қўриқлаётирлар. Файратли комбайнер далада буғдойларни завқ билан ўрмоқда.*

72-§. Баъзи ўринларда бутун бир бирикма гапнинг бир бўлаги вазифасида келиши мумкин. Бу вақтда, шу бирикмадаги элементларнинг ўз ичида аслида синтактик муносабат сезилиб турса ҳам, улар гапдаги бошқа бўлакларга нисбатан, бир қанча хусусиятларига кўра, бир бутун саналади. (Уларнинг элементлари гапнинг бўлаклари билан айрим ҳолда қўллана олмайди. Булар шу ўринда ажралмас — юмуқ бўлакдир.) Масалан:

1. *Улар бир-бири билан танишди.* 2. *Ёз кунларида ҳаво исийди.* 3. *У дутор бўйин отга минди. (Ф.)* 4. *У соат учда келди.* 5. *Турғун август ойида келди.* 6. *Бу икки бола ака-ука бўлиб кетишди.* «*Ёри ўлган чол кишига эри ўлган йўқмиди? Биргина ёлғиз бошимга гули раъно йўқмиди?» (Ф.)* мисраларидаги биринчи гапнинг эгаси эри ўлган бирикмасидир. Бу ўринда эга вазифасидаги бирикма аслида отлашган (*эри ўлган хотин*) бўлиб, синтактик шароитга, гапнинг структурасига, умумий мазмунга қараб, турли вазиятда қўллана олади (ҳамма бирикмаларда бўлгани каби. Ажралмас бўлакка яна бир мисол: *Эшикдан қирқ беш ёшлар чамасидаги бир киши кириб келди (қирқ беш ёшлар чамасидаги — аниқловчи).* Яна қуйидаги мисолларни қоғиштиринг: *Кенг йўл қурилди (эга — йўл).* *Темир йўл қурилди (эга — темир йўл; бир қўшма сўз).* *Ўрик гули чиройли бўлади (ўрик гули — ўрикнинг гули: икки бўлак).* *Бизнинг бригада ўтган йил ўрик гулида экиш планини тўла бажа-*

риб бўлган эди (ўрик гулида: қачон? — бир бўлак). *Файратли қирқта жангчи душман позициясига шиддатли ҳужумни бошлаб юборди*. («Жанг эсдаликлари»дан). *Мана шу кунларнинг бирида кўчадан хотин кишининг қичқириб додлаган товуши эшитилди*. (А. Қ.) *Бозор қайтиш маҳалида кимдир чопиб келди*. (А. Қ.) *Орадан ўн кунча ўтгандан кейин Бабар кириб келди*. (А. Қ.) *Кутувчиларнинг салкам ҳаммаси перронга чопиб чиқшиди*. («Муш.» *Чоғиштиринг: сал кам — салкам ҳаммаси, бироқ кам сўзи ҳаммаси элементиға аниқловчи бўлолмайди*.) *Эр-хотиннинг уруши = дока рўмолнинг қуриши*. (Мақол.) Мисоллар кўрсатадики, бўлақларнинг ажралмаслик ҳолати ўз айрим кўришишларига эга: фразеологик, турғун бирикмаларнинг бир бутунлиги, бир элемент характерида бўлиши, эркин сўз бирикмасидаги бир элементнинг гапдаги бошқа бўлак билан ёлғиз ҳолда боғлана олмаслиги, ўзича гапнинг мустақил бўлаги бўлолмаслиги, шу синтактик шароитда ажрала олмаслиги (*Ўғлим биринчи синфда ўқийди*), кесим кўплик формасида бўлганда, «сон + от» тусидаги конструкциянинг бутунича эға вазифасида келиши (отнинг ўзи кесим билан бирика олмайди — мослаша олмайди: *Бригадамиздаги беш аёл берилган нормани ҳаш-паш дегунча бажариб қўйишди*), сон билан нумеративнинг биргалликда қўлланиши (*Супанинг ёнидаги ариқда бир тегирмон сув оқиб ётибди*) ва бошқалар. Баъзан бутун бир гап (бир сўзли гаплар эмас) бўлақларға ажралмайдиган тусда бўлади. Демак, бундай ажралмасликнинг ўз белгилари, логик-грамматик шароити, сабаблари, ажралиш-ажралмасликнинг чегарасини кўрсатувчи ҳодисалар бордир.

73- §. Юқоридагилардан англашиладики, гапнинг бўлақларға ажратилиши грамматик асосда, гапнинг умумий структурасига қараб ҳал қилинади. Бирор элемент гапда ёлғиз ҳолда бир бўлакни ташкил этса, бошқа гапда шу элемент иккинчи сўз билан қўшилган ҳолдагина гапнинг бир бўлаги саналиши мумкин. Масалан: 1. *Кўзи яхши кўради* (яхши—ҳол, кўради—кесим). — *У саёҳатни яхши кўради* (яхши кўради — кесим: *севади* маъносидаги бир лексик элемент. Демак, бундай бир бутунлик лексик хусусият билан ҳам боғлиқ). 2: *Мажлис кеч тугади* (кеч — ҳол), — *Кеч кирди, юмшоқ шамол қўзғалди* (кеч — эға). — *Кун кеч бўлди* (кеч бўлди — составли кесим).

Гапнинг бўлақларға ажралиши интонацион хусусиятдан ҳам сезилиб туради. Масалан: *Янги китоб олган бола гапирди*. Бунда уч ҳолат бўлиши мумкин: 1. *Янги сўзи китоб элементининг аниқловчиси*. (Тор маънодаги аниқловчи.) 2. *Янги сўзи олган элементининг аниқловчиси*. (Кенг маънодаги аниқловчи.) 3. *Янги сўзи гапирди элементининг аниқловчиси*. (Кенг маънода.)

Гапнинг бўлаги сифатдош, равишдош ва иш отларидан бўлганда, булар ўзига махсус сўзлар олиб кенгая олади (бундай кенгайиш баъзан феъл доирасига кирмайдиган бошқа сўзларда ҳам учрайди). Натижада гапнинг ёйиқ бўлаклари, бирикмали бўлаklar туғилади.

74-§. Гапнинг бўлаклари турли сўз туркумлари билан ифодаланади. Масалан, эга кўпинча отдан, баъзан бошқа сўздан ҳам бўлади; лекин ҳар бир бўлак учун типик сўзлар — семантик ва грамматик хусусияти билан шу вазифага жуда мос келадиган сўзлар бордир. Масалан, кесим учун жуда мос келадиган типик сўз феълдир. (Шахсли феъл—соф феъл). Бу ҳолат гап бўлаклари билан сўз туркумлари орасида боғланиш борлигини билдиради. Бу боғланиш ҳам ички, ҳам ташқи томондан дир: эга ё тўлдирувчи, қаратқич функциясида келадиган сўзнинг шу бўлакнинг маъносига мос равишда от бўлиши, бу отнинг форма жиҳатидан ҳам шунга мос бўлиши (абсолют ҳоким элемент бўлган эга учун — бош келишик формаси, тобелликка эга бўлган элементлар — тўлдирувчи ва қаратқич учун — бошқа келишик формалари) ва бошқалар. Демак, сўзларнинг гапда қўлланиши синтактик жиҳатдан икки ҳолатда бўла олади: 1. Ўз типик, одатдаги вазифасида қўлланиш (асосий ҳолат). 2. Бундан бошқа вазифада қўлланиш. Кейингиси бир туркумдаги сўзнинг бошқа туркумдаги сўз ўрнида ишлатилиши ҳодисасидир. Уларнинг қандай (типик ёки типик бўлмаган функцияда) қўлланганлиги сўзнинг формасидан ҳам билиниб туради. Олмошнинг типик синтактик функцияси бир хил эмас, чунки унинг от, сифат, сон ўрнида қўлланиши вазифасининг ўша сўзларнинг синтактик характери билан боғлиқ эканлигини кўрсатади. Демак, олмошлар шундай кўринишларга эга: 1) субстантив характердаги олмошлар (от бажарадиган синтактик функцияларда келади), 2) адъектив характердаги олмошлар (сифат, сон бажарадиган синтактик функцияларда келади). Баъзи олмошлар, ўрнига қараб, икки хил қўллана олади. Масалан, *Сен нима олдинг?* (от характерида) — *Нима гуноҳи бор экан бечора камбағалнинг?* («Халқ эртақлари»дан. Сифат характерида.)

Юқоридагилардан шундай ҳулоса чиқади: ҳар бир сўзнинг типик синтактик функцияси бор, лекин сўз типик бўлмаган синтактик функцияда ҳам қўллана олади, демак, у бажарган типик вазифада бошқа турдаги сўз ҳам кела олади. Гапнинг бўлакларини, уларнинг турларини аниқлашда сўзнинг морфологик хусусияти: лексик-грамматик тури, сўз туркуми, шунингдек, формаси ҳам катта аҳамиятга эга: бу ҳодисалар орасида мослик бордир.

БОШ БЎЛАКЛАР

Эга

75-§. Эга икки составли гапнинг бош бўлақларидан биридир; у гапнинг ҳоким составининг грамматик маркази бўлиб, шу составдаги элементларга, шунингдек, тобе составдаги бош бўлакка — кесимга ҳам ҳокимдир. Эга гапни ташкил этувчи марказлардан бири бўлиб, у абсолют ҳоким ҳолатдаги бўлакдир. У гапдаги фикрни, ҳукми ўзига қаратувчи предметнинг номидир. Бу предмет ҳаракатни бажарувчи ё қабул қилувчи шахсдир, ёки кесим билан ифодаланган ҳолат ё белгининг эгасидир. Эга баъзан турни англатади (кесим билан ифодаланган жинсининг бир тури). Эга функциясидаги сўз доим предмет англатиши шарт эмас, у баъзан ҳаракатнинг номини билдириши мумкин (масалан: *Интилиш фойдали. Чекиш зарарли. Ана, чопиш бошланди*), лекин бу ҳаракат ҳам кенг маънода предмет сифатида ўйланади.

76-§. Эга шу гапдаги фикр қарашли бўлган — фикр ўзи ҳақида бораётган, белгиси кесим томонидан аниқланадиган предметни кўрсатади. Эгадан англашилган предмет коммуникация предметидир. Эганинг маъноси ҳар хилдир: 1. Кесими феълдан бўлган гапларда эга доим шу ҳаракатнинг бажарувчисини англатавермайди, унинг мазмуни гапнинг структурасига, умумий мундарижага қараб белгиланади. Бунда икки ҳолат бор: 1) аниқ оборотда — актив конструкцияда эга логик субъектни ифодалайди. Масалан: *Расми Салима ишлаган*. Бу конструкцияда кесим аниқ нисбатдаги феъл билан ифодаланиб, бундан англашилган ҳаракатни қабул қиладиган предметни—объектни воситасиз тўлдирувчи кўрсатади. 2) мажҳул оборотда — пассив конструкцияда эга логик объектни—ҳаракатни ўзига қабул қилган предметни ифодалайди. Масалан: *Расм Салима томонидан ишланган*. Бу конструкцияда кесим мажҳул нисбатдаги феъл билан ифодаланган бўлади. Демак, фикрнинг темаси: актив конструкцияда—логик субъект, пассив конструкцияда—логик объект. Бир конструкцияни иккинчиси билан алмаштириш мазмундаги оттенкага ва стилистик фарққа қараб белгиланади. Эга ва субъект — бажарувчи тушунчалари бир-бирига тенг эмас.

Эга логик объектни кўрсатганда, субъект одатда кўмакчили конструкция орқали ифодаланади (бу конструкцияда субъектни ифодаловчи сўз киши оти бўлади, инсондан бошқа бажарувчи учун одатда бу конструкция қўлланмайди), бу субъект баъзан жўналиш келишиги формасидаги сўз орқали ифодаланади (кесим орттирма нисбатдаги феъллардан бўлганда). Масалан: *Кўчат шу бола томонидан келтирилди. Унинг этиги косибга тикти-*

рилди. Бу конструкция кўпинча адабий тилда қўлланади, жонли тилда субъект эга орқали ифодаланади. Бу типдаги мажхул оборотнинг тараққийси адабий тил учун ҳам янги ютуқлардандир.

Пассив конструкцияда бажарувчини аниқлаш биринчи ўринда бўлмайди, шунга кўра жонли тилда пассив конструкция одатда субъект ифодаланмайдиган ҳолларда қўлланади. 2. Кесими феълдан бошқа сўз билан ифодаланган гапларда эга кесимдан англашилган жинснинг тури (*Қаптар — парранда каби*), белгининг эгаси (*Далалар кўркам, Сув тиниқ каби*) каби маъноларни беради.

77-§. Логик субъектнинг ҳар бир гапда айрим бўлак билан ифодаланиши шарт эмас: баъзан эганинг маъноси кесимнинг ўзидан билиниб туради (ҳар хил воситалар ёрдами билан). Лекин субъект ва предикатнинг ҳар бири айрим-айрим сўз билан ифодаланмаган бўлса, гап икки составли саналмайди. Субъект ва предикатнинг иккаласи бир сўз, бир группа билан ифодаланганда, гап синтактик жиҳатдан икки составга ажралмайдиган ҳолда бўлади. Бу бир составли гапдир.

78-§. Эга қандай суз туркуми билан ифодаланган бўлмасин ва қандай мазмунни англатмасин, у бош келишиқда бўлади. Бу форма унинг абсолют ҳокимлик ҳолатини кўрсатувчи грамматик белгилардан биридир. Эганинг синтактик ҳолати тартибдан ҳам билиниб туради.

79-§. Эга вазифасида келувчи типик сўзлар отлар ва субстантив характердаги — от каби қўлланадиган олмошлардир. Шунингдек, грамматик хусусиятлари жиҳатидан от тусида бўлган феъллар — инфинитив, иш отлари ва шу маънодаги сифатдошлар ҳам эга бўлиб кела олади, лекин буларнинг ўз айрим хусусиятлари бордир (булар қуйироқда баён қилинади). Булардан бошқа сўзлар эга бўлиш учун субстантивлашган бўлиши — от маъносида қўлланган бўлиши — отлашиши шартдир. Лекин гапда бир сўз бошқа категориядаги сўз функциясида қўлланиши билан ўша туркумга кўчган саналмайди. Демак, эгалар қандай сўз билан ифодаланишига кўра икки йирик группага бўлинади: субстантив эгалар ва субстантивлашган эгалар (отлар, шу характердаги сўзлар билан ифодаланган эгалар ва субстантивлашган сўзлар билан ифодаланган эгалар).

Эганинг ҳар хил ифодаланишини кўрсатадиган мисоллар:

1. От эга: *Боғчаларда қушлар чийиллар.* (Ҳ. О.)

2. Олмош эга: *Мен айтайин кўрганым ҳам билганни.* (Э. Ж.)

От тусидаги — субстантив характердаги олмошлар отлар каби эга вазифасида қўллана беради: адъектив характердаги — сифат характеридаги олмошлар эса эга бўлиш учун от ҳолига

кўчади, отлашади. Масалан: *Сизга қандай этик келтирай?* *Сизга қанақаси ёқади?* (Ф.) Бу синтактик-хусусият олмошларнинг от, сон, сифат-равиш ўрнида қўлланиш хусусияти билан боғлиқ. Баъзи олмошлар, ўрнига қараб, икки хил қўлланади. Масалан: *Нима шитирлади?* (*Нима?*— эга.)— *Далада нима гап?* (*Нима?*— аниқловчи.)

3. Сон эга: 1) *Беш*—ўннинг ярми. 2) *Болаларнинг учаласи ҳам чўмилишга кетишди.* Математик ифодалардаги сон миқдорнинг — санокнинг умумий номи бўлиб, у одатдагидек эга бўлиб кела беради; бошқа ҳолларда эса отлашади.

4. Сифатдош эга: *Уқимагандан ўқиган яхши.* (Мақол.) Сифатдош иш оти бўлганда, от каби қўллана беради; бошқа ҳолларда эса отлашади. Масалан: *Қимирлаган қир ошар.* (Мақол.) Чоғиштиринг: *Қар ҳунарни билган (билиш) яхши.* (Сифатдош эга, отлашмаган.)— *Билган билганин ишлар, билмаган бармоғин тишлар* (Мақол.) (*билган, билмаган* — сифатдош эга, отлашган).

5. Инфинитив эга: *Дам олмоқ*— соғлиқни мустаҳкамламоқ. *Ишламоқ* иштаҳа очар. (Мақол.)

6. Сифат эга: *Яхши* етсин ниятга, ёмон қолсин уятга. (Ф.) Сифат эга бўлганда, от ўрнини тутиб, предметни белгиси орқали англатади; баъзан у тамоман от қаторига ўтиб олган бўлади. Бундай сифатлар отга кўчган сифатлар саналади. Бу сифатлар мазмунан умумлашиб, от бўлиб кетади. Булар аниқланмишнинг ўрнини босган аниқловчи — сифатга қараганда бошқачароқдир. Бу ҳодиса сифатнинг белги оти маъносида қўлланишидир. (Масалан: *Қизил* — *чиройли*. *Қора* — *хунук*.) Қаралмиш функциясидаги сифатлар одатда от бўлиб қўлланади, чунки бу белгига эга бўлган предмет қаратқич билан ифодаланиб, қаралмиш (сифат) шунинг бир хилини, бўлагини белгиси орқали англатади. Масалан: *қовуннинг ширини, тухумнинг оқи, олманинг қизили.*

Бор ва *йўқ* сўзлари отлашгандагина эга бўла олади. Масалан: *Йўқ* бечора кўп азоблар чекканди. (Э. Ж.)

7. Ундов эга: *Энди рус урраси эшитилганда, раббимсан деб, холанг бир қочиб кўрсин.* (У.)

80-§. Отлашган эга кўпинча сон ва эгалик аффикслари олади, булар унинг отлашиш ҳолатини яна мустаҳкамлайди; лекин субстантивация — отлашиш учун бу аффиксларнинг бўлиши шарт эмас. Масалан: *Бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар.* (Мақол.) *Сулув сулув эмас, севган сулув.* (Мақол.)

81-§. Сифатдош, иш оти ва инфинитив билан ифодаланган эгаларнинг ўз айрим хусусиятлари бордир. Булар аслида феъл бўлганлигидан, ўзига махсус тўлдирувчи ва ҳол олиб кенгайтиши мумкин (лекин, умуман, гап бўлагининг кенгайтиши — ёйи-

лиши, биринчидан, эга билангина чегараланмайди, иккинчидан, бу ҳодиса феъл доирасига кирмайдиган сўзлар билан ифодаланган бўлаklarларда ҳам учрайди). Масалан: 1. *Ҳалиги китобни келтирган (бола) ўрта мактабда ўқийди.* 2. *Ишламай еган оғримай ўлар.* (Мақол.) 3. *Китоб ўқиш — билимни ошириш.* Бундай дай кенгайиш гапнинг ёйиқ бўлаklarларини туғдиради. (Бундай кенгайишлар сифатдош, равишдош ва инфинитив оборотлар ҳосил қилади. Булар ҳақида қўшма гап баҳсида сўзланади.)

82- §. Эга вазифасида от қўлланмай, унинг аниқловчиси эгалик ролини ўз устига олганда, отлашган эга туғилишини кўриб ўтдик. Баъзан бу ҳолнинг айримроқ кўринишини ҳам учратамиз: «яширинувчи» эганинг аниқловчиси синтактик конструкциядан иборат бўлганда, бутун бир конструкция эга вазифасида қўлланади. (Қаранг: 72- §.) Эганинг бундай ифодаланиши (*қўли гул қиз* конструкциясини *қўли гул* формасида қўллаш типидаги) аниқланмишнинг функциясини ўз устига олган ёйиқ аниқловчини кўрсатади. Чоғиштиринг: *Бизнинг бойлар қўлида қандай эзилганимизни ҳар ким ҳам тушуна бермайди, бошидан ўтган яхши билади.* (Ф., бошидан ўтган — бошидан ўтган одам.) «Эганинг ифодаланиши» баъзан бундан бошқачароқ бўлади (*қўшма гапда* учрайдиган ҳолат): бош гапда эга айтилмайди. бу эганинг маъноси эргаш гапдан англашилади (эга эргаш гап). Бунинг синонимик конструкциясида эргаш гапнинг кесими бош келишик формасидаги иш оти тусига кириб, юқоридаги ҳолатни очиқ кўрсатади. Масалан: *Ҳаммамизга маълумки, эртага сьезд очилади (ҳаммамизга маълум — нима маълум?) — Эртага сьезднинг очилди и ҳаммамизга маълум.*

83- §. *Юз эллик киши газетага эзилди. Ҳашарга тўқсон киши қатнашди. Кечаги мажлисга анча одам иштирок этди* каби гапларда «сон (ёки миқдор билдирувчи бошқа сўз) + от» типидаги бирикмалардаги ўша от ўзидан олдинги сон, миқдор билдирувчи сўз билан бирликда эга саналади. Яна чоғиштиринг: *Ўнта бола сув бўйида ўтиришибди.*

Қўшма гапларда биринчи қисмнинг эгаси кейинги қисмда ҳам шу функцияда қўлланиши керак бўлганда, одатда бу — кейинги эга олмош билан ифодаланган бўлади ёки қўлланмайди. (Акам кеча экскурсиядан қайтиб келди, (у) бизга тоғларда олинган чиройли расмларни кўрсатди.) Бундай конструкцияларда: 1. Кесимлар учинчи шахсни кўрсатганда, кейинги қисмнинг эгаси *у (улар)* ёки *ўзи (ўзлари)* олмошидан бўлади, лекин *ўзи (ўзлари)* олмошининг бу функцияда келиши маълум ўринларда учрайди, мазмун ва стилистик жиҳатдан айрим оттенкага эга бўлади. (*Бригадир одамларни тўплади, ҳосилдорликни ошириш ҳақида доклад қилди. — Бригадир.., ўзи ҳосилдорликни....*) Демак, бундай қўллашнинг ўз логик-синтактик ва

стилистик шароити бор. 2. Бу олмош кесимлар биринчи ва иккинчи шахсларни кўрсатганда ҳам ўша функцияда қўллана олади, лекин бундай ўринларда ўша кесимлар билан мосликни кўрсатувчи аффикслар олган бўлади (*ўзим — ўзимиз, ўзинг — ўзингиз — ўзларингиз*); *у (улар)* олмоши, табиий, бу хусусиятга эга бўла олмайди. 3. *Ўзи (ўзлари)* олмоши айрим конструкцияларда феъл кесимдан англашилган ҳаракатнинг характеристикасини билдиради. Бундай ўринларда *у*, бош келишик формасида бўлса ҳам, эга эмас, балки ҳол саналади. Масалан:— *Болалар нега келишган экан?— Тўлқин китоб олиш учун келган экан, Уткир шундай, ўзи келган экан. («Лагерь қучоғида». Очерк.)* Қуйидаги мисолни ҳам чоғиштиринг (бунда яна бошқачароқ хусусиятни кўрамиз): *Бой юкни ўзи кўтармади, малайига кўтартирди.* (Ф.) «Кўтармади»нинг эгаси — *ўзи* элементи, «кўтартирди»нинг эгаси — *бой* элементи.

84-§. Юқорида эганинг бош келишик формасида қўллаётганини кўрдик. Бу ўринда яна шунга доир баъзи ҳодисаларни кўриб ўтаем.

1. Эга тўдадан ажратилган қисмни билдирганда, тўданинг— бутуннинг номи кўпинча чиқиш келишигидаги сўз бўлади. Баъзан қисмни кўрсатувчи сўз қўлланмайди (*у* умумий мазмундан, гапнинг конструкциясидан билиниб туради), бу вақт бутун номи — чиқиш келишиги формасидаги сўз эга вазифасида қўлланган бўлади. Масалан: *Бизнинг заводда ҳамма миллатдан бор: русдан ҳам бор, ўзбекдан ҳам бор, арманидан ҳам бор* ва бошқалар. Бундай қўллаш кўпроқ жонли тилда учрайди. Бунда чиқиш келишигидаги бўлакдан кейин бош келишик формасида бўлган сўз қўллansa, эганинг одатдаги ифодаланиш ҳолатини кўрамиз. (*Ҳамма миллатдан вакил бор...*)

2. Баъзан составли кесимнинг ичидаги биринчи элемент эгалик аффиксини олган бўлади. Эгалик аффикси олиб, кесим билан боғланиб келадиган, *у* билан биргаликда составли кесим ҳосил қиладиган бундай сўзлар кейинги элемент билан бирикиб, бир сўздек бўлиб кетади. Масалан: *У бугун заводга бориши зарур.* Демак, буларнинг иккаласи (*бориш+зарур*) составли кесим ҳосил қилади. Кесимнинг составига кириб кетган аввалги эга (*бориши*) аслида *у* сўзи билан боғланган (*унинг бориши*). Демак, *у* сўзи аслида «бориши»нинг аниқловчиси бўлган (*унинг — қаратқич, бориши — қаралмиш*). Кейин ўша аввалги эганинг аниқловчиси қаратқич формасидан чиқиб, бош келишик формасига кўчади ва эга вазифасини бажаради. Масалан: *Менинг айтишим керак.— Мен айтишим керак.*

Бу типдаги конструкцияларда илгари иш оти эга бўлган, кейин гапнинг структурасида ўзгариш бўлиб, қаратқич келишигидаги сўз (*менинг*) бош келишик формасига кўчган. Аввал-

ги эга билан кесимнинг орасидаги ажратувчи пауза йўқолиб, «эга + кесим» бирикмаси бир кесимга айланган. Аввалги аниқловчидан кейин қисқа паузанинг туғилиши унинг ажралиб, ўз формасини ҳам ўзгартириб, бошқа синтактик ҳолатга ўтганини кўрсатган. Маълумки, тилнинг грамматик қурилиши жуда секин ўзгаради. Аста-секин юз берадиган бундай ўзгаришлар узоқ вақтларнинг натижаси бўлиб туғилади. Юқорида кўрсатилган типдаги грамматик ўзгариш синтактик қайта бўлиниш— синтаксическое переразложение деб аталади.

Ҳозирги ўзбек тилида бундай конструкциялар кўпинча қаратқичсиз, бош келишликли форма билан қўлланади. Масалан: *Мен комсомол бўлгим келди. Мен ҳам билим олгим келди.* (Пўлкан.) *Бу гулзорнинг ёнидан ўтган киши жўрттага яна қайтиб ўтгиси келади.* (F. F.) *Биз бу вазифани бажаришимиз керак.* («С. Ўзб.») Жонли нутқда баъзан қаратқич келишиги кўрсаткичи қўлланган форма ҳам учраб қолади, лекин шунда ҳам бу қаратқич ҳар жиҳатдан жуда кучсизланган бўлиб, асосий фикрга таъкид маъносинигина қўшади.

Бу конструкциядаги составли кесимнинг биринчи элементи, ўз тарихий хусусиятига кўра, эгалик аффиксини сақлайди (бу аффикс шахс ва сон жиҳатидан эга билан мослашиб юради), лекин бундаги эгалик аффикси энди бу аффиксларнинг одатдаги (*менинг дафтарим, сенинг дафтаринг, қушнинг сайраши, боланинг югуриши* бирикмаларидаги каби) қўлланишидан бошқачароқ хусусиятга эга.

Бундай гапларда кесим кўпинча «иш оти (+ эгалик аффикси) + кел (ёки: *мумкин, керак, йўқ, бор*) сўзи» формасида бўлади.

Юқоридаги типдаги синтактик қайта бўлинишда эгалик аффикси олган сўзнинг ҳаракат маъноси билан боғлиқ бўлиши, ҳаракат оти бўлиши ҳам роль ўйнайди. Чоғиштиринг: бу ўринда бошқа типдаги от келганда, юқоридаги қайта бўлиниш юз бермайди. Масалан: *Бек, менга сенинг насихатинг керакми? Керак эмас!* (Ф.) Бу гапда: *сенинг*— қаратқич (бу бўлак бош келишлик формасига кира олмайди), *насихатинг* — эга, *керакми?*— кесим, *менга* — тўлдирувчи (воситали тўлдирувчи). Бу гапда, табиий, синтактик қайта бўлинишга характерли бўлган интонацион ўзгариш — пауза ўрнининг (қисқа паузанинг) ўзгариши ҳодисаси ҳам йўқ. Синтактик қайта бўлиниш бир қанча кўринишларга эга.

Гапдаги бўлақларнинг турғун бирикма билан ифодаланиши ёки составда бундай элементларнинг бўлмаслиги ҳам гап конструкциясида, бўлақларни ва уларнинг формаларини белгилашда, маълум аҳамиятга эга. Умуман, гапнинг структурасидаги ҳар хил кўринишлар (бирор конструкциянинг бора-бора бошқа тусга

кириши, маълум даврда икки хил конструкциянинг ишлатилиши, айрим ҳолларда буларнинг дифференцияга учраши ва бошқа ўзгаришлар) бу синтактик ҳодисанинг ҳаёт йўлини, тил тарихининг ҳамма даврларида бир хил бўлмаганлигини кўрсатади. Мисолларни чоғиштиринг (бундай ҳодисаларнинг анализи тил тарихи курсида берилади): *Мен бундай машинари биринчи кўрашим.* («С. Узб.» *Мен кўришим — менинг кўришим.*). «*Кесилган бошнинг гапини умрим бино бўлиб энди эшитишим*», — деди афанди. («Муш.») *Сен боришинг керак. (Сенинг боришинг.) — Сенинг боришинг қандоқ бўлар экан?* (бу ўринда «Сен боришинг» формаси қўлланмайди). *Ҳунарни асрабон нетгумдур охир; олиб тупроққаму кетгумдур охир.* [(Н.) *Кетгум* — кетаман маъносида: эгалик аффиксининг предикативлик аффикси вазифасида қўлланиши, атрибутив тусдаги конструкциянинг предикатив конструкция бўлиб қўлланиши. Бу кўриниш ўзбек тили гап қурилиши формаларидан бошқадир. Чоғиштиринг: 1. *Қилмағаймен ошнолиғ...* 2. *Эй Навоий, ёр васлин топмасанг, йўқтур ажаб: нўш йўқ, лекин кўрар юз ниш гўлдан андалиб.* 3. *Умри абад топқамен.* 4. *...ичар шайх. (Н.)*]. Демак, тил ҳодисаларидаги ҳар хил ўзгаришларни гапнинг структурасида ҳам кўраимиз.

85-§. Икки айрим-айрим сўз билан ифодаланган бўлиб, уюшган бўлақлар формасида келган эгаларни уларнинг кесим билан шахс ва сон жиҳатидан бўлган муносабатига қараб белгилаймиз. Бу ҳодиса шундай кўринишларга эга:

1. Улар шахс жиҳатидан бир хил бўлганда:

а) уларнинг ҳар бири кесим билан бевосита боғлана олса, бу вақт эгалар уюшиқ саналади. Масалан: *У ва Карим келди;*

б) эгалар кесим билан якка-якка боғлана олмаса, фақат биргаликдагина бирикса, ҳар иккиси биргаликда эга саналади. Масалан: *У билан Карим боришди.* Бундай вақтда эгаларнинг айрим-айрим қўлланмаслигининг асосий сабаби кесимнинг жамлик, биргалик англатиши ва унинг ҳар икки эгага кўплик формасида боғланишидир. Бу ҳодиса феълли гаплардагина эмас, отли гапларда ҳам учрайди. Мисоллар: *А. Туполев ва С. Илюшин — бутун дунёга танилган машҳур совет авиаконструкторлари.* («С. Узб.»)

2. У эгалар шахс жиҳатидан ҳар хил бўлганда:

а) ҳар икки (баъзан уч) элемент биргаликда эга саналади, кесим бир хил шахсни кўрсатади (бир сўзнинг икки хил шахс кўрсатиши мумкин эмас). Масалан: *Мен ва сен келдик;*

б) бунда кесим ўз ҳолида қолиб, эганинг бир элементи қўлланса, шу элемент тўлдирувчига айланади. Бунда эга айрим сўз

билан ифодаланмаган бўлиб, кесимдан билиниб туради. Масалан: *Сен билан мен келдик.*— *Сен билан (мен) келдик.*

Эга бирдан ортиқ бўлгани ҳолда улардан ҳар бирининг кесим билан бевосита боғлана олмай, ҳаммасининг биргаликда эга вазифасида келиши уларнинг грамматик жиҳатдан айрим хусусиятга эга бўлишини кўрсатади. Бундай ўринларда кўпинча умумлаштирувчи сўз қўлланади. (Масалан: *Сен ва у — у икковингиз.*) Бу сўз кесим билан мослашган бўлади, шунга кўра асл эга шунинг ўзидир. Умумлаштирувчи сўз бўлмаганда, аввалги сўзлар эга вазифасини бажаради; умумлаштирувчи сўз бўлганда, улар шунинг изоҳловчиси саналади.

Бундай вақтда аввалги элементларнинг орасида санаш интонацияси ёки тенг боғловчи бўлади. Бу боғловчи вазифасида **билан** ёрдамчиси келганда, уни **ва** боғловчиси билан алмаштириб бўладиган ўринлардагина умумлаштирувчи сўз эга саналади. Уни (**билан** ёрдамчисини) **ва** боғловчиси билан алмаштириб бўлмаса, у вақт умумлаштирувчи сўзнинг ўзи изоҳловчи саналади. Масалан: *Биз — тоғам билан иккимиз ўйинга тушамиз.* (А. П. Чехов.)— *Тоғам билан мен — иккимиз ўйинга тушамиз.* Бу ҳолат, бир жиҳатдан, **билан** элементининг аслида биргалик маъносини ифодалашда хизмат қиладиган кўмакчи бўлиши сабабли туғилади.

Умумлаштирувчи сўз қўлланган вақтда (эга вазифасида), аввалги элементлардан бири (кесим билан шахс жиҳатидан бир хил бўлгани) ифодаланмаслиги ҳам мумкин. Масалан: 1. *Толиб билан сен — иккалангиз келдингиз.*— *Толиб билан (сен) иккалангиз келдингиз.* 2. *Ҳасан билан (сен) икковинг стадионга боринглар.*

Биз иккимиз келдик типигаги гапларда кейинги сўз эга саналади: булар аслида қаратқичлик алоқасига тўғри келади. (*Улар иккаласи келди.*— *Уларнинг иккаласи келди.*) Бу гаптаги «улар+иккаласи» бўлакларининг муносабати изоҳловчи ва изоҳланмиш алоқасини ҳам кўрсата олади. Бунда бир бўлакнинг ажратилган бўлиши ҳам мумкин. (*Улар, иккаласи, келди.*) Шунингдек, бу конструкцияда (*Улар иккаласи келди*), ўрнига қараб, биринчи бўлак (*улар*) эга вазифасида, *иккаласи* бўлаги ҳол функциясида саналиши ҳам мумкин.

Юқоридаги бирикишда (*улар+иккаласи*) биринчи сўзнинг шахс ва сони билан иккинчи сўздаги эгалик аффиксининг шахс ва сони бир-бирига мос бўлади: *биз иккаламиз, сиз иккалангиз* каби. Бу жиҳатдан улар қаратқич-қаралмишни эслатади (*бизнинг иккаламиз*).

«Қишилиқ олмоши+ўзлик олмоши» типигаги бирикмалар ҳам аслида шунга ўхшайди. (Масалан: *Сен ўзинг айтдинг.*— *Сенинг ўзинг айтдинг.*)

86- §. Эга ва кесим шахс жиҳатидан бир-бирига моё бўлади, бошқа-бошқа шахсни кўрсатмайди. Улар икки хил бўлиб кўринганда, эга ўрнида қўллангандек сезилган бўлакни изоҳловчи деб қараш керак бўлади. Бундай гапларда эга функциясида қўллангани кишилиқ олмоши ифодаланмай қолган бўлади. (Бу олмош-кесим билан мослашган бўлади.) Масалан: ...*икки машшоқ бир-бирингиз билан суҳбатлайдингиз.* (F. F.) Бунда: *сиз* — эга, *икки машшоқ* — изоҳловчи.

87- §. Жуфт ҳолатдаги конструкциялар бир эга саналади: улар умуман гапнинг бир бўлаги бўлиб келади. Масалан: 1. *Кўйди-чиқди — эски замондан қолган ёмон одат.* 2. *Бизнинг Қаримлар билан борди-келдимиз бор.*

88- §. Гапда эганинг айрим сўз билан ифодаланиши доим шарт эмас. У баъзан айрим сўз билан ифодаланмай қолади («яширина олади») ҳам. Масалан: *Сен бордингми? — Бордингми?* Лекин эгаси «яширинган» гап билан шахссиз гап бир-биридан фарқланади, улар бошқа-бошқа турдир. («Бир составли гапнинг типлари» баҳсига қаранг.)

Эганинг сақланиши ва «яшириниши» одатда нутқнинг мазмун томонидан йўналиши билан, грамматик, стилистик хусусиятлар билан боғлиқ бўлади. Масалан: *Сиз мажлисга боринг. — Мажлисга боринг.* (Иккинчи гапда тингловчининг мажлисга боришини тайинлаш маъносигина бор, биринчи гапда эса бунинг устига қўшимча маъно — чегаралаш, ажратиш маъноси ҳам ортирилган.) Бундаги хилма-хилликларни, фикрнинг турли даражаларини туғдиришда интонациянинг ҳам роли бордир.

Эга айрим сўз билан ифодаланмаганда, уни кесимдаги предикативлик аффикселари кўрсатиб туради (тусловчи аффиксларнинг шахс-сони орқали биламиз. Бундай кўрсаткичлар бўлмаганда эга одатда айрим ифодаланган бўлади: *Бола қувноқ.* Лекин кесим *бор, юр, қол* каби формадаги феъллардан бўлганда, бошқача хусусиятни кўраемиз). Ҳақиқатан ҳам *Мен студентман* гапидаги эга ортиқчадек кўринади, чунки бу ўринда субъект икки марта ифодаланган: ҳам аналитик йўл билан (эга орқали), ҳам синтетик йўл билан — предикативлик аффикси (тусловчи) орқали. Эга умумий фикрдан, контекстдан билиниб турганда ҳам, гапда унинг бўлиши шарт эмас. Умуман, эгани кесимдаги маҳсус аффикслар (одатда биринчи ва иккинчи шахсда) ёки аввалги гапнинг эгаси ва бўлаклари, умумий фикр, грамматик хусусият билдириб турганда, унинг айрим сўз билан ифодаланмаслиги мумкин бўлади. Эга бундай ўринларда ҳам сақланса, у вақт мазмунни кучайтириш, таъкид учун стилистик талаб билан ишлатилган бўлади.

89- §. Эганинг айрим сўз билан ифодаланмаслиги — «яшириниши», қўлланмаслиги асосан қуйидаги ўринларда учрайди:

1. Кесими буйруқ феъли билан ифодаланган гапларда (одатда буйруқ иккинчи шахсга қарашли бўлганда). Масалан: *Айт. Тез бор.* Бунда эганинг «яшириниши» нинг сабаби, биринчидан, бундай гапларда эга билан ифодаланадиган шахснинг аҳамият жиҳатидан асосий ўринда бўлмаслиги, иккинчидан, нутқ қаратилган шахснинг кесимдан, баъзан ундалмадан (иккинчи шахсга қаратилганда), умумий мазмундан, грамматик ҳолатдан билиниб туришидир. Эга аввалги гаплардан контекст орқали аниқ билиниб турганда, уни қўлламаслик мумкин бўлади. Масалан: *Соат тўрт бўлди. Опам ўқишдан келди, овқатланди, ётиб дам олди, кечқурун кинога кетди.* Бундан келиб чиқадики, бир неча кесимлар уюшиб келганда, ёйиқ оборотлар қатор туташиб келганда, биринчисининг эгаси ҳаммасига умумий бўлиши мумкин (яъни эга).

2. Кесимдаги предикативлик аффикслари (биринчи ва иккинчи шахслар) эгани аниқ кўрсатиб турганда (эга *мен, биз ё сен, сиз* олмошлари бўлади). Масалан; *бордим, бордик, бординг, бордингиз.*

3. Субъект маъносида умуман одамлар ўйланганда, кесими иккинчи ё учинчи шахс формасидаги феъл билан ифодаланган гапдан англашилган фикр ҳаммага қаратилган бўлганда (шахси номаълум гапларда, шахси умумлашган гапларда). Масалан: *Ерни ҳозир трактор билан ҳайдайдилар... ҳайдайди* (айниқса адабий тилда бу ўринда кўпинча пассив конструкция қўлланади). *Қуймоқни шундай пиширади: аввал ёғни солади, кейин тухумни чақиб солиб қовуради.* (Ф.) *Ишласанг, тишлайсан.* (Мақол.) Англашиладики, гапнинг шахси аниқ, шахси номаълум, шахси умумлашган каби типларини белгилашда эганинг характери, унинг қўлланиш-қўлланмаслиги каби хусусиятлар асосга олинади.

Бундан бошқа ўринларда учинчи шахс формасидаги эганинг қўлланмаслиги кам учрайди, чунки бу шахс жуда кенг бўлиб, эга орқали уни конкретлаштириш талаб қилинади.

4. *Ма* сўзи айнақса семантик томондан феълга (масалан, ол феълга) яқин турганлиги учун худди феълга ўхшаб қўлланади. Масалан: *Ручкани ол, ма.* (Ҳар икки формада қўлланади: *Ма, ол!*—*Ол, ма!*) Лекин *ма* сўзи феъл эмас, *ол* феълнинг синоними саналмайди: *Ол* сўзи — феъл, ўтимли, у бўйлишли-бўлишсизлик, нисбат, майл, шахс-сон каби категориялар билан боғлиқ; у ўзак ҳолда маълум шахс-сонни билдириб туради (иккинчи шахснинг бирлигини) ва шунга мос олмош билан қўшилади (*Сен ол.* Чоғиштиринг: *Сиз олинг, у олсин. Сизлар олинг-излар, улар олсинлар*), *ма* сўзи эса бундай хусусиятларга эга эмас. Лекин феълга яқин турган бу сўз аналогия йўли билан баъзи тусловчиларни қабул қилади: *ма=манг—манглар* (биноқ

одатда **-масин, -масинлар** формасида қўлланмайди). Бу сўзнинг феълдан ажраладиган яна бир фарқи унинг олмош билан (юқоридаги *Сен ол* формасида) қўшила олмаслигидир. Англашиладики, гапнинг кесими **ма** сўзи билан ифодаланганда, эга қўлланмайди. (Эгасиз гап.)

5. Топишмоқларнинг бир турида эганинг қўлланмаслиги шундай хусусият билан боғлиқ: эга билан ифодаланиши керак бўлган предметнинг белгиларини билдирадиган сўзлар гапни ҳосил қилади, фақат эганинг ўрни очиқ қолади: тингловчи ўшани топади. Мисоллар: *Бориб-бориб саватдек жойни олиб ётади (кучук). Кундузи иззатда, кечаси хизматда (кўрпа-ёстиқ). Тегтег десам, тегмайди; тегма-тегма десам, тегади (лаб). Чопса, чопилмас; кесса, кесилмас (соя).* Кўринадики, булар ҳам эгасиз гаплардир. *Нима эксанг, шуни ўрасан; Меҳнат қилсанг, роҳат кўрасан* каби мақоллар ҳам, юқорида айтилгандек, эгасиз гапларга киради (яна: *Вақтингни йўқотдинг — бахтингни йўқотдинг*), ҳолбуки уларнинг кесими аниқ шахс-сонни кўрсатади (иккинчи шахснинг бирлиги: *сен олмоши*); лекин бундай ўринларда шахс-сон маъноси умумлашган бўлади, эга қўлланмайди: унинг қўлланиши бу умумликка мос келмайди.

6. Шахсли феъллар (соф феъл) гапда кириш сўз, кириш гап вазифасида қўлланганда. Масалан: *Шундай қилиб, десангиз, сурати газетада чиқпти. (F. F.) Ҳаёт гулзор экан, ййлаб қарасам. (X. F.)*

Эга билан ифодаланиши лозим бўлган предметнинг маъноси контекстуал равишда жуда ҳам аниқ уқиладиган — сезиладиган баъзи гаплар борки, улар доим эгасиз қўлланади. Булар аввалдан шундай ўзлашиб қолган. Масалан: *Унинг бўйида бўлди. (Ф.)* Умумий мазмунга қараганда, «бўйида бўлди» типидagi конструкциянинг эгаси «бола»дир. Бу аниқ, табиий ҳодиса бўлганлигидан, «бола» сўзи қўлланмайди, гап эгасиз қўлланади.

90-§. Эга мазмун жиҳатидан биринчи ўринда турган шахс-предметни билдирганда, у ҳамма вақт сақланади. Бу эга логик урғу олган бўлади. Масалан: *Кеч келдинг* (вақт биринчи ўринда). — *Сен кеч келдинг* (шахс биринчи ўринда).

Сўзловчи ўз буйруғини юмшатиб, уни маслаҳатга яқинлаштирганда ҳам эга кўпинча сақланади. *Сен менинг гапимга қулоқ сол: бугун кинога борайлик.*

91-§. Баъзан эга логик ва грамматик хусусиятларга мувофиқ қўлланмаслиги лозим бўлган ўринларда ҳам сақланади. Бу поэтик, стилистик талаблар натижасида туғилади. Масалан: *Қарга қағ деди, мушук миёв деди. (Ф.)*

Баъзи гапларда эга бутунлай бўлмаслиги ҳам мумкин. (Бу ҳақда бир составли гапнинг типлари баҳсида сўзланади.)

Кесим

92- §. Кесим эга билан ифодаланган шахс, предмет ва ҳодисанинг белгисини билдирадиган бўлақдир. Бунда белги одатда тасдиқ ё инкор йўли билан англатилади. (Бунда белги сўзи кенг маънода бўлиб, актив белги-ҳаракат, ҳолат, хусусият, сифат каби мазмунларни ўз ичига олади.) Кесим иккинчи бош бўлақ бўлиб, у эга ҳақидаги ҳукми билдиради. Кесим предикативликни кўрсатадиган асосий элементдир. У эга билан ифодаланган предметнинг (предмет кенг маънода: шахс, предмет, воқеа, ҳодиса) ҳаракатини, ҳолатини кўрсатади (феъл кесимлар: *У югурди. У мудради* каби); бирор сифатини, хусусиятини, жинсини, миқдорини, унга тенгдош белгини кўрсатади (от кесимлар: *У ёш, шўх. Узум — мева. Боғда узум кўп. Бир ой — ўттиз кун* каби).

Кесим гапнинг уюштирувчи марказларидан биридир; у ҳукми ифодаловчи, гапликнинг асосий белгиларини кўрсатувчи энг муҳим бўлақ бўлганлигидан, гапнинг мазмунини, характерини белгилашда катта роль ўйнайди, эга темани (гапнинг нима тўғрисида боришинигина) билдиради, шу ҳақда нима дейилишини, хабарни кесим билдиради. Кесимнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланиши гапнинг қандай хусусиятга эга эканлигини кўрсатиб туради.

Эга ва кесимнинг муносабатида, предикативликни ифодалашда ҳар хил воситалар иштирок қилади: махсус аффикслар, ёрдамчи вазифасига кўчган сўзлар, тартиб (гап бўлақлари тартиби), интонация. Демак, гапнинг бир бутун, яхлит тугал ҳодиса эканлиги эга-кесим муносабати, гапдаги ҳамма қисмлар интонация ва тартибнинг бирлигидан иборат. Предикативликда тугалланган интонация зарур белгилардандир.

Гапнинг энг асосий грамматик белгиси — предикативлик гапни майдонга келтириш, фикрни ифодалаш хусусиятидир. Бу жиҳатдан кесимнинг гапдаги аҳамияти жуда каттадир: у коммуникация (алоқа-аралашув, хабар бериш) да асосий вазифани бажаради. Гапда кесимнинг айрим бўлақ сифатида ифодаланмай қолиши бошқа бўлақларнинг ифодаланмаслигига қараганда, жуда кучли, жуда яққол сезилиб туради. Демак, гап тушунчаси кесим тушунчаси билан жуда зич боғлангандир.

93- §. Кесимнинг қандай формада бўлишининг эгага боғлиқ эканлигини кўриб ўтдик. Гап эгасиз бўлганда — эгаси топилмайдиган гапларда кесим одатда учинчи шахс формасида туради: шахси номаълум ва шахси умумлашган гапларда иккинчи ё учинчи шахс формасида бўлади.

Ҳукмнинг тасдиқ ё инкор билдиришига кўра кесим бўлишли ё бўлишсиз формада келади. Гапда инкор билдирадиган *ҳеч*,

сира каби бўлак қўлланган бўлса, кесим ҳам одатда шу формада бўлади, булар ўзаро мослашган бўлади: *У ҳеч проғула қилмади* каби. (Тасдиқ ва инкор гаплар ҳақидаги баҳсга қаранг.)

94-§. Юқорида биз кесимнинг эгадан англашилган предметнинг белгисини билдиришини кўриб ўтдик. Бу жиҳатдан кесим билан аниқловчи орасида ўхшашлик бордир. Буларнинг функцияси, маъноси ва қандай сўз туркуми билан ифодаланиши анча яқиндир. Шунингдек, буларнинг ҳар иккиси ҳам одатда предметни аниқлайди. Бундаги фарқ шу белгининг қандай ифодаланишидир. Аниқловчида белги тасаввури предмет тасаввури билан қўшилиб бир мураккаблик туғдирган ҳолда, атрибутив алоқа йўли билан ифодаланади (очиқ конструкция). Кесимда белги одатда ҳукм — тасдиқ ё инкор тариқасида, предикатив алоқа йўли билан ифодаланади (ёпиқ конструкция). Масалан: *Оппоқ қор* (аниқловчи + аниқланмиш). — *Қор оппоқ* (эга + кесим).

95-§. Кесим эганинг хусусиятини билдирувчи бўлак бўлганлигидан, унинг энг асосий ифодачиси белги билдирувчи сўзлардир (хоҳ актив белги, хоҳ пассив белги): феъллар, сифатлар кесимни ифода этишда энг олдинги, *типик* сўзлардир, лекин феъл (шахсли феъл) предикативликни ифодаловчи махсус воситалардан бўлиши билан ажралиб туради. Феъл предикативлик хусусиятига эга: ҳар бир шахсли феъл бир гапни ҳосил қилади (интонацион тугаллик ҳам кўзда тутилади). Демак, кесим деганда, биз дастлаб шахсли феълни кўз олдимизга келтираемиз. Бу феъл ҳаракат, ҳолатни маълум шахсга боғлаб англатади, шахс-сон каби маъноларни ҳам билдириб туради: шахсли феълнинг гапга тенг бўлиш ҳодисаси унинг грамматик хусусиятларидан келиб чиқади. Сифат белги маъносини ифодалаш билан кесим вазифасига мос келса ҳам, лекин у ўзича, ёлғиз ўзи, предикативликни кўрсатиш хусусиятига эга эмас. Феъл ва сифатдан бошқа сўзлар, масалан, отлар ҳам ўрни билан кесим вазифасида кела олади. Улар бундай ўринларда предмет маъносидан белги маъносига «кўчган» — белгилашган бўлади. Бундай отлар ҳоким ҳолатдаги предметнинг хусусиятини аниқлаш функциясини ўз устига олган бўлади: бу уларнинг *типик* функцияси эмас, балки *иккинчи* вазифасидир. Демак, бир предмет маъносининг *иккинчи* билан белги тасаввури сифатида боғланиши мумкин. Бу ҳолат тор маънода отли гаплар ҳосил қилишга имконият беради (кенг маънода отли гаплар: кесими феълдан бошқа сўз билан ифодаланган гаплар).

96-§. Сўз туркумларининг энг йирик группалари отлар ва феъллар тўдаси сифатида ажралгани каби, булар билан ифодаланадиган кесимлар ҳам икки турга бўлинади: феъл кесимлар ва от кесимлар (бу жиҳатдан гапларнинг ўзи ҳам иккига бўлинади:

фeълли гаплар ва отли гаплар). Фeъл кесимлар шахс кўрсатадиган фeъллар билан ифодаланади. От кесимлар бундан бошқа сўзлар билан ифодаланади. Сифатдош, равишдош ва инфинитив умуман фeъл туркумига кирса ҳам, улар соф фeълдан бир қанча хусусиятлари билан фарқланади. Бундай сўзлар билан ифодаланган кесимлар ҳам айрим грамматик хусусиятлари билан бошқа кесимлардан ажралиб туради. Шунингдек, ундовлар ва мимемалар билан ифодаланган кесимлар айрим хусусиятлари билан одатдаги от кесимлардан ажралиб туради.

97- §. Фeъл кесим. Бу кесим одатда ўзича кесим бўлиб кела оладиган — мустақил бутунлик тусини олган, ўзининг мавжуд бўлиши учун бошқа фeълни талаб қилмайдиган фeъллардан бўлади. Мисоллар: *Республика пахта планини ўз муддатида тўла бажарди.* («С. Ўзб.») *Босингиз, босингиз, босингиз олга! От бо-ради тасирлаб.* (Ф.)

Фeъл кесим учун жуда ҳам мосланган сўз туркумидир. Фeъл бошқа сўз туркумларига нисбатан синтактик хусусияти кучли бўлган категориядир. Ҳар бир соф фeъл бир гапни ҳосил қилади: бунда субъект маъноси ҳам берилган бўлади. Бу бир сўз тусидаги бутунлик гапнинг энг содда формасидир. «Шахс билдирувчи фeъллардан шу шахснинг олмоши эга сифатида англашилади, бунинг натижасида шахс билдирувчи фeъл гап мазмунига тенг бўлади». (Проф. В. А. Богородицкий.) Соф фeълнинг функцияси кесим бўлиб келишдир, чунки бу фeъл предикативликни ифодалаб туради. Фeълдан бошқа сўзнинг кесим бўлиб, бир гапни тугдириши, контекстнинг умумий мазмунига қараб, интонацион тугалликнинг кучи билан, шунингдек, ўрни билан боғлама (связка) қабул қилиш натижасида майдонга келади. Демак, фeъл предикативликка эга бўлган сўздир.

Мустақил фeъл кесим аниқлик, буйруқ ва истак майллари формаларидаги фeъллардан бўлади: булар кесим вазифасида қўлланувчи фeъллардир. (Кесими шу формадаги фeъллардан бўлган гаплар қўшма гап составида айрим ҳолларда турли воситалар ёрдами билан эргаш гап бўлиб ҳам қўлланади. Бу ҳақда қўшма гап баҳсида сўзланади.) Булар эга билан бево-сита бирикади, боғлама талаб қилмайди. Буларнинг айримлари, ўрнига қараб, тусловчи аффикс олмаган ҳолда, нул формада, кесим бўлиб келади. (*Айт, юр, бил* каби.)

Шарт майли формасидаги фeъл баъзан истак, илтимос маъносини ҳам англатади. Бундай ўринларда у урғу орқали фарқланади (урғуси охиргидан аввалги бўғинга кўчади) ва мустақил-тугалланган фeълга ўхшаб кетади. Натижада, бу фeълнинг тугалланган формаси (истак билдирувчи, урғуси охиргидан аввалги бўғинга кўчган форма) мустақил содда гап-

нинг кесими бўлиб келади (соф феъллар каби); тугалланмаган формаси (шарт, пайт билдирувчи, урғуси охирги бўғинга тушадиган форма) эргаш гапнинг кесими бўлади. Масалан: *Бугун кинога борсам... (бормоқчиман)*—*Бугун кинога борсам, қайтишда сизникига кирман.* Бу типдаги содда гапларнинг баъзилари тарихий жиҳатдан қўшма гаплар билан боғлиқ, лекин бундай алоқани уларнинг ҳаммасида кўрмаймиз. Мисолларни чоғиштиринг: *Шу кўзачани сизга ҳам кўрсатсам.* (Ф.) *У аллопта қолса, келини ишламаса.* Қола берса, мен ҳам қоровулликка ўтиб, бир кун ишлаб, уч кун унга дастёрлик қилсам. («Муш.») *Чақиради, чақиради.* Қани энди ўртоғи чурқ ётса. (Ваҳоб Рўзиматов.) *Нега мунча кеч келмасанг?!* (Ф.) *Наҳотки у бугун келмаса... Мен баққол эмасманки, менда сабзи бўлсал!* (Ф.) *«Икки ярим минг сўм қалин сўраса бўладими? Қани энди унга гап уқтириб бўлсал!» «Қизингиз неча пул десам» деган гап хаёлимга келди, лекин...* («Муш.»)

98-§. От кесим. Бу кесим от, сифат, сон, олмош ва равишлардан бўлади. Мисоллар: *Милтиқ* — *қурол* (от кесим). *Ўтлар кўм-кўк, сувлар тиниқ* (сифат кесим) ва бошқалар.

От кесимлар эгага махсус ёрдамчи феъл (боғлама — связка) воситасида туташади. Бу боғлама кесимни шакллантиради. Боғлама қўлланмаганда, кесим пауза, тартиб орқали шаклланади (бундай ўринларда эга «яширинмайди»). Масалан: *Карим укам бўлади.*— *Карим — укам.*

Боғлама вазифасини махсус ёрдамчи феъллар бажарганидек, предикативлик аффикслари ҳам бажара олади («Боғлама» баҳсига қаранг).

Предмет оти кесим вазифасида келганда, у кўп хусусиятлари билан сифатга яқинлашади.

Сифатдош, иш оти ва равишдошлар ҳам кесим функциясида келганда одатда махсус ёрдамчи элемент олади. Масалан: *Сен айтгансан. Сен кўрибсан.* Буларнинг боғлама ёки предикативлик аффикси олиб кесимга айланиши, грамматик шаклланиши отлардаги ҳолатга ўхшайди. Масалан: *Студентман.*— *Кўрганман. У боргандир.*— *У борган.* (Пауза ёрдами билан шаклланган. Лекин равишдош кесимларда бу хусусият йўқ: улар боғламали ё синтактик функцияни бажарувчи махсус аффиксли бўлади: *борибман, борибсан, борибди.*) *Бор, йўқ* сўзлари билан ифодаланган кесимлар ҳам шундай.

От кесимлар одатда бош келишиқ формасида бўлади, лекин қаратқич ва тушум келишиқларидан бошқа келишиқларда (ўрин келишиқларида) келган отларнинг предикативлик аффикслари олиб (баъзан—бу аффиксиз), тугалланган интонация билан бутунлик туғдира олиши от кесимларнинг бош келишиқдан бошқа формада ҳам бўла олишини кўрсатади.

Масалан: *Сен йигирма беш ёшдасан. Мен институтдаман* типдаги гапларда предикативлик аффикси боғлама ўрнида бўлиб, аслида кесим вазифасида қўлланган сўзнинг белгисидир. Ўтган замон ва келаси замон маъноларини ифодалашда бундай кесимларда ҳам боғлама қўлланади. Масалан: *Куз вақти эди. Мен чегарада қоровулликда эдим...* («Чегарачининг эсдаликлари» дан.)

Демак, предикативлик аффиксини қабул қила оладиган ҳар бир от, қайси келишиқда бўлишига қарамай, кесим вазифасида кела олади. Келишиқ формаси билан қўлланган бундай от аслида иккинчи даражали бўлак бўлиб, ифодаланмаган кесимнинг вазифасини ўз устига олгандир. Бундай конструкцияларнинг ўз интонацион хусусиятлари ҳам бор. Мисол учун *У — институтда* ва *У институтда йўқиди* гапларидаги «институтда» сўзининг икки хил интонацияга эга эканлигини чоғиштириш йўли билан аниқлаб кўринг.

От кесимлар инкор маъносини ифодалаш жиҳатидан ҳам феъл кесимлардан ажралади: инкор маъноси феъл кесимларда *-ма* элементи орқали, от кесимларда *эмас*, *йўқ* каби ёрдамчилар орқали ифодаланади: феъл кесим бу аффиксни бевосита, боғламасиз олади. От кесим эса ололмайди: бу аффикс боғламага қўшилади. Сифатдош, равишдош ва иш отлари бу жиҳатдан ҳам айрим хусусиятларга эга.

Предикативлик аффикслари урғусиз бўлиб, бунинг натижасида айрим ўхшаш элементларнинг урғу орқали фарқланиш ҳодисаси туғилади. (Чоғиштиринг: *Сиз теримчйсиз, — Бригадирнинг ёлғиз ўзи — теримчисиз ҳеч нарса қилолмайди.*) Предикативлик аффикслари, юқорида кўриб ўтганимиздек, ҳамма кесимда қўлланган бўлиши шарт эмас: *Ўғлим ёш. У студент* мисолларидаги каби ўринларда кесим грамматик жиҳатдан шаклланмаган (чоғиштиринг: *Сен ёшсан:* кесим грамматик шаклланган), *ёш, студент* сўзларининг синтактик ҳолати эга билан бўлган муносабатидан, тартиб ва интонациядан билиниб туради: шулар орқали белгиланади. Чоғиштиринг: *Бир йил — ўн икки ой* (бир йил — эга, ўн икки ой — кесим). — *Ўн икки ой — бир йил.* (Ўн икки ой — эга, бир йил — кесим. Кесим грамматик шаклланганда, тартиб ўзгариши бундай грамматик ролга эга бўлмайди: *Бир йил ўн икки ойдир... ўн икки ой бўлади.*) Бундай грамматик шаклланмаган ҳолат баъзи эргаш гапларнинг кесимида ҳам учрайди.

99- §. Қаратқич ва тушум келишиқларидаги сўзнинг кесим функциясида келмаслигини кўриб ўтдик. Бу ўринда бир изоҳ бериб ўтиш лозим бўлади. Эски ўзбек тилида қаратқич форма-сидаги сўзни мустақил қарашлилик билдирувчи сўз маъносида қўллаш учраб қолади: *Эл сенинг... шахр сенинг... қаҳр сенинг*

(М. Солиҳ, «Шайбонийнома»). Бундай қўллаш қаратқич келишигининг ўзбек тилидаги хусусиятларига мос келмайди. Бундай ўринларда қаратқич белгиси эмас, балки **-ники** аффикси қўлланади: *Қитоб сеники* каби.

100-§. Кесим баъзан ажралмас, бир бутун бирикмадан иборат бўлиши ҳам мумкин. Масалан: 1. *У юлдузни бенарвон уради* («Муш.») эга — у, кесим — юлдузни бенарвон уради. 2. *Бу йигит — қўли гул.* (Аслида: *Бу йигит — қўли гул одам.*)

Содда ва составли кесимлар

101-§. Кесимлар структура жиҳатидан икки хил: содда кесим ва составли кесим. Мисоллар: *Заводда иш қайнайди. Онам тўғувчи. У ишлай бошлади. Карим учувчи бўлди.*

Мисоллардан кўринадики: 1. Составли кесим икки хил бўлади: составли от кесим ва составли феъл кесим; 2. Составли кесимларнинг ҳосил бўлиши шундай кўринишларга эга: 1. От (феъл бўлмаган ҳамма сўз) + феъл (боғлама). Масалан: *У ўқитувчи бўлади* (составли от кесим); 2. Феъл + феъл. Масалан: *У ёза бошлади* (составли феъл кесим).

Кесимларнинг *материалига* (қандай сўз туркуми билан ифодаланишига) кўра ва *структура жиҳатидан* турларини жамлаб кўрсатсак, шундай бўлиниш келиб чиқади:

1. Феъл кесим: 1) содда феъл кесим, 2) составли феъл кесим.

2. От кесим: 1) содда от кесим, 2) составли от кесим.

Содда феъл кесимлар: соф феъллар билан ифодаланган кесимлар; составли феъл кесимлар: «феъл + феъл» формасида тузилган кесимлар; содда от кесимлар: от, сифат, сон, олмош ва равишнинг ўзи билан — феълнинг иштирокисиз ифодаланган кесимлар; составли от кесимлар: «от (от, сифат, сон, олмош, равиш) + феъл» (ёрдамчи феъл, боғлама) формасидаги кесимлар.

102-§. Составли феъл кесим. Бу типдаги составли кесимларда («феъл + феъл») биринчи феъл одатда равишдош формасида бўлади, иккинчи феъл биринчи элементдан англашилган ҳаракатнинг бажарилишидаги турли қўшимча маъноларни (ҳаракатнинг бошланиши, давоми, тугалланганлиги; ҳаракатни бажаришга қодирлик каби хилма-хил маъноларни) англатадиган феъллардан бўлади. Мисоллар: *Мевалар пиша бошлади. Унинг кичик ўғли ҳозирданоқ хат ёза олади. У китобни ўқиб бўлди.* Демак, бундай ўринларда составли кесим қўшма феълнинг бир тури билан ифодаланади. Бу типдаги қўшма феълларда модаллик, замон, шахс-сон каби маъноларни

иккинчи элемент — кўмакчи феъл, модификатор кўрсатади, бутун составнинг асосий маъносини биринчи элемент ифодалайди. Иккинчи элементнинг мустақил сўзлик ҳолатидаги асл лексик маъноси аввалгича қолмайди, шунингдек, бу элемент, табиий, грамматик хусўсиятлари жиҳатидан ҳам ўзгарган бўлади.

Составли феъл кесимларнинг иккинчи қисми *юр, тур, ўтир, бошла, ташла, чиқ, битир (тугат), қўй, бўл* каби махсус феъллардан бўлади. Булар орқали ифодаланадиган маънолар ҳар хил бўлади: 1. Ҳаракатнинг бошланиши: *бошла* феъли (*У хат ёза бошлади*). 2. Давоми: *тур, юр, ўтир, ёт, кет* феъллари (*гайириб ўтирибди, ўқиб юрибди, ишлаб ётибди*). Буларнинг ўз ичиде айрим фарқлари бор: *юр* — узоқ давомни билдиради, *тур* — ҳаракатнинг қисқа вақтга мўлжалланганлигини англатади ва бошқалар. 3. Ҳаракатнинг тугалланганлиги: *ташла, чиқ, битир (тугат), қўй, бўл* феъллари (*Хатни ёзиб ташлади, ўқиб чиқди*). 4. Ҳаракатни бажаришга қодирлик: *ол (бил)* феъли: *ёза олади, ўқий олади (бил феъли бу вазифада жуда кам қўлланади)* ва бошқалар.

Бу феъллар юқоридагилардан бошқа маъноларни ҳам билдиради (баъзи феъллар тўрт-беш хил маъно билан боғланган), шунингдек, биринчи элементнинг қандай формада келиши (*чопачона, чопиб-чопиб, қарай-қарай*) ҳам иккинчи элементнинг маъносига таъсир қилади.

Составли феъл кесимлар баъзан бир хил формадаги икки феълнинг бирикуви билан (*жуфт феъллар тарзида*) тузилиши ҳам мумкин. Масалан: *У дарров ўқиди-ташлади, хатни ёзди-қўйди* каби. Мисоллардаги иккинчи элемент юқорида кўрсатилган маъноларни, масалан, ҳаракатнинг тугалланганлиги маъносини ифодалаш билан бирга, яна бошқа оттенкалар билан ҳам боғланади: ҳаракатнинг бирдан, тез, осон бажарилиши отенкаси. (Қўшма ва жуфт феъллар, кўмакчи феълларнинг маънолари ҳақида морфология қисмининг феъл баҳсига қаранг.)

103-§. Составли от кесим. От, сифат, сон, олмош ва равишлар мустақил ҳолда кесимни ифодалаганлари каби, шахсли феъл билан қўшилиб, составли кесимнинг от қисмини ташкил қиладилар. (*У инженер бўлди: у — эга, инженер бўлди — кесим.*) Биринчи ҳолда (*У студент. Пахта чиройли* каби) улар содда от кесим (от содда кесим) саналади. Иккинчи ҳолда составли от кесим саналади. От кесим одатда боғламали бўлади (баъзан боғламанинг қўлланмаслиги, кесимнинг пауза ёрдами билан шаклланиши, боғлама вазифасида предикативлик аффиксларининг қўлланиши ҳам мумкин. Бу ҳақда боғлама баҳсига қаранг).

Составли от кесимда асосий маъно биринчи қисм (феъл бўлмаган қисм) орқали ифодланади. (Кесимнинг марказида

от туради. Бу от эгага боғлама орқали туташади.) Иккинчи қисм қўшимча маъноларни ифодалайди. Биринчи қисм: а) кўпинча отлардан бўлади (масалан: *У инженер бўлди*); б) баъзан сифатлардан бўлади (масалан: *У яхши бўлди — соғайди*); в) баъзан сонлардан бўлади (масалан: *План юз бўлди*); г) баъзан олмошлардан бўлади (масалан: *Мусобақада биринчилиқни олган сен бўлдинг*); д) баъзан инфинитивлардан бўлади (масалан: *Мақсадинг ўқимоқ эди, ўқиб олдинг*) ва бошқалар.

*Составли от кесимнинг биринчи қисми одатда бош келишиқ формасида бўлади, бироқ, баъзан бошқа келишиқларда ҳам кела олади. (Одатда кўчган маънодаги турғун бирикмаларда.)

Составли от кесим «от (+дан) +иборат» формасида ҳам бўла олади. Масалан: *Бу комиссия шаҳар доктори, полиция назоратчиси, шаҳар идорасининг икки вакили ҳамда савдо вакилидан иборат.* (А. П. Чехов.)

Составли от кесим «иш оти (+эгалиқ аффикси) + кел феъли» формасида, шунингдек, иш оти (+эгалиқ аффикси) + «керак сўзи» (керак, зарур ва б.) формасида ҳам бўла олади. Масалан: *Кинога боргим келди. Сен боришинг керак.* (Бу типдаги конструкциялар ҳақида юқорида гапирилган эди.)

Составли от кесим боғлама ёрдами билан («от қисми + +боғлама» формасида), ёрдамчи феъллар иштироки билан ҳосил бўлгани каби, тўлиқсиз феълнинг турли шакллари ёрдами билан ҳам тузилади. Масалан: *студент эди, ёш экан, ёш эмиш* каби. (Булар ҳақида боғлама баҳсида сўзланади.)

Составли от кесимнинг иккинчи қисми, боғламадан ташқари, ҳали ўз лексик маъносини бутунлай йўқотмаган (*санамоқ — саналмоқ, атамоқ — аталмоқ, ҳисобламоқ — ҳисобланмоқ* каби) айрим феъллардан ҳам бўла олади. Масалан: *Бу тетик чол колхозда зўр узумчи ҳисобланади.* («С. Узб.»)

Составли от кесимнинг биринчи элементи — от қисми отдан бўлганда, у ўз хусусиятларига кўра баъзи грамматик ҳодисаларни туғдиради. Бу хусусиятлардан бири ўша отнинг аниқловчи қабул қилишидир. Бу от ўзидан кейинги феъл билан бир бутунлиқ ташкил этишига қарамай, махсус (бутун составга эмас, балки шу отнинг ўзига қарашли) аниқловчи олиши мумкин (бу элемент — аниқловчи, составли кесимнинг ичидаги от — аниқланмиш). Масалан: 1. *Бўлдилар Москва бориб, ҳурматли меҳмон пахтадан.* (Ф.) Бунда: *меҳмон бўлдилар* — составли кесим, *ҳурматли меҳмон* — аниқловчи + аниқланмиш, биргаликда: *ҳурматли меҳмон бўлдилар*. 2. *Сиз ахтарган табиб менинг ўзим бўламан.* (Ф.)

Бу ҳодиса составли от кесимнинг ичидаги элементларда бирикишнинг жуда ҳам кучли эмаслигини кўрсатади (состав-

ли феъл кесимларда бундай бирикиш жуда кучлидир). Бундай ўринларда от айрим аниқловчи олганда, «от + феъл» типидagi қўшма феълнинг элементлари орасида алоқа кучсизлана боради, чунки от бу составдан узоқлаша бошлайди. Бу кучсизланиш натижасида феъл ўз асл лексик маъносига қайтса, мустақил феълга айланса, составли кесим йўқолиб, икки айрим бўлак туғилади. Шунингдек, буларда бир бутунликка интилиш кучайиб, шу билан айрим ўзгаришлар туғилиб, бутун состав синтактик жиҳатдан ажралмас ҳолга келиши мумкин. Чоғиштиринг: *Уни қутурган ит қонди... У ёмон жинни бўлди... Не азобда ўлди* (А. Қ.): *ёмон жинни бўлди* (жинни бўлди —составли кесим).

104-§. Составли кесим ичидаги элементларнинг одатда қўлланадиган маълум тартиби бор. Бу тартибнинг кўринишлари:

1. Составли феъл кесимларда:

а) асосий маънони сақлаган феъл аввал, унга қўшимча маъно берувчи феъл кейин келади;

б) шахс-сон, замон кўрсаткичлари иккинчи элементга қўшилади (*Ўқиб чиқдинг*), баъзан биринчи элемент сон — биргалик кўрсаткичини олиши мумкин. Бундай қўллаш маънони кучайтириш ва таъкидлаш учун хизмат қилади;

в) бўлишсизлик белгиси кўпинча иккинчи элементда бўлади (*Ўқиб чиқмади*), баъзан биринчи элементга қўшилади (*айтмай юрди*). Бу икки кўриниш маънонинг оттенкаси жиҳатидан бир оз фарқ қилади. Бўлишсизлик белгиси ҳар икки элементга қўшилганда, тасдиқ, бундаги қатъийлик англашилади;

г) сўроқ белгиси одатда кейинги элементга (тусловчи аффикслардан кейин) қўшилади.

2. Составли от кесимларда:

а) от қисми аввал келади;

б) ҳар икки қисм кетма-кет келади, орага сўз кирмайди (контакт ҳолат).

Шеърый асарларда поэтик талабларга мувофиқ юқоридаги ҳолатларнинг ўзгарган шакллари ҳам учрайди:

а) составли кесимнинг от қисми кейинги ўринга тушиб қолади. Масалан: *Ҳаммалари Зайнабни қилар бўлдилар орзу* (Ҳ. О.);

б) от ва феъл қисмлари бир-биридан ажралган ҳолда бўлиши ҳам мумкин (орага сўз киради — дистант ҳолат). Бундай вақтларда от қисми кейинги ўринда келади. Масалан: *Бўлдилар Москва бориб, ҳурматли меҳмон пахтадан* (Ф.): *...Москвага бориб, ҳурматли меҳмон бўлдилар*.

105-§. Кесимнинг қўлланишида шундай хусусиятлар бор:

а) икки ё ундан ортиқ гапга бир кесим келтирилиб, у бир неча кесимнинг вазифасини бажаради (ялпи кесим). Бу ҳолат

кўпинча шеъриятда, мақолларда ихчамлик учун қўлланади. Мисоллар: *Кўр тугганини қўймас, кар — эшитганини. (Мақол.) Курмаги кўп, гурунчидан — тоши (М.);*

б) ифодада зарур бўлмаган ўринларда (масалан, борлик — мавжудлик билдиришда) кесим қўлланмайди ҳам. Бундай вақтда кесимсиз ҳолда ҳам мазмун, ҳам грамматик-интонацион жиҳатдан тугаллик англашилиб туради. Кесимнинг қўлланмаслиги мавжудлик, бирор ҳолатда бўлишни англатишда, тўлиқсиз гапларда, мақолларда ва шу каби ўринларда учрайди. Мисоллар: 1. *Гаффор уйда.* 2. *Бу аламларга чидолмай, кўзда ёшим шаш қатор. (М.)* 3. *Ақл ёшда эмас, бошда. (Мақол.) Яхшидан от, ёмондан дод. (Мақол.) Ҳамма пахта теришга! («С. Узб.») Таом туз билан, туз ўлчов билан (Мақол.);*

в) ундов сўз ҳам феълдан иборат бўлган составли кесимларда (*дукур-дукур қилди, шап этди, шарақ этиб кетди* каби) баъзан (асосан шеърларда) унинг феъл қисми қўлланмайди ҳам. Бу ҳодиса ундов сўзнинг хусусияти билан изоҳланади. Бундай ҳолларда кесим ундов (кенг маънода) билан ифодаланади. Кесим ундов орқали ифодаланганда, шу товуш билан характерланадиган ҳаракат, шу билан боғлиқ бўлган ҳаракат-ҳолат, эмоционаллик ифодаланади. Масалан: *Бозорда бир кун бир бой кўтартирди беш пуд юк. Оёқларим титрарди, зарбидан юрак дук-дук. («Бобомнинг ҳикояси» шеъридан.)* Чоғиштиринг: *Уригингиз мева қиладими?* гапни жонли тилда *Уригингиз қиладими?* формасида ҳам қўлланади. Бу икки мисолда *қил* феълнинг лексик-семантик ва грамматик хусусиятлари бир хил эмас.

Кесимнинг «қўлланмаслиги» асосан қуйидаги ўринлардадир: 1. Борлик — мавжудлик маъносини ифодалашда (*бор, туради, бўлади* каби сўзлар қўлланмаган бўлади): *Китоб шкафда. Мен бойнинг қўйини боқардим. Қўйлар сувдан ўтмоқда. Мен юрагимни ҳовучлаб тураман: қўй оқиб кетса, ё бирор шикаст етса, бунинг ҳам тўлови менинг гарданимга. («Менинг революциядан аввалги кунларим» очеркидан.)* 2. Сўроқ гапнинг айрим типларида: *Тожихон! Қаёққа? Пахта теришгачми? (У.)* 3. Айрим тўлиқсиз гапларда (одатда диалогларда учрайди): — *Театрга қачон борасан? — Бугун.* 4. Эмоционаликка эга бўлган *Олға!* типдаги ундов гапларда. 5. Атов гапларнинг айрим кўринишларида: *Июль ойи. Студентлар дам олишга кетаётирлар.* Гапнинг бундай типлари ҳам одатдаги нормал гаплардир. Булар кесими-«тушиб қолган» гаплар эмас. (Масалан, *Ақл бошда* типдаги гапларда: *ақл* — эга, *бошда* — кесим.)

Мазмунни кучли ифода қилиш учун, кесим маъно жиҳатидан биринчи ўринда бўлган вақтда, уни такрорлаш — контекстдан турли воситалар орқали англашилиб туришига қарамай такрор-

лаш ҳодисаси ҳам учрайди (умум — ялпи кесим билан ифодалаш мумкин бўлган ўринларда ҳам). Масалан: *Айтган ҳам у, борган ҳам у.*

Такрорланиб келиш жиҳатидан феъл кесимнинг характерли хусусиятлари бор: бунда такрор ҳаракатнинг такрори (многоекратность); узоқ давом этиши (длительность) маъноларини, модаллик, экспрессивлик, кучайтириш оттенкаларини беради. Мисоллар: 1. *Сўради, сўради, ахир, топди.* («Халқ эртақлари» дан: *сўради, сўради—кўп марта сўради.*) 2. *У кулди, кулди, кўзларидан ёш чиқиб кетди.* («Л. у.»: *кулди, кулди—кўп марта, узоқ кулди.*) 3. *Югурди, югурди (кўп югурди).* 4. — *Гапир, гапир! Тезроқ гапир!* (Маънони кучайтириш, эмоционаллик.) 5.— *Бачканалигинг қолмади, қолмади-да (С.): қолмади, қолмади—ҳеч қолмади.* Чоғиштиринг: *Айтинг, айтинг, бугун ёмғир ёғиб қолмасин* ва бошқалар. Кучайтириш, эмоционаллик учун составли кесимнинг бир элементини такрорлаш ҳодисаси ҳам учраб қолади: *Бунни эшитиб, онаси ёниб кетгандир, ёниб.* (В. Маҳкамов.)

* * *

106-§. Эга ва кесимни тайинлашдаги, уларнинг ўзаро муносабатларини белгилашдаги айрим ҳолатларни кўриб ўтамиз.

1. Сифатдошдан кейин *йўқ* сўзи келиб, бу сўз *эмас* маъносида қўлланганда, сифатдош билан иккиси бир кесим саналади; у сўз асл *йўқ* (нет) маъносида қўлланганда, *йўқ* сўзининг бир ўзи кесим бўлади (сифатдош эга бўлади). Масалан: *У айтган йўқ.* Ундаги сифатдош эгалик аффикси билан қўлланганда ҳам, *йўқ* билан бирликда бир кесим саналаверади. Биринчи сўз қаратқич формасида қўлланган ҳолларда сифатдош — эга, *йўқ* сўзи кесим бўлади. (*У айтгани йўқ—Унинг айтгани йўқ.*) Бу икки конструкция ҳозирги тилда грамматик, интонацион жиҳатдан ҳам, маъно жиҳатидан ҳам фарқлидир.

2. Шеърый асарларда, баъзан прозаик асарларда ҳам, эга ва кесимни тайинлаш, умумий хусусиятга қараш билан бирга, интонациянинг кучи билан ҳам белгиланади:

1. *Исмим эди Тошҳаммол* (2 + 5 формасидаги вазн).— *Исмим эди Тошҳаммол* (4 + 3 формасидаги вазн).

2. *Ким айтган?* (*Қайси одам айтган?*)— *Ким айтган?* (*Айтган одам ким?* Бундаги *ким* чўзиброқ айтилади.)

Яна бир мисол: 1. *Сўзлаган бу опаси эмас, катта опаси.*— 2. *Бу опаси эмас, холаси.* — 3. *Бу — опаси эмас, холаси.*

3. Боғлама ифодаланмай, эга-кесим тенглик маъносини билдирганда ва шу каби ўринларда уларнинг синтактик ҳолати тартиб орқали белгиланади (интонация, пауза одатдагидек бўлганда): 1. *Етти кун — бир ҳафта.* — *Бир ҳафта — етти*

кун. 2. *Ким айтган?*— *Айтган ким?* Боғлама, предикативлик аффикси қўлланганда, бу ҳолат, табиий, ўз кучини йўқотади (кесим паузадан ташқари ҳам махсус шаклланган). Масалан: *Мендирман марди майдонинг.* (Ф.)— *Мен марди майдонингдирман.*

Эганинг гап охирига кўчирилиб, кесим вазифасига ўтиши унинг аҳамият жиҳатидан биринчи ўринга чиққан — аниқланиши лозим бўлган предметни билдириши сабаблидир. (Бу нарса тартиб ўзгаришсиз, логик урғу ёрдами билан ҳам берилади.)

4. «*Айтгани айтган*» типдаги конструкциялар баъзан бир составли кесим саналиб, ўрни билан эга-кесим ҳам бўла олади. Бу ҳодиса грамматик ҳолатдан, интонациядан — паузадан, мазмундан билинади: ўша феъл билан ифодаланган ишни бажаришда ортиқлик, кўп такрор маъноси англатилганда, бу конструкция составли кесим саналади. Бундай вақтда иккиси бир бош урғу билан айтилади, орада пауза бўлмайди. «*Айтган сўзи қатъий, рад этиб бўлмайди*» деган мазмун ифодаланганда, *айтгани* — эга, *айтган* = кесим саналади (орада қисқа пауза бор). Биринчи ҳолда қаратқич вазифасида келиши мумкин бўлган сўз бу формага кирмайди ва бу вазифани бажармайди ҳам (эга бўлади); иккинчи ҳолда у қаратқич формасида бўлиб, шу вазифада келади. (У қаратқичнинг қандай сўз бўлиши, формаси, шахси, сони биринчи сўздаги эгалик аффиксига қараб бўлади. Бу — иккинчи ҳолда кўпинча қаратқич қўлланмайди.) Масалан: *У айтгани — айтган* (доим айтади). *Унинг айтгани — айтган* (айтгани қатъий).

5. Атоқли от билан турдош от предикативлик муносабатига киришганда, турдош отнинг кесим бўлишини кўриб ўтдик. (Кесим умумга киритувчи элементдир.) Баъзан бунинг акси ҳам учраб қолади. Бундай вақтларда эга билан ифодаланган тасаввур ҳажм жиҳатидан кесим билан ифодаланган тасаввурга бараварлашиб олиши шарт, чунки эга одатда кесимга нисбатан тушунчанинг ҳажми жиҳатидан кенг бўлмайди (ё тор бўлади, ё тенг бўлади). Бундай ўринларда уларни тенглаштириш турли йўллар билан бўлади: а) эга якка шахсни кўрсатувчи олмошлардан бўлади. Масалан: *У — Тошўлат*, б) эганинг маъноси аниқловчи орқали торайтирилади. Масалан: 1. *Шаҳарларнинг шаҳри — Москва*. 2. *Бу шаҳар — Москва*, в) иккинчи пунктдаги маъно сўз такрори билан ифодаланadi. Масалан: *Шаҳар-шаҳар — Москва*, г) иккинчи пунктдаги маъно махсус интонация ёрдами билан берилади. Масалан: *Шаҳар — Москва*.

6. Баъзан эганинг ҳам, кесимнинг ҳам худди бир — бир турдаги, бир формадаги сўздан бўлиши мумкин (бу ҳақда юқорида ҳам йўл-йўлакай гапирилган эди). Масалан: *Темир — темир*,

пўлат — *пўлат*. Бундай конструкцияда иккинчи элемент белги маъносига кўчиб, чоғиштириш (чоғиштирилган иккинчи предметнинг доим ифодаланиши шарт эмас), белги тасаввурининг таъкиди маъноси ифодаланади.

* * *

107-§. Боғлама. Кесимнинг боғламали ва боғламасиз қўлланиш ҳолларини, унинг эга билан боғланишида ёрдамчи элементнинг қўлланиш ўринларини кўриб ўтдик. (Масалан: *Карим ёш*. — *Карим ёш эди*.) Бундай элементнинг қўлланмаслик ҳоллари чегаралидир. Эга ва кесимни бириктиришда хизмат қилувчи бундай элементлар боғлама—связка дейилади. Булар асл мустақил маъносини йўқотиб, ёрдамчи сўз вазифасига кўчган сўзлардир. Буларнинг вазифаси предикативликни кўрсатиш, кесимни шакллантириш, феъл бўлмаган сўзлар билан қўшилиб, модаллик, замон, майл, шахс-сон маъноларини ифодалашдан иборатдир: феъл бўлмаган сўзлар билан ифодаланган кесимлар бундай маъноларни билдирадиган кўрсаткичларга бевосита эга бўлмайди.

108-§. Эга-кесим муносабатида, кесимнинг шаклланишида хизмат қиладиган бундай сўзлар — боғламалар *бўл*, *қил*, *эди*, *экан*, *эмши* каби ёрдамчилардир. (Булар ўрни билан ҳар хил шаклга киради—тусланади.) Чоғиштиринг: *Одам меҳнат билан одам саналади (ҳисобланади)*. — *Одам меҳнат билан одамдир*. — *Одам—меҳнат билан одам*. Шунингдек, предикативлик аффикслари ҳам боғлама вазифасида келади, улар ҳам модаллик, замон, шахс-сон муносабатларини ифодалаш ролини бажаради.

Бўл сўзи боғлама вазифасида келганидек, баъзан ўзининг асл мустақиллик ҳолатида — *бўлмоқ*, *мавжуд бўлмоқ*, *юзага келмоқ*, *воқе бўлмоқ* маъносида ҳам қўлланиб, айрим кесим вазифасида бўла олади. (Биринчи ҳолда у составли кесимнинг ичига киради, иккинчи ҳолда ўзи мустақил кесим саналади.) Бу ҳолатлар умумий мазмундан англашилиш билан бирга, грамматик воситалар орқали ҳам билинади. (составли кесимнинг ичида бўлганда, бутун комплекснинг бир бош урғу билан айтилиши, иккинчи ҳолатда эга ва кесим составини кўрсатиб турувчи пауза ёрдами билан ажралиб туриши ва бошқалар). Мисоллар: 1. *У отпускаи олдидан жуда кўп мажлислар билан банд бўлди, оғзидан чиққан сўз мажлис бўлди*. («Муш») — *Кеча клубда мажлис бўлди*. 2. *Совет ватанида қизлар эркин, энди уларнинг кўз ёшлари ёмғир бўлмайди*. — *Бугун ёмғир бўлмайди*. 3. *У жавоб берди: „Каримов мен бўламан“*. — *Бугун мажлисда қизлардан ким бўлади?* — *Салима бўлади*.

Салма кеча мажлисда бўлди. 4. Бугунги мажлисда раис бўлади.— Эндиги мажлисда раисликка Турсун акани сайлаймиз, у раис бўлади.— Менга мана шу битта анор бўлади (етади), бошқа емайман. (Жонли сўзлашувда.) 5. Кечаги мажлисда ким бўлди?— Имо билан қошин қоққан ким бўлди? (Ф.)

Бўл ёрдамчиси бирор ҳолатда бўлмоқ, бирор ҳолатга ўтмоқ, шунга эришмоқ каби маъноларни ифодалайди. Масалан: *Опам мастер бўлди. Мен аълочи бўлдим.* У отлар билан (кенг маънода), шунингдек, сифатдошлар билан бирикиб келади. Мисоллар: *У институтни битириб, ўқитувчи бўлади. Қарим касал бўлиб қолди, доктор уни тузатди. План юз бўлди. У бормоқчи бўлди, борадиган бўлди (у борар бўлди). У бир оз югурган бўлди.* (Буларнинг маъноси ҳақида морфология қисмининг феъл баҳсига қаранг.)

Юқоридаги **бўл** феълнинг яна баъзи томонлари бор: 1. У ҳозирги замон маъноси учун ҳам, келаси замон маъноси учун ҳам қўлланади. Буни одатда контекстда аниқлаймиз. Масалан: *Мен инженер бўламан.* (1. Мен энди инженер бўламан. 2. Инженерман.) *Мен отанг бўламан.* Ҳозирги замон (умумзамон ҳам шунинг ичида) маъноси ифодаланганда, унинг функцияси **-дир** элементига тўғри келади. (*Отанг бўламан.— Отанг-дирман.— Отангман.* Булар орасида нозик фарқ, оттенка бор.) Ҳозирги замон маъноси ифодаланганда, кўпинча боғлама қўлланмайди. Юқоридаги **-дир** элементи қўлланса, у кўпинча, айниқса жонли тилда, гумон, тахмин маъносини беради. Демак, юқоридагилардан энг кўп қўлланадиган форма **бўл** боғламаси ва **-дир** элементи қўлланмайдиган ҳолатдир. 2. *Айтган бўлди* типидagi қўлланишларда (**-ган** аффикси орқали ясалган сифатдош **+ бўлди**) айрим маъно оттенкаси бор: ишни эътиборсизлик билан, шунчаки, «номигагина» бажариш (бажармагандек бўлиш). Масалан: *Хўжайин такаббурлик билан ўтирди, нондан тотинган бўлди.* («Халқ эртаклари»дан.) 3. Бў конструкциянинг семантик хусусияти шу кўрсатилган маъно билан чегараланмайди. Уша составдаги элементлар ҳар хил формаларда қўлланиб, бу формалар грамматик, семантик хусусиятлар билан мослашган бўлади. *Мен борганим бўлсин (албатта бораман).* Чоғиштиринг: *Туганмас хазинангни тинмай қазганим бўлсин; шеър ёзганим бўлсин.* (Ғ. Ғ.) Феъллардаги инкор белгисининг (**-ма** аффиксининг) тахмин билдиришида (составли от кесимларда) одатда **бўл** феълнинг ҳам роли бор: бу маъно ифодаланганда, ўша аффикс **бўл** сўзига (баъзан **чиқ** феълига) қўшилади. Масалан: *Бу бола учувчи бўлмасин (...бўлса керак). Гапинг ёлғон бўлмасин— ... ёлғон чиқмасин (ёлғон бўлиб чиқмасин). Сени алдаган бўлмасин!* 4. Кечаси

ишлаб ўтирган эдим, бирдан ер қимирласа бўладими? типигаги гаплар орқали модаллик, ҳаракатнинг тўсатдан, исталмаган ҳолда бўлганлигини, эмоционаллиқни билдиришда **бўл** феълнинг (шарт формаси + **бўл** феъли: сўроқ белгиси ҳам қўлланади) ҳам роли бор. Мисолларни чоғиштиринг: *Бир маҳмадона мени уриб қолса бўладими? («Муш.») Олдимдан қоплон чиқиб қолса бўладими?* Бу ўринда **бўл** феълни **бор** сўзи билан алмаштириш юқоридаги семантик, грамматик хусусиятлар, оттенкалар жиҳатидан умуман бошқалик туғдирмаса ҳам, лекин замон маъноси ўзгаради (ўтган замон — келаси замон): *Агар унинг қўли сал баланд келса борми, билмадим, нималар бўлар эди. (А. Қ.) Жала қуйса борми, дарёнинг суви кўприқни олиб кетади.* 5. Тўлиқсиз феълнинг **эса** формаси асосан фақат ёзув тилида учрайди. Жонли тилда, кўпинча ёзув тилида ҳам, бу вазифада **бўл** феъли қўлланади. Масалан: *Биз бордик, сен бўлсанг бормадинг. Ахтарганинг шу расм бўлса, ма, ола қол. («Болалар» ҳикоясидан.)*

Бўл ёрдамчиси орқали тузилган феъл (у составли кесим функциясида келади) ўтимсиз бўлади. Масалан: *Бола ёшлигидан ғайрат қилди, ўқиди, натижада, одам бўлди.*

109-§. Боғлама маъносида, шу вазифада тўлиқсиз феъл ҳам қўлланади.

Эди (архаик формаси: **эрди**) ёрдамчиси ўтган замон, ўрни билан, узоқ ўтган замонни ифодалаб, эслатиш, ҳикоя маъноларини англатишга хизмат қилади. (*У ёш эди. Мен гапирган эдим.*) Шарт феъли билан қўшилганда, тилак оттенкаси билан боғланади. Лекин унинг ўзи тилак маъносига эга эмас: тилақни шарт формаси англатади. (*Шу китобни менга берса эди.*) Баъзан феълнинг сифатдош, равишдош формалари билан ҳам бирикади. Масалан: *Мен келаётган эдим.— ...келаётиб эдим.*

Экан (**эркан**) ёрдамчиси бирор ҳаракат, ҳолат, хусусият, белгининг сўзловчига аввалдан маълум бўлмай, кейингина маълум бўлганлиги, баъзан кутилмаганда шундай чиқиб қолганлиги каби маъноларни ифодалашга хизмат қилади. (*Бу машина экан. Сен билмаган экансан.*) Шарт феъли билан қўшилганда, унинг хусусияти яна бошқача бўлади. (*У борса экан.*) Бу ёрдамчи, ўрни билан, булардан бошқа хусусиятларга эга бўлади.

Эмиш (**эрмиш**) ёрдамчиси эшитилганлик, гумон, рад этиш каби маъноларни ифодалашда қўлланади. (*У айтган эмиш.*)

Мустақил сўздан аффикс ҳолига келган урғусиз **-дир** элементи предикативликни кўрсатишда хизмат қилади, конструкциянинг гап бўлганлигини яна ҳам ойдинлаштиради, таъкидлайди. (Бундан бошқача функцияда қўлланадиган урғусиз

-*дир* элементи ҳам бор. Буларни бир-бирига тенглаштириб бўлмайди): *Бу — бола.*— *Бу боладир.* Бу элемент қўлланмаганда, предикатив шаклланиш пауза билан бўлиб, у вақтда муносабат тартиб билан белгиланиб, тартиб ўзгариши бўлакларнинг грамматик ҳолатларини ўзгартира олади (*-дир* элементи бўлганда эса тартиб уларнинг грамматик ҳолатларига таъсир эта олмайди). Масалан: *У сўзлаган.*— *Сўзлаган — у.*— *Сўзлагандир у.*

110-§. Юқоридаги *-дир* элементи аслида *турур* (ҳозирги тилда бу форма ишлатилмайди) феълининг қисқаришидан туғилган. Бу феъл мустақил маънода қўлланганда, боғлама саналмайди. Бундай ўринларда «турмоқ, бирор ҳолатда бўлмоқ» маъносини англатади. Боғловчи вазифасидаги бу элемент жонли тилда яна ҳам қисқариб, *-ди* формасига келиб қолган.

Бу ёрдамчи боғлама сифатида китоб тилида қўлланади. Жонли тилда бу вазифаини интонация бажаради, у элемент эса гумон маъноси учун ишлатилади: *Бу романдир.* *У боргандир* каби. Жонли сўзлашувда бу элемент одатда *-дур* формасида ишлатилиб [аслига чоғиштиринг: *турар (дурур) — ту:р — тур (дур) — тир (дир) — ти (ди)*], боғлама вазифасида эмас, балки модаллик билдирадиган элемент бўлиб қўлланади. Масалан: *У келгандуров: у келган (аниқ).*— *У келгандур* (тахмин).— *У келгандуров (-ов* элементи ҳам тахмин билдиради — кучлироқ тахмин: *У келганов.*— *Келган бўлса керак. У бинокоров.*— *Бинокор бўлса керак).* Бу *-дур* ва *-ов* элементлари ўзаро нозик фарққа ҳам эга. Бу фарқни бошқа элементлар билан бирга қўлланишда ҳам аниқ кўрамыз: бирга қўлланадиган элементлар ички томондан ҳам, маъно жиҳатидан ҳам ўзаро мослашиб юради. Чоғиштиринг: *балки* сўзи тахмин маъноси билан боғланганда, *-дур* элементига мос тушади: тахминнинг икки марта ифодаланиб, кучайиши (*У, балки, келгандур. Эҳтимол* сўзи ҳам шундай. *У, эҳтимол, келгандир).* Лекин бу сўз (*балки* ёки *эҳтимол*) *-ов* қўлланган конструкцияга қўшилиб келмайди (ички томони мос келмайди): *-ов* нинг маъноси бўлишлиликка — аниқликка мойил бўлган тахмин (шу томони кучли): *у келгандур (балки).*—...*келганов (келган бўлса керак).* Чоғиштиринг: *У, балки, борар (-ар* формаси ҳам, ўрни билан, гумон билдиради, «балки»га мос келади).— *У бораров* («балки»ни қўллаб бўлмайди: *-ов* қўшилиб, тахминнинг бўлишини кучайтириб юборди). Кўринадики, *дур + -ов* формаси тахминни бўлишли томонга мойил қилади (*-дур:* тахмин, *-ов:* бўлишлиликка мойиллик, шунинг кучайиши), лекин *дур + -ов* формаси билан ифодаланган мойиллик (бўлишли — аниқ томонга мойиллик) *-ов* формаси билан ифодаланган мойилликка қараганда кучсизроқ бўлади, бу кучсизлик *-дур* элементининг

қўшилиши билан келиб чиқади. Эски ўзбек тилида бу элементнинг ўрнида боғлама вазифасида *эрур* (бўлишсиз формаси: *эрмас*) ёрдамчиси ҳам ишлатилади. Масалан, ...*Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.* (М.) Юқоридаги *-дир* элементи *турур* феълдан туғилган бўлганлигидан, эски ўзбек тилида у айрим, мавжудлик маъносида ҳам ишлатилган.

Тўлиқсиз феълнинг баъзи формалари соф феъл каби тусланади: тусловчиларнинг қисқа формаларини олади (...*эди + м*, ...*эди + нг* каби), баъзилари от туркумидаги сўзлар каби тусланади: тўла формаларни олади: ... *экан + ман*, ... *экан + сан* каби (тўлиқсиз феъл ҳақида морфологиянинг феъл баҳсига қаранг).

111-§. Боғлама кўпинча *бўл* феълдан бўлса ҳам, лекин бу маънода бошқа феъллар ҳам қўллана олади (*келмоқ, санамоқ, ҳисобламоқ, атамоқ* каби феъллар). Мисоллар: 1. *У келди* (мустақил феъл).— *Этиқ оғимга тўғри келди* (боғлама). 2. *Анча китоб келтирди. Улар ҳали саналади* (мустақил).— *Карим актив студент саналади* (боғлама) ва шу кабилар. Кўринадики, бу вазифада келадиган феъллар маъно жиҳатидан кучсизланган бўлади.

112-§. Боғлама эга билан мослашиб, шунга мувофиқ келадиган шакллар олади. Демак, у кесимни шакллантиради.

Боғламанинг вазифасини предикативлик аффиксларининг ҳам бажаришини кўриб ўтдик. Баъзан бундай аффиксларнинг қўлланмаслиги ҳам учраб қолади. (*Биз совет учувчиларимиз.— Биз совет учувчилари.*) Ҳозирги адабий тилда бундай кесимлар кўпинча предикативлик аффикси олган, мослашув формасига эга бўлган ҳолда қўлланади. (*Биз ёш альпинистларимиз.*)

Предикативлик аффиксларининг ифодаланмаслиги (бунда, албатта, эга ифодаланган бўлади) олмош кесимларда бошқа кесимларга нисбатан кўпроқ учрайди. (1. *Сен кимсан?— Сен ким?* 2. *Менинг яқин кишим сенсан—...кишим—сен.*) Бу ҳодисанинг бир сабаби кесимларнинг ўзидан шахс-сон маъноларининг англашилиб туриши ва фонетик жиҳатдан бир хиллик туғилиб қолишидир. Предикативлик аффикси сақланганда, шахс-сон маъноси таъкид билан ифодаланади.

113-§. Кесимнинг эга билан мослашуви. Бу мослик кесимнинг эгага мувофиқлашиб, шунга мос форма олишидир. Бу форма кесимнинг грамматик ҳолатини билдирувчи кўрсаткичдир. Демак, кесимнинг эга билан мослашуви одатда кесимдаги шахс-сон аффикслари орқали ифодаланади. Бу аффикслар кесим билан эганинг алоқасини кўрсатади. Эга кесимнинг алоқаси асосан мослашув йўли билан бўлади. Лекин бу алоқа мен *бордим, сен бординг* каби формаларда — кесимда мослик-

ни кўрсатувчи аффикслар қўлланган ҳолатда бўлгани каби, *Қор оқ, У қувноқ* каби кўринишларда ҳам бўлади.

Ўзбек тилида эга ва кесимнинг мослашуви шахс ва сон жиҳатларидан бўлади. (Род кўрсаткичли сўзларнинг боғланишида жинс-род мослиги ҳам учрайди. Масалан: *Бу гражданин — студент. Анави гражданин — студентка.*)

Предикатив конструкция элементларининг кесимдаги махсус аффикс орқали шахс-сон мослигини билдириши бу ҳодисанинг логик томони билан ҳам боғлиқ. Лекин бу грамматик ва логик ҳодисалар бир-бирига тенг эмас. Буларнинг муносабатида шундай ҳолатларни кўрамиз, элементлар: 1. Грамматик томондан ҳам, логик томондан ҳам бир-бирига мос бўлади: *Болалар югурдилар.* (Эга ҳам, кесим ҳам кўплик маъносини англатади ва кўпликнинг морфологик кўрсаткичига эга.) 2. Грамматик томондан мос бўлса ҳам, логик томондан бошқача бўлади: *Халқ ишлади.* (Ҳар икки элемент ҳам бирлик формасида, лекин эга кўплик-жамлик маъносида, кесим, якка ҳолда, бу маънони англатмайди: унинг кўплик-жамлик маъноси эганинг маъноси орқали англашилади.) 3. Логик томондан мос бўлса ҳам, грамматик томони бошқача бўлади: *Халойиқ тўпланишди... Бу ажиб учрашувдан барча хурсанд бўлдилар* (Ҳ. О.): эга жамлик-кўплик маъносида, лекин бирлик формасида, кесим эса—кўплик формасида. Демак, эга ва кесимнинг мослигини грамматик маънода тушунамиз. Чоғиштиринг. *Опам келдилар* (бирлик + кўплик).— *Опамлар келдилар* (кўплик + кўплик).— *Дарахтлар кўкарди* (кўплик + бирлик).

114-§. Эга ва кесимнинг мослиги шундай кўринишларга эга.

1. Эга ва кесимнинг шахс жиҳатидан мос бўлиши албатта шарт. Шу билан бирга, у шахсларнинг сони ҳам мослашган бўлади. Сон жиҳатдан бўлган мосликда учинчи шахсгина баъзи айримликларга эга бўла олади. Масалан: *Сен айтдинг* (иккинчи шахс, бирлик+иккинчи шахс, бирлик). *Биз эшитдик* (биринчи шахс, кўплик + биринчи шахс, кўплик). *У айтди* (учинчи шахс, бирлик + учинчи шахс, бирлик).

2. Кесим учинчи шахсни ифодаловчи феъдан бўлганда, эга кўплик бўлса ҳам, кесим баъзан бирлик формасида кела олади. Бундай вақтда кесимнинг кўплик маъносида эканлиги эга орқали билиниб туради. Бундай ўринларда кесимнинг бирлик ё кўплик ҳолда қўлланиши тамоман фарқсиз эмас. Бирликда ёки кўпликда бўлиш ҳоллари асосан қуйидагича:

а) эга жонли предметларни англатувчи сўз бўлиб, кўплик формасида келганда, кесим кўпликда ҳам, бирликда ҳам кела олади. Масалан: 1. *Болалар куйладилар.*— *Болалар куйлади.* 2. *Қушлар сайрадилар.*— *Қушлар сайради.* Буларнинг ҳам ички айримликлари бор: инсонни англатувчи сўзларда ҳар икки

форма қўлланаверади (кўпинча — биринчиси, кўплик), ҳайвон, парранда, умуман, жониворларни англатувчи сўзларда кўпинча бирлик қўлланади;

б) эга жонсиз (умуман инсон ва ҳайвонлардан бошқа) предметларни англатувчи сўздан бўлганда, кесим кўпинча бирлик формасида қўлланади. Масалан: *Эски деворлар қулади. Утлар кўкарди. Сувлар тошди. Янги фабрикалар қурилди. Каналлар қазилди* ва бошқалар. Кўплик формасидаги эганинг ўзи ҳам доим «бирдан ортиқ предмет» маъносини англата бермайди. Масалан, *Қор ёғди* ва *Қорлар ёғди* гаплари орасидаги фарқ шундан иборат: иккинчисида ҳаракатнинг такрори, предметнинг мўллиги, кучайтириш каби маънолар, экспрессивлик бор.

Биринчи ҳолатдаги икки формада қўллана олиш асосий фикрнинг қайси бўлақда (эгада ё кесимда) бўлиши, қандай ўқилиши жиҳатидан ўз ичида нозик фарққа эгадир.

Юқоридаги ҳолларнинг аралаш қўлланиш ҳодисалари ҳам бор. Адабий асарларда, табиат ҳодисаларини, воқеаларни тасвирлашда, айниқса лирикада, бундан бошқалик ҳоллари — кесимнинг кўпликда қўлланиши кўп учрайди.

Ҳозирги ўзбек тилида, айниқса матбуот тилида, эга ва кесимнинг мослигидан чекиниш — эга кўплик бўлганда ҳам кесимни бирлик формасида қўллаш кам учрайди. Бу мослик жуда кўп ўринларда сақланади. Мисоллар: *Пахта планини бажардик. Ҳозир ер шудгорланмоқда... Колхозимиз аъзолари бу ишда ҳам ғайрат кўрсатаётирлар... Усмонов ва Убайдуллаев йртоқларнинг бригадалари ҳаммадан олдинда бормоқдалар.* («С. Ўзб.») *Совет Иттифоқи Коммунистик партияси Марказий Комитети ва СССР Министрлар Совети жаҳонда биринчи «Ленин» атом музёраини яратишда қатнашган олимларни, конструкторларни, инженерларни, техникларни, ишчиларни, денгиз флоты денгизчиларини ва ҳамма коллективларни самимий табриклайдилар ва уларга улуг Ватанимиз бахт-саодати йўлидаги самарали ишларида янада муваффақиятлар тилайдилар.* («С. Ўзб.»)

Ўзбек тилининг ўсишидаги бу ҳодиса тилнинг ютуғи бўлиб, у тобора кучайиб бормоқда. Мослашишдаги бу ўсиш рус тилининг ўзбек тили тараққиётидаги прогрессив ролини — таъсирини кўрсатадиган фактлардан биридир.

3. Баъзан эга бирлик формасида бўлганда ҳам, кесимнинг кўплик формасида келиши учрайди (феълли гапларда ҳам, отли гапларда ҳам). Бундай бирикиш одатда ҳурмат маъносини (ўрни билан — контекстга, интонацияга қараб, бошқа маъноларни ҳам) ифодалайди. Масалан: *Бувим айтдилар. Бувим соғлар.* Баъзан ҳар икки бўлақ ҳам кўплик формасига кира олади. (Да-

дамлар келдилар.) Бундай қўллаш асосан жонли тилда учрайди.

«Бувимлар келдилар» бирикмасидан икки хил фикр ангишиши мумкин: а) бир бувининг келганлигини ҳурмат билан англатиш, б) иккала бувининг келганлигини билдириш. Бундай ҳолларда унинг қайси маънода эканлиги контекстда конкретлашади: умумий фикр, грамматик ҳолат, у сўзларнинг лексик маъноси (масалан, эга атоқли от бўлса, албатта, бирлик маъноси) ва интонация орқали. Икки маъноликдан қочиш, аниқлик киритиш учун одатда иккинчи фикр бошқачароқ форма билан ҳам берилади: *Бувимлар келдилар.— Бувимлар келишди.* Диалектал: *Бувимгилар келишди.* (Бу формалар ўрни билан «бувим ва унинг яқин одамлари» маъносини ҳам ифодалайди.)

Мени бу амакимлар чақирган эканлар мисолидаги каби ўринларда кўпликнинг ҳурмат ё кесатиш, мазах учун ишлатилганлиги умумий мазмундан, контекстдан билинади. *Эшон чақирган эканлар* каби конструкциялар эски замон тилида кўпинча ҳурмат учун, лаганбардорлик учун ишлатилган бўлса, ҳозирги тилда кулги, мазах учун қўлланади ё ўша формани қўллаётган одамнинг эски форма билан гапирганлигини кўрсатади. Мисоллар: *Домла поччам докторга келдилар.* («*Муш.*») *Директоримиз бебаҳо одамлар.* («*Муш.*») Бундай ҳолларда эга ўз олмоши билан ифодаланган бўлса, бу олмош *ўзлари* формасида келади ва кесим кўпликда бўлади. Мисоллар:— *Ия, ана бошлиқнинг ўзлари келиб қолдилар.* («*Муш.*») Эски замон тилида бу форма (учинчи шахснинг кўплиги) иккинчи шахс учун ҳам қўлланади (ҳозирги тилда — кулги, мазах учун):— *Ўзлари ким бўладилар, афанди?* («*Муш.*» — *Ўзинг ким бўласан?* маъносида.)

4. Кесим сифат, сон каби сўзлар билан ифода этилганда, эга кўплик бўлганда ҳам, кесим бирлик формасида қўлланади (учинчи шахсда). Масалан: *Байроқлар қизил.* *Йиғилган одамлар мингта.*

5. Эга формал жиҳатдан кўплик бўлиб, бирлик маъноси учун қўлланганда, кесим ҳам кўпликда қўлланади (лекин бирликни англатади). Масалан: *Бувимлар айтдилар.* *Сиз айтдингиз.* (*Сен айтдинг.*) *Биз шундай дедик.* (*Мен шундай дедим.*) Бундай қўллаш турли стилистик сабаблар билан боғлиқ.

6. Эга миқдор билдирувчи сўз (саноқ сон, миқдор равиши ва бошқалар) билан қўшилган от орқали ифодаланганда, кесим кўпинча бирлик формасида қўлланади, бироқ кўплик формасида ҳам кела олади (ҳар икки ҳолда ҳам мазмуни кўплик бўлади). Мисоллар: *Ўн киши келди.— Ўн киши келишди.* *Ўн*

одам ўзаро сўзлашиб ўтирар эдилар. Бир қанча одам олдинга томон югурдилар (югуришди). Бундай ўринларда (фезллик гапларда) кўплик-биргалик маъноси одатда *-и (-иш)* аффикси билан ифодаланади. Бу *-и (-иш)* аффиксининг қўлланиш-қўлланмаслиги кўпинча эганинг одамларни билдирадиган сўз билан ёки бундан бошқа сўзлар билан ифодаланишига, у одамларнинг уларнинг ишни биргаликда бажарган — бир бутун деб ёки ишни айрим-айрим бажарган бир қанча кишилар деб қаралишига боғлиқ. Мисолларни чоғиштиринг: *Болалар тўпланиб туришибди... Қўшни хотинлар кириб келишди... «Овчилар шу дарёдан булут овлашади, сув ичгани тушганда, отиб олишади», — деди улардан бири. (А. Қ.)*

7. Гапнинг эгаси бирлик формасидаги содда жамловчи отлардан бўлса, кесими одатда бирлик ҳолатида бўлади (грамматик мослик, мазмун ҳар иккисида ҳам бир бутун туюлган кўпликдир). Масалан: *Халойиқ тўпланди. Батальон юрди.* Бу отлар кўплик формасига кирганда, кесим ҳам одатда кўпликка кўчади. Масалан: *Халқлар тинчликни ҳимоя қилаётирлар. Эски ёзув тилида ўша эга (от) бирлик формасида келганда ҳам, кесимни кўплик ҳолатида қўллаш учраб қолади. (Бу мазмунига кўра мослашиш бўлса ҳам, формал жиҳатдан мосликни кўрсата олмайди.)* Бу форма ҳозирги поэзияда ҳам маълум сабаблар натижасида қўлланиб қолади. Мисоллар: *Бу ажиб учрашувдан барча хурсанд бўлдилар. (Ҳ. О.) Қутлаб Зайнаб, Омон тўйини, ҳамма хурсанд келар эдилар. (Ҳ. О.)*

8. Эга жамлик маъноси икки сўзнинг (яқин предметлар номи, қарама-қарши нарсалар номи ва шунинг кабиларнинг), бирикиши билан ифодаланган бир бутундан иборат бўлганда ҳам, бундан аввалги пунктдаги қоида ўз кучини йўқотмайди, бироқ бунда кесимнинг кўплик — биргалик формасида қўлланиш ҳодисаси бир оз кенгайди. Масалан: *Хотин-халаж йиғилди. (Йиғилишди — йиғилдилар.)*

9. Инфинитив билан ифодаланган эга одатда бирлик формасида бўлади (кесим бирлик бўлганда ҳам, кўплик бўлганда ҳам; уларда турдош бўлмаган кўплик одатда уюшиқлик билан ифодаланади); кесим инфинитивдан бўлганда ҳам шундай. Масалан: 1. *Уқимоқ — мақсадим.* — *Уқимоқ, ўрганмоқ — мақсадим.* 2. *Мақсадим — ўқимоқ. Мақсадларим = ўқимоқ, ўрганмоқ, билимли бўлмоқ.*

Турдош бўлган ишнинг такрорини билдирувчи инфинитив билан ифодаланган эга кўплик формасида бўлади. (Бундай қўллаш жуда кам учрайди.) Бу вақт унинг кесим билан мослашуви, умуман, икки ҳолатда ҳам бўла олади (бирлик, кўплик: кўпинча бирлик, баъзан, шеърин асарларда кўплик ҳам).

10. **Бор** ё **йўқ** сўзидан бўлган кесим бирлик формасида қўлланади (эга бирлик бўлса ҳам, кўплик бўлса ҳам). Мисоллар: 1. *Унда қизиқ китоблар бор.* 2. *Уйда укам бор.* 3. *Боғчамизда ҳар хил мевалар бор; ҳамма ёқ топ-тоза, ёввойи ўтлар йўқ.* Бундай кесим кўплик ҳолига кирганда, у ҳурмат маъносини (ўрни билан бошқа маъноларни ҳам) англатади: *Уйда бузим борлар.*

11. *Мен сендек одамни биринчи кўришим* («*Муш.*») типига гапларда ҳозирги тилда иш отига қўшилган эгалик аффиксидан билинади (аслида: *Менинг биринчи кўришим.* Синтактик қайта бўлиниш юз берган. Бу ҳақда қуйироқда гапирилади).

12. Эга учинчи шахснинг бирлигини кўрсатганда, кесим одатда предикативлик аффиксисиз қўллана беради. (*У студент. Бола ўқиган. У борса каби.*) Эга *мен, сен; биз (бизлар), сиз (сизлар)* сўзларидан бўлганда, кесимда мослик кўрсатадиган аффикслар доим бўлади: *Мен бордим.*— *Мен бораман* каби. *Биз, сиз* олмошларининг *-лар* аффиксини олиши одатда кесимнинг формасига таъсир қилмайди: *Биз бордик. Бизлар бордик.* (Лекин айрим диалектларда бундай ўринларда кесим ҳам эганинг формасига ўтади.) От кесимларда предикативлик аффиксининг қўлланмай қолиши айрим стилистик хусусият билан боғлиқ: *Ахир, биз ҳам мансабдор одам.* («*Муш.*») Кесим *мен, сен, биз, сиз* сўзларидан бўлганда, кесимлик аффикси улар билан фонетик жиҳатдан бир хиллик ҳосил қилади (*Теримчи сенсан. Илғорлар бизмиз. Унинг тарбиячиси сизсиз*), бундай ўринларда ҳам предикативлик аффикси кўпинча қўлланмайди ёки орага маълум оттенка билан *бўл* элементи киритилади. (*Илғорлар биз бўламиз.*)

Эга кўплик формасини олган *сен* олмошидан бўлганда, кесим ҳам шу формада қўлланади: *Сенлар айтларинг.* (Бу форма (диалектал) баъзан учрайди. *Сизлар айтинглар.*) *Сенлар ёшсанлар.* Бу конструкция тингловчига нисбатан ўзини юқори тутиш, менсимаслик каби мазмун оттенкаларига эга. *Буни қара-я: Иккита кап-катта бола аразлашиб ўтирибсанлар* («*Мактабда*» очеркидан) типига гапларда эга қўлланмаган *сенлар* олмошидир. (*Сенлар аразлашиб ўтирибсанлар. Иккита кап-катта бола* — изоҳловчи.)

13. Эга кўплик формасида келганда (учинчи шахс), от кесимлар бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўллана олади: *Улар студентлар.*— *Улар студент. Булар ким?* («*Муш.*») — *Булар кимлар белбоғига қистирган бар?* (*Ф. Ф.*) *Қўшниларим ҳам ҳалол одамлар.* («*С. Узб.*») Бундай конструкциялар орасида шундай фарқ ҳам бор: предметни, шахс-сонни кўрсатиш мақсад қилинганда, кўплик формаси қўлланади; шахснинг ҳунар, машғулот каби белгиларини кўрсатиш биринчи ўринга қўйилганда, бирлик фор-

маси ишлатилади: *Бу қизлар — шахматчилар.* (Кимлар?) — *Бу қизлар шахматчи.* (Нима билан шуғулланишади? Кейинги қўлланишда бу от сифатга жуда яқинлашади.), *Чоғиштиринг: Бу чолнинг ўғиллари — кечаги шахматчилар.* (*Кечаги аниқловчисининг қўлланиши билан энди кесим бирликда қўлланмайди.*)

14. Эга вазифасидаги сўзнинг эгалик аффикси олган ё олмаган бўлишининг мослашувга таъсири йўқ: у аффиксининг шахсонни шу сўзнинг (қаралмишнинг) қаратқич билан бўлган мослигини кўрсатади: *Сенинг опанг келди.* (*Сенинг — қаратқич, опанг — қаралмиш; она — эга, келди — кесим.*) Лекин **ўз** олмоши (*ўз портфели, унинг ўз онаси* мисолларидаги каби синтактик конструкциялардан бошқа ҳолларда эгалик аффикси олган ҳолда қўлланади) эга функциясида келганда, кесим билан шу эгалик аффиксига қараб мослашади. Масалан: *Шунча пахтани сенинг бир ўзинг тердингми?* (*Сенинг — қаратқич, ўзинг — қаралмиш ҳам эга, тердингми? — кесим: иккинчи шахснинг бирлиги.*). Демак, эгалик аффикси бундай ўринларда икки хил мосликни кўрсатади: қаратқич билан қаралмишнинг мослигини (*сенинг ўзинг*) ва эга билан кесимнинг мослигини (*ўзинг тердингми?*). *Чоғиштиринг: Сенинг сўзинг ҳаммага ёқди* (учинчи шахснинг бирлиги). — *Меҳнат билан сенинг ўзинг ҳаммага ёқдинг* (иккинчи шахснинг бирлиги). Англашиладики, бу олмош кишилик олмоши билан мослашиб юради, шу мосликни кўрсатувчи эгалик аффикси олган бўлади ва функция жиҳатидан ҳам кишилик олмошларига ўхшаш томонлари бор. (*Менинг ўзим — мен ўзим, сенинг ўзинг — сен ўзинг* каби.) **Ҳамма, барча, қайси** каби айрим олмошлар, соннинг бир қанча хил кўринишлари ҳам шу хусусиятга эга: *Ҳамманглар мажлисга боринглар.* — *Ҳаммангиз мажлисга боринг.* (*Чоғиштиринг: Опангиз мажлисга борсин.*) *Бизнинг ҳар биримиз бу мавсумда ўттиз тоннадан пахта теришимиз керак.* («С. Ўзб.») Демак, юқоридаги ҳодиса ички мосликда ҳам учрайди. ...*икковинг қуда бўлинглар.* (Ф.) *Иккаламиз борамиз. Ўзим борай.* (*Чоғиштиринг: қизим борсин.*) *Биримиз ўнг томонга борайлик, биримиз чап томонга борайлик, биримиз шу ерда қолайлик.* ...*Анави томонга қайсингиз борасиз?* («Халқ эртаклари»дан.) Бундай қўлланишлар тил тарихи билан боғланган лексик-семантик ва грамматик сабабларга эга.

15. *Ун саккиз киши оширилган мажбурият олдик ва буни шараф билан бажардик* («С. Ўзб.») каби конструкцияларда эга ифодаланмаган. (*Биз*) *ўн саккиз киши* бирикмаси эга эмас.

16. *Қувонасан киши* типидagi конструкциялар (уларда шахс маъноси умумлашган) эга-кесим мослигини кўрсатмайди (*ки-*

ши — учинчи шахс, *қувонасан* — иккинчи шахс). Бу кўриниш аслида — контаминация натижасида — *қувонади киши* (мазмун умумлашган: *киши* — ҳамма) ва *қувонасан* (мазмун умумлашгани учун эгаси қўлланмайди) конструкцияларининг қўшилиб кетишидан туғилган.

17. Кесим *уй тўла, осмон билан битта, кети узилмайди* каби ажралмас қўшилмалар билан ифодаланганда, у эга ифодаланганда ҳам, ифодаланмаганда ҳам одатда кесимлилик аффикси олмаган ҳолда қўлланади: *юлдуз — осмон тўла (осмон тўла юлдуз). Одам — уй тўла (уй тўла одам). Сайил жуда қизиди. Одам деганингиз кети узилмайди.*

18. Эга-кесимнинг кўплик формасида бўлиши баъзан қаралмиш кўрсаткичига эга бўлган (унинг сўзи ўз сўзидан бўлади) иккинчи даражали бўлакнинг ҳам кўплик аффикси олишини талаб қилади. Бу бўлак эгадан англашилган шахсларга қарашли бўлган (қарашлилиқ — кенг маънода) предметни англатади (ҳар бир шахсга қарашли бўлган айрим-айрим предметларни ёки кўп шахсга қарашли бўлган бир предметни билдиради). Масалан: *Болалар китобларини келтирдилар. Машғулотдан кейин улар уйларига кетдилар. Улар кечқурун оталарини чақириб келдилар* («отасини» формаси қўлланганда, мазмун бошқа бўлади). *Учқун ва Тўлқин — иккаласи ака-ука. Улар бугун санаторийга оталарини кўргани келдилар.* («Л. у.») Кесим бирлик формасида бўлса, ўша иккинчи даражали бўлак ҳам одатда бирликда қўлланади: *Инструктор — альпинист келмай қолди: болалар маъюс бўлиб, бошларини қуйи солди... Болалар эшикдан кириб келаётган инструкторни кўриш билан бошларини кўтардилар. Ҳамма хурсанд.* («С. Ўзб.») Демак, бундай ўринларда эга, кесим ва иккинчи даражали бўлакларнинг кўплик формасида қўлланиши бир-бири билан боғланган, ўзаро шартланган. Биз бу ўринда «ички мослик»нинг бошқа бир турини кўрамиз. («Ички мослик» ҳақида юқорида гапирилган эди.) Мисолларни чоғиштиринг: *Совет делегацияси аъзолари бугун эрта билан Ватанларига жўнаб кетдилар.* («С. Ўзб.») *Бу фабриканинг қизлари кечқурунлари йўқиб, олий маълумот олмоқчилар. Улар ўз мақсадлари йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдилар.* («С. Ўзб.»)

115-§. Кесим бирор ҳаракат, иш, ҳолатда давом этишни, такрорни, узоқ давом этишни, изчилликни ифодалаш учун, маънони кучайтириш учун, такрорланиб келган сифатдош (ўтган замон сифатдоши: *-ган* аффикси билан ясалган тури) билан ифодаланганда, унинг эга билан мослашуви айрим хусусиятга эга бўлади: иккинчи сифатдош мослашув формасини олмай, бир шаклда бўлади. Биринчи сифатдош эса эганинг қайси шахс эканлигига, сонига қараб, махсус аффикслар олади. Мослашув

шу аффикслар орқали бўлади. Мисоллар: *Бетимдаги чимматни ташлаганим-ташлаган. Мен Советлар даврида яшнаганим-яшнаган. (Ф.) Севган отим ёлларини тараганим-тараган. (Ҳасан Пўлат.)* Мисоллар кўрсатадики, бундай конструкцияларда мослашувни кўрсатувчи формативлар аслида эгалик аффикслари бўлиб, уларнинг бу функцияси синтактик қайта бўлиниш билан боғлиқдир. (Эгалик аффиксларининг бундай вазифада ҳам қўлланиш ҳоллари ҳақида синтактик қайта бўлиниш баҳсида гапирилган эди.) Эга-кесим мослигининг бундай кўринишини ички мослик деб атаймиз. Ички мослик бошқа типдаги конструкцияларда ҳам учрайди. Масалан: *Биз боришимиз керак. Сиз боришингиз мумкин. Улар боришлари (бориши; кўплиги одамлар учун ишлатилади) мумкин.*

116-§. Гапда эга бир неча бўлганда (бир неча шахсни кўрсатувчи бир неча сўздан бўлганда), эга билан кесимнинг мослашуви қуйидагича бўлади (фёлли гапларда):

1) улар шахс жиҳатидан бир хил бўлганда (от + от: учинчи шахс + учинчи шахс), кесим бирликда ҳам, кўпликда ҳам бўла олади. (Эга киши отларидан бўлганда кўпинча кўпликда.) Масалан: *Салима ва Қарима келдилар.— Салима билан Қарима келишди.— Салима ва Қарима келди;*

2) улар шахс жиҳатидан ҳар хил бўлганда:

а) биринчи ва иккинчи шахсни (бирлик, кўплик) кўрсатувчи сўзлардан бўлса, кесим биринчи шахснинг кўплигида бўлади. Масалан: *Мен ва сен келдик. (Сен ва мен келдик.) Биз ва сиз келдик. (Сиз ва биз келдик);*

б) биринчи ва учинчи шахсни кўрсатувчи сўзлардан бўлганда ҳам шундай. Масалан: *Мен ва у келдик. (У ва мен келдик);*

в) иккинчи ва учинчи шахсни кўрсатувчи сўзлардан бўлса, кесим иккинчи шахснинг кўплигида бўлади. Масалан: *Сен ва у келдингиз. (У ва сен келдингиз);*

г) биринчи, иккинчи, учинчи шахсни кўрсатувчи уч хил сўздан бўлса, кесим биринчи шахснинг кўплигида бўлади. Масалан: *Мен, сен ва Вали келдик.*

Юқорида баён қилинган эгалардан кейин умумлаштирувчи сўз келиши ҳам мумкин. (*Мен ва сен — иккимиз келдик.*) Бу умумлаштирувчи сўз эга саналиб, кесим билан шунинг ўзи мослашган бўлади.

Отли гапларда кесимнинг бирлик ё кўплик формасида қўлланиши ўн учинчи пунктда кўрсатилган ҳолатга тўғри келади. *Учқун ва Толиб—артистлар —...артист.* Бошқа ҳолларда (шахслар ҳар хил бўлганда): *Мен ва сен йқитувчимиз.* (Бу белги ҳар икки шахсда топилади: ва боғловчиси қўлланган.) *У ё сен чонағонсиз.* Бу белги шахсларнинг бирида топилади: ё боғловчиси қўлланган.

ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БЎЛАКЛАР

Тўлдирувчи

117-§. Тўлдирувчи ўз ҳоким сўзига одатда бошқарув йўли билан боғланадиган иккинчи даражали бўлакдир: тўлдирувчининг кесим билан бўлган асосий синтактик муносабати бошқарувдир. Тўлдирувчи одатда кесимдан англашилган ҳаракат, белги ўзига йўналган, ўтган (шу ҳаракатни ўзига қабул қилган) ё шу ҳаракатга қандайдир йўл билан боғланган предметни кўрсатади. Демак, тўлдирувчи ҳам предметни ифодаловчи бўлакдир. Бу жиҳатдан унинг эга билан ўхшашлиги бор; бироқ эга ҳоким ҳолатдаги предметни, тўлдирувчи эса тобе ҳолатдаги предметни билдиради. Бу ҳоким-тобелик уларнинг грамматик ифодаланишида ҳам ўз айримлигини кўрсатиб туради. Эга бош келишикдаги сўз бўлади, бу унинг ҳокимлигини билдирувчи грамматик кўрсаткичдир. Тўлдирувчи восита келишикларидан бири (қаратқич келишиги бундан мустасно) билан ё кўмакчилар билан келади, булар унинг тобелигини кўрсатувчи белгилардир. Тўлдирувчининг қандай формада келиши бошқарувчи сўзга боғлиқдир: бошқарув алоқасининг хусусияти шундан иборатдир.

Англашиладики, субъект ва предикат алоқасида субъектнинг ҳаракатига қандайдир йўл билан боғланган предметни — объектни ифодаловчи бўлак тўлдирувчидир. Тўлдирувчи ҳоким ҳолатдаги предметнинг ҳаракат ё ҳолатининг вужудга келишида иштирок этувчи иккинчи бир предметни, тобе ҳолатдаги предметни билдиради. Масалан: *Биз пахтани машина билан терамиз* гапини олайлик. Бунда: терим ишининг бўлиши учун дастлаб бажарувчи лозим. Бу бажарувчи биздир, шунга кўра у ҳоким ҳолатдаги предметдир. *Териш* ўтувчи ҳаракатни англаганлигидан, бу ўтиш ҳаракатига мўлжал бўлган предмет — объект лозим, бу объект пахтадир. Бу ҳаракатнинг ўтишининг вужудга чиқишида восита бўлган предмет *машина*дир. Демак, *пахта*, *машина* бўлаклари тўлдирувчидир. Бу бўлаklar кесимни тўлдиради, унга аниқлик, тўлалик киритади. Булар бўлмаса, фикр аниқ, тўла англашилмай ҳам қолиши мумкин. Масалан: *Колхозчилар ерни ўғит билан кучайтирадilar* гапидаги тўлдирувчилар (*ерни*, *ўғит билан*) бўлмаганда, *колхозчилар кучайтирадilar* парчасигина қолиб, фикр тўлиқ бўлмайди: нимани кучайтирганликлари, нима воситаси билан кучайтирганликлари англашилмайди. Баъзи гапларда тўлдирувчи бўлмаса ҳам, унинг мазмуни эргаш гап орқали берилган бўлади. (Тўлдирувчи эргаш гап.) Масалан: *Мен кўрдимки, бўри эмаклаб келяпти.* («*Чўпоннинг ҳикояси*», очерк.) Бу қўшма гапнинг содда гап фор-

масидаги синтактик синонимикаси тўлдирувчини аниқ кўрсатиб беради: *Мен кўрдимки, бўри эмаклаб келяпти.* (Нимани кўрдим?) — *Мен бўрининг эмаклаб келаётганини кўрдим.*

118-§. Тўлдирувчи бошқарувчи сўзга тобе бўлиб, у бошқарилувчи саналади. Унинг бу тобелиги, ҳоким сўзга боғланиши ҳар хилдир. Бу тобеланиш: 1. Келишиқ аффикси ёрдами билан бўлади (*Сен Салимани чақир*) — келишиқли конструкция. 2. Кўмакчи сўз ёрдами билан бўлади (*Хатни қалам билан ёзди*) — кўмакчили конструкция. 3. Ҳам келишиқ аффикси, ҳам кўмакчининг иштироки билан, ҳар иккисининг комбинацияси билан бўлади (*У сенга қадар — сени ҳам — сенгача сўради*). 4. Келишиқ аффикси ва кўмакчи қўлланмай, сўзнинг тўлдирувчи эканлиги гапнинг умумий конструкциясидан, контекстуал равишда, тартиб ва интонация орқали, умумий мазмундан, боғланишдан билиниб турганда, тобеланиш битишув йўли билан бўлади. (*У китоб келтирди.*) Демак, бундай ҳолларда бош келишиқдаги сўзнинг функцияси тушум келишигидаги сўзнинг функциясига тўғри келади.

Бошқарувчи сўз кўпинча феъллардан, баъзан сифатлардан, равишлардан, отлардан бўлади. Мисоллар: *Сенга айтди. У сенга ўхшаш ҳар кун эрталаб физкультура билан шуғулланади* каби. Сўзловчи, бошловчи, бошқарувчи типдаги — феълдан ясалган сўзлар ҳам бошқарувчи бўлак бўлиб кела олади.

119-§. Тўлдирувчи одатда кесимга боғланади, бироқ бошқарувчи сўзнинг баъзан бошқа вазифада бўлиб қолиш имкониятининг ҳам борлиги унинг эгага, аниқловчига, бошқа бир тўлдирувчига, ҳолга боғланган бўлиши ҳам мумкин эканлигини кўрсатади (бу вақт шу тобе этувчилар сифатдошдан, равишдошдан, иш отидан бўлади): 1. Эгага боғланади: *Буни сенга айтиш маъқул.* 2. Аниқловчига боғланади: *Бетга айтганинг заҳри йўқ.* (*Мақол.*) 3. Тўлдирувчига боғланади: *Китобни келтирганга раҳмат дедим* («Болалар эртаги»дан) ва бошқалар.

120-§. Тўлдирувчи ҳам предмет маъносини англатганидан, материал — қандай сўз билан ифодаланиш жиҳатидан эгага ўхшайди: у от (ёки от характеридаги олмош) билан ё отлашган сўзлар билан ифодаланади.

Тўлдирувчиларнинг материал жиҳатидан турларига мисоллар:

От тўлдирувчи. Масалан: *Хонқовоғини уйди, булутлар ёмғир қуйди.* (Ҳ. О.)

Олмош тўлдирувчи: Масалан: *Менга айтгин кўнглиндаги сирингни.* (Э. Ж.) *Бу гапни қайсисига айтдинг?* (Биринчи мисолда тўлдирувчи от характеридаги олмош билан ифодаланган. Иккинчи мисолда эса сифат характеридаги олмош билан ифодаланган: субстантивлашган олмош.)

Сифат тўлдирувчи. Масалан: *Ёмонга ёндашма. (Мақол.)*

Сон тўлдирувчи. Масалан: *Ўнни иккига бўлсак, беш ҳосил бўлади.*

Сифатдош тўлдирувчи. Масалан: *Сўзни айтгин уққанга, жонни жонга суққанга. (Мақол.)*

Инфинитив тўлдирувчи (иш оти ҳам). Масалан: 1. *Ўқимоқни қилдим орзу. (Пўлкан.)* 2. *Кўрмаганлар кўришни, кўрганлар ўлтиришни қилар бўлдилар орзу. (Ҳ. О.)*

121-§. Тўлдирувчининг ҳаракатни ўзига бевосита ёки бавосита қабул қилган, ҳаракат ўзига ўтган, йўналган предметни — объектни англатадиган бўлак эканлигини кўриб ўтдик. Ҳаракат билан объект орасидаги муносабатнинг бундай фарқланишига, қандай характерда бўлишига қараб, тўлдирувчилар икки турга бўлинади: воситасиз тўлдирувчи ва воситали тўлдирувчи.

Воситасиз тўлдирувчи ҳаракат ўзига бевосита ўтган предметни кўрсатади (ҳаракатнинг бевосита мўлжали шу объектдир, ҳаракат шу объектни тўла равишда ўз таъсирига олади). Воситали тўлдирувчи ҳаракат ўзига бевосита ўтган предметни эмас, балки ҳаракатга бошқа бирор йўл билан боғланган предметни кўрсатади. Воситасиз тўлдирувчи тушум келишигидаги сўз билан ифодаланади (*Мен дафтарни келтирдим*), воситали тўлдирувчи бундан бошқа келишиклардаги (бош келишик ва қаратқич келишиги бундан мустаснодир) сўзлар билан, шунингдек, кўмакчили конструкция билан ҳам ифодаланади: *Китобни укамга олдим. Сен шу масала устида бош қотирысанми? У Салим билан кинога кетди. Бу китобни сен учун олдим* каби.

122-§. Воситасиз тўлдирувчининг тушум келишигидаги сўз билан ифодаланиши унинг ўтимли феъл билан боғланишини, ўтимли феъл томонидан бошқарилишини кўрсатади. Ҳаракатни ўзига қабул қилган предмет — объект маъноси баъзан чиқиш келишиги формасидаги сўз билан ҳам ифодаланади. Бундай вақтда ҳаракатнинг предметга батамом эмас, балки қисман ўтганлиги, предметнинг шу ҳаракатнинг таъсирига қисман тушганлиги англашилади. Масалан: *Узумни енг. (Ҳаммасини енг маъноси тушунилади.)* — *Узумдан енг. (Бир қисмини енг маъноси англашилади.)*

123-§. *У китобни келтирди.* — *У китоб келтирди* каби мисоллар воситасиз тўлдирувчининг икки формада бўлишини кўрсатади: 1. Тушум келишиги формасида. Бундай ўринларда ҳоким-тобе элементларнинг муносабати бошқарув йўли билан ифодаланади. 2. Бош келишик формасида. Бундай ўринларда ҳоким-тобе элементларнинг муносабати битишув йўли билан ифодаланади.

Бундай икки хил («белгили» ва «белгисиз») қўлланиш грамматик ҳолатларга ва мазмунга асосланади. Бу икки турнинг ора-

сидаги фарқ асосан қуйидагича: воситасиз тўлдирувчи сўзловчи ва тингловчига аввалдан маълум бўлган предметни ифодалаганда, у тушум келишиги формасида бўлади. Умуман, шу турдаги предмет — объект ифодаланганда, тўлдирувчи бош келишик формасида бўлади: *Китобни келтирди* (аввалдан мўлжал қилинган, сўзловчи ва тингловчига аввалдан маълум бўлган китоб). — *Китоб келтирди* (умуман, қандайдир китоб). Бу қоида-нинг асосий ҳолат сифатида берилишининг сабаби баъзан биринчи формада (тушум келишиги формасида) ҳам маънонинг умумий бўлиши мумкинлигидир. (*У аллакимни чақирди. Бирорта болани чақир. Стадион қуришга қандайдир жарни мўлжалладилар.*) Демак, маъно умумийлиги воситасиз тўлдирувчи бўлиб келган сўзларнинг ўз лексик маъносига ҳам боғлиқ, айрим ўринларда бу умумийлик, ноаниқлик ундаги аниқловчининг кучи билан бўлади. *Узумни эмас, қовунни яхши кўраман* каби ўринларда жинсни, ўрни билан турни аниқлаш кўзда тутилган бўлиб, диққат шу бўлақ билан ифодаланган предметдадир, шунинг учун у «белгили» ҳолда қўлланган, бу ўринда таъкид маъноси бор. Умуман, мазмун ялпи бўлган ўринларда (кўпинча, қўшиқларда, мақолларда) тушум келишигининг кўрсаткичи қўлланган вақтда ҳам, маъно умумий бўла беради.

Воситасиз тўлдирувчи асосан қуйидаги ўринларда «белгили» ҳолда қўлланади:

1. Воситасиз тўлдирувчи атоқли от ё кишилиқ олмоши билан ифодаланганда. Масалан: *У Москвани кўрган. У сени сўради.*

Газета, журналларнинг номлари воситасиз тўлдирувчи бўлиб келганда, «белгисиз» ҳолда ҳам қўллана олади (бунда маъно умумлашган, тур аниқланган бўлади). Масалан: *Мен „Огонёк“ олдим.*

2. Воситасиз тўлдирувчи кўрсатиш олмоши ё пайт, ўрин билдирувчи сўз билан ифодаланган аниқловчига эга бўлганда. Масалан: *Анови китобни келтирдингми? Кечаги китобни келтирдингми? Бола девордаги чумчуқни отиб туширди.*

Пайт билдирадиган аниқловчи турни аниқлаш, вақтга хослик каби умумий маъноларни, турғун белгиларни ифодалаганда, бу тўлдирувчи «белгисиз» қўллана олади. Масалан: *У қишки устбош кийим олди.*

3. Бошқарувчи билан бошқарилувчи элементлар орасида сўз ё сўзлар бўлганда (дистант ҳолат; иккаласи кетма-кет келса, контакт ҳолат бўлади). Масалан: *Сен китоб келтирдинг. — Китобни сен келтирдинг.*

Бадий асарларда поэтик талабга кўра, бу қоида-нинг ўзгарган ҳолатлари ҳам учрайди. Масалан: *Меҳрибон оналар бахтиёр ва шод, ўстирар ажойиб, соғлом, ҳур авлод.*

4. Воситасиз тўлдирувчи отлашган сўз билан ифодаланганда. Масалан: *Ўқитаётгани менга чақир.*

5. Воситасиз тўлдирувчининг сифатдош билан ифодаланган аниқловчиси бўлганда. Масалан: *Юборилган китобни олдим.*

Сифатдош ҳолат билдирганда, «тасодикий» бўлмаган, табиий белгини, турғунроқ белгини англатганда, тўлдирувчи «белгисиз» ҳам қўллана олади. Бундай ўринларда мазмун умумий бўлади. «Сифатдош+от» типдаги қўшилишнинг бир турида сифатдош турғун белгини билдириш даражасига келганда, лексик характердаги бирикма ҳосил қилиш хусусияти сезилади. Масалан:

1. *Кўчада бир кўзига оқ тушган бола (болани) кўрдингми?*

2. *Хотин уч кило чиллаки шафтоли, ўнта ёнган нон олди. (Ф.)*

6. Воситасиз тўлдирувчи эгалик аффикси билан қўшилган отдан бўлганда (айниқса, учинчи шахсда). Масалан: *Чол неварасининг пешанасини силади. («Л. у.»)*

Қаратқич-қаралмишнинг иккаласи лексик характердаги бирикма ҳосил қилганда, воситасиз тўлдирувчи, эгалик аффиксининг қўлланганлигига қарамай, мазмуннинг талабига қараб, «белгисиз» ҳолда қўллана олади. Эгалик аффикси олган воситасиз тўлдирувчининг «белгили» ҳолда қўлланиши ҳақидаги қонданинг ўзгариши бадий асарларда ҳам учрайди (поэтик талаб билан). Масалан: *Яша, партиям, яша: юртимиз қилдинг чаман. (Кўшиқдан.)*

7. Воситасиз тўлдирувчи фикр марказидаги предметни ифодалаб, чегаралаш, жинс, тур жиҳатидан ажратиш маъносини берганда. Масалан: *Карим қовунни яхши кўрмайди, лекин узумни кўймайди. («Қолхозда» очеркидан.)*

8. Воситасиз тўлдирувчи пайт билдирадиган сўз билан ифодаланганда. Масалан: *У қишда қаттиқ касал бўлди: «Ёзгача ўламан» деб ўйлади: лекин у тузалди, ёзни кўрди («Халқ эртаклари»дан) ва бошқалар.*

Воситасиз тўлдирувчининг «белгили» ёки «белгисиз» қўлланишида бошқарувчи сўзнинг лексик маъноси ҳам маълум роль ўйнайди. Айрим феълларнинг маъно хусусияти воситасиз тўлдирувчининг «белгили» қўлланишини талаб қилади: *севмоқ, ёқтирмақ, мақтамоқ* каби феъллар.

124- §. Воситасиз тўлдирувчи тўғри объектни — ҳаракат ўзига бевосита ўтган предметни англатади. Бу маъно баъзан бошқачароқ характерда бўлади: тўлдирувчи бошқарувчи вазифасидаги феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарилиши натижасида пайдо бўлган предметни билдиради (натижа объект, натижа тўлдирувчи). Масалан: *У ҳайкал ишлади. У хат ёзди.*

Баъзан тўлдирувчининг маъноси бошқарувчи феълнинг ўзакнегизидан англашилиб туради. Бу бошқарувчи феълнинг ўзакнегизи тўлдирувчи билан бир хил бўлади: феъл шу сўздан ясал-

ган бўлади (ички объект, ички тўлдурувчи). Масалан: *гапирмоқ* (*гапни*), *сўзламоқ* (*сўзни*), *ишламоқ* (*ишни*) каби. Бунинг баъзан жонли тилда, халқ оғзаки ижодида *гап гапирмоқ*, *сўз сўзламоқ* формасида ишлатилиши ҳам учрайди. Бундай қўллаш ифодани кучайтиришга хизмат қилади.

125-§. Гапда бир неча воситасиз тўлдирувчи бир-бирига боғланиб, кетма-кет келиши ҳам мумкин (уюшиқ ҳолда эмас). Бундай вақтда энг аввалгидан кейингилари иш оти билан, инфинитив билан ифодаланиши шарт, чунки улар бошқарувчи вазифасида ҳам бўлади. Демак, бу бўлақ шу типдаги қўлланишларда нисбий элемент (ўзидан аввалги бўлақка нисбатан — бошқарувчи, кейинги бўлақка нисбатан — бошқарилувчи) бўлиб келади: воситасиз тўлдирувчининг бошқарувчиси эса доим феъл билан ифодаланади. Масалан: *Пол мойловчини чақиришни кимга топширдинг?* (*полни мойлаш, мойловчини чақириш, чақиришни топшириш*). «Аввал машина ҳайдашни биладиганларни аниқланг», — *деди командир* («Жанговар тайёрликда», очерк): машинани ҳайдаш, ҳайдашни билиш, биладиганларни аниқлаш (биладиганларни — отлашган сифатдош билан ифодаланган тўлдирувчи). Бу мисоллар кўрсатадики, бошқарувчи функциясида отлар ҳам кела олади. (Лекин бошқарувнинг энг асосий кўриниши феъл бошқарувидир.) Бу отлар одатда ҳаракат, белги маъноси билан боғланган бўлади (ҳаракат-белги отлари).

126-§. Воситали тўлдирувчиларнинг ҳам турли кўринишлари бор. Уларнинг жўналиш, чиқиш, ўрин келишикларидан бирортасида келган сўз билан ифодаланишини юқорида кўриб ўтдик. (Юқоридаги мисолларни эсланг: *Китобни укамга олдим. Бу филдирак чўяндан ишланган. У ўқишда аълочи. Қуш қаноти билан учади.*) Энди уларнинг ҳар бирини алоҳида қараб чиқамиз.

127-§. Жўналиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланган тўлдирувчилар: 1. Бирор нарса, иш ўшанга аталган, қаратилган шахс, предмет маъносини англатади: *Буни Салимага олдим. Бу иш сенга топширилди.* Аталганликнинг «шу иш учун, шу нарса учун мўлжалланган» деган мазмун оттенкаси ҳам бор. Масалан:— *Сени сўқимга боқаманми?— деб жавради қайин она.* («Жоҳиллик», очерк.) 2. Эришув маъносини англатади (эришиладиган предмет, шахс): *Меҳнат роҳатга етказар.* (Мақол.) 3. Ўшатиш маъносини англатади (нимага ўшатишган бўлса, тўлдирувчи ўша предметни кўрсатади): *Пахта ўхшайди гулга.* (Ф.) 4. Тенглик, эвас маъносини англатади: *Қаламни дафтарга алмаштирди. Мана, кечаги аччиқ, тахир ғўралар бугун асалга айланди* («Колхоз боғида» очеркидан). Мисолдаги асалга тўлдирувчисининг маъноси ҳам умуман шу типга тўғри келади: бир предметнинг иккинчи предметга ўтишида — айланишида шу иккинчи предметнинг оти жўналиш келишигида бўла-

ди. 5. Восита бўлган предметни англатади: *Иккисининг оғзини қумга тўлдирди.* («Кунтуғмиш» дostonидан.) Бу типдаги восита одатдаги — *Қорни курак билан куради* типдаги воситадан бошқачароқдир: бирор ҳолатнинг шу предмет орқали, шу предмет билан юзага келиши (*Ҳовуз сувга тўла — сув билан тўла*). *Уғилчани ўради оқ чойшабга онаси* («Она», поэма) мисолидаги *чойшабга ўрамоқ* бирикмасидан ҳам кенг маънода восита мазмунни бор: *чойшабга ўрамоқ — чойшаб билан ўрамоқ*. 6. Бирга бўлиш маъносини ифодалайди: — *Партия раҳбарлигида кўп ютуққа ёрмиз.* (*Қурбон ота*) 7. Бажарувчини англатади (бирор субъектнинг талаби билан бажарган иккинчи субъект): *Ҳикояни ўғлига айттирди*. 8. Шуғулланиш, машғуллик предметини англатади: *Болаларнинг тарбиясига машғул бўлди.* (Ф.) 9. Логик объектни англатади: *Авазжон дейди отима* (Ф.) ва бошқалар. Келтирилган мисолларнинг деярли ҳаммаси феъл бошқарувини кўрсатади. Лекин юқоридаги маънолар сифат, от бошқарувини ҳам учрайди. Мисоллар: *Ишга эпчил ҳур қизлар.* (Ф.) *Ишга айёр, ошга тайёр дангаса.* (Ф.) *Бу артист кулдиришга устаси.* («С. Узб.»)

128-§. Чиқиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланган тўлдирувчилар: 1. Предметнинг нимадан ишланганлигини, материални англатади: *Бу ҳайкал бронзадан қуйилган.* 2. Чоғиштириш маъносини билдиради (чоғиштиришдаги иккинчи предмет): *У Қаримдан каттароқ.* Бу кўпинча сифат-равеш бошқарувида учрайди. 3. Тўдадан ажратиб кўрсатиш маъносини англатади: *Мажлисда олимлардан ҳам гапирди.* 4. Логик субъектни ифодалайди: *Бу иш Қаримдан бўлди.* Бу маъно одатда *Бу ишни Қарим бажарди* формасида ёки пассив конструкция орқали: *Бу иш Қарим томонидан бажарилди* тарзида ифодаланади. 5. Чегаралаш, ажратиш маъносини билдиради: *Сендан бошқа ҳеч ким кечикмади.* 6. Бирор белгининг нима юзасидан, нима жиҳатдан эканлигини англатади: *Чаққонликдан, ҳусндан камийўқ.* («Кунтуғмиш» дostonидан.) Бу маънони ифодалашда чиқиш ва ўрин келишиклари бир-бирига яқинлашади: *Ҳусндан камийўқ — Ҳуснда камийўқ; сузишдан биринчи — сузишда биринчи.* 7. Бирор ҳаракат, умуман белгининг қайси предметга қаратилганлигини билдиради: *У сиздан сўраяпти.* («Болалар эртаги».) 8. Бола момақалдиуроқдан қўрқди. (Ф.) *Сендан қўрқди* типдаги қўлланишларда бошқарувчи қўрқмоқ, чўчимоқ, қочмоқ каби маънолардаги феъллардан бўлиб, бошқарилувчи элемент махсус мазмунни ифодалайди. Равшанки, бошқарувда тобе элемент билан ҳоким элементларнинг лексик маънолари ҳам аҳамиятлидир. Бошқарувчи уялмоқ типдаги феъллардан бўлганда ҳам юқоридаги ҳолатга тўғри келади (*Сендан уялди*). Бунда баъзан омонимия, икки хиллик туғилади: Масалан: *Ер-*

гинамдан уяламан (Ашуладан.): 1) кимдан? (ёрдан уялмоқ), 2) ким сабабли? (ёр сабабли бошқалардан уялмоқ). Бу маънолар, табиий, нутқ ичида, контекстда конкретлашади.

9. Бу тўлдирувчи ҳаракат бир қисмига ўтган предметни билдириши ҳам мумкин: *Олмани олди — Олмадан олди.* (Бу ҳақда юқорида гапирилган эди.) Бу типдаги қўлланишда мазмун томонидан воситали тўлдирувчи воситасиз тўлдирувчи билан анча яқинлашади.

129-§. Урин-пайт келишиги формасидаги сўз билан ифодаланган тўлдирувчилар: 1. Бирор белгининг нима жиҳатдан, қайси предмет (кенг маънода) бўйича эканлигини англатади: *У ишда ўзини кўрсатди.* 2. Восита бўлган предметни билдиради: *Ипак парашютда қиламиз парвоз. У хатни қаламда ёзди (қаламда — қалам билан)* ва бошқалар.

130-§. Тўлдирувчилар кўмакчили конструкция ҳолида ҳам бўлади.

Билан кўмакчиси иштирокида тузилган конструкция орқали ифодаланган тўлдирувчилар: 1. Биргалик англатади: *Карим кинога кечаги студентка билан кетди.* 2. Бирор ҳолатнинг нима билан мавжудлигини билдиради: *Бабар исиниб, нон-жийда билан қорнини тўйғазиб...* (А. Қ.) *Бочка сув билан тўла.* 3. Восита маъносини англатади (бу маъно аввалгисига анча яқин туради): *Хатни қалам билан ёзди (қалам билан — қаламда).* 4. «Шуғулланиш предмети» маъносини билдиради: *У ўқиш билан машғул (банд)* ва бошқалар. **Мен, сен, шу** каби олмошлар билан, **учун** каби айрим кўмакчилар билан келганда, эски ўзбек тилида одатда қаратқич келишиги формасида бўлади. (*Сенинг билан, сенинг учун.*) Бундай қўлланиш баъзан шеваларда, фольклор асарларида, шеърятда ҳам учраб қолади. Масалан: *Сенинг билан кетарманми, Гўрўғли? («Гўрўғлидан»)* *Сенинг учун ўлмаймикан Зулфиқор? (Ф.)* Чоғиштиринг: *Кўкан ўзи менинг билан хўп оғайни.* (F. F.)

Учун кўмакчиси билан қўлланган тўлдирувчилар асосан аташ, хослаш маъносини англатади: *Китобни сен учун олдим.*

Тўғрисида (ҳақида) ёрдамчиси билан қўлланган тўлдирувчилар ишнинг ким, нима тўғрисида — қайси предмет ҳақида эканлигини билдиради: *Кеча бригадиримиз ҳақида сўзлашдик.* *Мусобақа тўғрисида қарор қабул қилдик.* Бу тўлдирувчи ўзида қаратқич, қаралмиш алоқасини ҳам акс эттириб туради.

Томонидан ёрдамчиси билан қўлланган тўлдирувчилар одатда логик субъектни ифодалайди. (Пассив конструкция.) Масалан: *Бу поэма Мухтор томонидан ёзилган.*

131-§. Тўлдирувчи айниқса сифатдош, иш оти, инфинитив билан ифодаланганда, ўзига махсус элементлар ортириб кенгаюлади (ёйиқ тўлдирувчи). Масалан: *Пахтани тез теришни Тожи-*

хондан ўргандим. Бу вақтда баъзан унинг ўзи билан боғланган сўзлар айрим бўлак саналади, баъзан эса бутун комплекс ўша сўзлар билан бирликда бир бутун тўлдирувчи саналади.

Тўлдирувчининг бошқарувчи бўлак билан муносабати воситасиз тўлдирувчида кучлидир. Қуйидаги мисолда берилган тўлдирувчиларни чоғиштиринг: *Холам қизига рўмол олди* («*Болалар ҳикояси*».): *рўмол* — воситасиз тўлдирувчи (у одатда воситали тўлдирувчига нисбатан кесимга яқин ўринда туради: бўлакларнинг логик аҳамияти одатда феъл кесимга яқин-узоқлик билан белгиланади, лекин логик урғу бу ҳодисани турли форма-ларда ўзгартира олади), *қизига* — воситали тўлдирувчи. Бундай гапларда (икки тўлдирувчили — воситасиз ва воситали тўлдирувчили гапларда), табиий, кесим ўтимли феъллардан бўлади. Бу ўтимли феълнинг воситасиз тўлдирувчи (биринчи объект) билан боғланиши воситали тўлдирувчи (иккинчи объект) дагига қараганда зич бўлади.

Аниқловчи

132-§. Аниқловчи предметнинг белгисини англатадиган бўлакдир. Бунда у белги предикативлик йўли билан эмас, балки атрибутивлик йўли билан аниқланади. Аниқловчининг белги англатиши предметнинг бирор сифатини, хусусиятини, миқдорини ёки қарашлиликини ва шунинг каби хусусиятларни ифодалашдан иборат. Мисоллар: *Қизил байроқ ҳилпирайди. У ўнта дафтар олди. Советлар мамлакатининг чексиз осмонида қуёш порламоқда.*

Аниқловчининг предмет (кенг маънода) белгисини англатишидан унинг отга боғланиши келиб чиқади (лекин *югурмоқ, югуриш* типдаги сўзларга — инфинитив ва ҳаракат номларига боғланмайди, чунки бу фақат ҳол туғилади). Бу от гапнинг ҳар қандай бўлаги бўлиб кела олади. Бу ҳолат унинг аниқловчисига таъсир этмайди.

Аниқловчи бўлак аниқланмиш билан зич боғланган бўлади. Уларнинг иккаласи бирликда аниқловчили бирикма саналади: аниқловчи + аниқланмиш — аниқловчили бирикма.

133-§. Аниқловчиларнинг ифодаланиши ҳар хилдир. Аниқлашдаги семантик ва грамматик хусусиятига кўра, бу вазифадаги сўзлар ҳам фарқли бўлади. Предметнинг қандайлиги, туси, хусусияти, мазаси, формаси, характери, ҳаракатга кўра бўлган белгиси ва шунинг кабилар англатилганда (сифатловчида), аниқловчи сифат, сифатдош каби сўзлар билан ифодаланади. Бирор шахс ё предметга қарашлилики англатилганда (қаратқичда), аниқловчи от ёки шу вазифадаги бошқа сўзлар билан ифодаланади.

Аниқловчининг сифатловчи ёки қаратқич бўлишини кўриб ўтдик. Энди бу турларнинг қандай ифодаланишини баён қиламиз.

Сифатловчи қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1. Сифат билан: **улуғ мамлакат, қизил байроқ, кенг далалар.**

2. Сифатдош билан: **оқар сув, ўқиган бола, гуллаган водийлар.**

3. Равиш билан: **анча китоб, шунча дафтар.**

4. Сон билан: **ўн беш студент, ўттизта китоб.**

5. Адъектив характердаги (функцияси жиҳатидан сифатга ўхшаган) олмош билан: **қайси китоб? ўша бола.**

6. Сифат вазифасидаги от билан: **анор юз, олтин куз, олтин япроқлар, шиша осмон.**

7. Ундов сўзлар билан (кенг маънода; бу ўринда мимема кўзда тутилади): **ғир-ғир шамол, шиқ-шиқ тугма, пақ-пақ ўрик** ва бошқалар.

Қаратқич қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

1. От билан ёки от маъносидан, шу вазифада — от каби қўлланадиган олмош билан: **Лениннинг ҳайкали, мамлакатимизнинг юксалиши, колхознинг даласи, унинг дафтари.**

2. Отлашган сўзлар билан:

а) отлашган сифат билан: **илғорларнинг ютуғи, олдингиларнинг тажрибаси, „пакананинг ҳикояси“;**

б) отлашган сон билан: **Ўннинг ярми бешдир;**

в) отлашган феъл билан: **Ўқиганнинг тили кўп узун бўлди (Пўлкан.);**

г) отлашган олмош билан: **Қайсингизнинг онангиз доктор бўлиб ишлайди?**

134-§. Аниқловчили бирикма (аниқловчи + аниқланмиш: аниқловчи — бирикма): қаратқичли бирикма (қаратқич + қаралмиш — қаратқичли бирикма) ҳам, сифатловчили бирикма (сифатловчи + сифатланмиш — сифатловчили бирикма) ҳам ўз айрим семантик ва грамматик хусусиятларига эга. Шунингдек, аниқловчининг айрим бир кўриниши бўлган изоҳловчининг ҳам булардан бошқачароқ, ўз айрим хусусиятлари бордир. Навбатдаги параграфларда улар айрим-айрим баён қилинади.

135-§. Сифатловчили бирикмада биринчи бўлак иккинчи бўлакнинг бирор хусусиятини аниқлаб келади. Бу материал жиҳатидан асосан шундай: от бўлмаган сўзнинг от билан аниқловчилик-сифатловчилик алоқаси.

Сифатловчи отни аниқлаб, одатда шу от билан ифодаланган предметни ажратишга, конкретлаштиришга, унинг маъно доирасини торайтиришга хизмат қилади. (Масалан: **ипак** — умуман, **оқ ипак** — шунинг бир тури), бироқ у баъзан бундай ажра-

тиш учун эмас, балки тасвир учун қўлланган бўлади: бунда маънонинг, тушунчанинг ҳажми тораймайди (*оқ сут берган онаси мисрасидаги оқ сут бирикмаси, оппоқ пахталар, оппоқ қор каби*). Грамматикада *сифатлаш* терминини бир қанча маъноларни ифодалаш учун қўллаймиз: предметнинг қандайлиги (*оппоқ қор, ширин олма, шўх қиз, кенг дала*), миқдор белгиси (*ўнча китоб, беш бош узум*), ўринга муносабатни англатадиган белги (*осмондаги юлдузлар*), пайтга муносабатни англатадиган белги (*кўкламдаги учрашув, кечаги бола*), кўрсатиб аниқлаш белгиси (*бу бино, анави кўл*) ва бошқалар. Кўринадики, сифатловчининг маъноси шу функцияда келадиган сўзнинг тури, семантикаси билан зич боғлиқ: сифат аниқловчи, олмош аниқловчи, сон аниқловчи, сифатдош аниқловчи ва бундан бошқа турдаги сифатловчиларни чоғиштиринг. Маънони торайтириш хусусияти сифатловчидагина эмас, қаратқичда ҳам бор: *партия* (умуман): *илғор партия — бизнинг партиямиз*. Демак, сифатлаш, қаратиш ва изоҳлашнинг мазмуни аниқланмишнинг маъносини торайтириш, конкретлаштириш, аниқлашдан, умуман, предметнинг белгисини аниқлашдан иборат: аниқловчи, сифатловчи, қаратқич; белги каби терминлар жуда кенг маънода ишлатилади. Сифатловчи ва сифатланмиш бирликда баъзан қўшма сўз ҳосил қилиши ҳам мумкин: *қора қовун, қизил олма, оқ олма, аччиқ олма, оқ ўрик, қизил ўрик, пақ-пақ ўрик* каби. Лексик характердаги бундай қўшилма бир сўз, бир элемент саналади. Чоғиштиринг: *Майда шакар қор* (А. Қ.): *майда* — сифатловчи, *шакар қор* — сифатланмиш (аслида: ўхшашлик билдирадиган қўшилма).

Сифатловчи бош келишиқ формасида қўлланиб, бу бирикманинг бўлаклари битишув йўли билан боғланади. Чоғиштиринг: *Сенинг дафтаринг* каби аниқловчили бирикмалардаги элементлар мослашув йўли билан боғланади. Демак, аниқловчиларнинг грамматик алоқага кўра битишувчи аниқловчи ва мослашувчи аниқловчи турларини кўрамиз. Сифатловчи такрорланган-жуфтланган сўздан бўлганда, аниқланмишдан — отдан англашилган предметнинг кўплиги ифодаланади (бу от кўпинча кўплик формасида, баъзан бирлик формасида бўлади). Мисоллар: *Жанга кирди не-не йигитлар*. (У.) *Гўдақ чўчиб йиғлаб юборди. Кўзларида мунчоқ-мунчоқ ёшлар... Ҳаммасининг лотереясига катта-катта ютуқ чиқсин. Ҳаммасининг хотини қўчқордек-қўчқордек ўғил туғиб берсин*. («Муш.»)

136-§. Сифат орқали ифодаланган аниқловчи билан сифатдош орқали ифодаланган аниқловчини бир-биридан ажратиб турадиган бир қанча фарқлар бор. Бу фарқлар асосан шундай:

1. Сифат аниқловчи предметнинг турғун, пассив белгисини билдиради, сифатдош аниқловчи предметнинг иш-ҳаракатга оид белгисини — актив белгисини ифодалайди:

2. Сифатдош аниқловчи предикативлик элементига эга, чунки у аслида феълдир (тасдиқ ё инкорни билдириш характерига эга бўлиши, замонга муносабат англатилиши ва бошқалар). Сифат аниқловчи бу хусусиятга эга эмас (*ёш бола — чонаётган бола*). Икки турдаги бу сифатловчиларнинг юқорида кўрсатилган фарқлари, академик А. А. Шахматовнинг баён этишича, биринчисини атрибутив аниқловчи деб, иккинчисини предикатив-атрибутив аниқловчи деб аташга имкон беради.

Баъзи сифатдошлар сифатга жуда яқинлашган бўладилар (*кўрар кўз, эшитар қулоқ каби*). Бу ҳодиса баъзи предикатив-атрибутив аниқловчиларнинг атрибутив аниқловчи ўрнида қўлланишининг, шунга кўча олишининг ҳам мумкинлигини кўрсатади. (Сифатдошнинг сифатга кўчишини эсланг.)

3. Сифатдош аниқловчиларнинг айрим феъллик хусусиятларини сақлашини, масалан, замон категориясига эга бўлишини кўрдик; лекин аниқловчи вазифасидаги сифатдош одатда бир формада бўлади: у тусланмайди.

4. Сифатдош аниқловчи ўзига махсус тўлдирувчи, ҳол қабул қила олади, бу билан у аниқловчини ёйиқ тусга киритади. Масалан: *Кеча колхоздан келган бола—шу. (Колхоздан келган, кеча келган.)*

137-§. Қаратқичли бирикма олдида келган сифатловчининг қаратқичнинг ўзига ёки бутун бирикмага хослиги асосан қуйидагича аниқланади:

1. Қаратқич «белгили» бўлса, сифатловчи шунинг ўзигагина хос бўлади. Бундай пайтда сифатловчи билан қаратқич жуда зич бирикиб, бир сўздек айтилади, кейин қаралмиш билан бирикади: *Улуғ ватаннинг посбони. Илғор колхознинг биноси, янги колхознинг раиси каби.*

2. Қаратқич «белгисиз» бўлганда, сифатловчи бутун бирикмага тегишли бўлади. Бу вақтда қаратқич билан қаралмиш яна ҳам кучли бирикиб, бир бутун ҳолда айтилади, сифатловчининг булардан айримлиги яққол кўриниб туради: *Улуғ Ватан уруши каби.*

Баъзан «белгисиз» қаратқич ҳам ўз олдидаги сифатни ўзига қаратади. (Бу вақтда товушда ўзгариш рўй беради: сифатловчи билан қаратқич орасидаги ажралиш йўқолиб, улар жуда бирикади.) Масалан: *катта/болалар сайили (большое детское гулянье) — катта болалар/сайили (гулянье взрослых детей).*

138-§. Сифатловчи баъзан ёйиқ ҳолда бўлади. Бу ҳодиса бир сифатловчи ва бир сифатланмишнинг бирикиб, бир бутунлигича бирор отга аниқловчи бўлиб келиши орқали пайдо бўлади. (Бунда бутун бирикмани сифатга айлантирувчи морфоло-

гик белгининг қўлланиши шарт эмас.) Булар кейинги отга нисбатан бир аниқловчи бўлса ҳам, ўз ичида аниқловчилик ҳолати бўлади. Бу бирикмали аниқловчидир.

Сифатловчиларнинг бирин-кетин бир-бирига боғланиб бориши одатда сифатланмишга ясовчи қўшилиб, уни сифатга айлантириб, унинг бошқа бир отга аниқловчи бўлиб келишидан ҳосил бўлади. Масалан: *ўткир кўз — ўткир кўзли бола, беш ўғил — беш ўғилли чол* каби. Бундай вақтларда одатда шундай ҳол туғилади: сифатловчи + сифатланмиш (сифатловчи) + сифатланмиш. Орадаги бўлак икки вазифада бўлади. Бундай бирикмаларда товуш ўзгариши маъно ва грамматик ҳолатнинг бошқалигини кўрсатади. Масалан, *учта болали хотин* бирикмасини: а) *учта сўзидан кейин бир оз товуш узилиши билан айтсак, болага эга бўлган учта хотин* маъноси англашилади; б) бу товуш узилишини болали сўзидан кейин берсак, *учта болага эга бўлган бир хотин* маъноси келиб чиқади. Мисоллардан кўринадики, бир аниқловчи бошқа аниқловчига боғланиши ҳам мумкин (аниқловчининг аниқловчиси). Яна қуйидаги мисолларни, ундаги бўлакларнинг боғланишини текшириб кўринг: *учта ёш болали аёл, китобни келтираётган бола, планни ортиғи билан бажараётган қиз, жуда баланд бино*. Демак, сифатловчининг ёйиқ тусда бўлиши ҳар хил: сифатловчининг составида нумеративнинг бўлиши (*уч тегирмон сув, бир боғ беда*), сифатдошнинг ўз тобе элементлари борлиги (*тез чопаётган бола*) ва бошқалар. Мисоллар: *Ёши бир жойга бориб қолган бу киши...* («Муш.») *Бабар охириги икки хурма қатиғини сотиб... қаймоқ бозоридаги катта толнинг тагида турган экан.* (А. Қ.)

Қисқа паузанинг ролини кўрсатиш учун мисоллар: *семиз портфелли одам* (1. Одам семиз. 2. Портфель семиз), *ўткир овозли фильм* (1. Мазмуни ўткир. 2. Овози ўткир), *катта мевали дарахт* (1. Дарахт катта. 2. Меваси катта), *бешта ўғилли чол*. (1. Чол бешта. 2. Ўғил бешта) ва бошқалар.

139- §. Бир сифатловчидан кейин бир неча отлар қатор келганда, у сифатловчининг биринчи отгагина ёки ҳаммасига боғлиқ эканлиги умумий маънодан, грамматик ҳолатдан, интонациядан билиниб туради. Бу сифатловчи билан ифодаланган белги ўша отлар билан англанилган предметнинг ҳаммасида топилладиган бўлса, сифатловчи ўша отларнинг ҳаммасига умумий бўлади; топилмаса (дастлабкисида топиллади), биринчи отгагина хос бўлади. (Буни аниқлашда интонациянинг ҳам роли бор.) Масалан: *Ақлли болалар, қизлар тартибни яхши сақлайдилар. Магазиндан ёғли краска, ручка, қалам олдим.*

140- §. Айрим ҳолларда аниқловчили бирикмаларнинг тожикча формалари ҳам учраб қолади. Булар ўзбек тилига эс-

ки вақтда кириб қолган архаик формалардир. Бу формалар ўзбек тилидаги каби «аниқловчи + аниқланмиш» тартибида бўлмай, «аниқланмиш + аниқловчи» формасида бўлади (қаратқичли бирикмада ҳам, сифатловчили бирикмада ҳам). Аниқловчиларнинг тожикча формаларини қўллаш эски давр тилида учрайди, ҳозирги тилда деярли учрамайди. Мисоллар: 1. Қаратқичли бирикма учун: *Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.* (М.) *Хулласи калом: яхшилардан яхшилар... (F. F.)* 2. Сифатловчили бирикма учун: *Деди қайдин сен, эй мажнун гумроҳ.* (Н.)

141-§. Қаратқичли бирикма бир предметнинг иккинчи предметга қарашлилигини (кенг маънода), хослигини англатади. У асосан отнинг от билан аниқловчилик алоқасидир. Масалан: *ўрикнинг гули, узумнинг шираси* каби.

Бунда биринчи бўлак (қаратқич — от) қаратқич келишиги аффиксини олади, иккинчи бўлак (қаралмиш — от) эгалик аффикси олади (*пахтанинг плани, ишнинг плани*). Баъзан қаратқич келишиги аффикси қўлланмайди (*пахта плани, иш плани*), оғзаки нутқда эса баъзан эгалик аффикси ҳам қўлланмайди (*пахта план, иш план*).

Биринчи типдаги бирикма («белгили» форма) иккинчи типдаги бирикма («белгисиз» форма) билан алмаштирилар экан, булар мазмунан ҳам, грамматик жиҳатдан ҳам фарқ қилади. Демак, бир қаратқичнинг қайси шаклга кириши — уч турнинг қайси бирида бўлиши маъно ва грамматик хусусият билан боғлиқдир. Яна қуйидаги мисолларни ҳам чоғиштиринг: *колхоз боғи* (умуман қарашлилик, белги) — *колхознинг боғи* (таъкид, кўпинча: конкрет қарашлилик), *Горький асарлари* (конкрет қарашлилик: қаратқич атоқли от билан ифодаланган). Демак, қаратқичнинг хослик маъносини белгилашда ўша қаратқич бўлувчи сўзнинг лексик маъноси, лексик-семантик хусусияти ҳам катта роль ўйнайди.

Бу уч типнинг ҳар бирининг ўз қўлланиш ўрни бордир. *Менинг дафтарим, сенинг дафтаринг, унинг дафтари* каби мисоллар қаратқичли бирикманинг бу типдаги бўлаklarнинг алоқаси икки томонлама ифодаланишини кўрсатади: қаратқич ва қаралмиш шахс-сон жиҳатидан мослашган, шу билан бирга, бу алоқада келишик аффикси ҳам иштирок этган. Демак, бундаги муносабатнинг асосий воситаси мослашувдир, шу билан бирга, бунда бошқарув ҳодисаси ҳам бордир (келишик аффикси қўлланган). Кўринадики, бундай ўринларда грамматик алоқа аралаш, комбинацияли бўлади. Юқоридаги уч типнинг охириги «от+от» формаси билан қаратқичли бирикмага ўхшаса ҳам, бошқа айрим хусусиятлари билан сифатловчили бирикмага яқин туради. Масалан, бундаги бўлаklar битишув йўли билан

боғланади. Иккинчи типнинг составидаги боғланишда ҳам мослашув бўлмайди.

142-§. Биринчи типнинг аниқловчиси («белгили» қаратқич) орқали қуйидаги маънолар ифодаланиши мумкин:

1) қаралмиш билан ифодаланган предметнинг маълум, конкрет предметга хослиги англатилади: *Рухсоранинг дафтари, сенинг уканг;*

2) умуман хослик англатилади: *чинорнинг барги, гудокнинг товуши;*

3) бутуннинг бўлаги англатилади: *қовуннинг уруғи, пиёзнинг пўсти;*

4) тўдадан ажратилган қисм англатилади: *студентларнинг бири (студентлардан бири)*. Бундай конструкцияларда қаратқич ва чиқиш келишикларининг функцияси, маъноси бир-бирига яқинлашади;

5) ўринга, вақтга муносабат маъноси англатилади: *Мирзачўлнинг боғлари, далалари; кўкламнинг шамоллари;*

6) ҳаракатнинг субъект билан бўлган муносабати билдирилади (бундай вақтда қаралмиш аниқ нисбатдаги ҳаракат номидан бўлади): *Фариданинг куйлаши;*

7) ҳаракат билан объект муносабати билдирилади (бундай вақтда қаралмиш мажҳул нисбатдаги ҳаракат номидан бўлади): *музиканинг чалиниши*.

Қаратқич билан ифодаланган бу маънолар қаратқич ва-зифасида келувчи сўзларнинг лексик хусусиятига ҳам боғлиқдир. Масалан, ўрин ёки пайтга муносабат билдириш учун қаратқич одатда жой ёки пайт отларидан бўлади ва бошқалар.

143-§. Иккинчи типнинг аниқловчиси («белгисиз» қаратқич) билан ифодаланиши мумкин бўлган маънолар ҳам бундан аввалги параграфда баён қилганимиз билан кўпгина яқинликларга, ўхшашликларга эга. Булар: конкрет хослик англатиш (*Пушкин асарлари*), умуман, хослик англатиш (*шаҳар боғи*), ўринга, вақтга муносабат англатиш (*ёз тонги, Москва йўли*), ҳаракат билан объект муносабатини англатиш (*Музыка чалиниши билан ҳамма қўзғалди*), ҳаракат билан субъект муносабатини англатиш (*қуш сайраши*) ва шунга ўхшашлар. Бу аниқловчи орқали булардан бошқа маънолар ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан, икки нарсанинг бир-бирига ўхшашлиги: *кўнгил қуши, бахт булоғи, зафар нури* каби. *Қушнинг сайраши* ва *қуш сайраши* каби конструкцияларнинг маълум семантик-грамматик, стилистик фарқлари бор. Қаратқичли бирикманинг қайси турда қўлланишининг ўрни билан гапнинг бутун конструкциясига ҳам таъсири бўлади. Ўхшатиш маъносини ифодалаш иккинчи турда ҳам, учинчи турда ҳам бор (*зафар*

нури, анор юз), лекин булар бир-биридан бир қанча томонлари билан фарқланади. Масалан: иккинчи турда аниқловчи билан ифодаланган предмет аниқланмишдан англашилган предметга ўхшатилади (*зафар нурга ўхшатилади*), учинчи турда эса бунинг аксини кўрамиз (*юз анорга ўхшатилади*). Қаратқичли бирикманинг иккинчи типи камроқ қўлланади (айниқса жонли сўзлашувда). У кўпинча турғун бирикмалар, қўшма сўзлар ҳосил қилишда учрайди.

144-§. Учинчи типдаги бирикманинг аниқловчиси ўз асл маъносидан чиқиб, кўчма маънода қўлланганда, одатдагидек сифатловчили бирикма бўлади. Масалан: *олтин соат* (олтиндан ишланган соат) — *олтин япроқ* (олтиндек япроқ); *анор кўчоқ* (анорнинг пўчоғи) — *анор юз* (қизил юз): Ухшатиш билдирадиган бундай конструкцияларда биринчи от окказионал равишда сифат бўлиб келади. Бундай бирикмалар биринчи типда қўлланмайди, буларнинг айримларигина иккинчи типга кира олади: ҳар қандай қаратқичли бирикманинг ҳар уч типга кира олиши шарт эмас. Баъзи бирикмалар фақат биринчи типда бўлади, баъзилари ҳар уч формага, баъзилари икки формага кира олади. Буларнинг қандай формада бўлиши бирикманинг, боғланишнинг, ундаги сўзларнинг семантик-грамматик хусусиятларига боғлиқдир.

Учинчи типнинг аниқловчиси, юқоридаги кўрсатилган ўхшашлик билдиришидан ташқари, кўпинча бирор предметнинг нимадан ишланганлигини, материални билдириш учун хизмат қилади. Масалан: *тахта кўприк, атлас кўйлак*.

Бу икки хил:

а) предметнинг асосан шу материалдан бўлганлиги англазилади (*тахта кўприк, батис кўйлак* каби);

б) предметнинг составида шу материалнинг қисман борлигини билдиради. Масалан: *ганч девор*. Бу вақтда ўша аниқловчи сифатловчига жуда яқинлашган бўлади. Чоғиштиринг: *тухум шўрва, сут чой (оқ чой)* каби ҳолларда ҳам аниқловчи от сифатга яқинлашади (*тухумли шўрва, сутли чой*).

Аниқловчили бирикманинг бу типи ҳам баъзан хослик маъноси билан боғланади: *пахта план* каби. Бу типнинг элементлари кўпинча бирикиб кетган бўлади: қўшма сўз ҳосил бўлади: *қўл соат, қўл арра, тиш чўтка* каби. Демак, бунда лексик характердаги қўшилишни кўрамиз.

145-§. Қаралмишдаги эгалик аффикси қаратқичнинг қайси шахс эканлигига қараб юради, шунга кўра баъзи ўринларда қаратқичнинг айрим сўз билан ифодаланмаслиги ҳам мумкин, бироқ бу сақланиш ё қўлланмаслик ўз айрим фарқларига эга: асосий аниқланиш, таъкидлаш қаратқичда бўлганда, қаратқич мазмунан биринчи ўринда турганда, уни қўлламаслик мумкин

бўлмайди (бундай қаратқич одатда логик урғу олади), ифода талаб қилмаганда, қўлламаслик мумкин бўлади.

Умуман, қаратқичнинг қўлланмаслиги («яшириниши») куйидаги ўринлардадир:

1. Қаратқич кишилик олмоши (айниқса биринчи ва иккинчи шахслар) билан ифодаланганда. Масалан: *дафтарим (менинг), дафтаринг (сенинг)*.

2. Қаратқич вазифасида келиши лозим бўлган сўзнинг маъноси, ўша сўз билан ифодаланадиган предмет контекстан аниқ англашилиб турганда. (Олдинги гапда айтилган бўлади.)

3. Умумий мазмун эркалаш, севиш каби маънолар билан боғланган ҳолда ифода этилганда.

4. Қаратқич **ўз** олмошидан бўлганда. Масалан: *У ўртоқларига хат ёзди (ўртоқлари — қаралмиш, ўз — ўзининг — қаратқич)*. Ифодаланмаган қаратқичнинг **ўз** олмоши ёки бошқа сўз эканлиги гапнинг конструкциясидан, бўлакларнинг алоқасидан, умумий мазмундан билиниб туради: эгадан англашилган шахс қаралмиш билан ифодаланган предметнинг «эгасини» билдирса (шу эга қаратқич функциясида ҳам келиши зарур бўлса), бундай вақтларда қаратқич **ўз** сўзи бўлади (бу ҳодиса кесимдан ҳам билиниб туради). *Биз колхозимизни илғорлар сафига чиқардик. (Ўз колхозимиз.) «Мен неварамни ўйнатиб келдим», — деди чол. (Ўз неварам.) Сиз отангизни кузатиб қўйдингизми? (Ўз отангиз)*. Бундаги эга билан қаралмиш мослашиб юради. (*Мен... неварамни... Сиз отангизни... Биз колхозимизни...*) Бундан бошқа ўринларда қаратқич **ўз** олмоши бўлмайди. *Мен опасини чақиртирдим (унинг опасини...)*. *У онасига миннатдорлик билдирди: Сиз болаларингизни яхши тарбияладингиз. (Ўз болаларингиз.)* Чоғиштиринг: *Сиз болаларини... (унинг болалари).* — *Сиз болаларимни... (менинг болаларим)*. Мазмунда аниқлик бўлиши учун (ноаниқлик учинчи шахсда туғилиши мумкин) бу қаратқичлар сақланади ҳам: *Кампир болаларини боқди: а) ўзининг болаларини... б) унинг (масалан, ўғлининг) болаларини...* Қаралмиш (учинчи шахс кўрсаткичини олган формаси) қаратқичсиз қўлланиб, ундан олдинги сўз икки вазифада (ўша қаралмишга қаратқич вазифасида ва воситасиз тўлдирувчи вазифасида) келиши лозим бўлганда, у кейинги вазифада қўлланади, қаралмиш одатда қаратқичсиз бўлади: *Гуручфуруш тўғри келиб, Бабарни ёқасидан ушлабди. (А. Қ.; ёқаси: унинг.) Бабар гуручфурушни бошидан ошириб ташлабди. (А. Қ.; боши: ўзининг.) Бу болани бувиси тарбиялаган. (Чоғиштиринг: Бу боланинг бувиси тарбиялаган: кимнидир тарбиялаган.)*

5. Қаратқичли бирикманинг иккинчи шахси билан ифодаланиши лозим бўлган мазмун шу бирикманинг учинчи шахси

билан берилганда. Масалан: *Дафтарларини келтирай (Дафтарингизни келтирай)*. Бундай қўллаш айрим ўринлардагина учраб қолади.

6. Топишмоқларда қаратқич билан ифодаланиши лозим бўлган предметнинг номи ўша топиладиган нарсани билдирганда. Масалан: *Пак-пакана бўйи бор, етти қават тўни бор. (Пиёз: ниманинг бўйи? — унинг — пиёзнинг — бўйи.)*

146-§. Баъзан қаратқич ёлғиз қўлланиб, қаралмиши кўринмайди. Бундай вақтда қаралмиш талаб қилинмайди ҳам. Бу ҳодиса бошқарув муносабати кўмакчи ёрдами билан бўлганда — кўмакчили конструкцияда учрайди, ўша сўз кўмакчи билан бирликда бошқарилади. Масалан: *Кўкан ўзи менинг билан хўп оғайни. (F. F.)* Бундай вақтда қаратқич кишилиқ олмошидан бўлади. Бундай қўллаш одатда эски услубда учрайди. Ҳозирги тилда бу от қаратқич формаси олмаган ҳолда қўлланади: *Китобни сенинг учун олдим. — Китобни сен учун олдим* каби.

Бу ҳолат («қаралмишсиз» қаратқич) ўхшатишда ҳам учрайди; ўхшатиш белгисини олувчи сўз қаратқич формасида кела олади (*сенингдек — сендек* каби). Кўринадики, бундай конструкциялар архаик формадир.

Қаратқич (олмош қаратқич) ёрдамчи вазифасидаги сўз билан келганда, бу конструкция ҳам бутунлигича тўлдирувчи саналади. Лекин ўз ичида қаратқич — қаралмиш муносабатини, мосликни кўрсатади (*Сенинг ҳақингда, сенинг тўғрингда* каби): — *Улар мени тўғримда нима деяпти? (F. F.)*

147-§. Қаратқич ва қаралмиш *бизнинг ютуқларимиз, сизнинг китобингиз, унинг мукофотланиши* каби типда бир-бири билан мослашган бўлади. Бу мослик шундай кўринишларга эга:

1) қаратқич ва қаралмиш сон жиҳатидан бир-бирига мос бўлиши шарт эмас: маъно, ифоданинг талабига қараб, улардан исталган кўплик формасини олади: **бирлик + бирлик, бирлик + кўплик, кўплик + бирлик, кўплик + кўплик**. Масалан: *Каримнинг қўзиси, Каримнинг қўзилари. Каримларнинг қўзиси, Каримларнинг қўзилари*. Демак, кўплик аффикси (**-лар**) мазмунга, стилистик талабга қараб, қаратқичли бирикманинг исталган элементида бўлиши мумкин. Лекин бу аффикс ҳамма ўринда кўплик маъноси учун ишлатилган бўлиши шарт эмас, шунингдек, баъзан қуйидаги ҳолга дуч келамиз: қаралмиш бирлик формасида қўлланган бўлса ҳам, қаратқич, боғланиш, умумий мазмун бу ўринда унинг кўплик мазмунига эга эканлигини билдириши мумкин;

2) қаратқич, қаралмиш шахс жиҳатидан бир-бирига мос бўлиши шарт. Бу вақт у шахсларнинг сони ҳам мос бўлади. Масалан: *Сенинг дафтаринг* (иккинчи шахс, бирлик + иккинчи шахс, бирлик). Бу мослашув қаратувчининг қайси шахсда ва сонда

келишига қараб, қаралмишда шунга мувофиқ келадиган эгалик аффиксининг бўлиши билан ифодаланади. Бу эгалик аффиксининг қандай формада келиши қуйидагича:

а) қаратқич учинчи шахсни (бирлик, кўплик) кўрсатувчи кишилик олмошларидан ёки отлардан бўлганда, қаралмиш учинчи шахсга қарашлиликни ифодаловчи белгини — учинчи шахс эгалик аффиксини олади. Масалан: *Урикнинг гули* (унинг гули), *гулнинг гунчаси* (унинг гунчаси);

б) қаратқич кишилик олмошларининг биринчи ё иккинчи шахси (бирлик, кўплик) билан ифодаланганда, қаралмиш бўлувчи сўзнинг эгалик аффикси ҳам шунга мувофиқ келадиган тусга киради. Масалан: *менинг дафтарим, сизнинг укангиз*.

Қаратқич биринчи шахснинг кўплигини кўрсатувчи кишилик олмошидан бўлганда, қаралмиш охиридаги эгалик аффиксининг қўлланмаслиги мумкин. Масалан: *Шундан сўнг бизнинг Ойгул яшнаб мисоли бир гул.. (Х. О.) Бизнинг ёрни кўрган борми? (Ф.)* Бундай қўллашнинг семантик ва стилистик томонлардан айрим хусусиятлари бор. (Чоғиштиринг: *бизнинг колхоз — бизларнинг ота-онамиз, бизларнинг оталаримиз.*) Таъкид — қаралмиш билан ифодаланган предметнинг қайси шахсга, предметга қарашли эканлигини таъкидлаш мақсад қилинганда, бу аффикс сақланади.

148-§. Изоҳловчи ҳам аниқловчининг бир кўринишидир. Унда предмет бошқача ном олиш билан аниқланади, яъни шу предметнинг ўзи яна бошқача аталиб, бу билан у маълум характеристикага эга бўлади. Демак, изоҳловчида бир от иккинчи отни аниқлайди, изоҳлайди: предмет билан предмет муносабати ифодаланади. Масалан: *Маршал Малиновский нутқ сўзлади.* Изоҳловчи кишилик олмошига боғланиши ҳам мумкин. Масалан: *Мени, отангни, танимаяпсанми, қизим? («Болалар ҳикояси» дан.) Биз, иккаламиз, бугун планни ошириб бажардик.* («С. Ўзб.»)

Умуман олганда, изоҳловчи кўпинча жинс ва тур билдирувчи сўзларнинг муносабатини ифодалайди.

149-§. Изоҳловчилар аниқланмиш билан алоқаси жиҳатидан одатда анчагина айримлик ҳолатига эга бўлади. (*Биз — студентлар ўқишда намуна кўрсатдик.*) Бироқ баъзи изоҳловчилар ўзи боғланган от билан жуда зичлашиб кетади. Изоҳловчилар шу хусусиятларига кўра иккига бўлинади: мустақил изоҳловчилар ва мустақил бўлмаган изоҳловчилар.

1. Мустақил изоҳловчилар. Булар анчагина айримлик, эркинлик ҳолатига эга бўлади, одатда изоҳланмиш отдан кейин келади. Булар ўзи боғланган отдан товуш жиҳатидан ҳам ажралиб туради: икки орада товуш узилиши ҳосил бўлади. Мус-

тақил изоҳловчи одатда айрим урғули бўлади. Масалан: *Вали, укам, кинога кетди.*

Мустақил изоҳловчилар одатда ажратилган ҳолда бўлади. («Гапнинг ажратилган иккинчи даражали бўлақлари» баҳсига қаранг.) У формал жиҳатдан изоҳланмиш сўз билан бирликда ўзгара олади (мослашган ҳолда). Масалан: *Мен, отанг, кеча... — мени, отангни, кеча... — менга, отангга, кеча...* Мустақил бўлмаган изоҳловчида бу ҳодиса бошқача бўлади (*қиз болани, қиз болага* каби); лекин бу кейинги турни, ўрни билан, биринчи типга айлантириш ҳам мумкин. Бу билан изоҳловчининг аҳамияти кучаяди: изоҳланмишдан англашилган шахс, предмет яна ҳам ажратиб кўрсатилади. Масалан: *Карима опам, Карима опамни, Карима опамга, Карима опамдан... — Карима, опам... Каримани, опамни, ... Каримадан, опамдан...*

2. Мустақил бўлмаган изоҳловчилар. Бундай изоҳловчи изоҳланмиш от билан жуда яқинлашиб кетади, бир томондан, унинг сифатловчиси каби қўлланади. Мустақил бўлмаган изоҳловчилар товуш жиҳатидан ҳам унчалик айрим бўла олмайди. Баъзан улар жуда бирикиб, бир бош урғу билан айтилади (*Қиз бола гапирди*). Бу хусусият мустақил бўлмаган изоҳловчиларни сифатловчига яқинлаштиради. Бу вақт улар вазифа, тартиб, урғу жиҳатидан сифатловчига ўхшаш бўлиб қолади (сифатловчига ўхшаш булар ҳам форма жиҳатидан ўзгармайди), шунинг учун «кўп ўринларда аниқловчи (сифатловчи) билан изоҳловчи орасидаги чек йўқолади». (Академик А. А. Шахматов.) Бундай ўринларда изоҳловчининг отлик хусусияти ва ўзига махсус сифатловчи қабул қила олиш билан ажралиши мумкин бўлади. Мустақил бўлмаган изоҳловчилар одатда ўзи боғланган отдан аввал келади.

Изоҳловчилик йўли билан боғланиб келган икки отнинг бири атоқли от бўлганда, одатда турдош от изоҳловчи саналади. Масалан: *Генерал Раҳимов мукофотланди.* Баъзан аксинча ҳам бўлади. Масалан: *Профессор, А. А. Ковалев, лекция ўқимоқда эди* (бунда изоҳловчи ажратилган). Ҳар иккиси ҳам турдош от ёки атоқли от бўлса, улар маъно ва грамматик жиҳатларига, урғуга, тартибга қараб аниқланади. Масалан, жинс тушунчасини билдирувчи сўз билан тур тушунчасини билдирувчи сўз муносабатга киришганда, тур билдирадиган сўз изоҳловчи бўлади: *дуб ёғоч, тол ёғоч* каби. Айрим ўринларда изоҳловчини аниқлаб олиш одатдагига қараганда қийинроқ бўлади, лекин шунда ҳам юқоридаги белгилар асосида аниқлаш мумкин бўлади. Масалан, 1) *колхозчи болалар, ўқувчи болалар,* 2) *колхозчи қиз, колхозчи бола.*

Баъзан изоҳловчи билан изоҳланмиш бирикиб, бир қўшма сўз ҳосил қилади. Масалан: *булка нон, мука ун* каби.

150-§. Изоҳловчилар қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Изоҳланмишдан англашилган предметнинг ҳолатини кўрсатади. Масалан: *Тошмат чол мусобақада ютиб чиқди.*

2. Амал, унвонни билдиради. Масалан: *Мажлисни капитан Алиев очди.*

3. Машғулот, касб, мутахассислик каби маъноларни ифодалайди. Масалан: *Аҳмаджон қўшнайчи бизнинг маҳалламизда туради. Ҳайдар қассоб гапирди.*

4. Миллатни билдиради. Масалан: *Бу бола — хитой жангда жасорат кўрсатди.*

5. Қариндошлик муносабатини билдиради. Масалан: *Тоҳир амаким келди.*

6. Хосланишни билдиради, предметни яна ҳам аниқлаб беради. Масалан: *Анави бино — мактаб бу йил солинган.*

7. Турни билдиради. Масалан: *тол ёғоч, сазан балиқ.*

8. Ухшашликни билдиради. Масалан: *Бодалар — қўзичоқлар ўйнашпти.*

9. Жинсни билдиради. Масалан: *қиз бола, ўғил бола.*

10. Лақаб, тахаллус кабиларни билдиради. Масалан: *Толиб тойлоқ жим ўтирди. Раҳматулла — Уйғун шеър ўқиб берди.*

151-§. Изоҳловчилар предикативлик элементиға эгадир. Изоҳловчи ажратилганда, шунингдек махсус сифатловчи билан келганда, бу хусусият кучаяди: *Акам берган китоб, роман, уйда қолибди — Акам берган китоб, кечаги роман, уйда қолибди.*

152-§. Изоҳловчи ва изоҳланмишнинг тартиби (буни юқорида қисман кўриб ўтдик): 1. Ажратилган изоҳловчи изоҳланмишдан кейин келади. Масалан: *Биз, колхозчилар, планни ортиғи билан бажардик.* 2. Мустақил бўлмаган изоҳловчилар (машғуллик, ихтисос, касб номлари, унвон билдирадиган сўзлар ва бошқалар) изоҳланмишдан аввал келади. Масалан: *Токаръ Маҳмудов, профессор Салимов, студент Ҳаким, лейтенант Карим, машинист Тўйчиев* каби; лекин буларнинг икки хил қўлланиш ҳоллари ҳам бор. Масалан: *Бригадир Карим — Карим бригадир, темирчи Жўра — Жўра темирчи, машиначи Зиё — Зиё машиначи, доктор хотин — хотин доктор* (буларнинг семантик ва грамматик ҳолати тамоман тенг эмас), *сувоқчи Обид — Обид сувоқчи, фотограф Азиз — Азиз фотограф, уста Олим — Олим уста* каби. Изоҳловчининг изоҳланмишдан кейин келиш ҳоллари кўпинча ўша икки элементни бир сўзға айлантиради (бу ҳодиса, юқорида кўрсатилгандек, унвон, лақаб, амал, машғуллик билдиришда кўпроқ учрайди). Масалан: *Обид уста, Илҳом доктор, Аҳмад қассоб, Абдулла лайлак, Карим қулоқ, Обид бурун, Комил калла* каби.

Ҳ о л

153- §. Бу иккинчи даражали бўлақ ҳаракатнинг бажарилишидаги турли ҳолатларни билдирадиган, ҳаракат-белгини характерлайдиган элементдир: ҳаракат, ҳолатнинг қандай бажарилиши, шу бажарилиш билан боғланган шарт-шароит, сабаб, мақсад, пайт, ўрин, миқдор-даража. Ҳол одатда феъл билан ифодаланган бўлаққа тобе бўлади. Масалан: *У тез юрди. Фотима кулиб сўзлади.*

154- §. Ҳол кўпинча равиш билан ифодаланади, бироқ ўрни билан шу вазифадаги бошқа сўзлар ҳам ҳол бўлиб кела олади. Унинг умумий кўриниши шундай: равиш+феъл (равишдош, сифатдош формалари)+феъл; от+феъл; инфинитив+феъл; сифат+феъл; мимема+феъл.

Равиш+феъл: *У кеча келган эди. У доим аъло ўқийди.*

Бу тур аслида равиш бўлмаган сўзларнинг равишга айланиши билан ҳам ифодаланади. Масалан: *У бугун келди. Мен ёлғиз бормайман, сен билан бирга бораман. У бирдан қичқирди.* Сонлар равиш ўрнида келганда кўпинча марта сўзи қўлланади (*У уч марта қичқирди*), баъзан марта сўзи қўлланмайди ҳам: *Юз айтдим, минг айтдим — қулоққа олмадинг. (Ф.)*

Феъл+феъл: *Пахталарни қувнай-қувнай тераман. (Ф.) У кулиб сўзлади. У жилмайган ҳолда кириб келди.*

Бу ўринда асосий ролни равишдош ўйнайди. Бу вазифада сифатдош келганда эса ҳолда, равишда сўзларидан бири ёрдам қилади. Сифатдош шу сўз билан бирликда ҳол бўлади: *У қувонган ҳолда гапирди.*

От+феъл: *Биз тоққа чиқдик. У мактабдан келди.*

Бу вазифада келадиган отлар ўрин келишиклари формасида, шунингдек, кўмакчи билан бириккан бўлади. Баъзан улар соф отлик ҳолида келади. Бу вақтда синтактик ҳолат — боғланиш унинг ҳол вазифасини бажараётган от эканлигини кўрсатиб туради. Масалан: 1. *Қўрққанга сичқон фил кўринади. (Мақол.)* 2. *Ой бориб, омон келсин фронтга кетган ёлғизим. (Ф.)*

Инфинитив+феъл: *У ўқимоққа келди. (Ўқимоқ учун келди.)* Кўринадики, бу инфинитив ё кўмакчи билан келади, ё келишик формасини олади.

Мимема+феъл: *Емғир шатир-шутир ёғди.*

Ҳол баъзан бутун бир ажралмас бирикма билан ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан: *У ўтган йили саёҳатга кетган эди. Мен бир минг тўққиз юз ўттиз тўртинчи йилда туғилганман. У ўқишни яхши кўрганлиги учун келди.*

155- §. Ҳолни ўзига қаратган ҳоким сўзнинг доим кесим вазифасида келиши шарт эмас, баъзан бошқа вазифада бўлиши

ҳам мумкин. Масалан: *Қичқириб гапирши яхши одат эмас.* Англашиладики, ҳолни ўзига тобе этувчи феъл доим шахсли — соф феъл бўлиши шарт эмас, у сифатдош, равишдош ва инфинитив формасида келиши ҳам мумкин.

156-§. Ҳол ўз ҳоким бўлагига одатда битишув, баъзан бошқарув йўли билан боғланади. Ҳол билан тўлдирувчи баъзан бир хил формада бўлади. Буни уларнинг грамматик — мазмун ҳолатига, сўроқларига қараб фарқлаш мумкин: тўлдирувчидаги предмет маъносининг характери, ҳол вазифасидаги отнинг равиш билан алмаша олиши ва бошқалар. Мисоллар: *Бола учун мактабдан ортиқ севимли нарса йўқ.* («Болалар ҳикояси»дан. Нимадан? — тўлдирувчи.) — *Бола мактабдан келди.* (Қаердан? — ҳол.) *Инсон кўз билан кўради.* (Нима билан? — тўлдирувчи.) — *Мен бойнинг қўйини боқар эдим. Бир кун қўйларни қоронғи тушмасдан олиб келган эдим. У менга шундай ёмон кўз билан қарадики, худди еб юборгудай бўлди.* (Ф., қандай? — ҳол.) Яна чоғиштиринг: — *Қорнинг нимага очди? — сўради онаси.* — *Бодрингга! — жавоб берди бола.* («Эрка бола» эртагидан.) Бундаги нимага? сўзи (тўлдирувчи) нима сабабдан? (нега?) маъносида ишлатилганда, бу бўлак ҳол бўлади. (Бунда жавоб ҳам бошқача бўлади.)

157-§. Ҳоллар мазмундаги фарқларига кўра шундай турларга бўлинадилар: равиш ҳоли, ўрин ҳоли, пайт ҳоли, сабаб ҳоли, мақсад ҳоли, миқдор-даража ҳоли, шарт ва тўсиқсизлик ҳоллари.

158-§. Равиш ҳоли ҳаракатнинг қандай бўлишини, бажарилиш сифатини аниқлайди. *У яхши гапирди; Студент секин ўрнидан турди* каби. Равиш ҳоли ҳаракатнинг қандай бўлишини баъзан ўхшатиш йўли билан англатади: *Пахталар чамандай очилди. Йигит булбул бўлиб сайради.*

Равиш ҳоли феъл билан ифодаланган бўлакка боғланади. Унинг ифодаланиши қуйидагича: ҳолат равиши билан ифодаланади: *Япроқлар секин шитирлади;* равишдош билан ифодаланади: *У ўз одатига қичқириб сўзлайди;* ҳолда сўзи қўшилган сифатдош (баъзан бошқа сўз) билан ифодаланади: *У қичқирган ҳолда гапирди. У саводсиз ҳолда қолган эди;* келишик формасини олган сўз билан ифодаланади (буларнинг кўпи тамом равиш бўлиб кетган): *Электр бирдан ёнди. У чиндан гапирди. Буни у текинга берди. Мен сени қалбимдан севаман; билан ёрдамчиси қўшилган конструкция орқали ифодаланади: У очиқ юз билан саломлашди.*

159-§. Ўрин ҳоли феъл билан ифодаланган бўлакка боғланиб, ҳаракатнинг бўлишидаги умумий ўрин маъносини англатади: *У кеча қаерга кетган эди? Шу ерда эди* каби.

Бу ҳолининг ўрин англатиши қуйидагича:

1. Ҳаракатнинг бўлиш ўрнини англатади. Бу вақтда ўрин келишигидаги сўз билан ифодаланади (бу сўз ўрин равиши бўлганидек, ўрин келишиги формаси билан турланган бошқа сўз ҳам бўла олади). Масалан: *Сен у ерда нима қилаётган эдинг? Азиза пастда китоб ўқиётган эди. Мен мактабда деворий газета ёзаётган эдим.*

Ўрин ҳолининг бу маъноси кўмакчили (аро, ичра каби) конструкция орқали ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан: *Қиличилашиб майдон ичра ўлмадим.* (Ф.)

2. Ҳаракатнинг бориш ўрнини билдиради. Бу вақтда жўналиш келишигидаги сўз билан ифодаланади: *Уни бу ёққа чақиринг. У мактабга кетди* каби. Бундай ўринларда бошқарувчи сўз ҳаракат феълларидан бўлади. Ўрин ҳоли вазифасидаги сўз томон, сари (кейингиси архаик) кўмакчиларидан бири билан қўшилган бирикма ҳолида келиши ҳам мумкин: *У мактаб томон кетди.*— *У мактаб сари кетди.* Бундаги биринчи ҳол маънодаги умумийликни, аниқсизликни билдиради (мактабнинг ўзига эмас, балки ўша томонга), шунингдек, у кўпинча яна жўналиш формасини ҳам олади: ... *уни қаймоқ бозорига томон йўллапти.* (А. Қ.) *Мактаб томонга кетди.* (Энг кўп қўлланадиган формаси.)

Ўрин ҳолининг жўналиш билдирувчи бу тури... + *гача...* + *га қадар*, ...+ *га довур* формасини олиб ҳам қўлланади. Бу вақтда ҳаракатнинг бўлишидаги, давомидаги энг кейинги ўрин, чегара англатилади. Масалан: 1. *У Самарқандга қадар борди.* 2. *У Самарқандга довур борди.* Буларни нозик дифференциали тусда кўрмоқ мумкин: биринчисида Самарқанднинг ўзи бу ҳисобга кирмайди;...+ *гача* элементи ҳам шундай, иккинчиси эса Самарқандга ҳам борган деган маънони англатади. Булар сўз урғуси орқали фарқланади, баъзан аралаш ҳолда ҳам қўлланади.

Ўрин ҳолининг бу иккинчи хили: а) «белгили» бўлади: *Мактабга бордим;* б) «белгисиз» бўла олади: *Чархим ғув-ғув этади, товуши Қўқон кетади.* (Ф.) Бу ҳол одатда шеъриятда учрайди.

3. Ҳаракатнинг чиқиш, бошланиш ўрнини англатади. Бу вақтда чиқиш келишиги формасидаги сўз билан ифодаланади: *У пастдан қичқирди. Сен мактабдан келдингми?*

160-§. Пайт ҳоли ҳаракатнинг, ишнинг бўлиш вақтини англатади: *У кечқурун келди.* У пайт равиши ё шу маънодаги сўз, масалан, от билан ифодаланади. Пайт ҳоли ўрин ҳоли билан бир хил формада ҳам кела беради, бироқ шу сўзнинг лексик маъноси, ўрин англатиши уни аниқлаб беради: *У мактабда ўқийди.*— *У ёзда дам олди.*

Бу ҳолнинг пайт маъносини англантиши қуйидагича:

1. Ишнинг умуман бўлиш вақтини англатади: *У эрталаб келди. Шамол тонгда эсди.* Бунда **билан** кўмакчиси ҳам кела олади: *Сен эрта билан келдингми?* Бу баъзан *бўйи, бўйича* ёрдамчиси қўшилган конструкциянинг маъносини беради: *У туни билан дарс тайёрлади* каби.

2. Ишнинг бўлишидаги энг кейинги вақтни — пайт чегарасини билдиради. Бу вақтда пайт билдирувчи ўша сўз... + **га қадар** (... + **га довур**, ... + **гача**) формасини олади. Масалан: *У эрталабгача (эрталабга қадар) дарс тайёрлади... эрталабга довур...* Вақт маъносини ифодалашда хизмат этувчи **-гача** элементи баъзан **-ча** формасида ҳам қўлланади. Бундаги **қадар, довур** элементлари маъно жиҳатидан фарқлана олади. Масалан: *Бешинчигача — бешинчига қадар* (до пятого) — *бешинчига довур* (по пятое).

3. Ишнинг бўлишидаги дастлабки вақтни, ишнинг шундан буён давом этишини англатади. Бу вақтда пайт билдирувчи сўз „... + **дан бери**“ („... + **дан берли** — архаик форма), „... + **дан буён**“ шаклини олади: *Уни ўн кундан бери кўрганам йўқ* каби.

Пайт ҳоли баъзан равишдошлар, равишдош оборотлар билан ифодаланади. Масалан: *Чол кета туриб ўғлига насиҳат қилди: кета туриб — қ а ч о н?*

161- §. **Сабаб ҳоли** ҳаракатнинг бўлишидаги сабаб маъносини англатади: *У келинини кўра олмасликдан сувга итариб юборди.* (Ф.) *Дарахтларнинг шохи булдуруқдан эгилди.* (А. Қ.) *У севинганидан қичқириб юборди.*

Сабаб ҳоли чиқиш келишиги (баъзан: ўрин келишиги) формасидаги сўз билан ифодаланади: *У саводсизлигидан бу хатни ўқий олмайди; учун кўмакчиси қўшилган бирикма билан ифодаланади: У саводсизлиги учун...; Оғриқдан, қўрқувдан беҳуш бўлиб ётган аёл... бечора эрининг дардида жинни бўлиб қолди.* (А. Қ.)... *сабабли (сабабдан), туфайли (туфайлидан) кўмакчиси қўшилган бирикма билан ифодаланади: Нодонлик сабабли қизарди; жўналиш формасидаги сўз билан ифодаланади: Шундан, шунга — шунинг учун жаҳли чиқди; равишдош ва равишдош оборотлар билан ифодаланади: У тирғаниб йиқилди. Электр сими бўронда силкиниб узилди.*

162- §. **Мақсад ҳоли** ишнинг бўлишидаги мақсадни англатади: *Холида шаҳарга экскурсия учун келди* каби.

Мақсад ҳоли жўналиш келишигидаги сўз билан ифодаланади: *У ўқишга келди; ... + гани (... + гали)* формасидаги сўз билан ифодаланади: *Бордим пахта тергани, фабрикага бергани (Кўшиқдан.); учун кўмакчиси қўшилган бирикма билан ифодаланади: У ювиниш учун ўрнидан турди; мақсадида сўзи қўшилган бирикма билан ифодаланади: У ўқиш мақсадида келди* каби.

163- §. Миқдор-даража ҳоли ҳаракатнинг бажарилишини миқдор-даража жиҳатидан характерлаб келади (ҳаракатнинг такрорланиши, узоқ давом этиши ёки акси, бажарилиш даражаси ва шунинг кабилар): *Қарима узоқ тайёрланди. У кам гапирди. Опаси жуда шошилди: поезднинг кетиш вақти яқин қолган эди каби.* Бу ҳол одатда миқдор-даража равишлари билан ифодаланади, баъзан кўмакчилик конструкция (от+кўмакчи) билан ифодаланади: *Шакарни қопи билан олди. (Қопи билан— қ а н ч а?)*

164- §. Шарт ва тўсиқсизлик ҳоллари.

1. Шарт ҳоли феъл билан ифодаланган бўлакка боғланиб, ҳаракатнинг бажарилиш шартини билдиради. Бу ҳол одатда шарт майли формасидаги феъл билан, равишдош оборот билан, кўмакчилик конструкция билан ифодаланади. Мисоллар: *У бугун улгурса келади. Пахта планини машина ишлатиб бажара оламиз. Пахта планини машина ишлатган тақдирда бажара оламиз.*

2. Тўсиқсизлик ҳоли ҳаракатнинг бажарилишига тўсиқ бўлган шартни (лекин ҳаракатнинг ўша шартнинг бўлишига қарамай бажарилганлигини) билдиради. Бу ҳол ҳам феъл билан ифодаланган бўлакка боғланади. Бу ҳолнинг ифодаланиши кўпинча турли типдаги оборотлар билан боғлиқдир. (...+га қарамай ва бошқалар.) Мисоллар: 1. *У кучли ёмғирга қарамай, етиб келди.* 2. *Уйга меҳмон келиб қолди, шунга қарамай, кела бердим. Меҳмон укам билан қолди ва бошқалар.*

ГАПНИНГ УЮШИҚ БУЛАКЛАРИ

165- §. Баъзи гапларда бир хил бўлақлар бирдан ортиқ бўлиб, уюшиб келади. Бу типда бир хиллик туғдирадиган бундай бўлақлар уюшиқ бўлак саналади. Шундай бўлакка эга бўлган гап уюшиқ бўлакли гап саналади.

Гапнинг уюшиқ бўлаклари бир неча хил кўринишларга эга: 1. Эгалар уюшиб келади. Масалан: *Бодомлар, шафтолилар ва ўриклар гуллади.*

2. Кесимлар уюшиб келади. Масалан: *Қолхозчилар пахтани экдилар, суғордилар ва тердилар.*

3. Эгалар ҳам, кесимлар ҳам уюшиб келади. Масалан: *Болалар ва қизлар ййнадилар, кулдилар, шодландилар.*

4. Бир жинсдаги иккинчи даражали бўлақлар уюшиб келади: а) тўлдирувчилар уюшади. Масалан: *У қалам, дафтар ва ручка олди;* б) аниқловчилар уюшади. Масалан: *У қора, қизил қаламлар олди* (сифатловчилар уюшган), *Насибанинг ва Қари-*

манинг опалари келди (қаратқичлар уюшган); в) ҳоллар уюшади. Масалан: *У тез ва рагон ўқиди.*

Уюшиқ бўлақлар синтактик жиҳатдан тенг бўладилар. Булар бошқа бир сўз билан боғланишда тенглик сақлайди; яъни ё иккаласи ўша бошқа бўлақка тобе бўлади, ё у буларнинг иккаласига тобе бўлади. Улар қандай сўз билан ифодаланиш — сўз туркуми ва грамматик формалари жиҳатидан ҳам одатда бир хил бўладилар (бироқ бу ҳол доим шарт эмас).

Уюшиқ бўлақлар кўтарилган интонацияга эга бўлади. Бу кўтарилиш уларда борган сайин кучаяди (бир қанча уюшиқ бўлақлар қатор келганда). Уюшиқ бўлақлар бир-биридан пауза билан ажралиб, санаш интонацияси билан айтилади. Ҳамма уюшиқ бўлақларнинг одатда ўз айрим урғуси бўлади.

Уюшиқ бўлақлар махсус аниқловчилар билан келиши, ёйиқ ҳолда бўлиши мумкин. Масалан: *Шўх йигитлар; эрка қизлар қувнашар, қаҳ-қаҳлашар. (Кўшиқдан.)*

Юқоридагилардан уюшиқ бўлақларнинг бир хил синтактик функцияни бажаришлари маълум бўлади. Уларнинг характерли белгилари шундай: уларнинг ҳаммаси гапнинг маълум бир бўлағига бир типда боғланади, санаш интонацияси билан айтилади, сўз туркуми ва сўзнинг формаси жиҳатидан ҳам одатда бир хил бўлади, бир-бири билан тенгланиш муносабати орқали боғланади. Гапдаги бир хил бўлақлар кўрсатилган белгиларга эга бўлмаса, улар, табиий, уюшиқ бўлақ саналмайди. Масалан: *Колхозимизнинг раиси илғор теримчиларнинг ташаббусини маъқуллади (колхозимизнинг, теримчиларнинг: аниқловчилар — қаратқичлар). Мукофотни белгиланган нормани ошириб бажарганларга бердик (мукофотни, нормани: тўлдирувчилар). Кўринадики, эга ёки кесимнинг бирдан ортиқ бўлиши ҳамма вақт уюшиқ бўлақ ҳосил қилади, иккинчи даражали бўлақларда эса бошқачароқ ҳолат бор.*

166-§. Уюшиқ феъл кесимларнинг баъзи, айрим хусусиятлари бор:

1. Ҳар бир кесим мустақил шаклланган бўлади. Бу одатда ишнинг бўлишидаги ҳар вақтлилиқни ифодалашда учрайди. Масалан: *У ёзди, ўқиди, тайёрланди.*

2. Энг охирги кесим тўла шаклланган бўлиб (шуниси мустақил кесим саналади), бундан аввалгилари равишдош формасида кела олади. Бу ҳолат одатда бир вақтда, ё кетма-кет бўлган иш-ҳаракатни ифодалашда учрайди. Масалан: *У таниб, биллиб, кейин сўрай бошлади.*

167-§. Уюшиқ бўлақлар сон, эгалик ва келишиқ аффикслари билан келганда, кўмакчи сўзлар билан бирикканда, икки ҳолатни кўрамиз:

1. Уша бўлаклар ҳаммаси бир тўплам-тўда, жам каби ўқилса, у аффикс ёки кўмакчи уларнинг энг охиргисигагина қўшилиб, ҳаммасига умумий бўлади. Масалан: *Олма, ўрик, шафтолилар гуллади*. Бунда охиргиси (*шафтолилар*) етакчидир. Бундай ўринларда умумий бўлиб қўлланган сўз ўзгартувчи элемент уюшиқ бўлакларнинг яна ҳам зич боғланишига, умумлаштиришга ёрдам беради. Лекин ҳар қандай уюшиқ бўлаклар группаси бундай қўлланиш хусусиятига эга бўла бермайди: бундай қўлланишнинг ўз грамматик-стилистик шароитлари бор. Мисолларни чоғштиринг: *Унинг акаси кеча бешта ҳикоя китоби, болалар кўкрагига тақиб юрадиган юлдузча ва янги портфель олиб келди.* («Л. у.») *У Ефимни ёки Собиржоннинг бирор танишини учратар.* (Ас. М.) Уюшиқ кесимларда боғловчининг охирги кесимдагина такрорланиб, ҳаммасига умумий бўлиши мумкин: *У вақтларда отам косиб, акам сувоқчи эди.* (...косиб эди,... сувоқчи эди.) *Осмон тоза. Унда на қуш учар, на булут сурарди.* (С.)

Уюшиқ кесимларда охиргидан бошқа кесимларнинг баъзан равишдош формасида келишини, лекин охирги кесимнинг соф феъл формасида бўлиши, бу форманинг аввалги кесимларга таъсири, бундай конструкциянинг ўз синтактик шароити борлиги юқорида кўрсатилган эди. Бундай конструкцияларда равишдош билан ифодаланган бўлак кўпинча ҳол вазифасида, кесимнинг аниқловчиси бўлиб келади, бундай вақтда уюшиқ кесим бўлмайди. Масалан: *У кулиб, қувнаб ўйинга тушди* (*кулиб* ва *қувнаб* — уюшиқ ҳол: *кулган ҳолда, қувнаган ҳолда*; кесим уюшиқ эмас). — *У кириб, сўрашиб, чиқиб кетди.* (Уюшиқ кесим: *кирди, сўрашди* ва *чиқиб кетди.* = *Қириб, сўрашиб, кейин чиқиб кетди.*)

2. Уша элемент ҳар бир уюшиқ бўлакда такрорланиб, уюшиқ бўлаклар форма жиҳатидан ҳам тенгликка эга бўлади. Бунда ҳар бирининг мустақиллиги, айримлиги чизиб, таъкид билан кўрсатилади. Масалан: *Олмалар, ўриклар, шафтолилар гуллади*. Айрим кўрсатишни кучайтириш учун баъзи ёрдамчи ҳам такрорланади. Масалан: *Олмалар ҳам, ўриклар ҳам, шафтолилар ҳам гуллади*.

Уюшиқ бўлаклар ҳар жиҳатдан жуда кучли бирикканда, уларга қўшиладиган сўз ясовчи аффикс баъзан биргина бўлиб, ҳаммасига умумий саналиши мумкин. Бундай ўринларда ўша бўлакларнинг яна ҳам зичланиб, уюшиқлик ҳолатини йўқотиб, бир сўзга айланишга интилиши сезилади. Бунда маъно томонидан ҳам ўзгариш бўлади.

Юқоридаги ҳоллар шеърларда бошқача тусда бўла олади. Поэтик талаб охирги бўлакдагина келувчи формаларни аралаштириб, ўртадагиларнинг баъзиларини «белгили», баъзиларини

«белгисиз» тусга кирита олади. Умуман, шеърий асарларда юқоридаги кўринишларнинг аралаш қўлланиши ҳам учрайди.

Уюшиқ қаратқичларда қаратқич белгисини энг охирги бўлакка қўшиш баъзан мазмун жиҳатидан ҳар хилликлар туғдиради (интонация ўзгариши билан). Масалан: *Карим, Шариф ва Толибнинг отаси келди.* (1. Уч ота. 2. Икки бола ва бир ота. 3. Бир бола, икки ота. 4. Бир ота ва бошқалар.) Бундай ўринларда мазмунни конкретлаштириш ҳар хил воситалар ёрдами билан бўлади: интонацияни ўзгартиш, келишиқ аффиксини такрорлаш, кўплиқ аффиксини ишлатиш ва бошқалар. Чоғиштиринг: *Инсон ва ҳайвонлар дунёси:* 1) *Инсон+ҳайвонлар дунёси* (инсон сўзидан кейин қисқа пауза бор) — 2) *Инсон+ҳайвонлар* (орада ўша типдаги пауза йўқ).

Умуман, уюшиқ бўлакларда юқоридаги типда бўлган аффиксларнинг ва кўмакчиларнинг охирги бўлакка қўшилиши ёки ҳар бир бўлак билан такрорланиб келиши, маънони кучайтириш, эмоционалликни ифодалаш, таъкидлаш-таъкидламасликка боғланиш билан бирга, маънода икки хилликка йўл қўймай, конкретликка, осон англатишга, осон тушунилишга, стилистик жиҳатдан силлиқликка эришиш, орадаги боғловчининг тури, унинг якка ҳолда қўлланганлиги ёки жуфт — такрорланган бўлиши каби ҳодисалар билан ҳам алоқадордир. Масалан: *Менга ва сенга — мен ва сенга — мен билан сенга* (менга билан сенга деб бўлмайди); *баъзан сенга, баъзан унга, на олмани, на беҳини* (боғловчи такрорланса, одатда ўша аффикслар ҳам такрорланади), *сенга ёки менга* (бу типдаги қўлланишда ҳам ўша аффикслар кўпинча такрорланади).

168-§. Биринчи уюшиқ бўлакнинг олдида келган аниқловчининг уларнинг ҳаммасига умумий бўлиши, ё биринчисигагина хос бўлиши умумий мазмун ва грамматик ҳолат билан ҳал қилинади: ўша аниқловчи билан ифодаланган белги аниқланмишларнинг ҳаммасида топилса, аниқловчи умумий бўла олади; топилмаса, биринчи бўлаккагина хос бўлади. Бу ҳолат интонация жиҳатидан ҳам фарқли бўлади. Масалан: *Кўм-кўк ўтлар ва дарахтлар силкинмоқда.* — *Эшикдан ёш йигит ва чол кириб келди.*

169-§. Предметларни жуфтлаб санашни кўрсатган уюшиқ бўлакларда ҳар бир жуфт мураккаб бир бутун саналади. Уша жуфт бўлакларнинг ички айримликлари жуфтлар орасидаги айримликка қараганда кучсиз бўлади. Бунда ҳар бир уюшиқ бўлак ўз ичида уюшиқ бўлакка эга бўлади. Бундай ўринларда юқорида кўрсатилган типдаги аффикслар кўпинча шу ҳар бир жуфтнинг кейинги элементига қўшилади. Масалан: *Карима, Зарифа, Ҳанифа; Турғун, Учқун, Толиб; Назира, Салима, Соралар тўда-тўда бўлиб чўмилишга кетдилар.* Жуфт ҳолда келган

уюшиқ бўлақлар билан жуфт сўзлар бошқа-бошқа ҳодисадир. **Чоғиштиринг:** *Қозон-товоқ* (жуфт сўз: бир сўз, гапнинг бир бўлаги бўлиб келади).—*Қозон ва товоқ* (уюшиқ бўлақлар: икки сўз икки бўлақ. Биринчиси жуфт сўз, маъно жиҳатидан кенг, унда умумлашиш бор).

Баъзан бир гапнинг ўзидан бир-бирига уюшиқлик йўли билан боғланмаган бир неча уюшиқ группалар бўлиши ҳам мумкин (у группаларнинг ҳаммаси гапнинг бир бўлагига боғланган бўлиши ҳам мумкин). Масалан: *Акам ва опам колхозда экиш, суғориш ва яганалаш ишларида ҳаммадан олдинда бордилар.*

170-§. Уюшиқ эгалар билан кесимнинг мослашуви ҳар хил бўлади. Бу юқорида баён қилинди (қаранг: «Кесимнинг эга билан мослашуви»).

171-§. Уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўзлар ҳам кела олади. Умумлаштирувчи элемент жинс тушунчасини — нисбатан кенг тушунчани ифодаловчи сўз бўлиб, саналувчилар тур тушунчасини — ўша кенг тушунчанинг ичига кирадиган тушунчаларни ифодаловчи сўзлардан бўлади, шунга кўра саналувчилар умумлаштирувчига нисбатан изоҳловчи сифатида келади. Умумлаштирувчи бир сўз билан ифодаланганидек, сўз бирикмаси билан ҳам ифодаланади (лекин бу бирикма бир сўзга жуда яқинлашган бўлади). Масалан: 1. *Ҳамма келди: Қўчқор, Содиқ ва бошқалар.* 2. *Боғчамизда мева дарахлари кўп: ўрик, олма, нок, беҳи ва бошқалар.* Умумлаштирувчи сўз махсус интонацион хусусиятга ҳам эга. У сўз уюшиқ бўлақларнинг ҳамма кўринишларида ҳам қўллана бермайди. Масалан, орадаги мазмун муносабати зидликни кўрсатган ўринларда умумлаштирувчи сўз қўлланмайди. Умумлаштирувчи сўз кўпинча уюшиқ бўлақлардан, саналувчилардан, аввал келади. У ҳам уюшиқ бўлақлар боғланган элементга боғланади.

172-§. Биргина бўлаги қўлланиб, чоғиштириш маъносини ифодаловчи бўлақлар, умуман олганда, уюшиқ бўлақлар билан ифодаланадиган мазмунни беришга яқинлашади. Бунда қўлланган шу бир бўлақдан кейин келадиган ҳам ёрдамчиси умумий сонга киритиш маъносини ифодалаб, шу билан бир хил тушунчанинг ифодаланмаганлигини кўрсатиб, шундан дарак бериб туради, лекин грамматик уюшиқликни ҳосил қилмайди. Масалан: *Онаси ҳам келди.* (Демак, бошқа одами ҳам келган.) *Ҳатто кечаси ҳам ўқийди.* (Демак, кундузи ҳам.) Кўринадики, бундай ҳолларда жинсдош, яқин, қариндош тушунчалар бири орқали иккинчиси ҳам англашилиб туради.

173-§. Уюшиқ бўлақлар боғловчисиз, интонациянинг ўзи билан боғлана олганидек, боғловчилар ёрдами билан ҳам бирикади. Кейинги ҳолатда икки хил восита — боғловчи ва интонация — бирликда қўлланади. Булар уюшиқликни ифодаловчи восита-

лардир. Уюшиқ бўлақлар орасида қўлланадиган боғловчилар (тенг боғловчилар) бўлақларни бир-бирига туташтириш билан бирга, у бўлақларнинг мазмун муносабатларини, унинг қандайлигини — характерини ҳам ифодалайди. Орадаги боғловчининг ҳар хиллиги у бўлақлар орасидаги боғланишнинг мазмун жиҳатидан ҳар хиллигидир. Уюшиқ бўлақлар орасида боғловчининг ишлатилиши (ҳаммасига умумий бўлган элемент қўлланган ҳолатдаги каби) одатда очиқ комплексни юмуқ, бекик комплексга айлантиради. (Умумлаштирувчи сўзлар ҳам шундай.) *Олма, ўрик, шафтоли* (очиқ комплекс): яна шундай бўлақ келтириш мумкин, чегаралаш йўқ: санаш тугалланмаган — *олма, ўрик ва шафтоли* (юмуқ комплекс). Демак, боғловчи ва умумлаштирувчи элемент қўлланмаганда, ёрдамчи ҳар бир бўлақ билан такрорланмаганда, очиқ конструкцияни кўрамиз.

174-§. Уюшиқ бўлақларнинг мазмун жиҳатидан ўзаро муносабатлари доим бир хил бўлмайди. Масалан: *ўқиди* ва *ёзди* (уйғунлик) — *ўқиди, лекин ёзмади* (зидлик). Бу мазмун муносабати асосан уч хилдир: бирикиш муносабати (*олмалар ва ўриклар*), зидлик муносабати (*Гулнора оғиз жуфтлади-ю, лекин гапирмади*), айрилиш муносабати (*ёзиб беради ёки тушунтиради*). Бу мазмун муносабатларининг ҳар хиллигига қараб, уюшиқ бўлақлар орасида ишлатиладиган боғловчилар ҳам шундай группаларга бўлинадилар: бириктирувчилар, зидловчилар, айирувчилар.

175-§. Бириктирувчилар (*ва, ҳам, ҳамда, билан*).

Булар синтактик жиҳатдан баравар, мазмунан уйғун бўлган икки бўлақни боғлайдилар. Масалан: *Олма ва ўрик гулади*. Уюшиқ бўлақлар бир неча бўлганда, бириктирувчиси — боғловчиси кейинги жуфт ўртасида келиб, саналишнинг тугалланишини кўрсатади. (*Гуллар, райҳонлар ва майсалар силкинди*.) Маънони кучли ифодалаш, эмоционаллик учун бундай элементнинг такрорланиб келиши ҳам мумкин. (Ҳар бир бўлақ билан бирликда такрорланади.) Масалан: *Юсуф ҳам, Толиб ҳам, Содиқ ҳам келди*. Такрорланган бундай элемент уюшиқ бўлақдан кейин келгани каби, аввал ҳам кела олади. (Масалан: *Ҳам Содиқ, ҳам Толиб, ҳам Салим келди*.) Бу аввал ё кейин келиш ўзаро нозик фарққа эга. Чоғиштиринг: *қор ва ёмғир: 1) қор ҳам, ёмғир ҳам; 2) ҳам қор, ҳам ёмғир*. Бу такрор инкор билдирувчи уюшиқ бўлақларда учраганда, ёрдамчи *на* формасини олади. Масалан: *На хотин, на фарзанд кўрмаган...* (*У.*) (*Хотини ҳам, фарзандни ҳам кўрмаган*) — *На хотин кўрган, на фарзанд кўрган*.

Уюшиқ бўлақларда *на-на* ёрдамчисининг қўлланишида шундай хусусиятлар бор:

1. Феълли гапларда инкор синтактик йўл билан (**-ма** аффикси орқали) ифодаланган бўлиб, **на-на** ёрдамчиси у одатда иккита, баъзан ундан ортиқ қўлланади) инкор маъносини кучайтиришга хизмат қилади. Масалан: *Футбол ўйинидан кейин на трамвайга чиқиб бўлади, на автобуса.* («Муш.») *Сенинг қилмишларингни унинг қалбидан на сув, на олов кетказолмайди.* («С. Ўзб.») Бундай ўринларда у, юқоридаги **ҳам-ҳам** элементи каби, юклама вазифасини бажаради. Чоғиштиринг: *сира* сўзи гапда бошқа инкор бор бўлгандагина қўлланиб, шу маънони кучайтиради, экспрессив тус беради, у ёлғиз ўзи инкор кўрсаткичи бўлиб келмайди. (*У лекциядан ҳеч қолмайди.*) Англашиладики, инкор кўрсаткичлари икки хил: 1) соф инкор кўрсаткичлари (**-ма, эмас, йўқ**); 2) инкорнинг кучайтирувчилари (**ҳеч, сира, на-на**: юқоридаги каби ўринларда).

2. Кўрсатилган типдаги гапларда баъзан кесим бўлишли формада бўлиб, **на-на** элементи инкорни билдиради. Масалан: *Осмон тоза. Унда на қуш учар, на булут сузарди.* (С.)

3. Ёйиқ оборотларда, бош сўзи сифатдошдан бўлган ёйиқ аниқловчиларда, **на-на** элементи қўлланганда ҳам, ўша сифатдош одатда инкор кўрсаткичига эга бўлади. Масалан: *На илмий, на тарихий, на тарбиявий аҳамияти бўлмаган бу асарни нашрга тавсия этиш мумкин эмас.* («С. Ўзб.») *На отасини, на онасини эслай олмаган бу инженер йигит, аниққи, уруш даҳшатларини жуда ёшлигида бошидан кечирган.* («С. Ўзб.»)

4. Кесими **бор** сўзи билан ифодаланган гапларда **на-на** элементининг қўлланиши гапни инкорга айлантириб, бу элемент инкор кўрсаткичи бўлади, лекин баъзан кесим **йўқ** сўзи билан алмашади, бундай вақтларда **на-на** элементида ҳам ўзгариш бўлади: *Отаси, онаси бор.— На отаси, на онаси бор.* (Отаси ҳам, онаси ҳам йўқ.) **На-на** ва **ҳам-ҳам** элементлари, умуман, бири-биридан бир қанча хусусиятлари билан фарқ қилади. Чоғиштиринг: *У на югуришни, на сузишни билмас эди.* («Л. у.») — *Югуришни ҳам, сузишни ҳам...— ҳам югуришни, ҳам сузишни...* (кейингиси бошқача хусусиятга эга).

176-§. Юқорида кўриб ўтилган **ва** билан **ҳам** боғловчилари функция жиҳатидан бир хил, лекин, шунга қарамай, улар ўрни билан бир-биридан фарқ қилади: такрорлашда **ҳам** боғловчиси қўлланади, **ва** боғловчиси қўлланмайди (ҳозирги ўзбек тилида), *Онаси ҳам келди* типдаги конструкцияларда ҳам **ва** ёрдамчисини қўллаб бўлмайди. *Онаси ҳам келди; онаси ҳам, опаси ҳам — ҳам онаси, ҳам опаси* каби ҳолларда бу **ҳам** элементи юкламага яқинлашади.

Юқоридаги **билан** ёрдамчиси аслида кўмакчи бўлиб, баъзан боғловчи ўрнида қўлланади. (Бу вақтда уни **ва** ёки **ҳам** ёрдамчиси билан алмаштириш мумкин бўлади), лекин **билан** орқали

боғланиш ички томондан ҳам, ташқи томондан ҳам *ва* орқали боғланишга қараганда кучлироқ бўлади. Юқоридаги *ва* (*ҳам*) **боғловчиси** ўрнига **билан** ёрдамчисини қўллаш баъзан бир оз бошқача тусга кира олади: 1. *Билан* ёрдамчиси аслида биргалик билдирувчи элемент бўлганидан, у боғловчи вазифасида қўлланганда ҳам, асл маъноси (биргалик маъноси) кўриниб туради. Масалан: *Сиеҳ ва ручка олдим.* (Ҳар бири айрим кўрсатилади.) — *Сиеҳ билан ручка олдим.* (Биргалик маъноси ҳам бор.) 2. Интонацияда ўзгариш ясаш (*билан* ёрдамчисидан кейин қисқа пауза ҳосил қилиш) натижасида грамматик ҳолатда ҳам ўзгариш бўлади: уюшиқлик бузилиб, биргалик билдирадиган тўлдирувчи туғилади. Масалан: *Карим билан Раҳим келди. Содиқ билан Тоҳир келди.* (*Раҳим Карим билан келди. Тоҳир Содиқ билан келди.*) 3. Элементлар *ва* боғловчиси орқали боғланганда, бўлақлар ташқи формаси жиҳатидан икки хил бўла олади (бунда оттенка бир оз бошқача бўлади: *заводда ва фабрикада* — *завод ва фабрикада*), **билан** ёрдамчиси орқали туташишда эса одатда бир хил форма қўлланади (*завод билан фабрикада: завод бўлаги бу ўринда -да кўрсаткичини олмайди*). Бу хусусият ҳам бу ёрдамчининг биргалик маъносини ифодалашини билан боғланади.

Бириктирувчилар ёрдами билан боғланадиган элементлар мазмун жиҳатидан ўзаро ҳар хил муносабатда бўла олади. Масалан, субъект ва объект муносабати (*рассом ва расм, шофёр ва машина*), кетма-кет бўлган иш-ҳаракатлар (*пахта очилди ва терилди*), ҳаракат ва унинг сабаби (*билди ва севинди*) ва бошқалар; лекин улар мазмун жиҳатидан бир-бирларига қарама-қарши бўлмасликлари шарт.

177- §. Зидловчилар (*бирок, лекин, аммо*).

Булар бўлақларнинг мазмун жиҳатидан бир-бирига қарама-қарши қўйилганлигини кўрсатади. Масалан: *У ўқиди, бирок ёзмади.* (Бундаги элементларнинг бири тасдиқни, иккинчиси инкорни кўрсатади.)

Баъзан, кўпинча жонли тилда *-у* (унли товушдан кейин *-ю*) элементи ҳам зидловчи вазифасида қўлланади, лекин бу элемент бириктирувчи вазифасида ҳам келади. Мисоллар: *Билди-ю, келмади.* (*Чолу кампир, отаю она.*) Бу элемент зидлик учун қўлланганда, маъноси *-ку* юкламасига тўғри келади (аслида шу *-ку* юкламасининг қисқаришидан туғилган). Бунда мазмунни конкретлаштириш, бошқа маънонинг туғилишига йўл қўймаслик, таъкид учун кўпинча зидловчининг ўзи ҳам қўлланади. (*Билди-ю, лекин келмади.*)

Зидлаш маъноси ўз ичида ҳар хил оттенкаларга эга бўлади. Масалан, одатдаги, ҳақиқий зидлаш (*Кўрди, лекин индамади*), қисман зидлаш (*Келди, лекин кечикди; Бор, лекин озроқ*), «Ур-

нини босиш» характеридаги зидлаш (*Портфели кичик, лекин чиройли*) ва бошқалар.

Зидлик муносабати баъзан интонациянинг ўзи билангина ифодаланади. Бунда оҳанг шу зидликни кўрсатадиган махсус ҳолатга, айримликка эга бўлади. Чоғиштиринг: *Билди, лекин айтмади.*— *Билди, айтмади.*

178-§. Айирувчилар (*ёки-ёки, ё-ё, ёхуд-ёхуд, баъзан-баъзан, бир-бир, дам-дам, гоҳ-гоҳ, гоҳо-гоҳо*).

Булардан: а) *ёки-ёки, ё-ё, ёхуд-ёхуд* формалари саналаётганлардан бирининг бўлишини билдиради. Масалан: *кечқурун ёки ухлаймиз, ёки суҳбатлашамиз*. Булар такрорланиб келгани каби, ёлғиз ҳам кела олади (*Кечқурун ухлаймиз ёки суҳбатлашамиз*), б) *баъзан-баъзан, дам-дам, бир-бир, гоҳ-гоҳ* формалари одатда такрорланган ҳолда ишлатилиб, галма-галликни билдиради. Масалан: 1. *У бир юради, бир тўхтади.* 2. *Дам чимирилади, дам кулади.* 3. *Гоҳ сайрайди, гоҳ уринади.*

Икки ишнинг бўлишидаги (орадаги) вақтда бир оз узоқликни ифодалаш учун *гоҳ-гоҳ* боғловчиси *гоҳо-гоҳо* формасига келтирилади. (*Гоҳо сайрайди, гоҳо уринади.*) Бундан кейинги вақт узоқлиги бу боғловчининг биринчи бўғинидаги унлини чўзиш билан бўлади.

179-§. Юқоридаги мисоллардан ҳам аниқки, уюшиқ бўлакларда ишлатиладиган боғловчилар формал жиҳатдан икки хилдир: 1. Якка боғловчилар (*Олма ҳам ўрик гуллади*). 2. Такрорланувчилар (*Олма ҳам, ўрик ҳам гуллади*: такрорланувчиларнинг юкламага яқинлашиши юқорида айтиб ўтилган эди).

180-§. Қатор, кетма-кет келган аниқловчиларнинг уюшиқ ёки уюшиқ эмаслигини белгилаш қаратқичларда осон, бироқ сифатловчиларда бир оз қийинроқдир. Уюшиқ ва уюшиқ бўлмаган сифатловчилар баъзан бир-бири билан араллашиб, ажратиб бўлмаслик ҳолга келади.

Сифатловчиларнинг уюшиқ ё уюшиқ эмаслиги одатда қуйидагича аниқланади:

Сифатловчилар *предметларнинг* турли кўринишларини, турини аниқласа ёки предметни бир томондан аниқласа, предметларнинг бир хил белгиларини кўрсатилса, улар уюшиқ саналади. Масалан: *Оқ, сариқ, қизил гуллар очилди*. Бундай ўринларда у сифатловчиларнинг ҳар бири тўғридан-тўғри сифатланмиш билан боғланиб, уларнинг ораларида тенгланиш бўлади. Булар санаш интонацияси билан айтилади. Булар умумлаштирувчи сўзга эга бўла олади.

Предметни ҳар томондан турлича аниқлаб келувчи сифатловчилар (бири сифатини аниқлайди, бири миқдорини аниқлайди, бири даражасини аниқлайди ва шунинг кабилар) уюшиқ саналмайди. Бу вақтда отнинг олдидаги сифатловчи ўзидан ол-

динги сифатловчига нисбатан от билан бир бутун бўлиб (сифат + от), сифатланмишнинг составига киради, янги сифатловчи келтирилган сайин шу ҳодиса такрорланиб, сифатланмишнинг состави кенгая боради (у составдаги сўзлар ҳам аслида ўз ичида сифатловчи-сифатланмишлик алоқасидадир). Буларнинг орасида санаш интонацияси бўлмайди. Масалан: *Тоза оқ қоғоз — ҳалиги тоза оқ қоғоз — ҳалиги бир папка тоза оқ қоғоз*. Булар, табиий, умумлаштирувчи сўзга эга бўла олмайди.

Баъзан уюшмаган аниқловчилар уюшиқ аниқловчига айланиши мумкин ва, аксинча, уюшиқ аниқловчи уюшмаган аниқловчига айланиши мумкин. Бу умумий мазмундан, грамматик ҳолатдан, интонациядан билиниб туради. Масалан: *кенг, ёруғ йўл* (уюшиқ: *кенг йўл ва ёруғ йўл*) — *кенг ёруғ йўл* (уюшиқ эмас: *кенг йўл* — сифатловчи, *ёруғ йўл* — сифатланмиш). Яна: *чаққон, ёш болалар — чаққон ёш болалар*. Демак, кўрсатилган типдаги бир конструкцияни, фикрнинг оттенкасига, грамматик интонацион хусусиятларга қараб, икки хил изоҳлаш мумкин. Яна бир мисол: *янги, тоза сочиқ* (сифатловчилар уюшиқ: *тутилмаган, янги сочиқ*) = *янги тоза сочиқ* (уюшиқ эмас: *тоза сочиқнинг бошқаси, янгиси*).

Аниқловчи-сифатловчилар уюшиқ бўлганда, аниқланмиш бўлак-от, ўрнига қараб, кўплик формасида ҳам, бирлик формасида ҳам қўллана олади. Мисоллар: *қизил ва кўк вазалар — қизил ва кўк ваза* (лекин мазмуни кўплик), *эски ва янги дўстлик, эски ва янги турмуш (эски турмуш ва янги турмуш)*.

181-§. Уюшиқ бўлакларнинг тартиби, лексик-семантик, логик, грамматик хусусиятларга қараб, бир қанча кўринишларга эга бўла олади. Мисоллар: 1. *Қовун ва тарвуз — тарвуз ва қовун* (баъзан), *гўшт ва ёғ — ёғ ва гўшт*. (Демак, бундай ўринлардаги асосий ҳолат маънони ўзгартмаган ҳолда тартиб ўзгаришининг мумкинлигидир.) 2. *Еди ва ичди, пиширди ва еди, тўй ва томоша, планни бажарди ва мукофотланди*. (Бундай ўринларда тартиб ўзгартирилса, мазмун ҳам ўзгаради.)

ГАПНИНГ АЖРАТИЛГАН ИККИНЧИ ДАРАЖАЛИ БЎЛАКЛАРИ

182-§. Гапнинг иккинчи даражали бўлаклари фикрни одатдагига қараганда кучли, ифодали, таъсирли қилиб бериш, у бўлакни мазмун жиҳатидан кучайтириш, грамматик жиҳатдан мустақил ҳолга қўйиш (нисбий мустақиллик) учун махсус интонация билан, паузалар билан ажратилади. Масалан: *Келди онам, меҳрибон, биз ўтирдик ёнма-ён*. (Ф.)

Бу мисолдаги *меҳрибон* бўлаги она элементининг аниқловчи-сидир: *меҳрибон онам*. Бу аниқловчини аниқланмиш (*онам*) дан кейин келтириб, уни икки томондан махсус пауза бериб, махсус интонация орқали ажратиб айтиш натижасида шундай ўзгаришлар ҳосил бўлди:

1. Бу бўлакнинг мазмун аҳамияти аввалгига нисбатан кучайди: унинг мазмуни таъкид билан берилади, унга диққат кучайтирилди.

2. Бунинг натижасида у бўлак аввалги ҳолатдагига нисбатан (*меҳрибон она*) кучайган айримлик ва мустақилликка (нисбий мустақилликка) эга бўлди: *меҳрибон она* бирикмасида биринчи сўзнинг иккинчи (бош — ҳоким) сўзга тобелиги, қарамлиги, у билан зич боғланганлиги *онам*, *меҳрибон* конструкциясида йўқдир. Кейинги ҳолатда у сўзнинг ўзи айрим тасдиқни билдириш даражасига бориб қолган. Чоғиштиринг: *Меҳрибон онам келди.*— *Онам, меҳрибон (меҳрибоним), келди.*— *Онам келди, у меҳрибон.* Демак, бу аниқловчи предикативлик элементига — ярим предикативликка эга.

3. Аниқловчининг ажратилиши фикрни эмоционаллик билан, ифодали, таъсирли қилиб беришга хизмат қилган.

Юқоридаги типда айримликка эга бўлган иккинчи даражали бўлаklar гапнинг ажратилган бўлаklари саналади.

Англашиладики, бирор бўлакни ажратиш — ажратилмаган бўлакни ажратилган бўлакка айлантириш ҳодисаси мазмун, грамматик (синтактик) ва интонацион жиҳатдан ўзгариш ҳосил қилиш билан боғланган. Демак, бундай вақтларда гапнинг структурасида ҳам ўзгариш бўлади.

Яна қуйидаги мисолларни чоғиштирайлик: *Эркин укам инженер бўлди.*— *Эркин, укам, инженер бўлди.* Биринчи гапда. *Эркин сўзи укам сўзига одатдаги аниқловчи (кенг маънода) бўлиб келган: қ а й с и у к а м?*— *Эркин укам* (сўзловчининг бир неча укаси бор бўлиб, шулардан Эркин исмли укаси...). Иккинчи гапда *укам* сўзи махсус интонация билан ажратилган бўлиб, у қўшимча оттенкага эга бўлган: *Эркин* бўлагининг маъносини аниқлаб, конкретлаштириб, таъкидлаб изоҳлаб келган. Яна чоғиштиринг: *Укам, Эркин, инженер бўлди.*

Юқоридаги чоғиштиришлардан яна шу нарса кўринадики, биринчи ҳолатда (*онам, меҳрибон...*) ажратиш ҳам интонация, ҳам инверсия ёрдами билан бўлган, иккинчи мисолда эса фақат интонация воситаси билан бўлган.

183-§. Юқоридаги мисолларга қараб, ҳар қандай иккинчи даражали бўлакда — у иштирок қилган ҳар бир конструкцияда икки ҳолат (ажратилганлик ва ажратилмаганлик) бўлади, деган хулоса чиқариш керак эмас; шундай ажратиш ҳоллари ҳам борки, уларни ажратилмаган бўлак билан бериб бўлмайди. Ма-

салан: *Уни, онангни, ҳам хатга солган экансан.* («Почталъон» очеркидан.) Буни у онангни формасида қўлласак, бошқа маъно, бошқа грамматик ҳолат келиб чиқади. (Қайси онани?) Демак, аниқловчи-изоҳловчи гапнинг кишилик олмоши билан ифодаланган бўлагига қарашли бўлганда, у одатда ажратилган бўлак бўлиб келади. Аниқки, ажратиш ҳодисаси тилнинг энг муҳим, зарур воситаларидан биридир. Ўзбек тилида ажратилган бўлакларнинг тараққиёти рус тилининг самарали, прогрессив таъсири билан органик боғлиқдир. Миллий тилларнинг ўсишидаги энг бой манба — «улуғ ва қудратли рус тили» (*В. И. Ленин*) ўзбек тилининг юксалишида ҳамма соҳада авангардлик ролини ўйнаб келмоқда. Ажратилган бўлаклар соҳасидаги янги ютуқлар шу прогрессив таъсирнинг синтаксисдаги кўринишларидан бир мисолдир.

184-§. Гапдаги иккинчи даражали бўлакларнинг ҳамма тури ажратилиш ҳолатига эга бўла олади: ажратилган изоҳловчилар, ажратилган аниқловчилар (изоҳловчидан бошқалари), ажратилган ҳоллар ва ажратилган тўлдирувчилар.

185-§. Ажратилган изоҳловчилар. Бу турдаги изоҳловчилар ҳақида юқорида ҳам қисман гапирилган эди («Мустақил изоҳловчилар»). Изоҳловчиларда ажратилиш ҳодисаси аниқловчининг бошқа типларига қараганда кўп учрайди. Бунинг айрим сабаблари бор: изоҳловчи-изоҳланмишдаги икки отнинг ёки от ўрнидаги сўзнинг муносабати (*тракторчи Тошпўлат*) ёш йигит типдаги аниқловчи-аниқланмишга нисбатан анча мустақил ва тартиби ҳам анча эркиндир (*ёш йигит* формасидаги бирикмада тартиб ўзгариши кўпинча грамматик ҳолатни ҳам ўзгартириб юборади. *Йигит ёш.* — Эга + кесим), унда — ажратилганда, мослашиш ҳодисасини ҳам кўриш мумкин: *Тошпўлатга, тракторчига,...* (бу ҳол *ёш йигит* бирикмасида йўқ). Бу мослик элементларнинг айримлигини кучайтиради.

Ажратилган изоҳловчиларнинг асосий хусусиятлари:

1. Ажратилган изоҳловчилар изоҳланмишдан кейин келиб, унинг маъносини конкретлаштиришга, шунга қўшимча маъно — изоҳ беришга, бирор характерли томонини кўрсатишга хизмат қилади. Масалан: *Тулки, аҳмоқ, думидан ҳам ажралди.* («*Думсиз тулки*» эртагидан.) *Болалар бугунги йиғилишида Алексеевга, конструкторга, миннатдорлик билдирдилар.* («*Л. у.*»)

2. Ажратилган изоҳловчилар изоҳланмиш билан одатда сома ва келишик формалари жиҳатидан мослашган бўлади: *Каримни, акамни,...* *Каримга, акамга,...* *уларга, болаларга,...* *сизларга, акаларимга...*

3. Кишилик олмошининг аниқловчиси бўлиб қўлланган изоҳловчилар одатда ажратилган бўлади (бу олмошлар бевоси-

та одатдаги аниқловчилар билан қўлланмайди), Масалан: *Бив, теримчилар, вағдамизнинг устидан чиқамиз!* («С. Ўзб.»).

4. Бу изоҳловчилар махсус ёрдамчилар (масалан, *яъни* сўзи) билан қўлланиши ҳам мумкин. Мисол: *Дифтерит, бўғма (дифтерит, яъни бўғма), болаларда кўп учрайдиган касалликдир.* («С. Ўзб.»)

5. Уларнинг бошқа сўзлар билан синтактик муносабатлари одатда бир хил бўлади: буларнинг синтактик алоқаси тенгланшидир (булар тенгланшиш билан уюшиқ бўлакка ўхшаса ҳам, лекин уюшиқ бўлакдан тамоман бошқа ҳодисадир, уларнинг ўзига хос белгилари кўпдир. Масалан, уюшиқ бўлаклардаги санаи интонацияси буларда йўқ).

6. Изоҳловчи-изоҳланмиш муносабатининг бу кўриниши материал (қандай сўздан бўлиш) жиҳатидан бир қанча кўринишларга эга: кишилик олмоши+от (турдош ё атоқли от, ёки отлашган сўз), турдош от+турдош от (*Дурадгор, амаким, кеча мукофот олди*), турдош от+атоқли от (*Хирург, Умаров, бу касалнинг тузалишига ишонди*), атоқли от+турдош от (*Соловьев, мастер, делегатларга ҳар хил изоҳлар бериб турди*), атоқли от+атоқли от (*Васильев, Сергей Иванович, дунёга машҳур физиклардан эди*), атоқли от+тахаллус (ёки акси): *Митингда ёзувчилардан Уйғун, Отақўзиев, сўзга чиқди (...Отақўзиев, Уйғун,...)*.

7. Ёйиқ изоҳловчиларда ажратилиш хусусияти анча кучли. Масалан: *Очилов, заводимизда ном чиқарган смена мастери, ҳаммага намуна бўлди.* («С. Ўзб.») *Аканг, ҳаммага танилган моҳир учувчи,...*

186-§. Ажратилган аниқловчилар. 1. Қаратқичли бирикмалардаги аниқловчининг от ёки от вазифасидаги сўздан бўлиши одатда унинг ажратилган аниқловчисининг ҳам шу турда бўлишини талаб қилади: бу изоҳловчи ҳам қаратқич келишигида бўлади. Натижада, ажратилган изоҳловчининг бир кўриниши келиб чиқади. Масалан: *Ошпазнинг, Маматқуловнинг, қўли гул экан.* («С. Ўзб.») 2. Сифатловчилар бошқа бўлакларга қараганда камроқ ажратилади: буларда тартиб ўзгариши кўпинча грамматик роль ўйнайди (бу ҳақда юқорида гапирилди). Мисол: *Бир қиз туғилди, нинни. (О.) Чоғиштиринг: нинни қиз. Тулпорим бор, чиройли. (Ф.) Чоғиштиринг: чиройли тулпор. Камзул кийдим, тиринка, сени севдим сурунка. (Қўшиқдан. Чоғиштиринг: тиринка камзул.)* Сифатловчиларнинг ажратилиши баъзан аниқланмишни такрорлаш билан боғланади. Масалан: *Паркдаги тераклар, кўм-кўк тераклар, ҳамма ёқни салқин қилган.* («С. Ўзб.»)

187-§. Ажратилган ҳоллар. 1. Равишдош махсус бўлаклар билан келиб, ёпиқ тусга кириб, бутун комплекс ҳол вазифасида келганда, кўпинча ажратилади, Масалан: *Милиция капитани Солмонов, бу фирибгарларни қандай тутуш йўлини йўлаб, Алай*

бозорига қараб кетмоқда эди. («Ўзбекистон маданияти» газетасидан). Кўринадики, бундай вақтларда равишдош оборот ҳосил бўлади. Бундай оборотлар кўпинча ажратилган бўлади. Ажратилишнинг бу типи мазмун томони ва бошқа айрим жиҳатлари билан эргаш гапларга яқин туради. Булар асосий ҳаракатга қўшимча бўлган бошқа бир ишнинг бажарилганлигини билдиради.

2. Гапнинг бўлаги маъноси жуда ҳам конкрет бўлмаган, умумийлик-кенглик хусусиятига эга бўлган сўзлар билан ифодаланганда, шу сўзларга ажратилган бўлақлар келтирилиб, маъно аввалгига нисбатан конкретлаштирилади, мазмуннинг доираси торайтирилади. Масалан: *Езда, қовун пишиғида, ҳаво кечаси ҳам дим бўлади.* («Л. у.»)

188-§. Ажратилган тўлдирувчилар. 1. Бундай ажратиш олмош билан ифодаланган тўлдирувчининг маъносини конкретлаштиришда, шунинг қўшимча белгиларини кўрсатишда учрайди. Масалан: *Кеча-кундуз ўйлайман сени, вафодоримни.* (Ф.) 2. Ажратилган тўлдирувчи от билан ифодаланган тўлдирувчини ҳам изоҳлаши мумкин. Масалан: *Отаси: насиҳатимни, отангинг сўзини, эсингда тут, деб қолди.* (Ф.) 3. Ажратилган тўлдирувчи одатда ўз олдидаги ажратилмаган тўлдирувчи билан бир хил формада бўлади.

189-§. Гапнинг ажратилган бўлақларини анализ қилиш яна қуйидаги ҳолларни кўрсатади:

1. Уюшиқ бўлақлар умумлаштирувчи сўзга ҳам эга бўлганда, одатда саналувчи бўлақлар ажратилган изоҳловчи ҳисобланади. Масалан: *Иккаламиз — Толиб ва мен — бугун навбатчи бўлдик.*

2. Ўзбек тилида ажратилиш кўпинча инверсия билан ҳам боғланади (интонация ҳам, тартиб ҳам биргаликда).

3. *У қизиникига, колхозга, кетди.* — *Қолхозга, қизиникига, кетди* формасидаги тартиб ўзгариши ажратилган бўлақнинг қайси элемент эканлигини ҳам ўзгартиради.

4. Ажратилган аниқловчи билан аниқланмиш дистант (ажратилган) ҳолатда бўлганда, уларнинг алоқаси кучсизланиб, аниқловчининг нисбий мустақиллик ҳолати, предикативликка интилиши кучаяди. Мисоллар: *От олдим, ола қашқа...* (Ф.) *Ҳалиги йигит, қўлида тугуни бор эди-ку, сартарош, эртага отпус-кага чиқар экан.* («Трамвай остановкасида» очеркидан.)

ГАП БУЛАҚЛАРИНИНГ ТАРТИБИ

190-§. Ўзбек тилида сўзлар тартиби асосан эркин. Гапдаги бўлақларнинг ўрнини ўзгартириш уларнинг грамматик ҳолатларига таъсир қилмайди (1. *Кинога кеча бордим.* — 2. *Кеча кинога бордим* каби), бироқ ҳар бир тартиб ўзгариши мазмунга, унинг оттенкасига, йўналишига маълум даражада таъсир кўр-

сатади (биринчи мисолда вақт маъноси бош ўринда, иккинчисидан — ўрин маъноси). Демак, бунда сўзловчининг мақсади, ниманинг биринчи ўринга қўйилиши катта аҳамиятга эга бўлади.

Ҳозирги ўзбек тилининг тараққиёт йўли унда эркин тартибнинг кучайиб боришини кўрсатади. Бунда рус тилининг, шунингдек жонли сўзлашув нутқининг таъсири очиқ кўринади: гап бўлақларининг тартибидаги эркин ҳолат адабий тилдаги гап нисбатан жонли сўзлашув нутқида кучлидир. Жонли нутқда шундай хусусият ҳам учрайди: аввал асосий нарсани, тасдиқ ё инкорни, билдириб бўлиб, бошқаларини ундан кейин айтади, асосий фикрни баён қилиб бўлгандан кейин эсга келган нарсани, ҳар хил изоҳларни ҳам шу билан қўшиб ифодалай беради. Мисоллар (жонли сўзлашувдан): *Кеча овга борган эдим, Толиб билан бирга. Кўлда ўрдак кўп экан. Жуда яхши бўлди овимиз. Олгита ўрдак отиб келдик. Кечқурун ёмғир ёғиб қолди, ер лой бўлди, бир оз қийналдик қайтишда.*

Сўзлар тартиби баъзан грамматик ҳолатга ҳам таъсир этиши мумкин. Бу билан маъно ҳам ўзгаради. Бу ҳодиса бирор сўзнинг вазифаси — грамматик функцияси морфологик шаклланишдан билинмай, тартиб билан тайин этилган вақтларда учрайди. Бу ҳодиса тартибнинг грамматик ролидир. Бошқа ўринларда тартиб стилистик роль ўйнайди.

191-§. Тартибнинг грамматик ҳолатга таъсир этиши ўзбек тилида жуда кам учрайдиган ҳодисадир (гапдаги элементларнинг синтактик функцияси сўз ўзгартувчи аффикс, кўмакчи каби воситалардан ҳам аниқ билиниб туради: бу эркин тартиб катта имкониятлар берувчи ҳолатдир). Бу ҳолат асосан қуйидаги пайтларда учрайди:

1. Эга ва кесимнинг алоқаси — предикативлик алоқасига киришувчи сўзларнинг ҳолати тартиб билан белгиланганда (бундай вақтда у сўзлар билан ифодаланган тасаввурлар тенг бўлиб, боғлама қўлланмайди, предикатив шаклланишда пауза хизмат қилади), уларнинг тартибини ўзгартирсак, грамматик ҳолатлари ҳам аксинча бўлади. Мисоллар: 1. *Сен — Тошпўлат. — Тошпўлат — сен.* 2. *Раҳматулла — Уйғун. — Уйғун — Раҳматулла.* 3. *Ўлмоқ — жон бермоқ. — Жон бермоқ — ўлмоқ.* 4. *Етти кун — бир ҳафта. — Бир ҳафта — етти кун.*

2. Сифатловчи ва сифатланмишнинг тартибини ўзгартсак, улар одатда аниқловчи ва аниқланмишликдан чиқиб, эга ва кесимга айланади. Масалан: *кўм-кўк япроқлар — япроқлар кўм-кўк, ўқиган бола — бола ўқиган.*

3. *Терим илғорлари, пахта плани, пахта план* типидagi аниқловчили бирикмаларда (иккинчи ва учинчи тип) тартиб ўзгариши уларни аниқловчи ва аниқланмишликдан чиқариб, эга ва

кесимга айлантиради, иккинчи типда), аввалги аниқловчи — аниқланмишликдаги ҳолларининг аксини туғдиради. Масалан: *сой ўртаси (сойнинг ўртаси) — ўртаси — сой.* (Бунда паузанинг роли кучлидир. Биринчи бирикмада орага пауза берсак, кейинги ҳолат — эга ва кесим ҳосил бўлади.) *Тоғ ораси — ораси — тоғ. Чарм ботинка* (чармдан ишланган ботинка) — *ботинка чарм* (ботинка учун хос бўлган чарм). *Чит кўрпа* (авраси читдан бўлган кўрпа) — *кўрпа чит* (кўрпа учун мос чит) ва бошқалар. Бир қўшма сўзга айланган *ошқовоқ* (ош учун аталган қовоқ) ва *қовоқ ош* (қовоқдан қилинган ош) элементларида ҳам аслида тартибнинг грамматик роли бор.

Тартибнинг ўзгариши билан баъзан қуйидаги ҳол туғилиши мумкин: кесими феъл билан ифодаланган гап аниқловчили (сифатловчили) ёйиқ гап тусида бўлганда, сифатловчи билан сифатланмишнинг ўрнини алмаштириш натижасида сифатловчи феълга боғланиб, ҳолга айланади. Масалан: *Шўх бола гапирди.* — *Бола шўх-шўх гапирди.*

5. Китоб *ўқимоқ*, *меҳмон чақирмоқ* каби бирикмаларда биринчи бўлак бош келишиқ формасида бўлиб («белгисиз тушум»), унинг грамматик ҳолати контекстуал равишда англашилган. Бундай ҳолларда уни (биринчи бўлакни) ўз ҳоким элементидан ажратиш шу ҳолатдан («белгисиз тушум»дан) бошқа ҳолатга кўчиради. Бу ҳол баъзан эганинг воситасиз тўлдирувчига, воситасиз тўлдирувчининг эгага айланишини келтириб чиқаради. Мисол: *Хон даврида ҳамма ёқ қонларга ботди буткул. Она излади бола. Кўп ёш жонлар бўлди қул.* (Ҳ. О.)

Бунда тартибнинг роли: *она излади бола:* а) *она бола(ни) излади,* б) *бола она(ни) излади.*

192-§. Ўзбек тилида сўзлар тартиби асосан эркин бўлишига қарамай, кўпинча қўлланадиган — одатдаги бир тартиб бордир (одатда дарак гапларда). Урни билан бу тартибнинг ўзгариши — инверсия ҳам учраб туради. (Инверсия айниқса жонли тилда кўп учрайди.) Инверсиянинг сабаблари, туғилиши турли ҳодисалар билан боғлиқ: бирор бўлакнинг мазмун жиҳатидан биринчи ўринда эканлигини кўрсатиш, таъкид, эмоционалликни, экспрессияни билдириш, поэтик талаб: стилистик хусусият. Мисолларни чоғштиринг: *Тила тилагингни, — деди.* (Ф.) *Хотин! Ҳой хотин! Оч эшикни!* («Муш.») *Еруғлик жаҳоннинг бошланғичидир, жонини бағишлар нурга парвона.* (F. F.) Тартиб ўзгариши, табиий, биргина бўлак билан бўлмайди. Бир бўлакнинг ўрнини ўзгартирар эканмиз, бу билан бошқа бўлакнинг ҳам ўрни, даражаси ўзгаради, демак, бўлакларнинг тартиби, унинг ўзгариши ўша бўлакларнинг ўзаро муносабати билан боғлиқ.

Одатдаги тартиб ва унинг ўзгариш ўринлари жиҳатидан ҳар бир жуфтнинг, ҳар бир бўлакнинг ўз хусусиятлари бордир.

193-§. Эга ва кесимнинг тартиби «э.+к.» формасидадир. Масалан: *Қушлар сайради*. Бу бўлақларнинг тобе сўзлари ҳар қайси бўлақнинг ўзидан аввал келади. (Ўзбек тилида сўз бирикмасида тобе сўзнинг аввал келиши умумий қоидадир.) Масалан: *Еш бола яхши куйлади* (эга состави+кесим состави).

Бу тартиб:

а) поэтик асарларда ритм, оҳанг, қофия каби талабларни таъминлаш учун ўзгартирилади. Масалан: *Утар кунлар, кечар йиллар, юракда муттасил ханда* (F. F.);

б) шиорларда, эмоционал нутқларда мазмунни кучли ифодалаш, нутқнинг таъсирини, эмоционалликни ошириш учун ўзгартирилади (бу кўпинча кесими буйруқ феълдан бўлган гапларда учрайди). Масалан: *Яшасин фашизмга қарши қаҳрамонларча курашган жангчиларимиз!* Бу кесим аниқловчили (кенг маънода) — ҳолли бўлганда, у эгадан кейин келади. Масалан: *Совет ҳукумати узоқ яшасин!* (*Пўлкан шоир.*) Умуман, буйруқ гапда кесимнинг биринчи ўринда туриши унинг аҳамиятини, маъносини, таъсирини кучайтиради. Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг «Ошиқ» ҳикоясида йигитга аввал «Қўлингизни олинг» деган аёл, йигитнинг парво қилмаганлигидан аччиқланиб, «Олинг қўлингизни!» дейди. Яна чоғиштиринг:— *Нима қилади у менга ҳазил қилиб!* («*Муш.*») *Ким эдик биз? Биз Улуғ Октябрғача ким эдик? Октябрь шарофатидан ким бўлиб олдик?* (*Назир Сафаров.*) Бундай қўллаш (аҳамияти шу ўринда бошқа бўлақларга нисбатан кам бўлганда, эгани кесимдан кейин келтириш) жонли сўзлашув нутқида адабий тилдагига қараганда кўпроқ учрайди. Масалан: *Орқасига қаради йша бола.* (Ф.) *Мардикор баҳона юртни шилди, юртгинани шилди булар.* (А. Қ.) Жонли сўзлашув нутқининг бу хусусияти борган сари адабий тилдан ҳам кенг ўрин олмоқда;

в) кўчирма гапларда сўзловчининг гапи кейинги ўринда келганда, сўзловчининг гапидаги эга кесимдан кейин келади. Бу одатдаги, нормал ҳолдир. Масалан: *«Планни, албатта, муддатидан аввал бажарамиз!»— деди раис* («С. Ўзб.»);

г) фикрни умумий тарзда ифодалайдиган «қувонади киши» типигади эмоционаллик билан боғланган қўшилмаларда ҳам кесим эгадан аввал келади. (Бу кўриниш «б» пунктидаги ҳолатга яқин келади.) Масалан: *Кенг дала. Машиналар. Иш қайнайди. Қувонади киши!*

194-§. Аниқловчи билан аниқланмишнинг тартиби аниқловчи+аниқланмиш формасидадир. Бу тартибнинг ўзгариши қаратқичли бирикмада, изоҳловчида одатда учраса ҳам, сифатловчили бирикмада деярли учрамайди, чунки бундай ўринларда бу конструкция предикатив характердаги қўшилмага айланади.

Аниқловчиларнинг тартибида сифатловчи, қаратқич ва изоҳловчиларнинг ҳар бирини айрим қараш керак бўлади.

Сифатловчили бирикмадаги тартиб юқорида айтилди. Бу ўринда сифатловчи бир неча бўлганда, уларнинг қандай ўринлашиши баён қилинади. Бунда уюшиқ сифатловчи эмас, балки «сифат+от» бирикмасига янгидан қўшилган сифатловчи — ҳар хил белгиларни, англатадиган сифатловчилар баён этилади. Бундай вақтларда янги сифатловчига нисбатан аввалги қўшилма (сифатловчи+сифатланмиш) бир бутун саналади. Масалан, *тиниқ (сифатловчи)+сувлар (сифатланмиш)*, лекин: *мавжланаётган (сифатловчи)+тиниқ сувлар (ҳар иккиси биргаликда сифатланмиш)*.

Қуйидаги ўринларда ихчамлик учун ҳар бир сифатловчининг ўрни айрим тасвирланмади, улар, қандай сўз билан ифодаланганлигига қараб, формула тариқасида берилди. Бунинг кетидан келтирилган мисоллар унинг мазмунини тўла ойдинлаштиради.

Ҳар хил сифатловчиларнинг ўринлашиши, тартиби:

1. Сифатдош+сифат+от. Масалан, *ишлаётган чаққон қиз*. Буларнинг тартибини ўзгартирсак, кўпинча сифат формасидаги сўз сифатдошга боғланиб, ҳол бўлиб қолади: *чаққон ишлаётган қиз*.

2. Соң (ёки миқдор билдирган бошқа сўз)+сифат+от. Масалан, *бешта чопқир от*.

Бир сони семантик-грамматик хусусиятларининг ҳар хил бўлишига кўра, сифатдан аввал ҳам, кейин ҳам кела олади: *бир яхши от — яхши бир от* (кейингисида белги маъноси кучлироқ ифодаланган). Яна қуйидаги мисолларни чоғиштиринг: *Еш бир жувон додлади... Қора бир ит...* (А. Қ.) Сондан кейин нумератив (боғ, бош, ҳўплам, тақа каби сўзлар) келиб, иккаласи бирликда аниқловчи бўлганда, бу конструкция соннинг ўрин алмаштиришига йўл бермайди: *бир боғ беда* каби.

Сифатловчи жойга, вақтга муносабат билдирган ясама сифатлардан бўлганда, юқоридаги тартиб ўзгариб, сифат+сон+от формасида бўла олади. Масалан, *ҳаводаги уч ўрдак*.

3. Олмош+сифат+от. Масалан, *шу улур бино...*

4. Сифат+мимема+от. Масалан, *янги шиқ-шиқ тугма*.

5. Ухшатиш билдирувчи сўз+сифат+от. Масалан, *шишадек тиниқ осмон*.

6. Олмош+сон+от. Масалан, *шу ўнта китоб*.

7. Сифатдош+сон+от — сон+сифатдош+от (маънога, аниқловчилик талабига қараб, ҳар икки ҳолда ҳам кела олади). Масалан, *сайраётган тўртта бедана, тўртта сайраётган бедана...*

8. Сифатдош+олмош+от → олмош+сифатдош+от (бу ҳам юқоридагидай). Масалан, *кулаётган шу бола, шу кулаётган бола*.

9. Сон + мимема + от. Масалан, *ўнта шиқ-шиқ тугма.*

10. Олмош + мимема + от. Масалан, *шу шиқ-шиқ тугма...*

11. Сифатдош + мимема + от. Масалан, *олинган шиқ-шиқ тугма...*

12. Ясама сифат + туб сифат + от (баъзан, интонацияга қараб, бунинг аксича бўлиши мумкин). Масалан, *радиоли янги машина...*

13. Иккала сифатловчи ҳам туб сифат билан ифодаланган бўлса, улар логик-грамматик талабларга кўра ўринлашади: энг аҳамиятли белгини англатган бўлақ аввал келади, аниқланиб етган белгини билдирган бўлақ ундан кейин — отнинг олдида келади. Масалан: 1. *Майда қора тош* (қоралиги-туси майдалигига нисбатан аниқ, майдалиги аниқланыпти). 2. *Қора майда тош* (биринчисининг акси).

14. Сифатдош + олмош + сифат + от (ёки акси). Масалан, *келтирилган шу янги портфель..., мана шу келтирилган янги портфель...*

15. Олмош + сифатдош + сифат + от (ёки акси). Масалан, *анави келтирилган майда тош..., келтирилган анави майда тош.*

16. Сифатдош + сон + сифат + от. Масалан, *куйлаётган учта ёш бола...*

17. Миқдор билдирувчи сўз + сифатдош + сифат + от (баъзан: сифатдош + миқдор билдирувчи сўз...). Масалан, *бир парча куйган қора нон учун ёшлик чоғингда ўз кучинг сотиб.* (Ҳ. Ҳ.)

18. Олмош + сон + сифат + от. Масалан, *анави ўнта катта қора қўй, ҳалиги ўнта катта семиз қора қўй* ва бошқалар. Демак, бир сифатланмишнинг бир неча ҳар хил сифатловчиси бўлганда, ўша предметнинг энг яқин, турғун белгисини билдирадиган сифатловчи отнинг олдида бўлади.

Буларнинг маъноси, тартиби, тартиб ўзгартишлари интонация, пауза билан зич боғлангандир. Чоғиштиринг: *Шу кунлари Жарбулоқдан келган катта аммамнинг ўғай ўғли бизнинг қишлоқда юрган эди.* (А. Қ.) Бундаги бўлақларнинг боғланиши:

1. *Шу кунлари* элементида кейин пауза бўлса, шу бўлақ юрар эди бўлагига боғланади (*шу кунлари бизнинг қишлоқда юрар эди*). 2. Бундай пауза бўлмаса, *шу кунлари* элементи *келган* бўлагига боғланади (*шу кунлари Жарбулоқдан келган*).

Қаратқичли бирикмадаги бўлақларнинг тартиби шундай:

1. Қаратқич аввал, қаралмиш кейин келади. Масалан, *колхознинг даласи.*

2. Шеърӣ асарларда поэтик талаб билан қаралмиш аввал кела олади («белгили» қаратқичда). Масалан: *Йиши чакки эмас бобонинг, аъзолари аҳил ва сирдош. (Пўлат Мўмин.)*

3. Қаратқич, қаралмиш кетма-кет (контакт ҳолатда) кела олгани каби, орага сўз кириб ажралган ҳолда (дистант ҳолатда) ҳам кела олади. Орадаги сўз икки турда бўлади:

а) қаралмишга боғланган, уни аниқлаб келган сўз бўлади. Масалан: *кўкламнинг майин шамоллари. Қоплоннинг қалин қор устидаги изи... («Тоғларда» очеркидан.)*

б) орада баъзан бошқа сўзлар (қаралмиш билан аниқловчилик алоқасига киришмаган сўзлар) ҳам бўла олади. Бу ҳолат асосан шеърӣ асарларда учрайди. Масалан: *Сенсиз менинг ҳеч иш келмас қўлимдан. (Ҳ. О.)*

Изоҳловчиларда тартиб шундай: мустақил, ажратилган изоҳловчилар одатда ўзи боғланган бўлақдан кейин келади: (*Биз, студентлар, ташаббус кўрсатдик*), мустақил бўлмаган изоҳловчилар одатда изоҳланмишдан аввал келади: *Темирчи Жўра гапирди* каби. (Изоҳловчи ва изоҳланмишнинг тартиби ҳақида «Гапнинг ажратилган иккинчи даражали бўлақлари» баҳсига қаранг.) Амал, лақаб каби маъноларни англатган изоҳловчилар ўзи билан боғланган бўлақдан кейин келади (*Қосим бобо; Қодир тайлоқ* каби), баъзангина буларнинг аввал келиши ҳам учраб қолади. Изоҳловчи кишилиқ олмошига қарашли бўлганда, одатда ўша изоҳланмишдан кейин келади. Масалан: *Мен — бечора — бойнинг тепкисини едим (Ф.): мен — бечора.*

Аниқловчининг гапда қайси ўринда келиши маълум бир ҳолатга, яъни аниқланмишга боғлиқдир. Гапнинг от билан ифода-ланган ҳар қайси бўлаги аниқловчи қабул қила олгач, аниқловчининг ҳамма ўринда ўша отнинг олдида кела олиши аниқдир.

Баъзи бирикмаларда аниқловчиларнинг тожикча тартиби — ўзбекча тартибнинг акси ҳам учрайди: «баҳор фасли» ўрнига «фасли баҳор». Бу ҳол асосан эски ўзбек тилига хосдир. Айрим вақтлардагина шеърӣ асарларда қўлланиб қоладиган, характерли бўлмаган бу ҳодиса аниқловчиларнинг одатдаги тартибига мос келмайди. Мисол: *Етдим жадаллаб вақти туш. (М.)*

195-§. Тўлдирувчи ва унинг ҳоким бўлаги (кўпинча кесим) — шу тўлдирувчини бошқарувчи феълнинг тартиби «т. + ф.» формасидадир. (Воситасиз тўлдирувчининг кесим-бошқарувчи феъл билан боғланиши бошқа турга нисбатан кучли бўлади: у кесимга яқин туради: *Унга мукофотни топширдик.*) Бу тартиб шеърӣ асарларда, эмоционал нутқларда ўзгариши мумкин. Масалан: *Кўз очиб кўрдим мен бахтлар қуёшин. (Ашуладан.)* Аёл унга: *«Оҳ, отимни сўраманг... Сўраманг отимни!..»* деб... (А. Қ.)

Тўлдирувчининг кесимдан узоқлашиши орага сўзлар (кўпинча равиш ҳоли) кириши, кесим ўз ўрнида туриб, тўлдирувчи билан эганинг ўрин алмаштириши кабилардан ҳам туғилади.

196-§. Ҳол ва унинг ҳоким бўлаги (кўпинча кесим)—феълнинг тартиби «ҳ.+ф.» формасидадир. Ҳолнинг турли типлари (пайт ҳоли, ўрин ҳоли, мақсад ҳоли ва бошқалар) ҳам ўз ички тартиб-қойдаларига эга. Бу тартиб ҳам шеърӣ асарларда ўзгариши мумкин. Масалан: *Уртоғига қаради кулиб. (Ҳ. О.)*

197-§. Одатдаги тартиб логик-грамматик, стилистик талаб билан ўзгаради. Мазмун жиҳатидан биринчи ўринда турган бўлак, ўз типик ўридан қатъи назар, одатда кесимнинг олдида бўлади ва логик урғу олади: ўзбек тилида логик урғу тартиб билан зич боғлангандир. Интонация ва сўзлар тартиби бўлақларнинг мазмун аҳамиятини кўрсатишдаги асосий воситалардир. Бўлақларнинг логик даражаси одатда кесим билан бўлган масофасига қараб ўлчанади. Масалан: *Мен кеча сенга китобни келтирдим.— Мен кеча китобни сенга келтирдим.— Мен китобни сенга кеча келтирдим.— Кеча китобни сенга мен келтирдим* ва бошқалар.

Логик урғу билан тартибнинг муносабатида шундай ҳолат бор:

1. Логик урғу кесимда ёки унинг олдидаги бўлакда бўлса, одатда тартиб ўзгармайди.

2. Булардан бошқа бўлак логик урғу оладиган бўлса, одатда у кесимнинг ёнига келтирилади ёки ўзи кесим ҳолига келтирилади.

3. Маънони кучайтириш учун логик урғули сўз баъзан такрорланади ҳам. Масалан: *«Энди теримдан гапиринг, теримдан!— деди вакил бригадирга. («С. Ўзб.») У шундай бургут эдики, унақасини шу вақтгача кўрганим йўқ. Бўрини оларди, бўрини!» («Овчи эсдаликлари»дан.)*

4. Мазмунни яна ҳам кучайтириш, кучли эмоционалликни ифодалаш, экспрессивлик учун логик урғу олган бўлакдаги ундош товуш баъзан такрорланади. Мисоллар: 1. *Далада мазза қилдик. 2. Бошингни егур савдогар ёш болани алдапти. («Савдогар» ҳикоясидан.)* Бу ҳодиса билан учинчи пунктдаги ҳолат (*теримдан гапиринг, теримдан*) бир-бири билан алоқадор, мосдир.

5. Мазмун жиҳатидан биринчи ўринда бўлган бўлак тартиб ўзгаришсиз ҳам логик урғу олиши мумкин. Сифатловчи логик урғу олса, одатда тартибни ўзгартириб бўлмайди. Мисоллар: *Ёш қиз ашула айтди. Боғча миздаги гилос пишди.* Баъзан «Кесимнинг ёнига келтириш» мумкин бўлган ҳолларда ҳам тартибни ўзгартирмай, аҳамиятлиликни логик урғунинг ўзи орқали (тартибнинг иштирокисиз) билдириш ҳам учрайди: 1. *Унга мен*

айтдим.— Мен унга айтдим. 2. Гапни **намунча** чўзасиз?— **Намунча** гапни чўзасиз? («Муш.»)

6. Кесимнинг олдига ёки кесим ҳолига келган, логик урғу оладиган бўлақдан аввал қисқа пауза бўлади. (Тартиб ўзгармаганда ҳам.) Бу пауза ҳатто аниқловчи билан аниқланмиш орасига ҳам киради (одатда аниқловчи ва аниқланмиш орасида бундай пауза бўлмайди: *ҳалиги катта қуш, унинг кичик укаси*). Масалан: *Эшак минганнинг оёғи тинмас, қўш хотинлининг қулоғи тинмас.* (Мақол; оёғи ва қулоғи бўлақларидан аввал юқорида айтилган типдаги қисқа пауза бор.) Чоғиштиринг (бунинг конструкцияси аввалгидан фарқли): *Тўғри юрган кийикнинг кўзидан бошқа айби йўқ.* (Ф.; кийикнинг бўлагидан кейин пауза бор).

Логик аҳамиятлиликни, эмоционалликни интонация ва тартиб ёрдами билан беришда яна бир хусусият бор: логик урғу олган сўздан кейин *ҳам* (ўша сўздан аввал — **ҳатто**) ёрдамчиси келтирилиб, мазмун, ифода кучайтирилади (бу *ҳам*, **ҳатто** кучайтирувчиларидан энг характерлиси *ҳам* юкламасидир). Лекин айниқса жонли сўзлашув нутқи *ҳам* юкламасини қўлламай, юқоридаги воситаларнинг ўзи билан кучайтириш йўлидан ҳам фойдаланади (бу йўл *ҳам* юкламасини қўллашга қараганда аввалгидир): *Тўғри гап туққанингга ёқмайди* (Мақол; туққанингга ҳам). *Қаловини топса, қор ёнар* (Мақол; қор ҳам).— *Боланг балони билади,— деди кампир.* (Ф.; балони ҳам).— *Ҳолвайтар қилган экан, афтига қарамадим.* (Ф.; афтига-аптига ҳам).— *Келганимдан бери бу домла поччангиз нина олиб бергани йўқ.* («Муш.»; нина ҳам, ҳатто нина). Чоғиштиринг: *Қинғир иш қирқ йилдан кейин ҳам билинади.* (Мақол.)

198-§. Сўроқ, буйруқ ва ундов гапларда тартибнинг ўзгариш ҳоллари, унинг мазмундаги оттенкани, эмоционалликни ифодалаш, стилистик хусусият билан боғланиши ҳақида юқорида («Гапнинг кузатилган мақсадга кўра турлари» баҳсида) сўзланган эди. Шунингдек, уюшиқ бўлақларда тартибнинг ўзгариши (*анор ва беҳи — беҳи ва анор*) ё ўзгармаслиги (*Кампир даволанди ва тузалди*: логик изчиллик) каби ҳодисалар ҳақида «Гапнинг уюшиқ бўлақлари» баҳсида гапирилган эди.

199-§. Эркин тартибда инверсиянинг бўлиши фикр материалини ўзгартириб юбормайди, лекин ҳар гал унинг янги оттенкасини беради. Бу ҳолат ҳар хил стилистик имкониятлар туғдиради.

Юқорида баён қилинган қоидаларнинг — тартиб-қоидаларининг — типик тартибнинг одатда тинч оҳанг билан айтиладиган дарак гаплардаги ҳолатга таянишини кўриб ўтдик. Бу типдаги гапда, ёйиқ-аралаш формадаги дарак гапда бўлақларнинг одатдаги ўринлашиши: пайт ҳоли + ўрин ҳоли + эга + воситали тўлди.

рувчи + воситасиз тўлдирувчи + равиш ҳоли + кесим. (1. Аниқловчи ўз аниқланмишидан аввал келади. 2. Сабаб ва мақсад ҳоли одатда равиш ҳолидан аввал келади.) Мисоллар: 1. *Бугун клубда райкомнинг вакили бизга илғор техниканинг, механизациянинг аҳамиятини яхшилаб тушунтирди.* 2. *Кенг далада пахта тегиш машиналари тинимсиз ишламоқда.* («С. Ўзб.»)

БИР СОСТАВЛИ ГАПНИНГ ТИПЛАРИ

200- §. Содда гаплар эга ва кесимдан — эга ва кесим составидан иборат бўлиши мумкин ёки гап шу элементларнинг биридан иборат бўлиши мумкин. Шунга кўра улар иккига бўлинади: бир составли гаплар ва икки составли гаплар.

Икки составли гапларда субъект ва предикат айрим-айрим ифодаланади. Бир составли гапларда эса предикативлик бир состав, бир бўлак билан ифодаланади. Мисоллар: *Хўроз қичқирди. Бизнинг завод планни ошириб бажарди. Январь ойи. Оппоқ қор. Қиш қандай завқли!*

Англашиладики, бир составли гапда предикативлик бош бўлаклардан бири билан ифодаланади: 1. *Катта кўл.* (Бунда гапга хос бўлган интонация бор. Бу гапдан шу предметнинг ҳозир мавжудлиги, реаллиги англашилади.) 2. *Бугун стадионга борилади.*

Бир составли гаплар составларга, бўлакларга нисбат қилиб ажратилмайди (эга составидан иборат бўлган бир составли гап, кесим составидан иборат бўлган бир составли гап деб ажратилмайди, чунки бунда бир-бирига нисбат қиладиган составлар йўқ, предикация биргина состав билан ифодаланган), лекин бир составли гапнинг ҳар бири, ўз логик-грамматик хусусиятларига, структурасига қараб, ўз грамматик характерига кўра ё эга составини, ё кесим составини эслатиб туради. Юқоридаги мисолларни чоғиштиринг: *Катта кўл.* (Эга составини эслатади.) *Бугун стадионга борилади.* (Кесим составини эслатади.)

Бундай гапларда бутун гапнинг бир составдан иборат бўлиши унда бирор бўлакнинг «тушиб қолганлиги»ни — етишмаслигини кўрсатмайди (у тўлиқсиз гап эмас), балки бир составдан ташкил топиш улардаги нормал, одатдаги ҳолдир.

Юқоридагилардан ташқари, содда гапнинг бўлакларга ажралмайдиган, бирор конкрет составни аниқ эслатмайдиган кўринишлари ҳам бор:— *Мана китоб.*— *Раҳмат!... Эртага қор ёғар экан.*— *Ҳа! Ҳали яна қор бор экан, денг...*— *Зеби хола қани?! Дард! Куйдирги!* («Муш.»)...— *Дард! Лаънати! Уйинқароқ!*— *Отаси уришди.* («Муш.»)— *Мен боролмадим: дарсимни тайёрладим.*— *Опанг-чи?* («Л. у.»)

Бир составли гапларнинг шундай турлари бор: шахси аниқ гаплар, шахси номаълум гаплар, шахси умумлашган гаплар, шахсиз гаплар, инфинитив гаплар, номинатив гаплар, ундаш гаплар.

201-§. Шахси аниқ гаплар. Бундай гапларда эга қўлланмайди, лекин унинг қайси шахсдалиги кесимдан, шу функциядаги сўзнинг формасидан аниқ сезилиб туради. Мисоллар: *Йўрға миниб, олдинги тўсайинми? Кўрган сари гул-гул ёниб ўсайинми? Биз борган тўйларга бормайин қолсанг, отингни атаб ўланга қўшайинми? (Ф.)—Колхозда сувчиман. Уч боланинг отасиман. Болаларимнинг ҳаммаси мактабда ўқийди («Колхоз даласи» очеркидан).* Бундай гаплар, ўрнига, талабга қараб, эга келтириш билан икки составли гапга айланади.

Мисоллардан кўрйнадик:

1) бундай гапларда кесимнинг формасидан эга аниқ билиниб туради. Бундай қўлланиш феъл кесимли гапларда, ҳам (*бордим, бордик; бординг, бордингиз — бординглари каби*), кесими феълдан бошқа сўз билан ифодаланган гапларда ҳам (*сувчиман, сувчимиз, сувчисан, сувчисиз* каби) учрайди;

2) кесими буйруқ, аниқлик майлларидаги феъллардан бўлган гапларнинг эгасиз қўлланиши одатдаги ҳол бўлиб, бу хусусият кесим биринчи ва иккинчи шахсни (*бирликни ҳам, кўпликни ҳам*) кўрсатганда кўпроқ учрайди. (*Бордим, бордик, бординг, бордингиз, бор, борингиз.*) Умуман, шахси аниқ бир составли гап учун кесимнинг биринчи ва иккинчи шахс формасида бўлиши типик ҳолатдир. Бу ҳодиса кесим учинчи шахсни кўрсатган вақтда камроқ учрайди. Бу хусусият, бир жиҳатдан, биринчи ва иккинчи шахслар билан учинчи шахс орасидаги фарқдан келиб чиқади. Кесим истак майлидаги феълдан бўлган ҳолларда ҳам эга қўлланмаслиги мумкин: 1. *Юр далага! Бирга кетайлик.* 2. *Ўлтиришга бир ҳикоят айлайин. Уртоқ Ленин ишин сўзман бошлайин (Э. Ж.);*

3) гапнинг эгасиз қўлланиши диалогларда айниқса кўп учрайди. Масалан:—*Яхши ухлагингизми?—Раҳмат.—«Яхши ухладим» дейсиз-у, кечаси билан шеър ёзиб чиққанга ўхшайсиз.—Шеър деб ўйлагингизми?..—Ҳеч ёзганмисиз?..—Инженер бўлсангиз керак?..—Ёрдамлашайми? (Ойд.)*

Эгаси қўлланмайдиган гапларни *У эмас, сен борсан* типдаги гаплар билан чоғиштирсак, шу нарса ҳам аниқ бўладики, биринчи типдаги гапларда эганинг йўқлиги фикр материалига таъсир кўрсатмайди, у грамматик жиҳатдан шу конструкцияда зарур элемент саналмайди, лекин эга фикр марказида турган, мазмун жиҳатидан жуда аҳамиятли бўлган предметни кўрсатганда, логик урғули бўлганда, гап одатда эгаси ифодаланган гап тусида бўлади.

Баъзан мазмун ва грамматик хусусиятларга кўра эгаси ифодаланмайдиган гапларда ҳам эганинг қўлланишини кўрамиз. Бу ҳодиса поэтик, стилистик хусусиятлар билан боғлиқдир.

Шахси аниқ гапларнинг мазмуни, унинг фикр материали икки составли гапларга тўғри келади. (*Мен бугун клубга бораман.* — *Бугун клубга бораман.*) Бундаги фарқ, юқорида кўрганимиздек, стилистик хусусиятдадир. Шахси аниқ гапларнинг бир составли гаплар тусидаги кўриниши ҳам, унинг эгаси қўлланган формалари каби, одатдаги, нормал бир типдир.

Юқорида бир составли гапларнинг, ўрнига қараб, эга олиш билан икки составли гапга айланиши мумкинлигини кўриб ўтдик... (*Бордик.* — *Биз бордик.*) Лекин шахси аниқ бир составли гапларнинг шундай кўринишлари ҳам борки, улар деярли ҳамма вақт бир составли бўлиб, одатда эгасиз қўлланади; бундай гапларни икки составли гапга айлантириб бўлмайди. Масалан: *Кундузи ерга қарайди, кечаси осмонга қарайди.* (*Топишмоқ: эшикнинг, дарвозанинг занжири.* Бу топишмоқ *Кундузи ётади, кечаси туради* формасида ҳам қўлланади.) Бу гапнинг эгаси *занжир* (у) бўлса ҳам, лекин у қўлланмайди (топиладиган нарса — занжирнинг ўзи). Демак, бундай ўринларда грамматик шахс аниқ бўлса ҳам, лекин маълум сабабларга кўра эга қўлланмайди. Англашиладигани, шахси аниқ гапларнинг эгаси умуман қўлланмайдиган (эга олиб, икки составли гапга айланмайдиган) кўринишлари ҳам бор. Булар: 1. Юқоридаги каби, топишмоқларда учрайди (эга вазифасида келадиган сўз топилиши лозим бўлган предметнинг номи—жавоб бўлганда). 2. *Вақтингни йўқотдинг — бахтингни йўқотдинг* (*Вақтинг кетди — бахтинг кетди* формасида ҳам ишлатилади) типдаги мақолларда учрайди (бунда «Сен»ни қўллаб бўлмайди: умумлик, мақоллик характери йўқолади. Бундай гаплар шахси умумлашган гапларга жуда яқин туради). Чоғиштиринг: *Туя кўрдингми? — Йўқ.* (Бу типда ҳам одатда эга қўлланмайди.) 3. Кесим «кетсак-кетдик» формасидаги феълдан бўлган гапларда учрайди. (Феъл такрорланиб, бунда биринчиси шарт майли формасида, иккинчиси ўтган замон феъли формасида келади, бу феъл кесим одатда биринчи шахс формасида келади.) Масалан: *Қани, юрсак-юрдик. Шаҳарни бир кўрайлик.* («С. Ўзб.») 4. *Манг (ма, ол)* каби гапларда учрайди (*Ма, манг* сўзи шахс билдирадиган феълдан бўлган кесим каби қўлланиб кетган).

202-§. Шахси номаълум гаплар. Бундай гапларда ҳам эга қўлланмаган бўлади. Бу типдаги гапларнинг кесими одатда учинчи шахс формасидаги аниқ феъллардан бўлади (кесимнинг учинчи шахс формасида бўлиши бир составли гапнинг бу тури учун типик ҳодисадир), лекин шунга қарамай, бажарувчи шахс — кесимдан англашилган ҳаракатнинг бажарувчиси аниқ

бўлмайди. Демак, бунда грамматик шахс аниқ бўлса ҳам, у конкрет шахсни англатмайди. Масалан: *Далада иш жуда қизгин; бир томонда пахтани суғораяптилар, бир томонда мева тераяптилар ва қуритаяптилар; бедаларни, ўтларни ўраяптилар.* («С. Ўзб.»)

Шахси номаълум гапнинг кесими:

1) одатда учинчи шахснинг кўплиги формасидаги феъллардан бўлади. Масалан: *Ҳақ гап шу: яхшини мақтайдилар, ёмонни уялтирадилар;*

2) кўплик маъносини билдирадиган, биргалик даража—биргалик нисбат формасидаги феъл билан ифодаланади (кўпинча жонли тилда). Мисоллар: *Улимдан қўрқмаганни мард дейдилар...— Унинг отасини Ҳошим хўроз дейишади. (Ф.)— У институтга кирдимиз?— Ҳа, қабул қилишди;*

3) баъзан учинчи шахснинг бирлиги формасидаги феъл билан ифодаланади. Мисоллар: *«Гултоғжихўроз қизамиққа даво бўлади» дейди (дейишади). Ҳозир пахтани машина билан тиради.*

Шахси номаълум гапларда бажарувчи шахс эмас, балки ишнинг ўзи биринчи ўринда туради, асосий диққат шунга қаратилган бўлади. Шунинг учун сўзловчи шу фактни констатация қилиш билан кифояланади: бажарувчи унга кенг маънода маълум бўлган ҳолларда ҳам уни эътиборсиз қолдиради ёки бажарувчи умуман номаълум бўлади. Мисоллар: *Яқинда бизнинг кўчага асфальт ётқизишмоқчи (ётқизишади, ётқизади). Яқинда катта стадион қуришди.*

Шахси номаълум гапнинг эгасиз қўлланиши унинг одатдаги белгисидир: у одатда қўлланадиган эгаси маълум контекстда «яширинган» гап эмас. Демак, у бу хусусияти билан тўлиқсиз гапдан фарқ қилади. Бу гап кесимдан англашилган шахснинг одатда ўз маъносида туриши (лекин мазмун жиҳатидан аниқ бўлмаслиги) билан шахсиз гаплардан фарқ қилади.

Шахси номаълум гапларда одатда бу шахснинг сони ҳам жуда аниқ бўлмайди: бу ўринда сон ҳам, шахс каби, биринчи ўринда турмайди, шу сабабли бунда бирлик маъносида ҳам ноаниқ кўплик ёки ноаниқ кўплик маъносида бирлик сон қўлланиши мумкин. Мисоллар: 1. *Пахтани сентябрь ойидан бошлаб тирадилар. — ...теришади. — ...тиради. 2. Кўчатни кўпинча баҳорда экадилар. — ...экишади. — ...экади.*

Бундай конструкцияларда баъзан эга ҳам қўлланади. Бунда эга вазифасида маъноси жуда ҳам умумий — ноаниқ бўлган, конкрет бўлмаган одамлар, одам (одам деган, киши — кишилар) сўзи қўлланади. Масалан: *Одамлар кўчатни кўпинча баҳорда экади (экишади).* Бу гап, табиий, икки составлидир, бунда бажарувчи шахс эгасиз ҳолатдагига нисбатан бир оз аниқроқдек

кўринади, лекин шунда ҳам, барибир, асосий ҳолат — шахснинг умуман ноаниқлиги яққол билиниб туради. Демак, бундай икки составли гаплар мазмун жиҳатидан бир составли гапларнинг шахси номаълум типига тўғри келади. (Лекин эгаси бундан бошқа — ноаниқлик, жуда умумийлик билдирмайдиган сўзлардан бўлган гаплар, албатта, шахси номаълум гаплар билан боғланмайди.) Бу икки хил конструкция шахснинг умумийлигидаги оттенка ва стилистик хусусият жиҳатидан бири-бирдан фарқланади. Яна чоғиштиринг: *Ариқни шундай илон изи қилиб оладими киши?! («Далада» очеркидан.)* Бажарувчи шахснинг ноаниқ бўлиши эгаси биров каби ноаниқлик билдирадиган сўз билан ифодаланган икки составли гапларда ҳам учрайди. Масалан: *Биров сенга гапиряпти, сен эса эснайсан. («Ғайратли бола» очеркидан.)* Бунда бажарувчи шахс кўпинча маълум бўлади (*у ёки мен*), бироқ шу бажарувчи ноаниқ қилиб берилади. Бундай ифодалаш махсус стилистик хусусиятга эгадир: *Биров сенга гапиряпти, ... — Мен сенга гапиряман, ... — У сенга гапиряпти, ...*

Кўйидаги гапларни чоғиштиринг: 1. *Кўчатни кўпинча кузда экадилар (экади).* 2. *Кўчат кўпинча баҳорда экилади* (пассив конструкция, икки составли гап). Англашиладикки, бундай структурадаги шахси номаълум гап мазмун жиҳатидан мажҳул. оборотга, гапнинг пассив конструкциясига яқин туради. Кўпинча бу гапларнинг бирини иккинчисининг ўрнига қўллаш ҳам мумкин бўлади.

Шахси номаълум гапларнинг кесими, ўрнига қараб, феълнинг ҳар уч замони формасида кела олади. Мисоллар: *Илгари ерни омовчи билан ҳайдаган, ҳозир трактор билан ҳайдайди. (Илгари ер омовчи билан ҳайдалган, ҳозир трактор билан ҳайдалади.)* Қизамиқнинг ели қолса, ёмон бўлади дейишади (...дейдилар) ва бошқалар.

203-§. Шахси умумлашган гаплар. Бундай гапларнинг кесими аниқ шахсни кўрсатиб турса ҳам, бу шахс мазмун жиҳатидан умумлашган бўлади. Шунга кўра бундай гаплар одатда эгасиз бўлади. Масалан: *Нима эксанг, шуни ўрасан. (Мақол.)* Бундай ўринларда кесимнинг шахс-сонига қараб, одатда шунга мос олмошни эга қилиб келтириб бўлмайди: гапнинг характери, типи бошқача бўлиб кетади (икки составли, аниқ шахсли гап бўлади), бунда гапнинг бошқа томонлари ҳам ўзгаради. (Чоғиштиринг: *Сен бугун келсанг, театрға борамиз.*)

Гапнинг бу тури шахси номаълум гапларга жуда яқин туради, лекин бу гапда шахснинг номаълумлиги умумлашиш характериға ҳам эга бўлади.

Бу типдаги гапларнинг кесими кўпинча иккинчи шахснинг бирлиги (баъзан учинчи шахс) формасидаги феъл билан ифо-

даланади, лекин бу феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарувчиси конкрет бир шахс эмас, балки ҳар кимдир, унинг мазмуни ҳаммага қаратилгандир.

Шахси умуллашган гаплар кўпинча мақолларда учрайди (мақолларнинг мазмун характери шуни талаб қилади). Мисоллар: *Ер ҳайдасанг, куз ҳайда; куз ҳайдамасанг, юз ҳайда. Деҳқон бўлсанг, шудгор қил. Айтар сўзни айт, айтмас сўздан қайт.*

Мисоллардан кўринадики, бундай гапларда кесим ҳар хил формадаги феъллар билан ифодаланади. Бу феъл: 1) кўпинча буйруқ майлида бўлиб, одатда иккинчи шахснинг бирлиги формасида келади: *Бугунги ишни эртага қўйма*. Айрим ҳолларда (жонли сўзлашув нутқида) шу шахснинг кўплиги формасида ҳам, шунингдек, биринчи шахс формасида ҳам қўлланади; 2) аниқлик майли формасида келади: *Бир кун бурун сочсанг, бир ҳафта бурун ўрасан*; 3) ҳозирги-келаси замонни кўрсатади.

Гапнинг бу тури турмуш тажрибасидан келиб чиққан хулосаларни, маълум, одатдаги ҳодисаларни умуллашган формада беради, шунга кўра унинг мазмуни насиҳат, маслаҳат, бирор ишнинг бажарилишидаги зарурлик ё зарур эмасликни констатация қилиш каби характерда бўлади.

Мазмуни умумлик характерига эга бўлган бундай гаплар баъзан эга билан ҳам қўлланади. Бу эга, табиий, жуда ҳам умумий, ноаниқ маънодаги (*киши, одам, ҳар ким* каби) сўз билан ифодаланган бўлади. Баъзан стилистик сабаб билан бош келишикдаги *сен* (*баъзан сиз*) олмошининг ўзи қўлланади. Бундай ҳолларда эга отлашган сўзлардан ҳам бўлади. Бу гаплар шахси умуллашганлик жиҳатидан юқоридаги типни кўрсатса ҳам, лекин улар структурасига кўра икки составли гап саналади. Бундай гапларнинг кесими, эгага қараб, ҳар хил формаларда келади: иккинчи шахс олмоши эга бўлиб келганда, кесим, табиий, шу шахсни кўрсатадиган феъл билан (кўпинча ҳозирги-келаси замон феъли билан), бошқа ҳолларда учинчи шахсни кўрсатадиган феъл билан ифодаланади. Мисоллар: *Бир йил тут эккан киши юз йил гавҳар теради. (Мақол.) Қилмиш-қидирмиш. (Мақол.) Ишлаган киши ҳоримас. (Мақол.) Ишлаган тишлайди, ишламаган кишнайти. (Мақол.) Далада ариқдаги сув бир ёққа уриб кетса, сен қараб туролмайсан. («С. Ўзб.») Чоғиштиринг... (сиз) қараб туролмайсиз. — ...киши қараб туролмайди.*

Бундай гаплар эга-кесимнинг инверсияси билан *қараб туролмайди киши* формасида ҳам қўлланади. Жонли сўзлашув нутқида баъзан *қараб туролмайсан киши* формаси ҳам учрайди. (Кесим иккинчи шахснинг бирлигидаги феъл, эга эса бош келишикдаги, учинчи шахсни билдирувчи от.) Бундай қўллаш ҳар

икки кўринишнинг — кесими иккинчи шахснинг бирлигидаги феъл билан ифодаланиб, эгаси бўлмаслик ва баъзан *киши*, *ҳар ким* каби сўз билан ифодаланган эга билан келиш ҳолларининг аралашидан туғилган. Гапнинг шахси умумлашган ҳолда қўлланиши баъзан шундай характерда бўлади: сўзловчи бирор нарсани ҳикоя қилиб беришда ўзи бажарган ишларни биринчи шахсни кўрсатувчи феъл билан ифодалаш ўрнига, иккинчи шахс формасидаги феъл билан беради, бу билан умумлашиш ҳолатини кўрсатади. Мисоллар: *Бойнинг қўйини боқар эдим. Кечгача ишлайсан, қорнинг нонга тўймайди. (Ф.) ...Кечгача ишлайман, қорним нонга тўймайди. (Қорнинг — қорним. Демак, бундай ўринларда эгалик аффикси билан ифодаланган шахс ҳам умумлашади. Бундай ҳолларда эгалик аффикси олган сўзнинг қаратқичи бўлмайди.)*

204-§. Шахсиз гаплар. Эгаси мавжуд бўлган икки составли гаплар шахсли гаплардир. Эгаси бўлмаган гаплар эса шахсиз гаплардир. Масалан: *Бугун саёҳатга жўналади.*

Шахсиз гаплар эгасининг йўқлиги билан, бир томондан, бир составли шахси аниқ гапларга ўхшаса ҳам, лекин булар бир-биридан кескин фарқ қилади. Шахси аниқ гаплар эгаси қўлланмаган гапдир, шахсиз гапнинг эса эгаси бўлмайди ва уни топиб қўйиш ҳам мумкин эмас, бу гап ҳеч вақт эга билан қўлланмайди. Шахсиз гапнинг *Бизга бугун боришга тўғри келади* каби типда кесимдан англашилган ҳаракатнинг бажарувчиси — логик субъект англашилиб турса ҳам, лекин ўша субъектни билдирадиган сўз грамматик эга бўлолмайди: кесим бу сўз билан, умуман бошқа элемент билан ҳам, предикативлик муносабатига кириша олмайди, грамматик хусусият бунга йўл қўймайди.

Демак, шахсиз гаплар бир составли гапнинг эгасини топиш мумкин бўлмаган туридир. Бунинг эгасизлик ҳолати бир составли шахси аниқ гаплардаги эгасиз қўлланишдан, шунингдек, тўлиқсиз гаплардаги эгасиз қўлланиш, бу эгани турли йўллар билан аниқлаш ҳодисаларидан бошқачадир: шахсиз гап умуман эгасиз бўлади ва бунда у фараз қилинмайди ҳам.

Шахсиз гапда бўлаклар бир марказга боғланади: бир бош бўлакка эргашади.

Шахсиз гапларнинг кесими: 1) учинчи шахсни кўрсатувчи мажҳул нисбат формасидаги феъллар билан ифодаланади. Масалан: *Тартиб сақлансин.* Бундай гапларнинг кесими функциясидаги феъл турли майл формаларида бўла олади: буйруқ майли формасида, шарт майли формасида (*бугун келтирилса: илтимос*), аниқлик майли формасида (*ҳозир техникадан кенг фойдаланилади*); 2) ўтимсиз феълнинг мажҳул нисбат формасига кириши билан ифодаланганда, бу феъл, умуман шу гап,

мазмун, семантик-грамматик, стилистик жиҳатдан айрим хусусиятга эга бўлади. Масалан: *Кеча мажлисга борилди. Бугун сизникига борилмайди*; 3) баъзан мажҳул нисбат маъносидан қўлланган аниқ феъллардан бўлади: бу ҳодиса мажҳулликнинг контекстуал ифодаланишидир. Масалан: *Мана сенга уруш! Мана бунга уруш деб айтади (Ф.)*; 4) ёрдамчи бўл феълнинг иштироки билан тузилиб, шахсизликни ифодалайди. Мисоллар: *Бугун, албатта, бор: бўлмайди. Бугун ёгин бўлмади, ҳаво очиқ; ерни ҳайдаса бўлади. Бугун ерни ҳайдаб бўлади* ва бошқалар; 5) жўналиш келишиги формасидаги ҳаракат отидан кейин «тўғри + кел» (турли формаларда) типидан бўлади. Масалан: *Эртага мажлисни вақтлроқ чақирингизга тўғри келади (тўғри келар)*; 6) керак, зарур каби сўзлар иштироки билан тузилади. Масалан: 1. *Топшириқни ўз вақтида бажариш керак.* 2. *Ис топ, ис босиб боғлаш керак. (А. Қ.)*

205-§. Инфинитив гаплар. Бундай гапларда бош бўлак, етакчи сўз, инфинитив билан ифодаланган бўлади. Масалан, *Чимёнга саёҳатга бориш! Бу гап бизга жуда ёқди. («Л. у.»)* Бу инфинитивнинг ўзига эргашган элементлари бўлмаслиги — унинг ёйиқ ҳолда бўлмаслиги ҳам мумкин. Бундай вақтда гап шу инфинитивнинг ўзидангина иборат бўлади. Масалан: *Чопиш! Спортнинг бу турини севмайдиган бола топиладими? Қани, кетдик! Шунга ҳам бош қотириб ўлтиришимиз?*

Юқоридаги мисоллар ҳам кўрсатадики, инфинитив гаплар одатда эмоционал характерга эга бўлади, демак, интонация бунда муҳим ролни бажаради.

Бундай гапларнинг мазмуни: иш-ҳаракатни атаб, шу иш муносабати билан ажабланишни, шодланишни ва шунга ўхшаш ҳолатларни, шунга боғланган ҳаяжонларни билдиради: *Ҳали она суги оғзидан кетмаган қизни олтириш беш ёшли чолга хотин қилиб бериш! Бу қайси ақлга сиғади? («Халқ эртақлари»дан.) Кўкка учини! Эпчиллик! Мардлик! Қайнаб-тошар бизнинг бу ёшлик. (Ашуладан.)*

206-§. Номинатив гаплар. Бу гаплар кенг маънода атов гаплардир; бундай гаплар бирор предмет ё ҳодисанинг ҳозирги моментда мавжудлигини кўрсатади, шу мавжудлик фактини тасдиқлайди. Масалан: *Қирқ бешинчи йил. Май ойи. Ғалаба байрами! Ҳаммининг юзидан шодлик!* («Ғалаба» очеркидан.) *Одам!* (эмоционаллик учун сўзнинг иккинчи бўғинидаги ёки бошидаги унли, баъзан ҳар икки унли, узун бўлади, чўзиб айтилади). *Қўпроқ болалар тўпланишиб туришибди. (А. Қ.)*

Бирор нарсанинг отини аташнинг ўзи гапни ҳосил қилмайди: гап учун предикативлик ва тугалланган интонация шартдир. Атов гапда предикативлик махсус йўл билан ифодаланади, унда гапга хос интонация бўлади, у бирор предмет-ҳодиса-

нинг аталишинигина кўрсатмайди (буни — аталишни одатдаги отлар кўрсатади), балки шу предмет-ҳодисанинг мавжудлигини тасдиқлайди. Масалан: *Куз. Пахта терими бошланди.* (*Куз* гапи «*Куз фаслидир*», «*Куз келди*» деган мазмунни беради.) Демак, бирор от (ё отлашган сўз), ёки сўз бирикмаси (*олтин куз, баҳор тонги*) предикацияни ифодалагандагина гап бўлади (бунинг гаплиги ўзидан аввалги ё кейинги гаплар билан боғланишидан, ситуациядан, умуман контекстан, интонациядан билиниб туради), бошқа ҳолларда гап саналмайди.

Юқоридагилардан англашиладики, 1) турли асарларнинг номлари, сарлавҳалар, вивеска ва бошқалар — фақат аташ билдирадиган сўзлар ва сўз бирикмалари номинатив гап саналмайди. Мисоллар: «*Евгений Онегин*», «*Қўшчинор чироқлари*», «*Дубровский*», «*Ғолиблар*», «*Хотинлар*», *автомобиль заводи*; 2) «*Менга китоб*» типдаги — кесими бирор сабаб билан айтилмай қолган гаплар ҳам номинатив гап саналмайди. Бу тўлиқсиз гапдир. (Бунинг тўлиқ формаси: *Менга китоб бердилар.* Масалан: *Болалар ўзаро гаплашиб борар эдилар: унга мукофотга портфель бердилар, менга = китоб.*) Яна: *ёзда каникул* (бу ўринда пайт ҳолининг борлиги ҳам бунинг тўлиқсиз — кесими айтилмай қолган гап эканлигини кўрсатиб туради: *ёзда каникул бўлади... бошланади*); 3) *Колхознинг олмазорини айландик. Ажойиб олмазор!* каби синтактик конструкцияларнинг составидаги «*Ажойиб олмазор!*» типдаги гаплар ҳам номинатив гап эмас, балки тўлиқсиз гапдир. Бундай ўринларда аввал бир предмет ҳодиса ҳақида бирор фикр айтилади. кейинги гапда ўша предмет-ҳодиса тасвирланиб, унга баҳо берилади. Демак, бундай гаплар кўринишда «*кесим составидан иборат*» бўлган номинатив гапга ўхшаса ҳам, аслида тўлиқсиз гапдир, ўзидан аввалги гап билан жуда зич боғлиқдир. Юқоридаги гапнинг тўлиқ ҳолати: *Колхознинг олмазорини айландик, бу (олмазор) — ажойиб олмазор!* 4) *Ҳунар. Ҳунардан унар* типдаги конструкцияларда бирор предмет-ҳодиса ҳақида фикр баён қилишдан илгари ўша нарса (юқоридаги мисолда: *ҳунар*) бир эслатиб ўтилади, гапнинг нима ҳақда бориши билдирилади, шу ҳақда тасаввур берилади — тема айтилади, кейин шу тўғрида фикр берилади. Предмет-ҳодисаларни баён қилиб, билдириб, шу ҳақда тасаввур берадиган бундай отлар ҳам айрим гап, номинатив гап саналмайди: бунда тасдиқ, предикация йўқ. Яна чоғиштиринг: *Ҳазил. Ҳазилнинг таги зил. (Мақол.)*

Номинатив гаплар одатда инкор формасида қўлланмайди; дарак интонациясига эга бўлади, турли эмоциялар ҳам ифодаланганда, бу гап ундов интонацияси билан айтилади. Масалан: 1. *Пахтазор. Теримчилар. Иш қизғин. — Кенг пахтазор! Буни кўриб, киши қандай қувонади!* 2. *Вой бечоранинг тортган азоблари!*

Бағри тош бек унга қандай азоблар бермади? («Аёл» очеркидан.) Келиб қолинг, яхши рўмол! («Муш.»)

Бу гап одатда бош келишиқдаги от (ёки от каби, от ўрнида қўлланган, субстантивлашган — отлашган сўз) билан ифодаланеди. Масалан: *Кўклам. Қорлар эриган.* Бу отнинг ўзига қарашли сўзлари— аниқловчилари бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *Эрта кўклам. Кўм-кўк далалар. Ер ҳайдаш бошланди.* Демак, номинатив гаплар икки хил кўринишда бўлади: йиғиқ (*далалар*) ва ёйиқ (*кенг далалар*). Номинатив гап ёйиқ тусда бўлганда ҳам, асос бош келишиқдаги ўша отнинг ўзи бўлади: *кўшилманинг бош, ҳоким сўзи шу отдир.* Масалан: *Кичкина декча. Ичи тўла михча.* (Топишмоқ: *анор.* Бунда: *кичкина + декча.*) Чоғиштиринг: *Қопча. Қопчанинг ичида унча. Унчанинг ичида устунча.* (Топишмоқ: *жийда.*)

Номинатив гап одатда икки составли гапдаги эгага, эга составига ўхшаб кетади, шунга яқин келади. Шунга қараб «номинатив гапларда бирор бўлак тушган бўлади» деган натижа чиқариб бўлмайди, чунки бунда бирор бўлакнинг тушганлиги, унинг контекстдан билиниб туриш ҳолати сезилмайди, бунинг нормал, одатдаги ҳолати, структураси шу бир составликдир. Бу гап кесим талаб қилмайди. Бундай гапларда белгини тасдиқлаш жуда кенг, умумий мазмунда бўлади.

Юқорида номинатив гапнинг айрим интонацион хусусиятга эга бўлиши, предмет-ҳодисанинг (жуда кенг маънода) мавжудлигини тасдиқлаши, ҳозирги замонни билдириши каби белгиларини кўриб ўтдик. Энди унинг ўз логик-грамматик характериға кўра бўлиниши билан танишамиз. Номинатив гаплар одатда тасвирларда, табиат ҳодисаларини, тез бўлиб турадиган воқеаларни, турли вазиятларни тасвирлашда учрайди. Булар нутқнинг ихчам, ифодали формаларини яратишга хизмат қилади.

Номинатив гаплар логик-грамматик хусусиятларға кўра иккига бўлинади:

1. Бирор предмет-ҳодисанинг борлигини, мавжудлигини тасдиқлаш характеридаги номинатив гаплар. Масалан: *Тонг. Қуёш кўкка қизил ленталар ёйди.* Бу мавжудлик гапларидир.

2. Кўрсатиш характеридаги номинатив гаплар. Масалан: *Ана самолёт! У тез учиб боради. Мана бизнинг завод. Бутун мамлакат бу заводни билади.* («С. Ўзб.») Бу кўрсатиш гапларидир. Кўрсатиш характеридаги номинатив гапларда кўпинча *ана, мана* каби кўрсатиш олмоши қўлланади, лекин бу нарса доим шарт эмас. Бу типдаги номинатив гаплар кўпинча эмоционаллик тусига эга бўлади.

207- §. Ундаш гаплар. Гапнинг бу тури ўз хусусиятлари билан икки составли гаплардан ҳам, юқорида кўриб ўтилган (шахси аниқ, шахси умумлашган ва бошқа турдаги) бир составли гаплардан ҳам анча кескин фарқ қилади: буларда одатдаги гап бўлақларини ажратиш ҳодисаси учрамайди, булар кўпинча бир сўздан — ундов сўздан иборат бўлади. (Масалан:— *Хўш? — деб унга тикилди чол.* Бунда:— *Хўш?*) Шунинг учун бундай гаплар сўз-гап деб ҳам юритилади. Бундай гапларнинг одатда ундов сўзлар билан ифодаланишига қараб, уларни ундов гап деб юритиш ҳам мумкин эди, лекин ундов гап термини *Далалар қандай чиройли!* типдаги гапларга берилганлигидан (*Гапларнинг эмоционалликка кўра турлари* баён қилинган баҳсга қаранг), юқоридаги турни ундаш гап деб атаймиз. Бу турнинг ундов-буйруқ гаплар билан анча ўхшашлиги бордир.

Ундаш гаплар кўпинча ундов сўзлардан ташкил топади, лекин бутун хусусияти билан ундов сўз категориясига кирмайдиган **йўқ** каби айрим сўзлар ҳам ўрни билан ундаш гап ҳосил қилади. Бу гапларнинг мазмунига қарасак, уларнинг одатда эмоцияларни, шу билан боғланган истак-буюришларни билдириш билан характерланишини кўраамиз.

Ундовлар баъзан ҳар жиҳатдан айрим бўлган гапни ташкил қилади (— *Хўш?*), баъзан гапга жуда зич боғланган бўлиб, шу гапдаги фикрга тегишли бўлган эмоцияларни билдиради. Масалан: *Эҳ, у бугун кечикиб келди.* («*Халқ эртақлари*»дан.)

Ундаш гаплар жуда кенг маънода эмоцияларни билдиради. Бунинг конкретлашиши контекстда, ситуация орқали бўлади, яъни ундаш гапдан кейин келадиган гап кўпинча шунинг изоҳи — конкретлаштирувчиси бўлади. Масалан:— *Ҳай, ҳай! Бу стулчанг қандай чиройли-я!*— *Ҳай, ҳай, ўлан, жон ўлан! Улан кўндир, ёр-ёр!* (Ф.)

Ундаш гаплар — бир сўз ёки бўлақларга ажралмайдиган бирикмадан ҳосил бўлган ва ўзига махсус аниқловчи (кенг маънода) олиб ёйилмайдиган гаплар эмоция, шу тусдаги истак-буюриш, бирор ҳодисага қандай қараш кабиларни ифодалаб, бир неча турларга бўлинади: буйруқ билдирадиган ундаш гаплар, эмоционал баҳо билдирадиган ундаш гаплар, тасдиқ ва инкор билдирадиган ундаш гаплар, муомала одатларини билдирадиган ундаш гаплар, вокатив гаплар.

Буйруқ билдирадиган ундаш гапларнинг мазмуни: бирор фикрга муносабатни, бирор ишни бажаришга хитоб қилишни билдиради. Демак, бу гапларнинг мазмуни буйруқ майлидаги феълларга тўғри келади. Бундай гаплар кўрсатилган мазмунларни билдирадиган ундовлардан бўлади. Мисоллар: *Ҳой! Орқада қолманглар! Бугун кўчма қизил байроқни биз оламиз.* («*Пахта теримида*» очеркидан.) *Насриддин халтани улоқтириб*

юборди:— *Ма! Сен тўй!* («Афанди латифалари»дан.) Ҳайвон, жонивор, паррандалар учун ишлатиладиган *пишт-пишт, чух* каби ундовлардан бўлган гаплар ҳам шу типга киради: *Чух!* (юришга ундаш, қисташ.) *Чух!* (чўкишга — «ўтиришга» ундаш.) *Дирр!* (тўхтатиш.) *Қих!* *Гах!* (чақириш.)

Эмоционал баҳо билдирадиган ундаш гаплар бирор ҳодиса, фикрга бўлган муносабатнинг кучли, эмоционал ифодасини, аффектларни билдиради. Мисоллар: *Оҳ!* *Менинг боламни фашист чопиб ташлади! Мен жоним борича фашистга қарши курашаман!* («Жанг эсдаликлари»дан.) *Ё пирай!* *Имом бўла туриб, кавушни ўғирлаб кетди-я!* («Афанди латифалари»дан. Бундаги «Ё пирай!» асл маъносини йўқотиб, ундовга кўчгандир.) *Вуй!* *Шундай баланд жойдан сакради-я!* («Машқда» очеркидан.) *Ол-а!* *Емғир уриб берди-ку!* (Бундаги «ол — буйруқ майлидаги феъл + а юкламаси» формасидаги қўшилиш бутунлигича ундовга кўчгандир.)

Тасдиқ ва инкор билдирадиган ундаш гапларнинг мазмуни: бирор фикрни — унинг тўғрилигини тасдиқлаш, шунга розилик билдириш ёки уни инкор этиш, рози бўлмаслик, норозилик. Мисоллар: 1.— *Бугун бормоқчимисан?*—*Ҳа.* 2. *У ҳам бормоқчими?*—*Йўқ!* 3.— *Китобни оласанми?*—*Бўлмасам-чи!* (кучли эмоционаллик). 4.— *Какликни берса, оласанми?*—*Майли.* 5.— *Китобни берасизми?*—*Ҳа.* *Хўп.* 6. *Бугун борамиз. А?*—*Борамиз! Борамиз! Албатта!*

Ҳа, йўқ сўзларининг қўлланишида бир қанча кўринишлар бор.

Гап бошида келган *ҳа, йўқ* сўзлари, грамматик жиҳатдан гап бўлаклари билан боғланмаганда, гап бўлақларидан маҳсус пауза билан ажралиб туради. Улар ундов интонацияси билан айтилганда, бу фарқ кучаяди.

Бу сўзлар сўроқ-жавоб типидagi диалогларда бутун бир гапни ташкил қилади. Масалан: 1. — *Кечаси емғир ёққан эдимми?*—*Йўқ.* 2. — *Карим бугун далага кетадими?*—*Ҳа.*

Бу конструкцияда кўпинча *ҳа* ёки *йўқ* сўзидан кейин бир гап келтирилади, бу гап мазмуни шунга мос келадиган, одатда аввалги гапда сўроқни билдирадиган сўзнинг ўзини — кесимни ўзгартириш, мослаш йўли билан тузилади. Масалан:— *Сен бордингми?*—*Ҳа, бордим.* Бу гап шу элемент (*ҳа* ёки *йўқ* сўзи) орқали ифодаланган тасдиқ ё инкорнинг мазмунини изоҳлайди, ниманинг тасдиқ ё инкор этилаётганлигини яна ҳам таъкидлайди. Бу гап ўша сўзларга мос тусда бўлади: агар бўлишли фикр тасдиқланса, *ҳа* сўзидан кейинги гап ҳам бўлишли формада келади; бўлишсиз фикр тасдиқ қилинганда эса, *ҳа* сўзидан кейинги гап ҳам бўлишсиз формада келади. Масалан: 1.— *Кечаги мажлисга бордингми?*—*Ҳа, бордим.* 2.— *Карим бормади-*

ми?— *Ҳа, бормади. Йўқ* сўзининг қўлланишидаги хусусият аввалгидан бошқачадир: бунда элементлар мазмун жиҳатидан зид бўлиб (аввалгининг инкори), кейинги элемент ҳам инкорни билдиради. Масалан: 1. — *Кеча бордингми? — Йўқ, бормадим.* 2.— *Кеча бормадингми?— Йўқ, бормадим.* Буларнинг аралаш қўлланиши ҳам учраб қолади. (*Кеча бормадингми?* гапининг жавоби учун «*Ҳа, бормадим*» формаси ўрнига «*Йўқ, бормадим*» формасини қўллаш каби.)

Баъзан бу сўзлар маълум сўроқнинг жавоби бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан: 1. — *Сен уйга кетаётибсанми?— Ҳа, уйга.* 2. *Ҳа, айтгандай, бир нарсани сенга айтмоқчи эдим, ҳозир ёдимга тушиб қолди...*

Йўқ сўзи доимо грамматик алоқадан ташқари сўз, айрим инкор гап бўлиб келавермайди. У қуйидаги маъноларда қўлланади: 1. Сифат каби қўлланиб, аниқловчи вазифасида келади. Масалан:— *Эрталаб ер қимирлабдими?— Йўқ гапни қаердан олдинг?* 2. Инкор билдирувчи кесим бўлади. Масалан: *Бугун мактабда мажлис йўқ.* 3. Инкор билдирувчи *эмас* элементининг эквиваленти сифатида қўлланиб, составли кесимнинг бир қисми бўлиб кела олади. Масалан: — *Кеча Турғун ҳам борганми?— У борган йўқ.— У борган эмас.* (Буларнинг қўлланишида бир оз фарқ ҳам бор.) *Бор* сўзининг хусусиятлари ҳам *асосан* шуларга тўғри келади.

Муомала одатларини билдирадиган ундаш гаплар салом, табрик, миннатдорлик, ташаккур, хайрлашиш, кечирим сўраш каби мазмунларни англатади. Буларнинг асосий хусусияти ўз асл мазмунида эмас, балки кўришишда ва шу каби турли муомалада айтиладиган, ёзиладиган, одат тусига кириб қолган нутқ белгиси сифатида қўлланишида кўринади. Мисоллар: *Салом,— деди кўриш билан ҳамма бирдан. Қўллар ўтди биқинларнинг орасидан. (Ғ. Ғ.)— Салом, ўртоқ бригадир!— Салом, салом! (жавоб салом.) Бормилар? («Муш.») Қолхозчилар, ҳормангиз! Бажарилсин нормангиз. (Қўшиқдан.* Бу мисолдаги *ҳормангиз* сўзи ундовга кўчган феълдир) *Саида ғоят хурсанд бўлиб:— Марҳамат!..— деди... Лектор ўрнидан турди:— Кечирасиз, бу савол менинг темамга кирмайди... (А. Қ.) Афанди ағламга қараб деди:— Сиз, аҳмоқ, одам эмасиз! Кечирасиз!.. Хайр. («Афанди латифалари»дан.)— Буви, ошни кўп еб қўйдим.— Ҳеч нарса эмас, болам, ош бўлсин. (Бундаги «ош бўлсин» сўзи ундовга кўчган.)*

Вокатив гаплар ундаш-хитоб қилиш билан бирга, хайратланиш, шодлик, таъна каби маъноларни ифодалайди. Масалан: *Опа, мажлисга кетаётибсизми?— Бола сизнинг ипини узиб, экинга тушганини кўриб жуда хайрон бўлиб, шошиб қолди ва бақирди: Опа! Биринчи мисолдаги «опа»— одатдаги ундалма,*

иккинчи мисолдаги «опа» эса оддий ундалмага қараганда бошқача интонация билан айтилиб, унинг ундалиш мазмунига қўрқиш, ҳайронлик, чора кўришга чақириб ялиниш каби маънолар қўшилган. Шу иккинчи мисолдаги «опа!» сўзи вокатив гапдир.

Вокатив гап айрим интонацион хусусиятга эга бўлиб, интонация ёрдами билан мазмуни мураккаблашган — ҳар хил маъно оттенкаларини (ғазаб, ажабланиш, шодлик, ялиниш, таққлаш, эҳтиётликка чақириш, ўпка-гина, таъна, афсус каби оттенкаларни) ифодалайдиган, предикативликка, интонацион тугалликка эга бўлган — айрим гап тусидаги ундалмадир. Мисоллар: 1.— *Болалар!* — ҳаяжон билан қичқирди чол.— *У ёққа борманглар!* Кучук боғланмаган. 2. *Афанди подшонинг шеърини ўқиб, заҳарханда билан деди:— Пошшойим! Сиз шеър ёзмасангиз, кимнинг кўнгли қолаётган эди?.. Подшо бакирди:— Жаллод!..* («Афанди латифалари» дан.) 3. *Чол ўлди. Қиз йиғлаб онасининг қучоғига отилди: Ойижон!.. Энди бизни ким боқади?!* («Халқ эртаклари»дан.)

ТҶЛИҚСИЗ ГАПЛАР

208-§. Гаплар, ўзининг маълум типдаги структураси нуқтаи назаридан бўлақларининг тўла ифодаланиши ёки бирор (ё бир неча) зарур бўлақнинг ифодаланмай қолишига, «тушиб қолганлигига» қараб, иккига бўлинади: тўлиқ гаплар ва тўлиқсиз гаплар.

Тўлиқ гапда бирор бўлақнинг ифодаланмаганлиги — «тушиб қолганлиги» сезилмайди: гапнинг шу тури учун типик, одатдаги структура — одатдаги схема сақланган бўлади, ҳамма зарур бўлақлар ўз ифодасини топган бўлади. Масалан: *Бола китобни келтирди.* (Тўлиқ гап.) — *Бола нимани келтирди?* (Тўлиқ гап.) — *Китобни.* (Тўлиқсиз гап.) Бу тўлиқсиз гапда бола ва келтирди бўлақларининг йўқлиги, «тушиб қолганлиги» — такрорланмаганлиги бундан олдинги сўроқ гапдан билиниб туради.

209-§. Тўлиқсиз гапнинг грамматик-логик томонларини, қўлланишдаги хусусиятларини текшириш қуйидагиларни кўрсатади:

1. Тўлиқсиз гапда одатдаги схемадан, гапнинг типик — нормал структурасидан бошқалик — бирор зарур бўлақнинг йўқлиги сезилади, лекин у бўлақ контекстан, нутқ сўзланиб турган пайтдаги вазиятдан, ситуациядан билиниб туради. Демак, гапнинг тўлиқсизлиги одатдаги қолипга, тўлиқ гапнинг структурасига қараб белгиланади. Масалан: — *Бола нимани келтирди?* — *Китобни.* (Бола китобни келтирди.) Эга ва кесим

аввалги гапдан билиниб тургани учун, улар кейинги гапда такрорланмаган. *Китобни* гапининг тўлиқсизлиги грамматик хусусиятдир. Бу элемент (*китобни*) ўша контекстда гаплик ҳолатига эга, чунки унда предикация — тугаллик: фикр тугаллиги ҳам, интонацион тугаллик ҳам бор. (Якка олинган *китобни* сўзида бу ҳолат сезилмайди.) Демак, тўлиқсиз гапда ҳам одатдаги тугаллик бўлади. Тўлиқсизлик формаси унинг одатдаги, нормал ҳолатидир. Англашиладики, тўлиқсизлик гапга бирор бўлак қўшиш мумкинлигидан иборат эмас, балки тўлалик учун зарур бўлакнинг йўқлиги ва шуни қўшиш кераклигидир (мазмунга кўра ифодаланиши керак бўлган нарса ифодаланмаган, бу нарса бошқа воситалар орқали англатилган). Тўлиқсиз гапда етишмаслиги сезилган бўлакнинг мазмуни, барибир, аниқ билиниб туради, демак, унинг қўшилиши шу ўринда талаб қилинмайди: фикр бусиз ҳам тўла англашилади. Етишмаган бўлакни қўшиш бу ўринда фикрга таъсир қилмайди: тўлиқ ва тўлиқсиз гап орасида логик фарқ йўқ.

Гапларни бундай формада қўллаш, «қисқартиш» ҳодисаси жонли сўзлашувда, диалогларда кўп учрайди. Диалоглар сўроқ-жавобдан иборат бўлганда, жавоб одатда тўлиқсиз гап формасида бўлиб, унда шу сўроққа жавоб бўладиган — мазмун, фикр жиҳатидан биринчи ўринда турган, аниқланиши керак бўлган нарсани ифодалайдиган бўлак айтилади.

Тўлиқсиз гапнинг жонли сўзлашув нутқида кўп учрашининг бир сабаби сўзлаш пайтидаги вазиятнинг, ситуациянинг, мимика ва ҳар хил имо-ишораларнинг фикрни ихчам англатишга имкон беришидир. Улар айтилмаган — ифодаланмаган бўлакнинг компенсациясидир. Масалан, *ёзаётир* (нима ёзаётганлиги сўзловчига ва суҳбатдошга маълум), *чалинди* (заводда: гудок, мактабда: қўнғироқ), *айланди* (заводда: ғилдирак). Умуман, жонли сўзлашувда фикр ифодаси учун жуда зарур бўлмаган ҳамма нарсани айтмаслик — «тушириб қолдириш» кучлидир.

Юқоридагилардан шундай хулоса келиб чиқади: а) айтилмаган, такрорланмаган — «тушиб қолган» бўлак, унинг мазмуни контекстдан билиниб туради. Бундай гап *контекстуал тўлиқсиз гап* саналади; б) бу нарса нутқ жараёнидаги вазиятдан — нутқ обстановкадан, ситуациядан билиниб туради. Бундай гаплар *ситуатив тўлиқсиз гап* саналади.

2. Мавжудлик билдирадиган кесимлар кўпинча айтилмайди, лекин бунда ўша бўлак мазмун жиҳатидан биринчи ўринда турган нарсани билдирадиган бўлмаслиги шарт.

3. Тўлиқсиз гаплар бир қанча кўринишда бўлади.

Эга айтилмаган бўлади. Масалан: *Ёмғир... Қуяпти, ланати!.. Бугдойга зарар қилади.* — *Уйлайманки, узоқ ёғмаса*.

керак. (Г. Н.) — Уғлинг борадимми?— Боради...— Мажлис бўлади-ми?— Бўлади...— У ҳали ёшми?— Ёш.

Кесим айтилмаган бўлади. Масалан: 1. — Қим боради?— Секретарь. 2. Бола қовунни қўлига олди, ҳайрон бўлди:—ў-ҳў, оғирлигини! («Полизда» очеркидан; оғирлигини қаранг!)

Эга ҳам, кесим ҳам айтилмаган бўлади. Масалан: — Ишни мен кимдан қабул қилиб олаётибман?..— Бюро аъзосидан... (А.Қ.)— Аҳмаджон қачон жўнаши керак?— Уч кундан кейин.

Иккинчи даражали бўлақлар айтилмаган бўлади. Масалан:— Асалариларни бедазорга чиқардингизми?— Олиб чиқдик. (Г. Н.)— Институтни битирдингизми?— Битирдим.

210-§. Ҳар бир гап одатда нутқ ичида яшайди, шу билан унинг мазмуни яна ҳам конкретлашади, шунингдек, гапларнинг бир-бири билан боғланиши уларда баъзи бўлақларнинг такрорланмаслигига, шусиз ҳам фикрнинг тўла англашилишига, ифодаланиши ихчам бўлишига имкон беради (— Пахта терими бошландими?— Бошланди). Бу ҳодисанинг диалогларда кўп учрашини кўриб ўтдик. Лекин тўлиқсиз гап диалогдан бошқа ўринларда ҳам учрайди. Масалан: 1. Баҳор! Даладаги лолаларни айтмайсизми?! Бирам чиройли! Чигитлар экилган. Яқинда униб чиқади. 2. Муҳаббат билан учрашганларимнинг ҳаммаси эсимда: сой бўйида бош эгиб турган дарахтлар, баҳор кечаси. (Ҳамид Нурий.)

Тўлиқсиз гапнинг ёлғиз ўзи, якка олинганда, гаплик хусусиятини кўрсатмаслиги ҳам мумкин. Тўлиқсиз гапни умумий контекстан, нутқдан, вазиятдан ажратиб олиб қарасак, унинг составида ниманингдир, зарур бўлакнинг йўқлиги, ифодаланмаганлиги сезилади, бу етишмаслик гапнинг нормал, типик формаси нуқтаи назаридандир:—Бола нимани келтирди?—Китобни. (Мисолдаги Китобни гапи тугал фикрни ифодалайди, лекин ёлғиз олинганда, бу гап Бола китобни келтирди формасида — ўз типик грамматик қолипиди бўлади). Демак, бундай формаларда қўлланиш гапнинг шу типи учун хос бўлган макетдан бошқача бўлиб чиқади: бунда эллипсис — «тушиш» ҳодисаси бор: тўлиқсиз гап — эллиптик гап.

Бу типдаги гапларнинг тугаллиги интонация ёрдами билан ҳам бўлади.

Тўлиқсиз гапларнинг белгиларидан маълумки, сўзловчининг ҳаяжонланганини ва шу каби турли ҳодисани кўрсатиш учун бирор бўлаги ёки бир неча бўлаги тушиб қолган гаплар бу типга кирмайди. Масалан: Фашист босқинчи бирдан чолнинг юзига тарсаки тортиб юборди: «Гапир, ит!» Чол бечора довдираб, дудуқланиб қолди: Мен... шу болани... яқинда... («Жанг эсдаликлари» дан.)

УНДАЛМА

211-§. Гапда баъзан, гапнинг бўлаги вазифасидаги сўзлардан ташқари, шундай сўз ёки сўз группаси ҳам бўладики, улар шу гапга мазмун жиҳатидан боғланса ҳам, грамматик жиҳатдан боғланмайди. Улар гап бўлаги бўлолмайди, бу жиҳатдан, грамматик боғланмаганлик жиҳатидангина, «организмга кириб қолган ўққа ўхшайдилар». (А. М. Пешковский.) Бундай сўзлар нутқда товуш жиҳатидан ҳам — интонацион хусусият, масалан, пауза билан ажралиб туради.

Гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган сўзларнинг турли кўринишлари бор. Мисолларни чоғиштиринг: 1. *Марҳамат, азизларим, коммунизм тўйига.* (F. F.) *Кенг яйловлар, қўю қўзим, ўтлоғинг.* (Қўшиқдан.) *Пахта план, албатта, бажарилар муддатда.* (Қўшиқдан.) Бундаги азизларим, қўю қўзим ва албатта сўзлари маълум мақсаднинг ифодаси учун асосий гапга киритилгандир. Шу типдаги сўзларнинг бир хили ундалмадир.

212-§. Ундалма сўзловчининг нутқи қаратилган шахсни билдиради. Масалан: *Қиз бола, тўқиганинг тизмамиди? Биз билан ваъдаларинг кузгамиди?* (Қўшиқдан.) Ундалма иккинчи шахсга қаратилган бўлади. Ундалманинг асосий вазифаси нутққа, айтилаётган фикрга тингловчининг диққатини тортишдир. Бу хусусият ундалманинг диалогик нутқ учун характерли эканини кўрсатади.

Ундалма вазифасидаги сўз ундаш интонациясига эга бўлади. У одатда бош келишик формасидаги (масалан, эга вазифасидаги) сўзга ўхшаш бўлади, лекин бошқа хусусиятлар билан бирга, ундаш интонацияси унинг эга функциясидаги сўздан фарқланишини кўрсатиб туради. Ундалма баъзан ўз махсус кўрсаткичига эга бўлади, бу вақтда ундалма *-у, -ю, -ов, -ей* каби формалар билан бирга келади ёки унинг охириги бўғинидаги унли чўзилади. Бунда икки ҳолат бор: бу унли кўпинча ўзгаради — бошқа унлига айланади, узунликни ҳам сақлайди; баъзан бошқа унлига айланмай, фақат узунлик олади. Мисоллар: 1. *Муҳаббат, бугун кинога борамизми?* 2. *Салима-ю, акам чақиряптилар.* 3. *Маъфират-у, боланг уйғонди, тез кел.* 4. *Карим-ов, китобни тезроқ олиб бор.* 5. *Ё пирим-ей, эшон кавушни ўғирлаб қўйибди-ку.* (Ф.) 6. *Карем (Карим), отам чақиряптилар.* 7. *Тошмет (Тошмат), тезроқ кел.* 8. *Опе (опа), қаердасиз?* Бу ундалмаларда интонация кучли бўлади ва унлининг узунлиги, алмашиши маълум қонуниятга эга: *и → е, а → е, о → ў.* Бундай алмаштириш орқали товушлар кучли ундаш интонациясига мослаштирилади.

Гап бошида келган ундалмалар чақириш, ундаш маъноси-нинг кучли ифодаланиши учун, эмоционаллик оттенкасини билдириш учун такрорланиб ҳам қўлланади. Масалан: *Шоди-Шоди, делегатлар бугун келишар экан.*

Ундашни кучли ифодалаш учун ундалманинг олдида **ҳой-ҳов, ҳей, эй** каби ундов сўзлар ҳам келади ёки ундалманинг охирига **-ов(ҳов, ҳой), ей (эй)** каби элементлар қўшилиб келади. Мисоллар: 1. *Ҳой қизлар, мана бўлди пора-пора паранжи.* (М. Б.) 2. *Аё дўстим, бир гапим бор, қулоқ сол.* (Ф., аё — архаик, ай+о.) 3. *Ҳаёти беғубор, эй мовий диёр, жуда оғир менга сендан ажралмоқ. Унутмайман асло, сўнгги дамгача, эй Шарқнинг бўстони, дилимга пайванд!* (Эди Огнецвет.) 4. *Будур сўз, эй сабо, зинҳор-зинҳор.* (Фурқат.) 5. *Кел, эй Фурқат, суҳанни мухтасар қил. Нечук бўлғай, яна андин хабар қил.* (Фурқат.)

Баъзан ундалманинг ўзи айтилмай, тингловчининг диққатини тортиш учун ундов сўзнинг ўзи қўлланади. Масалан: *Ҳой (дадаси), қайёққа кетяпсиз?*

Ундалма айрим пауза билан ажралиб туради, унинг ўз ундаш интонацияси бор. У жуда эмоционал бўлган нутқларда ундов интонацияси билан айтилади. Ундалма ўзида интонацион туғалликнинг элементларини сақлайди. Лекин адабий тил асосида қурилмаган нутқда ундалманинг ажратувчи паузаси баъзан сақланмайди (бу ҳодиса шеърларда ҳам учрайди: поэтик талаб). Ундалма бундай ҳолларда, ўрнига қараб, бошқа сўзлар билан фонетик жиҳатдан аралашиб кетиши ҳам мумкин. (Чоғиштиринг: *Ол, ўғлим → О-лўғ-лим*). Бундай ўринларда мазмун ва грамматик ҳолат бошқача бўлиб кетишига йўл очилиши ҳам мумкин, лекин контекст дастлабки ҳолатни сақлайди. Масалан: *Карим, укам келди* (*Карим* — ундалма). *Карим укам келди* (*Карим* деган укам келди). Яна: *Карим, укам келди* (санаш интонацияси билан: *Карим ва укам*). *Карим, укам, келди* (ажратилган бўлак: *Карим, яъни укам*).

Составида ундалма бўлган гап кўпинча ундов, буйруқ гап бўлади.

Ундалма вазифасида келган сўз одатда от бўлади, бироқ баъзан отлашган сўзлар ҳам бу вазифада кела олади. Ундалма вазифасида келувчи отлашган сўзларнинг ҳар хил кўринишлари учрайди: унда шахс-предмет бирор белгиси орқали аталиб, маълум характеристикага ҳам эга бўлади. Мисоллар: *Қарчиғай чангаллим, сенга йўл бўлсин?* (Ф.) *Қўйиб юбор, дейман, аҳмоқ!* (А. Қ.)

213-§. Ундалма, ўз характерига кўра, асосан киши отларидан бўлади. Бадий асарларда, айниқса лирикада, инсондан бошқа жонли ва жонсиз предметларнинг номи ҳам ундалма бўлиб кела олади. Бундай ўринларда ундалма нутққа тингловчининг диқ-

қатини тортишдан бошқа функцияни бажаради, яъни бадий тасвир, жонлантириш, ифодани, нутқнинг таъсирини кучайтириш, эмоционаллик учун хизмат қилади. Мисоллар: *Дарахтлар, бўстонлар, сендаё сўрайман.* (Ф.) *Сизлардан сўрайман, жавоб беринглар, бўстоннинг маст бўлиб кезган қушлари.* (Ф.) *Очил, очил, қамишлар-о, мен опамни кўрайин-о, дийдорига тўйайин-о.* (Ф.)

Ундалма вазифасида қўлланадиган сўзлар:

1. Киши отлари, атоқли отлар, исм, фамилиялар, қариндошлик отлари. Масалан: *Кейин айтаман, Саидахон.* (А. Қ.) *Ахир, айб бўлади, болам.* (А. Қ.) *Хайр, ўғлим, яхши қол.* (А. Қ.) *Ҳа, хола, бемаҳалда нима қилиб юрибсиз? Кимни йўқлайсиз? (Ойд.)*

Ундалмада исм билан бирга отчество (отасининг исми)нинг ҳам қўлланиши суҳбатдошга ҳурматни билдиради. Масалан: *Тўхтаг, Луиза Ароновна, Аҳмедов дедингизми? (Ойд.) Карим Содиқович, мажлис эртага бўладими?*

2. Ёшга қараб ишлатиладиган сўзлар. Масалан: — *Биз энди тўйсиз ўтайлик, чол, тўй ёшларга келсин!— Тур энди!.. Эй кампир, бола бўлиб қолгансан десам, аччиғинг келади... (Ойд.) Иигитча, тезроқ юринг.*

3. Ҳолат, касб-машғулот, амал, унвон ва шу кабиларни билдирадиган сўзлар. Масалан: *Хўш, ўртоқ командир, қанақа кино кўрдингиз? (А. Қ.) Колхозчилар, ҳормангиз! Бажарилсин нормангиз. (Қўшиқдан.)*

4. Лақаб, бирор белгига кўра берилган отлар. Масалан: *Бурун, сен қаяққа борасан? (Ф., бурун — бурни катта одамнинг лақаби.)* Бундай ўринларда мазах, масхара, ҳазил сингари отенкалар, эмоционаллик сезилиб туради.

214-§. Эмоцияларни, эркалаш каби маъноларни ифодалашда ундалма вазифасидаги сўз — одатда инсонларни билдирадиган сўз — кўпинча кичрайтиш-эркалаш аффиксини олган бўлади ёки шу маънони ифодалайдиган сўз — аниқловчи билан бирикиб келади. (Баъзан ҳам аффикс, ҳам аниқловчи.) Мисоллар: *Қизларжон, қайнар булоққа қўл ювманг... (Ф.) Жонгинам, нечига чиқди ёшингиз? (Ф.) Чироғим, бугун онангнинг уй ишларига ёрдамлаш. Бўтам, менга қара, сенинг ёшинг нечада? Жоним болам, насиҳатим унутма. (Ф.) Қўзим, сенинг юзларингдан ўпман. (Ф.) Чангалли шунқорим, сенга йўл бўлсин? (Ф.) Жоним отам, севганимга бер мени. (Қўшиқдан.)*

Эмоцияларни, эркалаш каби маъноларни ифодалашда ундалма вазифасидаги сўзга эгалик аффикси қўшиш ҳам айрим ролни ўйнайди: бу аффикс ўша ундалма орқали ифодаланган шахснинг (кенг маънода) сўзловчига қарашли эканлигини кўрсатиб, демак, бу билан уни сўзловчига яқинлаштириб, эркалаш маъносини келтириб чиқаради. Баъзан бу эгалик аффикси учинчи

шахс формасида бўлиши ҳам мумкин, лекин бу ҳам қарашлилик орқали яқинлаштиришни билдириш учун хизмат қилади (*дадаси* каби қўллашлардаги эгалик аффикси, биричидан, ўз асл функциясини ўзгартирган бўлади, иккинчидан, қаратқич билан боғланмайди). Мисоллар: *Ўғлим Кўкан, сенга айтар бир сўзим бор.* (F. F.) *Яхшилик қил, болам, ёмонликни от.* (Ф. Й.) *Ерим, сени тўрт кўз бўлиб кутаман.* (Ф.) *Акаси, ўша китобни менга олиб бер...*— *Опаси, бувинглари чақиргин* (баъзан эмоционалликни кучайтириш учун *опо(в)си* формаси ҳам ишлатилади). Юқорида кўрсатилган *акаси, опаси* каби ундалмалар аслида «*акаси айлансин, опаси айлансин, тоғаси жонидан...*» каби иборалар билан боғлиқ; бундай ҳолларда *ака, опа, тоға* нутқ қаратилган шахслар эмас, балки сўзловчидир (лекин «*Дадаси, Сизни бир одам чақиряпти*» каби конструкциялар бошқача: бунда *дадаси* — ундалма); демак, булар аслида ундалма эмас. Чоғиштиринг: *Каримжон, тоғаси жонидан, ўша китобни менга олиб бер.*

Эркалаш, ҳурмат каби маънолар, эмоциялар юқорида кўрсатилган аффиксларнинг ўзидангина эмас, балки қариндошлик, ҳурмат, яқинлик билдирадиган *ака, ука опа, ўртоқ* каби сўзларнинг ўзидан ҳам англашилиб туради. Бундай сўзлар эмоционалликка эга бўлиб, сўзловчининг суҳбатдошга муносабатини ҳам билдириб туради. *Жон* сўзининг қўлланиши ҳам шундай: *жон болам* (*жон*+эгалик аффикси). Бундай қўллашларда сўзнинг кўчган маънода ишлатилиш ҳоллари (*қўзим, шунқорим, чироғим* каби) ҳам эмоцияларни ифодалашга хизмат қилади. (Буларда баъзан кесатиш, таъна, мазах каби маъноларни ифодалаш, бунда махсус интонациянинг бўлиши каби ҳодисалар ҳам учрайди.) Юқорида келтирилган мисоллар кўрсатадики, ундалманинг бундай қўлланиши одатда қариларнинг ёшларга мурожаатида, ёш болаларнинг катталарга мурожаат қилишида, ёрга ундашларда учрайди.

Тасвирларда ундалма баъзан ўз-ўзига ундаш формасида ҳам учрайди. Демак, ундалма: 1. Инсонларга ундашда тингловчининг диққатини тортиш учун қўлланади, бунда иккинчи шахсга қаратилган бўлади. 2. Тасвирларда эмоцияларни ифодалаш учун инсондан бошқа жонли, ҳатто жонсиз предметларга қаратилган бўлиши ҳам мумкин. 3. Тасвир учун ўз-ўзига-ундаш (ўзини иккинчи шахс ўрнига қўйиб гапириш) ҳолатлари ҳам учрайди.

215-§. Ундалма баъзан гапнинг ихчамлашишида катта роль ўйнайди. Составида ундалма бўлган гапнинг кесими билан ифодаладиган ҳаракат, белгининг логик субъекти, белгининг ташувчиси — эгаси шу ундалмадан англашилган шахс, предмет бўлса, гапнинг эгаси кўпинча «яширинади». Бундай вақтда эганинг мазмуни контекстдан шу ундалма орқали аниқ билиниб тура-

ди: «яширинган» эга сен ёки сиз олмоши бўлади (эга ўша гапдаги кесимдан англашилган ҳаракатнинг бажарувчиси, белгининг ташувчиси бўлмаганда, ундалма бошқа сўз билан ифодаланadi). Масалан: *Бутун дунё пролетарлари, (сиз) бирлашингиз!* Бундай конструкцияларда ундалманинг кўплик формасида, шунингдек, эркалаш, ҳурмат билдирадиган элементлар олган ҳолда қўлланиши ва эганинг ҳам шу формаларни олиши ўзаро алоқадор (бу алоқани эгалик аффиксларида, тусловчиларда ҳам кўрамиз). Бунда мослашиб юриш бор. Чоғиштиринг: 1. *Бола-лар, сизларга бир гап айтаман.— Болам, сенга бир сўз айтаман.* 2. *Қолхозчилар, (сизлар) болаларингизни яхши ўқитинглар.* 3. *Йигитча, (сиз) дарсни яхши тайёрланг.* 4. *Ўртоқ командир, (Сиз) қанақа кино кўрдингиз? (А. Қ.)* Булар бири-кўплик, бошқаси бирлик каби формаларда қўлланганда ҳам, ўзаро муносабат орқали маъноси мос бўла беради. Бундай қўллаш айниқса жонли нутқда кўп учрайди: *Эгни юпун бечоралар, кел ҳо, йиғил, кел, ҳо, йиғил. (Ф.)* *Ишчилар, уйғон! (Ҳ. Ҳ.)* *Яша, меҳнатчилар! (Ҳ. Ҳ.)* *Ўтла, қўзиларим. (Ф.)* Бундай ҳолларда ундалманинг киши отларидан ёки бундан бошқа отлардан бўлиши ҳам катта аҳамиятга эга.

216-§. Ундалма баъзан кенгайиши, ёйиқ тусга кириши ҳам мумкин (ёйиқ ундалма): бу ундалманинг ўзига махсус аниқловчи олиши билан ҳосил бўлади. Ундалма сифатдош (отлашган) билан ифодаланганда ёки унинг аниқловчиси сифатдош бўлганда, бу ҳол айниқса кучли тус олади. Мисоллар: *Яхши йигит, севганингдан айрилма. (Қўшиқдан.)* *Ҳой ишчилар, эзилган меҳнатчилар, битсин золим бойлар! (Ҳ. Ҳ.)* *Кўнгли кўлган болалар, ашулани бошланглар. (Қўшиқдан.)* *Ўз ҳуқуқини энди яхши таниб олганлар, энди бойларга алданманглар. (Ф.)*

Демак, ундалма структураси жиҳатидан икки хил бўлади: йиғиқ ундалма ва ёйиқ ундалма.

Ёйиқ ундалмада ҳам асосий вазифа ўша аввалги, ёйилмаган, ундалманинг ўзида бўлади: бу конструкцияда ҳоким элемент — бош сўз унинг ўзидир.

Ундалма ёйиқ бўлганда, состав кенгайгани сабабли, одатда йиғиқ ундалмада бўлган даражадаги ундаш интонацияси сақланмайди. Чоғиштиринг: *Болаларим, мен сизларга ҳикоя айтиб бераман.— Азиз болаларим, мен сизларга ҳикоя айтиб бераман.*

217-§. Ундалма гапни ҳар ерида кела олади: гап бошида (*Қолхозчилар, ҳормангиз...*), гап ўртасида (*Ҳа, ростдан ҳам, қизлар, фронтда ҳеч кимингиз борми?— Ойд.*), гап охирида (*Аячамга ғалати от қўйибсизми, Арслонбек ака?— А. Қ.*)

Ундалманинг гапда қайси ўринда келиши ва унинг вазифаси, состави, интонация, стилистик талаб каби ҳодисалар бир-бири билан боғлиқ.

Гап бошида келган ундалма бошқа ўринда келадиган ундалмаларга нисбатан кучлироқ ажралади, унда ҳар вақт ажратувчи пауза бўлади; ундаш, тингловчининг диққатини тортиш вазифасини бажарадиган ундалма одатда гап бошида келади. Атоқли отдан бўлган ундалманинг кўпинча гап бошида келиши ҳам шу хусусият билан боғланади. Гапнинг ўртасида ва охирида келадиган ундалмалар эса гап бошида келадиган турга нисбатан кучсиз ажралади, баъзан бу ажралош сезилмас даражада бўлади: пауза жуда кучсиз бўлади. Ўртада келган ундалма, шу билан бирга, кўпинча кириш сўзга ўхшаб, тезроқ, шунингдек, пастроқ оҳангда айтилади. Гап бошида келган ундалма ундаш функциясини бажариш билан характерланса, гап ўртасида ва гап охирида келадиган ундалмалар кўпинча ундаш вазифаси билан эмас, балки эмоционалликни, модалликни — сўзловчининг суҳбатдошга муносабатини билдириш учун хизмат қилади. Эмоционал тусга эга бўлган сўзлар билан ифодаланган ундалмаларнинг кўпинча гап ўртасида, гап охирида келиши шу хусусият билан ҳам боғланади. Мисолларни чоғиштиринг: *Ўринбой, нима қилиб юрибсиз? (Ойд.) Келдингми, ўғлим? Хайр, ўғлим, яхши қол. Кампир хийла узоқлашганда, Нурматжон қичқирди:— Хола, қачон хабар олай? (А. Қ.)— Лекцияда бир зал одамни ухлатиб қўясиз, дадаси, уйда шу гўдакни ҳам ухлатолмайсизми? («Муш.»)*

218-§. Нутқ бир неча шахс-предметларга қаратилганда, ундалма уюшиқ ҳолда қўлланиши мумкин. Масалан: *Дарахтлар, бўстонлар, сендан сўрайман. (Ф.)* Лекин ундалма ўзига (ундалмага) боғланган ажратилган изоҳловчи билан келганда, баъзи жиҳати билан уюшиқ ундалмага ўхшаб кўринса ҳам, уюшиқ бўлмайди: ундалма биргина бўлади. Мисоллар: 1. *Россия, Россия, менинг Ватаним, мен сенинг ўғлингман, эмасман меҳмон. (Ҳ. О.) Россия, Россия — ундалма, менинг Ватаним — ажратилган изоҳловчи (ундалмани аниқлаб келади).* 2. *Фарзандим, шунқорим, сенга йўл бўлсин? (Ф.): фарзандим — ундалма, шунқорим — ажратилган изоҳловчи.*

Ундалмадан кейин шу ундалма билан ифодаланган шахс-предметни билдирадиган, кишилиқ олмоши билан ифодаланган эга қўлланганда, ундалма мазмунан шу эганинг изоҳловчисидек туйилади, лекин грамматик жиҳатдан у ундалмалигича қолади. Масалан: *Сен ўзингни бахтли дедингми? Опа, сен ҳам одам эдингми? (Ҳ. О.)*

219-§. Айрим тасвирларда бирор шахс-нарсга ҳақида фикр юритилганда, аввал шу нарсанинг оти айтилади, эслатилади, шу тўғрида тасаввур берилади, кейин шу ҳақдаги тасвир берилади. Мисоллар: *Москва... Бу азамат шаҳарни — дунё фанининг марказини, тинчлик таянчини бутун инсоният олқишлайди. Ва-*

танзимиз бепоён ва кўркам. Нева бўйлари... Ёз кунни биз ўша ерларда дам олдик. Болалар... Мен бутун ёз шулар билан ўйнадим. Бундай сўз ва сўз бирикмалари, кўринишда ундалмага ўхшаса ҳам, лекин ундалма саналмайди, буларда ундаш интонацияси бўлмайди.

220- §. Ундалма мустақил гап сифатида қўлланиши ҳам мумкин. Бундай вақтда унинг интонацияси ҳам бошқача бўлади. Ундалма бундай ҳолларда, ундашдан ташқари, ҳайронлик, таъна, огоҳлантириш, кучли илтимос, ялиниш, норозилик, афсус, ғазаб каби маъно оттенкаларига ҳам эга бўлади. Масалан: *Бола кострюлдаги сутнинг қайнаб, тошиб кетганлигини, лекин шу ерда турган Салиманинг китобга берилиб кетиб, буни пайқамаётганини кўриб ҳаяжонланди ва қичқирди:— Она! [Гапнинг бу тури (Она!) ҳақида «Вокатив гаплар» баҳсига қаранг.]*

221- §. Эски ўзбек тилида ёзилган шеърларда (уларда асарнинг автори одатда айрим кўрсатилмайди) ёзувчи ўзининг отини турли йўллар (ўз-ўзига ундаш, ўз номининг лексик маъносини шу мисраларнинг мазмуни билан боғлаб, бу номни гап бўлаги сифатида бериш, ўз тахаллусини изоҳловчи орқали бериш, ўзини учинчи шахс сифатида тасвирлаш ва бундан бошқа йўллар) билан охирига байтга қўшиб, шеърнинг кимники эканлигини кўрсатар эди. Бу йўлларнинг энг кўп тарқалганларидан бири ўз номини, тахаллусини ундалма сифатида бериб, ўз-ўзига ундаш формасидир. (*Навоий, эй Навоий, Маширабо, эй Машраб каби.*) Мисоллар: *Э Навоий, кўнглум ўти узра сув қуй бодадин. (Н.) Э Навоий, ҳеч киши давлатга мағрур бўлмасун. (Н.) Қуйиб, эй Нодира, олам элига муҳаббат шевасини ошкор эт. (Нодира.) Э Муқимий, сендан озори бировга етмасун (М.)* ва бошқалар. Ундалманинг бундай қўлланиши эски формада ёзилган ҳозирги шеърларда ҳам баъзан учраб қолади.

КИРИШЛАР ВА КИРИТМАЛАР

222- §. Қуйидаги икки мисолни чоғиштиринг: 1. *У, албатта, бугун боради.* (Кириш: *албатта.*) 2. *Бу йигит (у билан мен кеча танишдим) колхозда бригадир экан.* (Кириш: *у билан мен кеча танишдим.*)

Таққослашдан кўринадики, биринчи типдаги кириш фикр материалига (*у бугун боради*) янги факт қўшмайди, балки ўша фикрнинг ўзига шунга доир қўшимча маъно (сўзловчининг шу фикрга қандай қараши: маъқуллаши-норозилиги, ишониши-ишонмаслиги каби модал маънолар, шу фикр билан боғлиқ равишда туғилган эмоционаллик каби маънолар) орттиради. Иккинчи типдаги кириш эса айтилаётган фикр билан боғланган

янги — қўшимча маълумот, фикр орттиради. (*У билан мен кеча ганишдим.*)

Киришларнинг ўзаро бундай фарқланишига кўра, юқоридаги-ларнинг биринчиси кириш конструкциялар (кириш сўзлар ва кириш гаплар), иккинчиси киритма конструкциялар (киритма гаплар ва киритма сўзлар) дейилади. Уларнинг бундай ажратилиши мазмунга-асосланади. (Буларнинг орасидаги бошқа, қўшимча фарқлар қуйироқда баён қилинади.)

КИРИШ КОНСТРУКЦИЯЛАР

223- §. Кириш сўзлар сўзловчининг айтилаётган фикрга муносабатини билдирадиган, лекин шу гапнинг бўлаклари билан синтактик жиҳатдан боғланмаган элементлардир. Масалан:— *Ака, бугун ота-оналар йиғилишига дадам борадиларми?— Дадам, албатта, борадилар, балки, онам ҳам борарлар (албатта: ишонч, қатъийлик, ростлик, балки: гумон, тахмин, мўлжал, ноаниқлик).*

Киришлар уч хил формада бўлади: айрим сўз ёки сўз бирикмаси ҳолида бўлади. Масалан:— *Тўғри, ёмон одам жазосини тортиши керак,— деди Саида. (А. Қ.) Бу чол, қизининг сўзига қараганда, ҳали жуда бақувват экан, ер чопа олар экан.* Булар кириш сўзлардир. Кириш айрим гап ҳолида ҳам бўлади. Масалан: *Кечаси (мен янги журнални варақлаётган эдим) бирдан ер қимирлади.* Бу кириш гапдир.

Кириш конструкциялар гап бўлақларидан, гапдаги бошқа элементлардан пауза орқали ажралиб туради. Бу ажратишда бошқа интонацион хусусиятлар (масалан, нутқ темпи — суръати) ҳам маълум даражада роль ўйнайди.

Кириш сўзлар ўз манбаи жиҳатидан ҳар хилдир. Мисолларни чоғиштиринг: 1. *Бугун, албатта, ёмғир ёғади.* (Кириш — *албатта*: модал сўз — аслида равиш билан ифодаланган.) 2. *Бу бола, тўғри, уқувли экан.* (Кириш — *тўғри*: аслида равиш бўлган сўз билан ифодаланган.) 3. *Шу вақтда, десангиз, бирдан дарёнинг қирғоғи ўпирилиб тушди.* (Кириш — *десангиз*: аслида предикативликни кўрсатадиган, шахсли феъл билан ифодаланган. Бу феъл кириш вазифасида, албатта, ўзининг дастлабки хусусиятларини йўқотган.) 4. *У, чамаси, бугун келмас.* (Кириш — *чамаси*: аслида от.) 5. *У, сенинча, бугун келадими?* (Кириш — *сенинча*: аслида олмошдан.) Гап ўртасида келган ундов сўз нутқнинг реал борлиққа муносабати юзасидан сўзловчининг қарашини — модалликни ифодалаб, модал сўз бўлади. («*Бу савдогар, оҳ, ўша муштипар аёлни қаритди*», — деди Жамол мисолидаги каби.) Демак, бундай ўринларда кириш ундов сўз билан ифодаланади:

У, афтидан, бугун борар. У мағрур: энди, қўйсангчи; унга етар одам йўқ. Ака, дейман, магазинда иш кўп экан-ов. Бахтимизга, ҳаво очилиб кетди. Бола, нима дейсан, тоғам келяпти,— деб дарвозадан кириб қолди. Ўша одам, мен сизга айтсам, фермага мудир бўлди мисоллари кўрсатадиги, кириш вазифасидаги сўз ва гаплар асл ҳолатидан ўзгариб кетган бўлади: мазмун томондан ўзгарган, ундаги сўзларнинг формалари (*дейман, афтидан* каби) ўз асл системасидан, парадигмасидан ажралиб чиққан — «қотган».

Кириш сўз ва кириш гаплар маълум структурадаги гапга қўшимча сифатида орттирилади; ўша гапнинг синтактик қурилишига, структурасига ўзгариш киритмайди, лекин мазмун ва интонация жиҳатидан бирор қўшимча, ўзгариш киритади. Мисолларни чоғиштиринг: *У боради.— У, тўғри, боради.* (Кириш: *тўғри. У тўғри боради* гапи билан аралаштирманг.) *Бу йигит колхозда бригадир эди.— Бу йигит, эслайсанми, колхозда бригадир эди.* (Кириш: *эслайсанми.*)

224- §. Кириш сўз, юқорида кўриб ўтганимиздек, сўзловчининг айтилаётган фикрга субъектив муносабатини, шу фикр муносабати билан туғилган эмоцияларини, фикрнинг умумий баҳосини ва шу каби ҳолатларни билдиради.

Бундай киришлар бир сўздан ёки сўз бирикмасидан иборат бўлади. Масалан: *Мен, қисқаси, эртага етиб бораман.— Мен, қисқасини айтганда, эртага етиб бораман.*

Кириш сўзлар айрим интонацион хусусиятга эга: улар одатда пауза орқали ажралиб туради, гапдаги бошқа бўлақларга нисбатан одатда кучсизроқ — пастроқ, лекин улардан тезроқ айтилади. Чоғиштиринг: *У тўғри бола.* (Кириш сўз йўқ.) — *У, тўғри, бола.* (Кириш сўз: *тўғри.*)

Кириш сўз ўша гапдаги фикрга боғлиқ бўлган, шу ҳақдаги қўшимча мулоҳазаларни ифодалайди. Бу мазмун оттенкалари жуда хилма-хилдир: ишонч (*албатта, сўзсиз*), тахмин (*балки, эҳтимол*), шодлик, эмоциялар (*бахтимизга*) ва бошқалар.

Кириш вазифасида келадиган сўзлар (сўз бирикмалари ҳам) маъно жиҳатидан асосан қуйидагича:

1. Модал маъноларни — сўзловчининг айтилаётган фикрга муносабатини билдирадиган сўзлар (*эҳтимол* каби). Булар ўз ичида шундай турларга бўлинади: ишонч, ростлик билдирадиган сўзлар (*албатта, сўзсиз, шубҳасиз, ҳақиқатан, ҳақиқатда,...*), гумон, шубҳа, тахмин билдирадиган сўзлар (*балки, эҳтимол, афтидан, чамаси, мазмуни,...*) ва бошқалар.

2. Шу гапда ифодаланган фикр муносабати билан шунга боғлиқ равишда туғилган эмоцияларни билдирадиган сўзлар (бу ҳам сўзловчининг айтилаётган фикрга қандай қарашини — шунини қандай баҳолашини билдиради, шу нарса бу ўринда эмоцио-

наллик йўли билан билдирилади. Бу эмоционал баҳолашдир): ачиниш билдирадиган сўзлар (*афсус, афсуски, аттанг, эсиз — эссиз,...*), шодлик билдирадиган сўзлар (*бахтимизга, толеимизга,...*) ва бошқалар.

3. Сўзловчининг ўша гапдан англашилган фикрнинг ифода қилиниш-шаклланиш йўлига муносабатини билдирадиган сўзлар: *умуман олганда, қисқаси, тўғриси, гапнинг лўндаси, гапнинг очиги (...бўладигани, ...пўс калласи),...*

4. Сўзловчининг қисмлар (ўша нутқнинг, гапнинг қисмлари) орасидаги мазмун муносабатига ёки шу фикр билан аввалги фикр орасидаги ички боғланишга қандай қарашини билдирадиган — фикрнинг аввалги фикр билан алоқасини (бирининг иккинчисига сабаб саналиши, унинг шундан чиққан натижа деб қаралиши, фикрларнинг бир-бирига зид эканлиги ва шунинг кабиларни) билдирадиган сўзлар: *демак, хулоса, шундай қилиб, англашиладики, келиб чиқадики — бундан келиб чиқадики,...*

5. Айтилаётган фикрнинг манбаини — асосини, кимга қарашли эканлигини билдирадиган сўзлар: *менинча, фикримча, сенинча, бизнингча, унинг сўзига қараганда, айтишларича, хабар берилишига қараганда,...*

6. Фикрларнинг тартибини, изчиллигини билдирадиган сўзлар: *биринчидан, аввало, иккинчидан,...*

Шундай ҳол ҳам бўладики, ўша гапдаги бирор бўлак функциясидаги сўзнинг формаси, унинг маъноси, кириш сўзнинг маъноси билан мослашади: ҳар иккаласи ҳам бир хил маънони билдириб, шуни кучайтиради. Мисоллар: 1. *У, балки, келгандир* (гумон, тахмин, мўлжал маъноси *балки* сўзи орқали ҳам, *-дир* элементи орқали ҳам ифодаланган). 2. *У, балки, борар. — У, балки, бормас* (*балки* + сифатдошнинг тусмол, тахмин, ноаниқлик билдирадиган формаси: ҳозирги тилда).

225-§. Юқорида кириш сўзларнинг аслида отлардан, равишлардан, модал сўзлардан, феъллардан, олмошлардан эканлигини кўриб ўтдик (223-§). Бу уларнинг материал томондан манбаидир.

Маълумки, барибир, англашиладики каби кириш сўзлар кўрсатадики, кириш сўзларнинг бир қисми аслида бир гап бўлган. Бу гап ҳар жиҳатдан ўзгариб, кучсизланиб, кириш сўзга айланган. Масалан, *барибир* (*бари* + *бир*: эга + кесим). Буларнинг баъзиларида *-ки* боғловчисининг қўлланиши ҳам шуни кўрсатади: *Маълумки, пахта терими сентябрь ойидан бошланади* (аслида: *маълумки* — бош гап, қолгани — эга эргаш гап: *Пахта теримининг сентябрь ойидан бошланиши маълум нарса*). *Ўйлайманки, бугун келар* (аслида *ўйлайманки* — бош гап, қолгани — тўлдирувчи эргаш гап: «*У бугун келади*», — деб *ўйлай-*

ман. Кўчирилган гап билан автор гапининг муносабатидан бош гап билан тўлдирувчи эргаш гапнинг муносабати англашилиб туради).

226-§. Кириш сўз кўпинча бутун гапга қарашли бўлади, баъзан гапнинг бирор қисмига, ундаги бирор бўлакка қарашли бўлади. Мисоллар: 1. *Бахтимизга, бугун ҳаво очилиб кетди.— Емғир билан дўл, бахтимизга, бугун ёғди.* 2. *У, балки, паркка борар.*

Кириш сўз бутун гапга қарашли бўлганда, унинг ўрни қатъий, турғун бўлмайди; айрим қисмга боғланганда, ўрни одатда турғун бўлади.

227-§. Кириш предикативликни акс эттирса, кириш гап саналади. Масалан: *Бу бола, мен ўйлайман (мен ўйлайманки), сизга ёлғон гапирмайди.*

Кириш гап ўзининг мазмуни, функцияси, интонацион хусусиятлари жиҳатидан кириш сўз билан асосан ўхшашдир.

Ўз формасига кўра предикативликни кўрсатадиган киришларда икки ҳолатни кўрамиз: уларнинг бир тури кириш гап эмас, балки кириш сўз саналади. (*Кеча, десангиз, қор ёғиб қолди. Ака, дейман, бу бино театр экан-ов. Энди, мен сизга айтсам, иккаламиз шийпонга чиқайлик.*) Бошқа бир тури кириш гап саналади. (*Бу бола, ишона бер, сенга ёлғон гапирмайди.*)

КИРИТМА КОНСТРУКЦИЯЛАР

228-§. Киритма гапларнинг асосий хусусиятлари: бунда асосий гапдаги фикрга қўшимча тариқасида, йўл-йўлакай янги факт баён қилинади. Киритма гапларни кириш гап билан чоғиштирилганда, бунда айримликнинг кучлилиги, мустақиллик, асосий гап билан боғланишнинг кучсизлиги сезилиб туради. Масалан: *Болани (уйда катталардан ҳеч ким йўқ эди) мен ўзим уйғотдим.*

Англашиладики, киритма гап асосий гапдаги фикр билан боғланган бутун бир фикрни ифодалайди. (Кириш гап бошқа фикрни ифодаламайди, айтилган фикрга муносабатни билдиради.) Киритма гапнинг айрим гаплик ҳолати интонациясидан ҳам билиниб туради.

Киритма гапларнинг асосий хусусиятларидан яна бири уларнинг маълум, тайёр структурага эга бўлган гапга нутқ моментидан туғилиб қолган эҳтиёж, зарурликка кўра худди кутилмагандек, бирдан киритилишидир.

Киритма гаплар гап бошида кела олмаслиги билан ҳам характерланади, чунки асосий фикр, уни баён қилиш ҳали бошланмаган бўлади. (Чоғиштиринг: кириш конструкциялар гап бошида ҳам кела олади.) Киритмалар одатда гапнинг ўртасида келади.

229-§. Қиритма баъзан бир сўздан иборат бўлиши ҳам мумкин: Бу қиритма сўз дейилади. Масалан: *Онам (ўғай) мени қарғгани-қарған эди.* («Ёшлигим» очеркидан.)

Қиритмалар мазмун жиҳатидан жуда хилма-хилдир: фикрга аниқлик киритади [*Ялпиз (чўл ялпизни айтаётганим йўқ) ошга солинади, яхши ҳид беради*], сабаб мазмунини ифодалайди [*Уша ёш болани (у ота-онасиз қолган эди) бойга қарол қилиб беришди*], характеристика беради [*Бу студент (ўтган йили мусобақада иккинчи ўринни олган эди) шахматга жуда берилган*] ва бошқалар. Мисолларни чоғиштиринг: 1. *Чол ҳеч нарсаси қолмаганидан (эшагини ҳам сотиб юборган эди) ҳайрон бўлиб турган эди.* («Хунарли йигит» эртагидан.) 2. *Чол-кампир тотув бўлиб, иккаласи ётиб жим (улар ўйнашибди дим), Турнани олди кутиб.* («Турна» эртагидан.) 3. *Урмондан (у ерда йиртқич ҳайвонлар бор эди) бўқирган ва улиган овозлар эшитилди.* («Эгри ва Тўғри» эртагидан.)

ҚЎШМА ГАП

ҚЎШМА ГАПЛАР ВА УЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

1-§. Тузилиш жиҳатидан содда гапларга ўхшаш бўлган икки ёки ундан ортиқ компонентнинг мазмун ва интонацияга кўра бирикувидан ташкил топган гаплар қўшма гап дейилади. Масалан: *Султонмурод Ҳиротнинг баҳорда тоза ҳусн билан яшнаган ажойиб манзараларига суқланиб қарар, шодликдан, ҳисларнинг шўхлигидан кўкси тўлиб тошарди. (О.) Уларнинг гапини Онахон тушунмади, лекин Ефимнинг юзида бирдан қувонч балқиб, кўзлари чақнаб кетди. (Ас. М.)*

Содда гап билан қўшма гап ўртасидаги асосий фарқ, биринчидан, уларнинг тузилишига кўра бўлса, иккинчидан, уларни ташкил этган қурилиш материалининг турлилигидадир. Содда гап биргина конструктив бирликдан ташкил топади. Қўшма гапда эса бир-бири билан узвий боғланган бир неча конструктив марказ бўлади. Содда гапнинг қурилиш материали сўз ёки сўз бирикмаси бўлса, қўшма гапнинг қурилиш материали содда гаплардир.

Бирдан ортиқ содда гаплар мазмун ва интонация жиҳатидан бирикиб қўшма гап ташкил этганида, у компонентларнинг мазмуни ва грамматик мустақиллиги ўзгаради — кўпинча биринчи компонент мустақилликни йўқотади. Қўшма гап компонентлари бир-бири билан боғлангандагина тўла мустақил бўлади. Қўшма гап компонентларининг баъзилари (тенг боғловчилар воситасида бирикадиган компонентлар) мустақиллик ҳолатини бир оз йўқотади, айримларида (эргашган қўшма гап компонентларида) эса мустақиллик анча йўқолган бўлади.

Демак, қўшма гаплар алоҳида мустақил содда гаплардан эмас, балки мазмун ва грамматик жиҳатдан бир-бирига боғлиқ компонентлардан ташкил топади.

Қўшма гап синтактик бутунликнинг энг юқори шаклидир.

Содда гап билан қўшма гап ўртасидаги энг асосий ва муҳим фарқлардан яна бири шуки, содда гап биргина предикатив марказдан ташкил топади, қўшма гапда эса бундай марказ камида

икки ёки ундан ортиқ бўлади. Содда гапда бир ёки бирдан ортиқ уюшиқ кесим бир эгага ёки, аксинча, бир неча эга бир кесимга боғланиб, шу гапни ташкил этувчи асосий марказ саналса, қўшма гапда икки ёки ундан ортиқ кесим камида икки эгага тобе бўлиб, қўшма гапни ташкил этади. (Бу ҳақда эргаш гапларга оид қисмда мукаммал фикр юритилади.) Масалан: *Сен мендан хафа бўлма, қизим, негаки мен отаман, индамай туролмайман.* (Ш. Р.) *Ичкарида гап тугаб, сукунат бошлангач, Холмурод қўли билан оғзини босиб, ён-вериға аланглади.* (П. Т.) *Сухбат янгидан бошланадиган бўлиб эди-ю, шу пайт эшик очилди — тоқисини баланд кўтариб тақиллатганича қилтириқ Махсум кириб келди.* (Ас. М.)

Икки компонентли гаплар қўшма гапнинг энг оддий формасидир. Уч ёки ундан ортиқ компонентли қўшма гаплар эса унинг мураккаб формасидир.

Қўшма гап составидаги қисмлар бир-бирига турли воситалар ёрдамида боғланади. Умуман, қўшма гап қисмлари ўзаро ёрдамчи сўзлар, нисбий сўзлар, сўз формалари, интонация ва тартиб каби воситалар ёрдамида бирикади.

Интонация боғланишнинг ҳамма турида иштирок этади. Бирок қўшма гапда интонациянинг роли икки хил бўлади: 1. Бош ролда (бунда қўшма гап қисмларининг алоқаси фақат интонация воситасида амалга ошади, бошқа воситалар қўлланмайди); 2. Ёрдамчи ролда (қўшма гап қисмларининг боғланишида бошқа бир восита асосий ўрин тутари). Қўшма гап қисмларининг муносабатини ифодаловчи воситаларнинг ҳар бири, уларнинг турли хусусиятлари қўшма гапнинг конкрет турларини текширишда алоҳида-алоҳида ўрганилади.

2-§. Қўшма гап компонентларининг мазмун жиҳатидан муносабати, уларнинг тузилиши ва бирикиш йўллари хилма-хилдир. Шу жиҳатдан қўшма гаплар дастлаб икки турга бўлинади: боғланган қўшма гап ва эргашган қўшма гап¹. Булар орасида қўшма гапнинг учинчи тури — боғловчисиз тури алоҳида ажралиб туради.

Тузилиш жиҳатидан мустақилдай кўринган икки ёки ундан ортиқ тенг ҳуқуқли компонентнинг тенг боғловчилар ва тенглашиш интонацияси воситасида бирикишидан ташкил топган қўшма-гап турига боғланган қўшма гап дейилади.

Бир-бири билан тенг бўлмаган, бири иккинчисига тобе бўлган компонентларнинг эргаштирувчи боғловчилар, нисбий сўз-

¹ Бу терминлар шартли равишда қўлланмоқда, чунки уларнинг маъноси юқоридаги грамматик ҳодисанинг табиатига мос келмайди: «эргашган қўшма гап» термини «қўшма гапнинг ўзи эргаш гап» деган маънони англатади, ҳолбуки, бу қўшма гапнинг составида «эргашмаган» — «эргаштирувчи» гап ҳам бордир.

лар ва тобеланиш интонацияси воситасида бирикишидан ташкил топган қўшма гап турига эргашган қўшма гап дейилади.

Эргашган қўшма гапда доимо бош қисм — бош гап ва тобе қисм — эргаш гап мавжуд бўлади.

Эргашган қўшма гапнинг ҳам, боғланган қўшма гапнинг ҳам қисмлари ўзаро боғловчи ёрдамида ва боғловчисиз (ёрдамчисиз) бирикади.

Қўшма гап составидаги компонентлар ёрдамчисиз боғланганда, уларнинг боғланган қўшма гап ёки эргашган қўшма гап эканлигини қатъий ажратиш анча қийинлашади, чунки боғловчисиз эргашган қўшма гаплар тузилиш жиҳатидан боғланган қўшма гапга ўхшайди. Лекин унинг формасини мазмуни билан узвий ҳолда текширсак, эргашган қўшма гап эканлиги аниқ сезилади. Масалан: *Москва бор — меҳнатда шараф-эътибор, Москва бор — муҳаббат шабнамдай тоза.* (F. F.) *Ҳа, майли, сизга шон-наман: синглимдек нарчасиз.* (С.)

Бу мисолларнинг ҳар иккиси ҳам қўшма гапдир; уларнинг составидаги синтактик компонентлар эргаштириш йўли билан боғланган бўлиб, бу эргаштириш муносабатини тобеланиш интонацияси очиб беради. Ҳар икки қўшма гап таркибидаги эргаш гаплар бош гап билан эргаштирувчи боғловчилар воситасида боғланиши мумкин. Бунда улар сабаб эргаш гапли қўшма гап ҳисобланади.

Демак, боғловчисиз эргашган қўшма гаплар боғланган қўшма гапга хос баъзи хусусиятга эга бўлиши ҳам мумкин. Шунингдек, қисмлари боғловчисиз бириккан боғланган қўшма гаплар ҳам эргашган қўшма гапга хос айрим хусусиятларга эгадир¹.

Э с л а т м а. Ўзбек тилида қўшма гапнинг яна шундай кўриниши учрайдики, улар шаклан эргашган қўшма гапга ўхшаса ҳам, мазмунан боғланган қўшма гапларга яқин туради. Яъни қўшма гап таркибидаги компонентлар эргаштирувчи ёрдамчилар воситасида бирикса ҳам, қисмлар тенг ҳуқуқлидай кўринади. Кўпинча бундай компонентлар *-б (-иб)* аффиксли равишдош ёки *-са* аффиксли шарт феъли ёрдами билан боғланади. Масалан: 1. *Ичкарида ашула тугаб, шовқинли кулги кўтарилди.* (Ас. М.) Бу гапнинг боғланган қўшма гап шакли куйидагича: *Ичкарида ашула тугади ва шовқинли кулги кўтарилди.* 2. *Бировлар паншаха билан пахта ағдарса, бировлар қуриганини қопга тиқар эдилар.* (Ш. Р.) Бу гапнинг боғланган қўшма гап шакли: *Бировлар паншаха билан пахтани ағдарар эдилар, бировлар қуриганини қопга тиқар эдилар.*

Бундай қўшма гапларда, худди боғланган қўшма гаплардагидай, компонентларнинг зичроқ боғланишини таъминловчи умумлаштирувчи бўлаклар — қаратқичли аниқловчи; ўрин, пайт, сабаб ҳоллари қўлланиши ҳам мумкин: *Онахоннинг товуши товланиб, кўзига ёш келди.* (Ас. М.) *Фи-*

¹ Қаранг: «Грамматика русского языка», т. II, ч. I, М., 1954, 102-бет; А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев, Русский язык, ч. II, М., 1953, 91-бет.

ра-шира ёруғда унинг кул ранг юзи қорайиб, кўзлари сирли ялтиради.
(Ас. М.)

Баъзан ўзбек тилида ҳам эргаштирувчи ёрдамчилар, ҳам тенг боғловчилар воситасида бириккан қўшма гаплар учрайди. Бу эса қўшма гапнинг яна бошқа бир тури мавжуд эканлигидан далолат беради. Мисоллар: 1. *Гоҳ йилт этиб кун кўринса, гоҳ шивалаб ёмғир қуяди.* 2. *Чамаси унинг йўғон гавдаси контузия бўлган ва шунинг учун аъзойи бадани зирқираб оғрир эди.* (Б. П.) 3. *Сен бераҳм бўлсанг ҳам, аммо мен душманлик қилмасман асло.* (Ҳ. О.) 4. *На кўкнинг фокари ўчмасдан ...Тонг кулмасдан бурун турарди.* (У.)

Юқоридаги мисолларнинг биринчисида тенг боғловчи *гоҳ*, эргаштирувчи ёрдамчи *-са*; иккинчисида тенг боғловчи *ва*, эргаштирувчи боғловчи *шунинг учун*; учинчисида тенг боғловчи *аммо*, эргаштирувчи ёрдамчи *-са ҳам*; тўртинчисида тенг боғловчи *на*, эргаштирувчи ёрдамчи *-масдан* қўлланган.

Демак, ўзбек тилида қўшма гапнинг боғланган қўшма гапга ҳам, эргашган қўшма гапга ҳам кирмайдиган алоҳида тури ҳам мавжуддир.

Юқоридагилардан қуйидаги хулосалар келиб чиқади:

1. Боғланган қўшма гапнинг қисмлари тенгланиш йўли билан боғланади (қисмларнинг ҳар бири грамматик жиҳатдан мустақил гапга тенг бўлади). Боғланган қўшма гап қисмларининг мазмун жиҳатидан муносабати бир неча хил бўлиб, улар бир-бири билан тенг боғловчилар воситасида бирикади.

2. Эргашган қўшма гап қисмлари тобеланиш (эргашиш) йўли билан туташади (қисмларнинг грамматик муносабати тенг бўлмайди): бир қисм (бош гап) тузилиши, шаклланиши жиҳатидан мустақил содда гапга ўхшаш бўлади ва синтактик жиҳатдан бошқа бир қисмни (эргаш гапни) ёки бир неча қисмни ўзига тобе қилади. Эргашган қўшма гап таркибидаги қисмлар ўзаро тобеловчилар — эргаштирувчи боғловчилар, сўз формалари ва нисбий сўзлар воситасида бирикади.

3. Қўшма гапнинг қисмлари (грамматик жиҳатдан мустақил содда гап каби шаклланган қисмлар) боғловчисиз бирикканда, уларнинг мазмун ва синтактик жиҳатдан қандай муносабатда эканлиги — боғланган ёки эргашган қўшма гап эканлиги баъзан интонациядан аниқ сезилиб туради. Масалан: *Қўнғироқ чалинди, дарс бошланди.* 1. Боғланган қўшма гап (санаш интонация билан айтилади: *Қўнғироқ чалинди ва дарс бошланди*). 2. Эргашган қўшма гап (тобеланиш интонацияси билан айтилади, пайт маъноси англашилади: *Қўнғироқ чалинди — дарс бошланади*). Шу каби хусусиятлари жиҳатидан бу турни «боғловчисиз қўшма гаплар» деб айрим тип қилиб ажратиш ҳам мумкин. Бундай ажратишда «боғланган қўшма гап» ва «эргашган қўшма гап» деганда, бу типнинг ёрдамчили (боғловчили) кўринишинигина тушунамиз.

БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

УМУМИЙ ТУШУНЧА

3-§. Боғланган қўшма гап составидаги компонентлар ўзаро бириктирув, чоғиштирув, айирув, зидлов муносабатларини ифодаловчи тенг боғловчилар ёки боғловчи вазифасидаги **-да, -у (-ю)** юкламалари воситасида боғланади.

Боғловчилар қисмларни боғлабгина қолмай, улар орасидаги турли муносабатларни ҳам кўрсатади: **ва, ҳам, ҳамда** бириктирув боғловчилари кўпинча кетма-кет ёки бир вақтда бўладиган воқеани; **лекин, аммо, бироқ** каби боғловчилар зидлик мазмунини; **гоҳ, дам, баъзан** каби боғловчилар кетма-кет юзага келадиган ҳаракатларни; **ё (ёки)** боғловчиси бирдан ортиқ воқеалардан бирининггина юзага келишини; **эса, бўлса** боғловчилари чоғиштириш мазмунини ифодалайди. Бу типдаги қўшма гап компонентларини боғлашда қисмлар учун умумий бўлган айрим сўзларнинг ишлатилиши, гап қурилишидаги баъзи ҳолатлар, феъл кесимларнинг замони ҳам маълум роль ўйнайди.

Боғланган қўшма гап компонентлари бир-бирдан интонация билан ажралиб туради, лекин бу интонация боғловчисиз боғланган қўшма гаплардаги интонациядан фарқ қилади.

Қўшма гап (хусусан боғланган қўшма гап) таркибидаги компонентларни алоҳида-алоҳида ажратиб қараганда, уларнинг ҳар бири мустақил фикр англатадиган гапга тенгдай кўринади, лекин улардаги фикр тугаллиги (тўлиқ мустақиллик) қўшма гап таркибидагина, шу бутунлик орқалигина англашилади. Шу жиҳатдан бундай компонентларни мазмунан нисбий мустақилликка эга дейиш тўғрироқдир. Масалан: *Қийқириқ аралаш ноғора овози гоҳ худди яқин бирор боғда бўлаётгандай барала эшитилади, гоҳ уни шамол аллақаерларга олиб кетиб биздан узоқлаштиради. (П. Т.) Йўлчи бошини қуйи солиб жим ўтирди, аммо чолнинг ялиниши, савдогарнинг оёқ тираб туриши йигитнинг ғазабини ошира бошлади. (О.)*

Боғланган қўшма гапларда биринчи компонент одатда эркин тузилади, кейингиси эса боғланган қўшма гап компонентлари орасидаги муносабатга боғлиқ ҳолда қурилади. Масалан: **эса, бўлса** сўзлари ёрдами билан бирикиб, чоғиштирув мазмуни ифодаланган боғланган қўшма гапда кейинги компонентнинг қурилиши чоғиштирилаётган предмет ёки воқеага боғлиқ бўлади. Чоғиштирилаётган предмет ёки воқеани ифодалайдиган сўз кейинги компонентнинг бошида келади. Шунинг учун ҳам баъзан гап бўлаклари (кўпинча кесим) такрорланиб келади: *Акам врач бўлиб ишлайди, синглим эса ўқитувчи бўлиб ишлайди.*

Бириктирув, айирув, зидлов, инкор ва баъзан чоғиштирув боғловчилари ёрдами билан бириккан содда гаплар боғланган қўшма гапни ҳосил қилади. Боғланган қўшма гап компонентлари тенг боғловчилар вазифасида қўлланувчи *-у(-ю), -ку, -да* юкламалари воситаси билан ҳам бирика олади.

БИРИКТИРУВ БОҒЛОВЧИЛИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

4-§. Ва, ҳам боғловчилари, шунингдек, бириктирув боғловчиси ўрнида келувчи *-да, -у(-ю)* юкламалари боғланган қўшма гап қисмларини бириктирувчи воситалардандир.

Ва боғловчиси икки ёки ундан ортиқ содда гапларни бир-бирига бириктирганда, ё пайт, ё чоғиштириш, ё сабаб маъносини ифодалайди. Боғланган қўшма гап компонентларининг бундай маъно муносабати боғловчининг қўлланишигагина эмас, балки қўшма гаптаги содда гапларнинг ўрнига, феъл кесимларнинг замонига ва содда гапларнинг тузилишидаги айрим ҳолатларга ҳам боғлиқдир:

а) **ва** боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапта бир вақтда юзага келган воқеа, ҳодиса ёки ҳаракат ифодаланиши, яъни компонентлардан англашилган воқеа, ҳодиса ёки ҳаракатнинг бажарилиш, юзага келиш пайти бир-бири билан асосан дуч келиши мумкин.

Бундай қўшма гап компонентларининг кесими кўпинча феъл билан ифодаланади. Масалан: *Шу онда чироқ чарақлаганича шипга бориб ўрилди-ю, ерга тушиб чилпарчин бўлди ва бирданга иккита ўқ чиқди. (А. Қ.) Новдаларни безаб ғунчалар, тонгда айтди ҳаёт отини ва шабада қурғур илк саҳар олиб кетди гулнинг тотини (Ҳ. О.);*

б) **ва** боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапта турли вақтда юзага келган воқеа, ҳодиса ёки ҳаракат ифодаланиши мумкин, яъни компонентлардан англашилган воқеа, ҳодиса ёки ҳаракатнинг юзага келиш пайти бир-бири билан дуч келмайди; у компонентларнинг кесимлари феъл билан ифодаланса, баъзан бир хил, баъзан ҳар хил замон формасида қўлланади. Қўшма гап компонентларининг жойлашиш тартиби содда гапларда воқеа ёки ҳодисаларнинг юзага келишидаги изчилликка боғлиқ. Масалан: *Сой гувиллаб оқар ва унинг муздек шамоли қирғоқда тартибсиз ўсган ўтларни силкитар эди. (С.) Революция қурбонлари митинг бўлган боққа кўмилди ва шу кундан эътиборан бу ерга «биродарлар мозори» деб ном берилди. (П. Т.) Унутилмас дамлар етиб келди ва биз ўз қаҳрамонларимизнинг бетига дадил қарамоқдамиз. (С. Баб.)*

Ва боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гапларда воқеа-ҳодисалар бир вақтда ёки турли вақтда юзага келган бўли-

шидан қатъи назар, кўпинча компонентларнинг феъл кесимлари бир хил замон формасига эга бўлади. Бундай қўшма гапларда компонентлардаги воқеа-ҳодисаларнинг юзага келиш пайти билан бирга, қисман бўлса-да, ҳаракатнинг бажарилишидаги сабаб ва натижа маънолари ҳам ифодалана олади. Масалан: *Сиддиқжоннинг юраги жиз этди ва кўзига келган ёшни тез-тез киприк қоқиб ютди. (А. Қ.) Отнинг ёлига ёпишиб қорнига тенди ва от уни қиреа томон олиб кетди. (П. Т.)*

5-§. Ҳам боғловчиси ҳам боғланган қўшма гап компонентларини бир-бирига боғлаб келганда, *ва* боғловчисига ўхшаб, воқеа-ҳодисаларнинг бир вақтда ёки турли вақтда юзага келишини ифодалаши мумкин. Лекин боғланган қўшма гапда **ҳам** боғловчиси *ва* боғловчисига нисбатан камроқ ишлатилади. Уюшиқ бўлақларнинг боғланишида эса **ҳам** боғловчиси якка ҳолда ёки такрорланган ҳолда жуда кўп қўлланади. *Ва* боғловчиси бундай хусусиятга эга эмас. Демак, **ҳам** боғловчиси қўшма гапдан кўра содда гапда кўпроқ ишлатилади. Масалан: *Полга ҳам гилам сингари ўт ташланган, столда ҳам, дераза токчасида ҳам ўтлар ётарди. (С. Баб.)*

Бу қўшма гапнинг таркибидаги **ҳам** боғловчиси икки содда гапни бир-бирига боғлаш учун эмас, шу қўшма гапнинг таркибидаги уюшиқ бўлақни (ўрин ҳолини) бир-бирига боғлаш учун хизмат қилган. Икки содда гап эса боғловчисиз, интонация воситасида боғланган.

Бошқа бир мисолни кўздан кечирайлик: *Акаскин қиз билан рус тилида гаплашар ҳам Комила унинг фикрларини жуда тез англаб ва амалга оширишга тиришар эди. (О.)*

Бу мисолда иккита бириктирув боғловчиси бўлиб, буларнинг биринчиси (**ҳам**) икки компонентни бир-бирига боғлаб келган, кейингиси (*ва*) эса уюшиқ бўлақни боғлаш учун қўлланган.

Ҳам боғловчиси, содда гаплардаги уюшиқ бўлақларнинг ҳар бирида такрорланиб келганидек, боғланган қўшма гапдаги ҳар бир содда гапни боғлашда ҳам такрорланиб ишлатилади. Бундай вақтда қўшма гап компонентлари учун умумий бўлган гап бўлақлари ҳам қўлланади, улар кўпинча эганинг аниқловчиси ёки ўрин ҳоли бўлиб келади. Содда гап кесимлари таркибли бўлганда, тўлиқсиз феъл (кесимнинг кейинги элементи) ҳар икки гап учун умумий, бўлиши ҳам мумкин. Мисоллар: *Ҳув анови жойда ҳам сув куч билан тушади, ҳам станция тез кўтарилади. (С.) Унинг шухрати ҳам баланд, обрўйи ҳам жойида. (С. Баб.) Унинг ҳам кўзи қаттиқ, ҳам тили тез эди. (О.)*

Такрорланиб ишлатилган **ҳам** боғловчиси боғланган қўшма гап компонентларини боғлашдан ташқари, маънони кучайтириш, таъкидлаб кўрсатиш учун ҳам қўлланади. Бу ўринда уюкламага яқин вазифани бажаради. Масалан: *Уруш ҳам ту-*

гади, отаси ҳам қайтиб келди, тирикчиликлари ҳам яхшиланди. (П. Қ.)

6-§. -да юкламаси бириктирув боғловчиси функциясини бажариб, икки ёки ундан ортиқ содда гапларни боғлайди. Боғланган қўшма гап компонентлари -да юкламаси воситасида боғланганда, ҳаракатнинг одатдагидан кўра ортиқроқ тезлик билан бажарилиши ҳам ифодаланади. Бунда воқеа-ҳодиса бир пайтда эмас, балки кетма-кет юзага келган бўлади. Мисоллар: *Жон синглим, идорага бориб шу хатни Жўрабой акага бер-да, ўзинг фириллаб орқага қайт.* (С.) *Эшик фирч этиб очилди-да, рухсат сўраб Дарвешали кирди.* (О.)

7-§. -у(-ю) юкламаси бирдан ортиқ содда гапларни боғлаб келганда, **ва** боғловчисига яқин функцияни бажаради — боғланган қўшма гапда ифодаланган бирдан ортиқ воқеа-ҳодисаларнинг бажарилиш пайтини, сабабини кўрсатиб келади. -у(-ю) юкламаси ёрдами билан боғланган компонентлар сони одатда иккита бўлади. Масалан: *Ярим соат ўтар-ўтмас, орадаги бегоналик пардаси кўтарилди-ю, Сиддиқжон саргузаштини қисқача сўзлаб берди.* (А. Қ.) *Шу пайт офтоб яна булут остига кирди-ю, палатани шом қоронғилиғи босди.* (А. Қ.)

-у(-ю) юкламаси ёрдами билан тузилган боғланган қўшма гапда ҳаракатнинг ёки воқеа-ҳодисанинг бирдан иккинчисига кўчишидаги тезлик ифодаланиши билан бирга, воқеанинг тўсатдан, кутилмаганда юзага келганлиги ҳам англашилади. Масалан: *Ўрмонжон қариялар билан ўтказган бир суҳбатида алланимадан гап чиқди-ю, кимдир ер ислоҳотидан бурун бўлган дарё тошқини ҳақида гапириб қолди-да.* (А. Қ.) *Дарвоза шарақлаб очилди-ю, қушдек учиб Раиса кирди.*

Бундай қўшма гапларда одатда иккинчи компонентдаги воқеа тўсатдан юзага келган бўлади.

Демак, боғланган қўшма гап компонентларини боғлашда бириктирув боғловчилари **ва** -да, -у(-ю) юкламалари ишлатилади.

ЗИДЛОВ БОҒЛОВЧИЛИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

8-§. Боғланган қўшма гап компонентларини ўзаро боғлашда **аммо, лекин, бироқ** каби боғловчилар ва шу боғловчиларга функциядош -у(-ю), -да юкламалари ишлатилади.

Зидлов боғловчили боғланган қўшма гаплардаги мазмун тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапдаги мазмунга яқин бўлади: боғланган қўшма гапларда ҳам бир-бирига зид бўлган икки ҳодиса ифодаланади. Масалан: *Собир Ўктамни кабинага ўтиришга қистади, лекин у унамади* (О.) — боғланган қўшма гап. *Собир Ўктамни кабинага ўтиришга қистаса ҳам, у унамади* — тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гап.

9- §. **Аммо** боғловчиси воситаси билан бириккан қўшма гапларда компонентлардаги мазмун бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Масалан: *Уфқ лола ранг бўлди, аммо сойнинг тубидан тоғ ораларида энди чиқаётган қуёшнинг заррин нурлари билан бўялган туман кўринарди.* (Ш. Р.) *Ҳамроқул сувни ичиб, бир оз ўзига келгандай бўлди, аммо қайрағочдаги чумчуқларнинг чифирлаши, негадир, кўнглини оздирди.* (А. Қ.)

Баъзан **аммо** боғловчиси ёрдами билан тузилган қўшма гаплардаги воқеалар, бир-бирига зид қўйилиши билан бирга, чоғиштирилади ҳам. Масалан: *Революциягача ҳам кўп жойларни кезган Абдурасул русчани анча гаплаша олар, аммо қишлоқдан кам чиққан Тожибой «моя-твоя»дан бўлак ҳеч нарсани билмас эди.* (П. Т.)

Аммо боғловчиси воситаси билан ҳосил бўлган қўшма гапларда биринчи компонентнинг қурилиши эркин бўлиб, кейинги компонентдаги гап бўлақларининг тартиби шунга боғлиқ бўлади.

Агар гапнинг бош бўлақлари қарама-қарши қўйилса ёки чоғиштирилса, иккинчи компонентдаги гап бўлақларининг ўрни одатдагидек бўлади: *Алимқул алик олди, аммо Тожибой индамади.* (П. Т.) *«Бекорчилик» ойларча чўзилди, аммо чорбоғнинг тамом бўлишидан дарак йўқ эди.* (С. А.) Иккинчи даражали бўлақлар зид қўйилганда эса, иккинчи компонент шу бўлак билан бошланади: *Душман ўқи ярадор қилган ўғлинг оғриқни писанд қилмай, яна жангга кириб кетар эди-ю, аммо сенинг қалбинг яраланиб қоларди, она!* (С.)

10- §. **Лекин** боғловчиси ҳам мазмунан бир-бирига зид икки содда гапни боғлайди ва иккинчи компонентнинг бошида қўлланиб, компонентлардан биридаги воқеанинг юзага келганлигини кўрсатади. Масалан: *Олтинсойликларнинг ерлари кўп, лекин бу ерларнинг ҳаммаси ёз ойлари қуёш тиғида қовжираб қолади.* (Ш. Р.) *Онахон янги шаҳарга кам келган, лекин бу кўчалардаги катта-катта бинолар эсида қолган экан.* (Ас. М.)

11- §. Баъзан **аммо, лекин** боғловчилари ёрдами билан бириккан боғланган қўшма гапларда зидликни кучайтириш учун биринчи гапдан сўнг **-ку, -у (-ю)** юкламалари ишлатилиши ҳам мумкин. Масалан: *Колхозда юмушларим бошдан ошиб ётибди-ю, лекин келмасликка иложим йўқ.* (О.) *Башорат билан Турсуной югуриб-елиб етиб келдилар-у, лекин Софья Борисовна ҳали ҳам уйда йўқ эди.* (Ас. М.)

Э с л а т м а. Баъзан бу боғловчилар бирга қўлланиб, икки гапни бир-бирига қарама-қарши қилиб боғлайди: *Пахтамининг ҳозирги ҳолати кўзда яхши ҳосил олишга ишонтириб турибди, аммо лекин шу вақтгача мажлис учун биронта клубимиз йўқ.* (С.)

12-§. Бироқ боғловчиси ҳам, **аммо**, **лекин** боғловчилари каби, бирдан ортиқ воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатнинг бир-бирига қарама-қарши қўйилганини ва, шунга қарамай, улардан бирининг юзага келишини кўрсатиш учун қўлланади. Масалан: *Қўрбоши қаттиқ жеркиб полвонни гапдан тўхтатмоқчи бўлди, бироқ полвон давом этди. (А. Қ.) Колхозга кирувчилар сони кун сайин кўпаймоқда эди, бироқ уларнинг ўндан тўққизи от-ҳўкизи бўлмаган хўжаликлар эди. (П. Т.)*

Аммо, **лекин**, **бироқ** боғловчилари қўшма гап компонентларини бир-бирига зид боғлаганда, уларнинг бири ўрнида иккинчиси кела олади. Қиёслайлик: *Ҳаво булут бўлди, лекин ёмғир ёғмади.— Ҳаво булут бўлди, аммо ёмғир ёғмади.— Ҳаво булут бўлди, бироқ ёмғир ёғмади.*

13-§. -у(-ю) юкламаси боғланган қўшма гап таркибидаги компонентларни боғлаши мумкин. Бундай қўшма гап компонентларидаги мазмун бир-бирига жуда зид бўлади ёки биринчи гапдан кутилган натижага мос келмайди. Мисоллар: *Хужрангиз кўп дилкаш экан-у, битта этажерка етишмайди-да. (А. Қ.) Кечаси қалин қор ёғди-ю, ҳаво унчалик совуқ эмас эди.*

Келтирилган мисоллардаги юкламалар зидлов боғловчилари ўрнида келиб, қўшма гапнинг компонентларини боғлаш учун хизмат қилган. Шунинг учун ҳам бундай юкламалар, қўйидаги гаплардаги каби, бириктирув боғловчиси ўрнида қўлланган юкламалардан фарқ қилади: *Партия қўлимиздан етаклади-ю, биз енгиб чиқдик. (О.) Шу пайт тўсатдан кўча эшиги очилди-ю, Зуннунхўжа ҳаллослаганича кириб келди. (А. Қ.)*

-у(-ю) юкламаси бириктирув боғловчисига функциядош бўлиб келганида, содда гаплардаги воқеа бирин-кетин ёки бир вақтда юзага келади, феъл кесимларнинг замони ҳам кўпинча бир хил формада — бўлишли шаклда бўлади. **-у (-ю)** зидлов боғловчиси вазифасида келганида эса, бир-бирига зид бўлган икки воқеани ифодалайди. Шунинг учун ҳам кўпинча компонентлардаги феъл кесимларнинг бири бўлишли, бири бўлишсиз шаклда келади.

Кўпинча **-да** юкламаси бириктирув мазмунини ифодаловчи қўшма гапга, **-ку** юкламаси эса зид мазмунни билдирувчи қўшма гапга хосдир.

Хуллас, бу юкламалар баъзан зидлик мазмунини кучайтириш учун айрим зидлов боғловчилари билан бирга ишлатилади. Масалан, **аммо**, **лекин** боғловчиси баъзан **-у(-ю)** юкламаси билан бирга қўлланади.

Демак, ёрдамчили боғланган қўшма гапда боғловчилар ўрнида қўлланивчи юкламаларнинг ишлатилишида маълум фарқ бордир.

АЙИРУВ БОҒЛОВЧИЛИ БОҒЛАНГАН ҚУШМА ГАПЛАР

14-§. Айирув боғловчили боғланган қўшма гаплар кетма-кет юзага келадиган ёки бир-бири билан алмашилиб турадиган бирдан ортиқ воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатни ифодалайди. Бундай қўшма гаплар компонентларининг кесими феъл билан ифодаланган бўлса, компонентлар кесими замон жиҳатидан ҳам деярли бир хил шаклга эга бўладилар.

Гоҳ..., гоҳ..., баъзан..., баъзан..., дам..., дам..., ё..., ё..., хоҳ..., хоҳ..., бир..., бир... каби айирув боғловчилари қўшма гаптаги компонентларни айириб, таъкидлаб кўрсатиш учун қўлланади. Бу боғловчилар деярли ҳар бир компонентнинг бошида такрорланиб келади: *Гоҳ осмонни тутиб ашула янграр, гоҳ аллақердан гармон товуши эшитилиб қолар эди. (С. Баб.) Дам безгагим хуруш қилади, дам иситма суягимгача ёндиради. Бир тачанка тарақлаб қолар, бир ҳўкизларнинг бўйинтуруғи фижирлаб қолар эди. (С. Баб.)*

Демак, айирув боғловчили боғланган қўшма гап компонентлари мазмунан турли хусусиятга эга: *гоҳ, дам, бир* каби боғловчилар бирдан ортиқ воқеанинг кетма-кет юзага келишини кўрсатса, *ё, хоҳ* боғловчилари ўша воқеалардан бирининггина юзага келишини кўрсатади.

15-§. *ё (ёки), хоҳ* боғловчилари воситасида бириккан компонентларда воқеа, ҳодиса ҳали юзага келмаган, улардан бирининг бажарилиши энди мўлжалланаётган бўлганлиги учун, феъл кесимлар кўпинча келаси замон аниқ феъли ёки гумон феъли шаклида бўлади. *Ё мен борай, ё сиз келинг. (Ф.) Бу вазифани хоҳ ўзингиз бажаринг, хоҳ бировга топширинг.*

Баъзан боғловчи қўшма гаптаги содда гапларни боғлаш вазифасида жуда кам қўлланади. У кўпинча уюшиқ бўлак компонентларини боғлаш учун ишлатилади. *Баъзан у бизникига келар, баъзан мен уларникига бориб турар эдим.*

Гоҳ, дам, баъзан, бир боғловчилари пайт маъносини ифодалагани учун, қўшма гап компонентларини боғлашда ҳам ўша мазмун сақланади: *Қийқириқ аралаш ноғора овози гоҳ худди яқин бирор боғда бўлаётгандай барала эшитилади, гоҳ уни шамол аллақерларга олиб кетиб биздан узоқлаштиради. (П. Т.)*

Бу сўзлар содда гапнинг феъл кесимига боғланса, боғловчи эмас, пайт ҳоли саналади. Қўшма гап қисмларини бириктирганда ҳам, бириктирувчи восита бўлиши билан бирга, пайт ҳоли вазифасини ҳам бажаради. Шунинг учун бундай боғловчиларни равиш боғловчилар деб аташ мумкин; *ё, хоҳ* боғловчилари бирдан ортиқ воқеа-ҳодисалардан бирининггина бажарилишини билдиргани учун ҳам, бу сўзлар содда гапта гап бўлаги бўлиб келолмайди.

Э с л а т м а. 1. Боғланган қўшма гап қисмларини бириктиришда *ҳали* пайт равиши ёки *хоҳламоқ* феълнинг буйруқ шакли такрорланиб, боғловчи вазифасида келиши ҳам мумкин. Масалан: *Ҳали музыка чалинади, ҳали ашула айтилади. Хоҳланг у ёгини олинг. хоҳланг бу ёгини олинг.*

2. *Баъзан, гоҳ* боғловчилари *баъзи, гоҳи* шаклларида аниқловчи вазифасида қўлланади. Масалан: *Баъзи студентлар, гоҳи кишилар.*

Бу боғловчилар ўрин-пайт келишигида жуфтланиб қўлланганда эса, пайт ҳоли вазифасини бажаради. Масалан: *Баъзи-баъзида қўшнларнинг отхонасида отнинг туёқ уриши эшитилиб туради. Одам гоҳи-гоҳида янглишади ҳам.*

ИНКОР БОҒЛОВЧИЛИ БОҒЛАНГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

16-§. Инкор боғловчиси ҳам, айирув боғловчиларига ўхшаш, боғланган қўшма гап компонентининг бошида такрорланиб келади. Инкор боғловчиси инкор маъносини ифодаловчи содда гапларнигина боғлаб келади ва боғланган қўшма гап компонентларида ифодаланган инкор маъносини санаб кўрсатади.

На боғловчиси воситасида бириккан қўшма гап компонентлари икки ва ундан ортиқ бўлиши мумкин. Масалан: *Майдонга жимлик чўкди: на музыка чалинади, на болаларнинг қувноқ ашулалари эшитилади, на бошқаларнинг овози. (С. Баб.) Унинг қулоғига на булбулнинг овози кирар, на кўзига уйқу келарди. (П. Т.)*

Инкор боғловчиси воситасида бириккан қўшма гапларда кейинги компонентларнинг кесими тушиб қолади.

* * *

Боғланган қўшма гап компонентларидаги феъл кесимларнинг тўлиқ бўлмаслиги ёки тушиб қолиши, шунингдек, компонентлар учун умумий бўлган бўлакнинг ишлатилиши қисмларни янада зич боғлайди. Масалан: 1. *Онахоннинг* юраги бир нарсани сезгандай бўлди-ю, оёқлари беихтиёр олдинга юрди. (Ас. М.) 2. *Юртимизнинг* бу куни бахтли, чиройли, эртаси эса яна чиройлироқ ва бахтлироқ бўлади. (О.) 3. *Қаттиқ шамолдан* дам чимлар бамисоли қирғовулдай учиб тушади, дам бир оз намиққан ернинг тупроғи палахса-палахса бўлиб кўтарилади.

Бу мисолларнинг биринчисида *Онахоннинг*, иккинчисида *юртимизнинг* аниқловчилари, учинчисида эса *қаттиқ шамолдан* бирикмаси боғланган қўшма гап компонентлари учун умумий бўлган гап бўлакларидир.

Боғланган қўшма гаплар баъзан содда гап + эргашган қўшма гап, эргашган қўшма гап + эргашган қўшма гап, боғланган қўшма гап + боғланган қўшма гап каби шаклларда ҳам бирикб келиши мумкин. Масалан: 1. *Йўлчининг ранги ўчди, кўз-*

лари олайиб, титроқ овоз билан қичқиришдан ўзини тиёлмади. 2. Бир тупида олмалар энди сарғайиб йилтирамоқда, бир тупида муштдай йирик олмалар ҳали кўм-кўк, уларга боқошинг билан тишинг қамашиб, оғзингга сўлак тўлади. 3. Кези келганда, танқид қилди, кези келганда, мақтади.

1-мисолда содда гап эргашган қўшма гап билан бирикиб, мураккаб типдаги боғланган қўшма гапни ташкил этган; 2-мисолда боғланган қўшма гап билан эргашган қўшма гап бирикиб, 3-сиде эса эргашган қўшма гап билан эргашган қўшма гап бирикиб, мураккаб типдаги боғланган қўшма гапни ташкил этган. (Бу ҳақда қуйироқда кенг маълумот берилади.)

ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАПЛАР

17-§. Эргашган қўшма гаплар фикрий, грамматик ва интонацион бутунликдан иборат бўлади.

Эргашган қўшма гап компонентлари уч критерий асосида бирикади: 1) фикрдаги нисбий логик мустақиллик, 2) ҳар бир компонент учун алоҳида эга, кесимнинг бўлиши, 3) интонация.

Эргашган қўшма гапдаги ҳар бир содда гап мазмунан нисбий мустақилдир. У содда гаплар бош гап ёки эргаш гап бўлишидан қатъи назар, бир-бирига мазмунан боғланади, бир-бирини изоҳлайди, аниқлайди, тўлдиради. Эргаш гап бош гапга эргашади, бош гап эса, мустақилдай кўринса ҳам, эргаш гап томонидан изоҳланади. Шунинг учун уларни алоҳида мустақил гап деб бўлмайти.

Қўшма гапдаги синтактик компонентларнинг ҳар бирида предикативлик муносабати акс этган бўлиши керак. Чунки гапни ташкил этувчи асосий бўлақлар эга ва кесимдир. Қийёслаш учун мисол келтирамиз. *Темур давлати парчаланиб, шахзодалар орасида тож-тахт учун уруш-жанжаллар қизиб кетгач, бу оиланинг овозаси аста сўна бошлайди. (О.) Нигор канизларнинг ҳолига қаттиқ ачиниб, ғамгин бўлиб, кўзини ёшлаб, сунбул сочларини орқасига ташлаб, қизларга қараб бундай деди. (И.)*

Биринчи гап предикативлик муносабатига эга бўлган уч содда гапдан ташкил топган. Бу содда гапларнинг ҳар бирида ҳам мустақил эга, кесим мавжуддир. Кейинги гап эса шаклан бир неча компонентлардан ташкил топган бўлса ҳам, унда фақат биргина эга ва кесим бўлиб, қолган феъл формалари ҳол вази-фасида қўлланган. Шунинг учун иккинчи мисол равишдош оборотли биргина содда гапдир.

Қўшма гап компонентларида баъзан эга яшириниши — фақат кесим орқали ифодаланиши ҳам мумкин: *Келсам, йўқ экан-сиз.*

Ҳар қандай гап тўлиқ ёки тўлиқсиз, бир составли ёки икки составли бўлишидан қатъи назар, маълум бир интонацион тугаллик билан талаффуз қилинади. Эргаш гаплардан кейинги интонация тугалликни ифодаламас ҳам, эргаш гапнинг бош гапдан ажралиб туришини ва унга тобе эканлигини таъминлайди. Шунинг учун махсус интонация билан айтилмайдиган айрим бирикмаларни эргаш гап деб бўлмайди. Бундай бирикмалар гапнинг бирор бўлагини изоҳлаб келади: *Сочи узун қиз келди.* (Эгани аниқламоқда.) *Сиз ўқиган китобни биз ҳам ўқидик.* (Тўлдирувчини изоҳламоқда.) *У Москвадан келган кунни биз кетган эдик.* (Ҳолни изоҳламоқда.)

Бу мисолларнинг ҳар бирида икки эга-кесим муносабатини ифодаловчи марказ бўлса ҳам, гапларга хос интонация (жуда қисқа бўлса ҳам пауза) бўлмагани, улар «кейинги гап»даги маълум сўзлар билан бир синтагмани ташкил этгани учун, бу гаплар қўшма гап эмас, балки сифатдош оборотли — бирикмали аниқловчили содда гапдир.

Демак, эргаш гап бўлиш учун мазмундаги нисбий тугаллик, эга ва кесим муносабатининг мавжуд бўлиши ҳамда гапларга хос интонация (тобеликни ифодаловчи интонация) бўлиши шарт.

Ўзбек тилида эргаш гапларга хос хусусиятни аниқлашда юқорида қайд этилган уч асосий белгидан ташқари, яна қуйидаги шарт-шароит бўлиши керак:

а) эргаш гапнинг кесими вазифасида келган *-б(-иб), -гач, -май* аффиксли равишдош формалари ҳеч вақт шахс-сон қўшимчасини олмайди: бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг кесими тўла шаклланмайди;

б) ўтган замон сифатдоши ўрин келишиклари формасида келиб, эргаш гапнинг кесими вазифасини бажаради, *-дай, -ча* каби ёрдамчилар сифатдошнинг бош келишик формасига қўшилиб келади.

Бўлишли-бўлишсиз формада такрор ишлатилган сифатдошлар эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда, ҳеч қандай шахс-сон қўшимчасини олмайди;

в) феълнинг ҳаракат номи формаси эргаш гапнинг кесими вазифасида ишлатилганда, айрим кўмакчилар билан бирга келиб, тегишли эгалик аффиксини қабул қилади;

г) ўзбек тилида эргаш гапни бош гапга бириктирувчи асосий воситалардан бири феълнинг инфинитив, сифатдош, равишдош формаларидир. Феълнинг бу формалари эргаш гапнинг кесими вазифасида келганда, кесимлик аффиксини олмайди. Бунда феъл формаси таркибидаги эгалик аффикси кесимлик аффикси ролини бажаради. Чунки бундай гапларда эга қўлланмаган бўлса, эргаш гапнинг кесимидаги эгалик аффиксига қараб, унинг

эгасини топиш мумкин. Масалан: *Келганимда, йўқ экансиз.* — *Мен келганимда, сиз йўқ экансиз. Келгунингча, кутдик.* — *Сен келгунингча, биз кутдик.*

Бундан ташқари, бундай қўлланган эгалик аффикслари, предметнинг кимга хослигини эмас, балки ҳаракатнинг кимга хослигини — кесимдаги ҳаракатнинг бажарувчисини, тўғрироғи, эгани кўрсатади.

Шунинг учун эргаш гапнинг шахсиз феъл кесимлари таркибида келган эгалик аффиксларини маълум даражада кесимликни кўрсатувчи аффикс деб қараш ҳам мумкин.

18-§. Эргашган қўшма гаплар фикрий, грамматик ва интонацион бутунликдан иборат бўлиб, уларнинг составидаги содда гаплар синтактик жиҳатдан бири иккинчисига тенг бўлмайди — бири иккинчисига тобе бўлади. Боғланган қўшма гап таркибидаги содда гаплар эса бири иккинчисига тенг ҳолда бирикади. Эргашган қўшма гап таркибидаги компонентлар эргаштирувчи боғловчилар воситаси билан бирикади. Эргаштирувчи боғловчилар ҳеч қандай гап бўлаги бўлмай, эргаш гап билан бош гапнинг грамматик алоқасини кўрсатувчи восита саналади; боғланган қўшма гапда эса компонентлар тенг боғловчилар воситасида боғланади. У боғловчиларнинг айримлари баъзан гап бўлаги вазифасида ҳам кела олади.

Эргашган қўшма гаплардаги содда гапларнинг боғланишида нисбий сўзларнинг роли муҳимдир. Нисбий сўз вазифасида кўпинча сўроқ, белгилаш олмошлари ва айрим равишлар ишлатилади. Нисбий сўзлар эргаш гап билан бош гапни боғлабгина қолмай, ҳар бир компонентда маълум бир гап бўлаги вазифасини ҳам бажаради. Буларнинг эргаш гап ва бош гап таркибида ишлатилиши қуйидаги тартибда бўлади: олдинги гапдаги олмош ёки равишга мос ҳолда кейинги гапда ҳам олмош ёки равиш келади. Бу сўзлар кўпинча савол-жавоб тарзида ишлатилиб, одатда савол тарзидаги сўз олдинги гапда, жавоб тарзидаги сўз кейинги гапда келади. (Нисбий сўзли қўшма гапларда биринчи гапнинг феъл кесими кўпинча шарт майлида бўлади.) *Қаерда бекорчилик бор экан, у ерда бемаънигарчилик бўлади.* («С. Ўзб.») *Ким деворнинг нариги томонида бўлса, у омон қолди.* (Р. Ф.)

Боғланган қўшма гапдаги боғланиш эса бундан бошқачадир: улардаги содда гапларни боғлашда феъл кесимларнинг замон шакли, айрим олмошларнинг ишлатилиши, сўз формаларининг такрорланиши каби ҳодисаларнинг аҳамияти каттадир.

Эргашган қўшма гапдаги компонентлар орасида тобеланиш характеридаги интонация, боғланган қўшма гапда эса тенглик характеридаги интонация қўлланади. Эргашган қўшма гапдаги оҳанг боғланган қўшма гапдаги оҳангга нисбатан бошқачароқ

бўлади: унда товуш аввалги қисмда кўтарилиб, кейинги қисмда анча пасаяди.

Эргашган қўшма гаплар бош ва эргаш гаплардан ташкил топади. Бош гап тузилиш жиҳатидан мустақил содда гапларга ўхшайди, эргаш гап доимо бундай хусусиятга эга бўла бермайди. Бош ва эргаш гаплар махсус ёрдамчиларни қабул қилиш жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Эргашган қўшма гапдаги содда гапларни бир-бирига туташтирувчи сўз формалари — аффикс тусидаги ёрдамчилар (равишдош, сифатдош формалари, шарт феъли аффикси *-са* ва бошқа ёрдамчилар) эргаш гапнинг кесими таркибда қўлланади. Масалан: *Уктам ўроқчилар қушхонаси олдида отдан тушганда, чодирларда ҳеч ким йўқ эди. (О.) Олма тагида турсам, барги узилиб тушди. (Ф.)*

Эргаш гап бош гапга боғланиб, унинг бирор бўлагини ёки бутун бир бош гапни изоҳлайди. Эргаш гап билан бош гап биргаликда бир бутунликни — эргашган қўшма гапни ташкил этгандагина, у тугалланган, мустақил қўшма гап саналади. Масалан: *Коммунистларни ҳар ишда етакчи қила билсангиз — марра сизники. Қуёш узоққа — тераклар орқасига — ўтганда, чопиқчи қизлар ҳордиқ чиқаргали йиғилишди. (О.)*

Эргаш гап бош гапдаги бирор бўлакни ёки бутун бир гапни изоҳлаб, тўлдириб, аниқлаб келиш хусусияти билан содда гапдаги гап бўлақларига ўхшайди. Масалан: *Эшитдимки, қаҳрамон ном олибсан.*

Бу мисолдаги эргаш гап — *қаҳрамон ном олибсан* — бош гапдаги ҳаракат объектини изоҳлайди. Шунинг учун у тўлдирувчи эргаш гап саналади. Бу эргаш гап тўлдирувчига ўхшаш н и м а н и? деган саволга жавоб бўлиши мумкин.

Эргаш гапларнинг деярли ҳаммаси мустақил содда гапларга хос асосий белгиларга — маълум мазмунни ифодалаш, предикативлик муносабатини билдириш, пауза билан ажралиш хусусиятларига эгадир. Баъзи эргаш гапларнинг синтактик функцияси уларнинг гап бўлагига ўхшаш эканлигини кўрсатади — эргаш гапларнинг айримлари синтактик функцияси жиҳатидан гап бўлақларига мос келади. Масалан: *пайт, ўрин, сабаб, мақсад, ўлчовдаража каби эргаш гаплар пайт, ўрин, сабаб, мақсад, даражамикдор ҳолларига ўхшаш синтактик функцияни бажаради. Бироқ айрим гаплар (масалан, шарт, тўсиқсиз, чоғиштириш-ўхшатиш, натижа эргаш гаплар) гап бўлақларига мос келмайди.*

Гап бўлақлари маълум бир тушунчани билдириб, сўз (ёки сўз бирикмаси) билан ифодаланади, эргаш гап эса тугалланмаган бўлса ҳам, маълум бир фикрни ифодалайди ва мазмунан бошқа бир гапга боғланиб туради, уни изоҳлайди.

Эргаш гапнинг мазмуни гап бўлақларининг мазмунидан анча кенг бўлади. Эргаш гапларда маълум бир фикрни турли оттенкалар билан ифодалаш мумкин. Иккита мисолни чоғиштириб кўрайлик: *Мен сен(инг) кеча мукофот олганингни эшитдим.* — *Мен эшитдимки, сен кеча мукофот олибсан.*

Биринчи мисолда тўлдирилувчи бирикма берилган (*сен(инг)мукофот олганингни*). Иккинчи мисолда эса шу тўлдирувчининг кенгайиб, эргаш гапга айланган шакли берилган.

Айрим эргаш гапларнинг таркибида баъзан сўроқ олмоши ёки равиш бўлади. Сўроқ олмоши ёки равишга мос ҳолда бош гапда баъзан кўрсатиш олмоши қўлланади. Масалан: *Ким кўп ўқиса, у кўп нарсани билади. Сиз қаерда бўлсангиз, биз ҳам шу ерда бўламиз.*

Бу хусусият эргаш гапнинг ўзигагина хос бўлиб, гап бўлақларида учрамайди.

ЭРГАШ ГАПНИНГ БОШ ГАПГА ЭРГАШИШ ЙУЛЛАРИ

19-§. Эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришда эргаштирувчи боғловчилар, феъл формалари, юкламалар, кўмакчилар, боғловчи сўзлар, нисбий сўзлар, келишик қўшимчалари, *-дай (-дек)* аффикслари, пайт билдирувчи отлар, интонация ва тартиб каби воситалар қўлланилади.

Ўзбек тилида эргаш гап бош гапга асосан икки йўл билан бирикади: боғловчили эргашиш ва боғловчисиз эргашиш орқали.

Боғловчили эргашиш

20-§. Эргаштирувчи боғловчилар эргаш гапларнинг кўпгина турини бош гапга боғлаш учун ишлатилади. Бу боғловчилар гапдаги вазифаси жиҳатидан маълум хусусиятларга эга: уларнинг айримлари асл маъносидан четлашиб, фақат ҳоким ва тобе компонентларни боғлайди. Бундай ёрдамчиларга *-ки, чунки, негаки, шунинг учун, сабабки, шекилли¹, бўлмаса* каби сўзлар киради ва улар соф боғловчилар саналади.

Айрим ёрдамчилар ҳам боғловчилик, ҳам юкламалик вазифасини бажаради — гапнинг айрим бўлақларига турли маъно оттенкаларини қўшиб, қўшма гап қисмларни боғлайди. Бундай ёрдамчиларга *агар, борди-ю, башарти, мабодо, гўё, токи, гарчи* каби сўзлар киради ва улар боғловчи-юкламалар деб юритилади.

¹ Бу сўз содда гапда модаллиқни ифодаласа ҳам, қўшма гапда (сабаб эргаш гапли қўшма гапда) эргаш гапни бош гапга бириктирувчи боғловчи вазифасида ишлатилади.

Учинчи хил ёрдамчилар эса эргаш гапни бош гапга боғлашда ўз асл маъносини маълум даражада сақлайди. Бу группага **демоқ, бўлмоқ** каби феъллар кириб, боғловчи сўзлар¹ деб номланади.

Эргаштирувчи боғловчилар тузилиш жиҳатидан т у б (**-ки, гўё** ва ҳоказо), я с а м а (**негаки, шекилли, токи, зероки** ва ҳоказо) ва қ ў ш м а (**шунинг учун**) бўлиши мумкин.

-Ки боғловчиси содда гапда кўпинча маънони кучайтириб кўрсатиш учун юклама вазифасида қўлланса ҳам, қўшма гапда эга эргаш гап, кесим эргаш гап, аниқловчи эргаш гап, тўлдирувчи эргаш гап, ўлчов-даража эргаш гап, пайт эргаш гап, сабаб эргаш гап, натижа эргаш гап ва ўхшатиш эргаш гапларни бош гапга боғлайди. Эргаш гап бош гапга **-ки** ёрдамчиси воситасида эргашиб келганда, бош гаптаги бирор бўлакни ёки бутунича бош гапни изоҳлайди. Эргаш гап томонидан изоҳланган бўлак кўпинча олмош билан ифодаланади ёки олмош билан ифодаланган бўлак «тушиб қолади».

Чунки, негаки, сабабки, шунинг учун боғловчилари сабаб эргаш гапли қўшма гап компонентларини бириктириб келади. Баъзан бу боғловчилар вазифасини **нега десангиз, нега деганда, сабаб десангиз** каби бирикмалар ҳам бажариши мумкин. Юқорида эслатилган сабаб боғловчиларининг ишлатилишида ўзига хос хусусиятлар бор: **чунки, негаки, сабабки** боғловчилари **бош гап+эргаш гап** типида тузилган қўшма гапларнинг эргаш гапи қисмида келади. **Шунинг учун** боғловчиси эса эргаш гап+бош гап типида тузилган қўшма гапларнинг бош гапи қисмида қўлланади.

Шекилли ёрдамчиси мазмундан тахминий сабаб англашилган эргаш гапларни бош гапга боғлайди: **Хайли ёмон бўлинди шекилли, аста ва қатъий жавоб берди**. (П. Қ.) **Биров эшикни очди шекилли, Назокат дарров кўча томонга қаради**. (С.)

Агар, борди-ю, башарти, мабодо, гарчи каби ёрдамчилар эргаш гапни бош гапга боғлай олмайди. Бу ёрдамчилар иштирок этган эргаш гаплар кўпинча феълнинг шарт майли формаси ёрдами билан бош гапга боғланади. Бундай боғланишда юқоридаги ёрдамчи сўзлар эргаш гаптаги шарт ёки тўсиқсизлик маъноларини кучайтириб, бўрттириб кўрсатади. Бу жиҳатдан уларнинг вазифаси юкламаларга ўхшаб кетади.

Баъзан бу сўзлар эргаш гапларнинг турларини ажратиш учун ишлатилади, чунончи, кесими феълнинг шарт майли формасида бўлган эргаш гапларнинг пайт ёки шарт эргаш гап эканли-

¹ А. Н. Кононов, Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, стр. 331.

гини ажратиб беради: *Сен келсанг, стадионга бирга борамиз.* — *Агар сен келсанг, стадионга бирга борамиз* (шарт эргаш гапли қўшма гап). «*Олма тагида турсам, барги узилиб тушди*» гапини «*Агар олма тагида турсам, барги узилиб тушди*» деб қўллаб бўлмайди. Демак, иккинчи мисол пайт эргаш гапли қўшма гапдир.

Гўё сўзи содда гапда турли гап бўлаклари олдида келиб, юкламага яқин вазифани бажаради: *Онахон Собиржоннинг қорамойга ботиб ярқираб кетган қўлқопи билан шимини гўё раҳат қилиб ювар эди.* (Ас. М.) *Кескин очилган эшик шамоли бу дудни гўё чўчитиб юборди.* (П. Қ.) *Бу аёлга ҳамма гапни гўё ўзи ўргатган.* (А. Қ.)

Компонентлари *-ганидек, -гани сингари (каби)* ёрдамчилари воситасида бириккан эргашган қўшма гапларда ҳам *гўё* сўзи юкламага яқин вазифани бажаради. Бу ёрдамчилар қўлланмаган тақдирда, унинг ўзи боғловчи бўлиб келади: *Гўё ҳамма унинг сиридан воқиф бўлгандай, йигит қизариб кетди.* (О.) *Чақалоқ қийқиради, гўё у ўз-ўзини олқишлайди.* (С.)

Демоқ феълнинг *деб, демай, дегунча, деган, деса* каби формалари мақсад, сабаб, тўлдирувчи, равиш, пайт, ўхшатиш, шарт ва тўсиқсиз эргаш гапларни бош гапга боғлайди: *Сиз келдингиз дегунча, Эшон бир ёққа жўнайдилар.* (П. Т.) *Турмушим гулласин десанг, колхозни бақувват қил.* (О.) *Ҳошимжоннинг ишига қараб ғўзаларимиз дуруст экан деб, оз бўлмаса ғафлатда қолай дедим.* (С.)

Бўлмоқ феъли турли формада келиб, кўпинча кесими от кесим шаклида бўлган эргаш гапларни бош гапга боғлайди.

Боғловчисиз эргашиш

21-§. Ўзбек тилида эргаш гаплар бош гапга кўпинча боғловчисиз бирикади.

1. Феъл формалари эргаш гапнинг кесими вазифасида қўлланиши билан бирга, компонентларни бириктирувчи восита ҳам саналади:

1) сифатдош кўпгина эргаш гапларнинг кесими вазифасида келганда, эгалик, ўрин келишиклари аффикслари ёки кўмакчилар билан қўлланади. Сифатдошга қўшилиб келган эгалик аффикси отлардаги эгаликдан фарқ қилади: сифатдошлардаги эгалик отлардагидай хосликни билдирмай, маълум даражада ҳаракатнинг бажарувчисини ифодалайди. Эгалик аффиксини олган сифатдошдан олдин қаралмиш бўлиши шарт эмас, ҳатто айрим ўринларда қаралмиш қўйиб бўлмайди ҳам. Сифатдошлар *йил, давр, пайт, момент, ҳол* каби отлар, *олдин, кейин, сўнг*

каби равишлар, тўлиқсиз феъллар, баъзан **-оқ (-ёқ), -гина** юк-ламалари билан биргаликда эргаш гапнинг кесими бўлиб келади;

2) равишдошнинг **-б(-иб), -май(-масдан), -гунча, -гач** аффиксли формалари эргаш гапнинг кесими вазифасини бажариб, компонентларни бириктириш учун ишлатилади. **-б(-иб)** аффиксли равишдошнинг қўшма гапдаги вазифаси хилма-хилдир: а) у равиш, сабаб, пайт, чоғиштириш, тўсиқсиз эргаш гапларнинг кесими вазифасида қўлланиб, эргаш гапни бош гапга боғлайди; б) тенг ҳуқуқли компонентларнинг олдинги қисмида кесим вазифасини бажаради; в) мураккаб қўшма гаплар таркибида бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи кўпгина ёрдамчиларга синоним бўлиб келади: *Қуёш ботиб, ерга қоронғилик тушган бўлса ҳам, биз даладан чиқмаган эдик. (О.)— Қуёш ботган бўлса ҳам..., мажлис тугаб, ҳамма тарқалганда, Уста Қобил хотини билан келар эди. (С.)— Мажлис тугаганда...*

3) феълнинг ҳаракат номи формаси айрим кўмакчилар билан бирга қўлланиб, пайт эргаш гапни бош гапга боғлайди;

4) шарт майли формасидаги феълларнинг қўшма гапдаги функцияси хилма-хилдир. Улар: а) шарт, тўсиқсиз, сабаб, эга, аниқловчи, тўлдирувчи, ўлчов-даража, чоғиштириш, пайт эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади; б) боғланган қўшма гаплардагидай тенг ҳуқуқли компонентларнинг кесими бўлиб келади: *Енгинамизда шундай семиз ерлар экилмай ётса-ю, биз қўлимизни қовуштириб ўтирсак! (Ш. Р.);* в) шахси умумлашган қўшма гапларнинг эргаш гап қисмида кесим бўлиб келади: *Олим бўлсанг, олам сеники (Мақол);* г) мураккаб қўшма гапнинг барча тенг ҳуқуқли компонентларида кесим бўлиб келиши мумкин: *Айтсам, тилим куйса; айтмасам, дилим куйса (Мақол);* д) бош гап вазифасида келган айрим сўз-гаплар билан қўшма гапнинг маълум турини ҳосил қилади: *Кошки, акаси Йўлчи бўлса. (О.) Менга фақат иккита одам берсангиз, бас (Ш. Р.);*

5) феълнинг буйруқ майли формаси **учун, деб** ёрдамчилари ёки бўлишсизлик аффикси билан бирга келиб, ўрин, мақсад эргаш гапларни бош гапга боғлайди.

2. Юкламалар эргаш гап таркибида келиб, тўлдирувчи, сабаб, шарт, пайт, тўсиқсизлик, ўхшатиш эргаш гапларни бош гапга бириктиришда муайян бир восита вазифасини бажаради. Улар баъзи эргаш гапларда асосий восита, баъзиларида эса қўшимча восита бўлиб қўлланади.

3. Кўмакчилар ҳам бошқа ёрдамчилар билан бирга келиб, эргашган қўшма гап қисмларини боғлаш учун хизмат қилади. Бундай кўмакчилар қўшма гапдаги функцияси жиҳатидан уч

группага бўлинади: а) соф кўмакчилар (*сари, сайин, кўра; учун, каби, билан, бери, нари*); б) от-кўмакчилар (*сабабли, тақдирда, ҳолда*); в) равиш-кўмакчилар, (*олдин, аввал, кейин, бурун, сўнг*). Кўмакчилар ўлчов-даража, пайт, чоғиштириш, ўхшатиш, сабаб, мақсад, тўсиқсиз, равиш эргаш гапларнинг кесими таркибида қўлланади.

4. Нисбий сўзлар ҳам эргаш гапни бош гапга бириктирувчи грамматик воситаларнинг бири бўлиб, улар эга, тўлдирувчи, аниқловчи, ўлчов-даража, ўрин эргаш гапли қўшма гаплар таркибида қўлланади. Нисбий сўзлар асосан компонентлари феълнинг шарт майли формаси воситаси билан бириккан қўшма гапларда (эргаш гапда сўроқ, бош гапда жавоб тарзида) ишлатилади.

Нисбий сўзлар ифодалаган маънолари жиҳатидан қуйидаги группаларга бўлинади: а) шахс билдирувчи нисбий сўзлар: *ким-у, ҳар ким-у, қайси киши-у (ўша)*; б) предмет билдирувчи нисбий сўзлар: *нима-шу (ўша)*; в) ўлчов-миқдор билдирувчи нисбий сўзлар: *қандай-шундай, қай даражада-шу даражада...;* д) ўрин билдирувчи нисбий сўзлар: *қаер-шур, қай томон-шу томон...*

5. Изоҳланувчи сўзлар бир компонент таркибида келиши ва эргаш гап томонидан изоҳланиши билан нисбий сўзлардан фарқ қилади. *Шу* кўрсатиш олмоши, *баъзи, айрим, ҳеч бир, бир хил, чунон* каби сўзлар изоҳланувчи сўз вазифасида келади. Бундай сўзлар кўпинча тўлдирувчи, аниқловчи, натижа эргаш гапли қўшма гапларда ишлатилади.

6. Айрим аффикслар эргашган қўшма гап компонентларини бириктиришда маълум вазифани бажаради.

Ўрин келишиклари қўшимчалари (*-да, -дан, -га*) бошқа грамматик воситалар билан бирга пайт, сабаб, ўрин эргаш гапларни бош гапга боғлайди.

-дай(дек) ясовчилари ҳам бошқа ёрдамчилар билан бирга ўхшатиш эргаш гапни бош гапга бириктиради.

7. Қўшма гап компонентларини боғлашда интонация катта роль ўйнайди. Боғловчисиз қўшма гапларнинг мазмун жиҳатидан турларини белгилашда, шунингдек компонентлари маълум грамматик воситалар билан бириккан қўшма гапларда, интонация муҳим аҳамиятга эга.

8. Қўшма гаптаги компонентларнинг тартиби ҳам компонентларни бириктирувчи воситаларнинг биридир. Баъзан компонентлар тартибининг ўзгариши билан қўшма гапнинг мазмуни ҳам ўзгаради. Боғловчисиз қўшма гап, нисбий сўзлар, изоҳланувчи сўзлар иштирок этган эргашган қўшма гап қисмларининг тартибини деярли ўзгартиб бўлмайди.

ЭРГАШ ГАПЛАРНИНГ КЛАССИФИКАЦИЯСИ

22-§. Эргаш гапларни фақат мазмун ёки тузилиш жиҳатидан классификация қилиш ҳамиша ҳам тўғри бўлавермайди. Чунки айрим эргаш гапларнинг кесими тузилиш жиҳатидан бир хил, фикрий жиҳатдан ҳар хил бўлади. Масалан: *Мен борсам, сиз уйда йўқ экансиз*. Бу гап тузилиш жиҳатидан шарт эргаш гапли қўшма гап, мазмун жиҳатидан пайт эргаш гапли қўшма гапдир. Худди шунингдек, *Қарим келганда, биз кетар эдик* қўшма гапида эргаш гапнинг кесими бош гапга пайт маъносини ифодаловчи восита билан боғланган. Бу эргаш гап мазмун жиҳатидан ҳам пайт, ҳам шарт маъносини билдиради.

Кесими феълнинг шарт майлида бўлган эргаш гаплар мазмунан шарт, тўсиқсиз, пайт, ўрин, тўлдирувчи, равиш ва эга эргаш гапларнинг кесими бўлиб келади: *Дўст бўлсанг, қилардим меҳмон, мард бўлсанг-ку, мана майдон*. (И.) *Кеча уйингизга борсак, меҳмонлар йиғилишиб ўтиришган экан. Биз қаерга тўплансак, улар кетимиздан боришар эди. У нимани ўқиса, мен ҳам шуни ўқишим керак. Илғорлар қандай ишлаган бўлса, биз ҳам шундай ишлаймиз*.

Эргаш гапларни классификация қилишда ҳар бир эргаш гапнинг синтактик функциясини ҳам асосга олиш керак. Бундан ташқари, ҳар бир гапнинг конкрет моментдаги (гап ичидаги) мазмуни, эргаш гапнинг бош гап билан грамматик жиҳатдан боғланиш йўли, бош гапдаги қайси бўлакни изоҳлаётгани ва айрим лексик хусусиятларига эътибор бериш керак.

В. А. Богородицкийнинг фикрича, эргаш гапларни классификация қилишда шу эргаш гапнинг бош гапдаги қайси бўлакнинг ўрнида қўллана олишига эмас, балки бош гапдаги қайси бўлакка оидлигига ёки қайси бўлакни изоҳлаётганига эътибор бериш керак.¹

Демак, эргаш гапларни классификация қилишда уларнинг ҳар бир конкрет пайтдаги маъносига, эргаш гап бош гапни ёки унинг бирор бўлагини изоҳлаётганлигига, эргаш гапнинг бош гапга боғланишидаги грамматик воситаларга, боғловчи вазифа-сидаги сўзларнинг маъносига, лексик хусусиятига эътибор бермоқ керак. Масалан, сифатдошлар эргаш гапларнинг кесими бўлиб келганда, кўп вақт *пайтда, замонда, вақтда* каби сўзлар қўшилиб келади; ўлчов-даража, чоғиштириш эргаш гапли қўшма гапларда бош гапда *қандай, қанча* сўзига мос ҳолда эргаш гапда *шундай, шунча* деган сўзлар ишлатилади.

Эргаш гапларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

¹ В. А. Богородицкий, Общий курс русской грамматики, изд. 5-е, М.—Л., 1935 г., стр. 230.

1) эга эргаш гап, 2) кесим эргаш гап, 3) тўлдирувчи эргаш гап, 4) аниқловчи эргаш гап, 5) равиш эргаш гап, 6) ўлчовдаража эргаш гап, 7) чоғиштириш ва ўхшатиш эргаш гаплар, 8) сабаб эргаш гап, 9) мақсад эргаш гап, 10) пайт эргаш гап, 11) ўрин эргаш гап, 12) шарт эргаш гап, 13) тўсиқсиз эргаш гап, 14) натижа эргаш гап.

Эга эргаш гапли қўшма гаплар

23-§. Эга эргаш гап бош гапдаги олмош билан ифодаланган эгани ёки қўлланмаган эгани изоҳлайди: *Ким кўп ишласа, у кўп ҳақ олади. Кимки ГЭС қурилишига тарафдор бўлса, бугун ўртага чиқиб сўзласин.* (С.)

Бу мисоллардаги эргаш гаплар: *Ким кўп ишласа* бош гапдаги эга (у)ни, *Кимки ГЭС қурилишига тарафдор бўлса* бош гапда қўлланмаган эгани изоҳлаб келган.

24-§. Эга эргаш гапнинг эгаси одатда *ким, нима, кимки, кимда-ким* каби олмошлар билан, бош гапнинг эгаси эса *у, ўша, шу, ўзи* каби олмошлар билан ифодаланади. Масалан: *Ким бировга чуқур қазиса, унга ўзи йиқилади.* (Мақол.) *Ким сенинг камчиликларингни тўғри кўрсатса, у сенинг яқин дўстинг. Кўзига нима кўринса, шу уни қизиқтира бошлади.* (Ойд.)

Эга эргаш гапларнинг эгаси *нима* олмоши билан ифодаланган бўлса, бош гапда *шу, ўша* ёки *шу нарса* ёки *ўша нарса* каби сўзлар қўлланиши мумкин: *Кўзига нима кўринса, шу нарса (ўша нарса) уни қизиқтира бошлади.*

Эслатма. Эргаш гапдаги *нима* олмоши *-ки* юкламаси билан бирга қўлланиб, жамликни, бош гапдаги *ҳамма, барча, бари* каби олмошларнинг маъносини аниқлайди: *Кенг йўлда нимаики тиккайган бўлса, ҳаммаси ичигача қум билан кўмилди.* (Ш. Р.) *Бу ҳовлида нимаики бор бўлса, ҳаммаси Муротали учун қадрли эди.* (Ш. Р.)

Эргаш гапнинг эгаси вазифасида ишлатилган *ким* сўроқ олмоши маънони кучайтириш ва шу сўзга диққат жалб қилинганини кўрсатиш учун *кимки, кимда-ким* шаклида қўлланиши мумкин. Бундай вақтда умуман сўзларнинг такрорланишида қўлланилган *-да* юкламаси ўзидан олдинги сўзга қўшилиб келади: *Кимки ўз халқига содиқ бўлиб хизмат қилмоқчи бўлса, у ҳақиқатни ўз халқидан яширмаслиги керак.* («С. Ўзб.») *Кимда-ким хўжаликни сиёсатдан ажратиб қараса, у албатта боши берк кўчага киради.*

Баъзан эргаш гапнинг эгаси *ҳар ким(ки)* белгилаш олмоши билан ҳам ифодаланади:

*Ҳар кимки вафо қилса, вафо топғусидир,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топғусидир.* (Бобир.)

Ҳар ким олмошидан сўнг баъзан бириктирув боғловчиси **ҳам** қўшилиб келиши мумкин: **Ҳар ким ҳам** астойдил ўқиса, кўп нарсани хотирида сақлай олади.

25-§. Эга эргаш гап бош гапдаги отлашган эганиг изоҳлайди: *Шуниси ҳам борки, бу ердаги одамлар завод, мамлакат ҳақида гапирганда чеҳралари очилиб, кўзлари нурланиб кетади. (Ас. М.) Шуниси қизиққи, кучук билан кийикнинг баъзи одатлари бир-бирлариникига ўхшаб кетади. (Е. Ш.)*

Бош гапдаги **шуниси, шунақаси** каби сўзлар кўрсатиш олмошларининг отлашишидан келиб чиққандир. Бундай эргаш гаплар бош гапга, аниқловчи эргаш гаплардаги сингари, **-ки** ёрдамчиси воситаси билан боғланади.

26-§. Эга эргаш гаплар кириш сўз ва кириш иборалар типидagi **маълумки, равшанки, кўриниб турибди** каби гапларни изоҳлаб келиши мумкин. Ҳозирданоқ **кўриниб турибдики, дангасалик, айёрликни билмайдиган йигитга ўхшайсиз. (А. Қ.) Ҳозиргача ўзлаштирилган ерлардан маълумки, Мирзачўл республикамизнинг энг бой ва ҳосилдор водийсига айланади. («С. Ўзб.») Сизга бир нарса аёнки, сиз ўз оилангизда, совет халқларининг буюк дўстона оиласидасиз. (Ас. М.)**

Эга эргаш гап бош гапга асосан шарт феъли формаси **-са** ва **-ки** боғловчиси воситаси билан боғланади. Қўшма гап қисмлари **-са** аффиксли феъл формаси ёрдамида бирикканда, нисбий сўзларнинг ҳам маълум роли бордир.

27-§. Эргаш гап бош гапга шарт феъли формаси **-са** воситасида боғланади. Масалан: *Кимки Навоий асарларини ўқиган бўлса, у Навоийнинг қандай истеъдоди бўлганлигини фаҳмлайди. («С. Ўзб.»)*

Эргаш гапнинг эгаси **нима** олмоши билан ифодаланса, унинг феъл кесими кўпинча фельнинг ўзлик нисбати формасида қўлланади: *Кўзига нима кўринса, шу (нарса) уни қизиқтиради.*

Бундай гаплар мазмун жиҳатидан аниқловчи эргаш гапга яқин туради.

Қиёслайлик: *Кўзига нима кўринса, шу уни қизиқтиради. Кўзига қандай нарсалар кўринса, шу нарса уни қизиқтиради.* Бундай ҳолларда гапнинг фақат мазмунигагина эмас, балки унинг грамматик белгисига, бош гап билан бирикиш воситасига ҳам эътибор бериш лозим. *Кўзига нима кўринса, шу уни қизиқтиради* типидagi қўшма гапларда эргаш гапнинг эгаси бош келишик саволига жавоб бўлади. Шунинг учун ҳам бундай эргаш гапларни аниқловчи эргаш гап эмас, эга эргаш гап деб ҳисоблаш зарур. Кейинги мисолда эргаш гап — *кўзига қандай нарса кўринса* бош гапдаги предмет-нарсани изоҳлаб келган. *Яъни шу нарса (кўзига кўринган нарса) уни қизиқтиради* шаклида аниқловчи эргаш гап мазмунини беради.

Агар ўзлик нисбати формасидаги феъл аниқлик нисбати формасига айлантирилса, эргаш гапнинг эгаси тушум келишиги аффиксини қабул қилади ва гап тўлдирувчи эргаш гапга айланади. *Кўзи нимани кўрса, у шунга қизиқади.*

28-§. Эга эргаш гап бош гапга **-ки** ёрдамчиси билан боғланиши мумкин. Бунда эга эргаш гап бош гапдан кейин келиб, бош гапдаги қўлланмаган эгани ёки эга вазифасидаги кўрсатиш олмошини изоҳлайди: *Шуниси ҳам борки, биз қишлоқларни обод қилиш билан хотиржам бўлиб қолишимиз ярамайди. (Р. Ф.)*

Бирдан ортиқ эга эргаш гап бош гапга боғланиб келиши ҳам мумкин: *Кимки ўз ватанини севса, ким ўз халқи учун жонини фидо қилса, у қаҳрамон бўлади. («С. Ўзб.»)*

29-§. Эга эргаш гап бош гапга шарт майли формаси **-са** орқали боғланса, ҳамма вақт бош гапдан олдин келади; **-ки** боғловчиси орқали боғланса, бош гапдан кейин келади. Мисоллар: *Кимки ватанпарварлик ишқи билан ёнса, у албатта мақсадига эришади, (О.) Фақат шу эсидаки, эртаси кунни кўзини очганида, ёнида Собиржон йўқ эди. (Ас. М.)*

Кесим эргаш гапли қўшма гаплар

30-§. Кесим эргаш гап бош гапдаги кўрсатиш олмоши ёки бошқа сўз билан ифодаланган кесимни изоҳлаб, унинг мазмунини аниқлаб келади.

Бош гапда кесим вазифасида қўлланган сўзлар, мустақил кесимлар каби, шахс кўрсаткичига ҳам эга бўлади. Масалан: *Гапнинг пухтаси шуки, ғўзаларимизни ҳам тузатиб олдик, ҳосил ҳам мўл бўлади. (Ш. Р.) Бизда одат шундайки, уйга келган меҳмонга ҳам кўсак чувитамиз. (О.)*

Бош гапнинг кесими ўзича бирор ҳукмни тўлиқ ифодалай олмайди, шунинг учун ҳам кесимдан кейин унинг мазмунини тўлдириш, аниқлаш учун бошқа бир гап унга эргашиб келади. *Гапнинг хулосаси шуки, электростанция қурамиз. «Электростанция қурамиз» эргаш гапи бош гап «Гапнинг хулосаси шуки»даги кўрсатиш олмоши билан ифодаланган кесим («шуки»)нинг мазмунини изоҳлаб келган. Шунинг учун бундай гаплар кесим эргаш гапли қўшма гап саналади.*

31-§. Одатда кесим эргаш гапнинг бош гап билан муносабати бош гапнинг кесимидаги **-ки (-ким)** боғловчиси воситасида кўрсатилади. Кесим эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гап бош гапнинг кесимини қуйидагича изоҳлайди:

1. Бош гапнинг кесими **шу** олмоши билан ифодаланганда, кесим эргаш гап унинг мазмунини изоҳлайди, аниқлаб келади, Масалан: *Охирги саволим шуки, барча кампирлар ҳам хатга солинсин. Гапнинг рости шуки, йиғлоқи торларни чертишга ўзимнинг ҳам тоқатим йўқ. (М. Ш.)*

2. Кесим эргаш гап бош гапдаги *ким* сўроқ олмоши билан ифодаланган кесимни изоҳлаб келади. Бош гапнинг кесими вази-фасидаги олмош кесимга хос шахс кўрсаткичини ҳам олади: *Сен кимсанки, овозингга ҳамма уйғонса?*

Бундай гапларда умуман гапнинг мазмунидан сўроқ маъноси англашилиб туради.

3. Кесим эргаш гап бош гапдаги кўрсатиш олмоши ва ўрин равиши билан ифодаланган кесимнинг маъносини аниқлаб келади: *Масаланинг қизиғи шу ердаки, улар уч соатнинг ичида шунча кўп иш қилишган. Муваффақиятларнинг боиси шу ердаки, бизга Коммунистик партия раҳбарлик қиляпти. («С. Ўзб».)* Бош гапдаги кесим — *шу ерда* ўрнида *шунда* қўлланиши ҳам мумкин: *Китобнинг кучи шу ердаки,...* — *Китобнинг кучи шундаки...*

Бундай гаплар ўрин маъносини ифодалаши билан ўрин эргаш гапга ўхшайди. Лекин грамматик функцияси жиҳатидан ўрин маъносини ифодаловчи сўз ҳаракатнинг бажарилиш ўринини эмас, кесимга хос маълум бир ҳукмни ифодалаб келади.

4. Бош гапнинг кесими чиқиш келишигидаги кўрсатиш олмоши билан *иборат* сўзининг қўшилишидан ташкил топганда, кесим эргаш гап бош гапдаги *шундан иборатки* ҳолидаги таркибли кесимнинг мазмунини конкретлаштириб келади. Масалан: *Вазифанг шундан иборатки, таланган молларнинг ҳаммасини келтирасан. (С. Б.)*

Бундай эргаш гапларнинг кесими таркибида *керак, зарур, лозим* каби модал сўзлар иштирок этади. Юқоридаги мисолларда кесим эргаш гап бош гапдаги таркибли кесим «шундан иборат»нинг олмош қисмини изоҳлаб келган.

Баъзан бош гапдаги таркибли кесим ўрнида кўрсатиш олмоши ҳам қўлланилади: *Вазифанг шундан иборатки... — Вазифанг шуки...*

5. Бош гапнинг кесими кўрсатиш олмоши билан ифодаланганда, баъзан кўрсатиш олмошидан сўнг, шахс қўшимчасидан олдин сўроқ юкмаси *-ми* қўшилиб келади. Бундай гапларда сўроқ ҳамда таъкид маъноси англашилиб туради. Масалан: *Сиздан умидимиз шумидики, кўпчилкнинг фикрига қарши турсиз. (А. Қ.)*

Бундай гаплар мазмуан тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапга ўхшаса ҳам, эргаш гап бош гапдаги кесимни изоҳлаб келган. Шунинг учун бундай эргаш гаплар кесим эргаш гап саналади.

6. Бош гапдаги воқеа-ҳодисаларнинг турли замонда юзага келганлигини кўрсатиш учун *шу* олмоши *эди, бўлди* боғламалари билан бирга ишлатилади. Масалан: *Онахоннинг тушунмагани, ҳайрон бўлгани шу эдики, Ефим билан Собиржон кўпроқ аллақандай нотаниш шахарлар, қандайдир деҳқонлар ҳақида*

сўзлашардилар. (Ас. М.) Мажлисни олиб боришдаги ҳурматсизлик шу бўлдики, раис мажлисни очмасдан, кун тартибини эълон қилмасдан сўзга тушиб кетди. (П. Т.) Бундай кесим эргаш гаплар бош гапдаги қўшма кесимнинг бир элементини изоҳлайди. Қиёслайлик: *Ҳурматсизлик шу бўлдики, раис мажлисни очмасдан сўзга тушиб кетди.*— *Ҳурматсизлик раиснинг мажлисни очмасдан сўзга тушиб кетганлигида бўлди.*

Бундай гапларда ҳам кесимни *шуки* билан алмаштириб қўллаш мумкин. Бунда маъно қисман ўзгаради. Бош гапнинг кесими *шуки* билан ифодаланса, кесим эргаш гапдаги мазмун энди мўлжалланаётган бўлади; бош гапнинг кесими *шу эдики* билан ифодаланса, кесим эргаш гапдаги илгари мўлжалланган фикр сўзлаш пайтида эслатилади.

7. Кесим эргаш гап бош гапнинг кесими вазифасида келган *шунда* олмошининг маъносини конкретлаштириб келади. Масалан: *Гап шундаки, душман кўпинча ярамас, маслаксиз, чиқинди одамлардан фойдаланади.* (Ас. М.) *Лекин энг ёмони шундаки, Рихсибой ака қўлга киритилган ютуқ билан таққа тўхтаб қолди.* (Р. Ф.) *Ҳамма касал шундаки, раис яна шу камчиликларни бирдан тугатишга ожизлик қилмоқда* (Р. Ф.)

8. Кесим эргаш гап бош гапнинг кесими вазифасида келган белгини ифодаловчи *шундай, шунақа, шунча(лик), шунда* сўзларининг мазмунини конкретлаштиради. Масалан: *Бизнинг халқимиз шундайки, у дўстини қўллаб-қўлтиқлайди, душманни ер билан яксон қилади.* («С. Ўзб.») *Бизнинг бахтимиз шундаки, улкан оғамиз рус халқи ҳамиша биродарлик ёрдами-ни кўрсатмоқда.* (Ш. Р.)

Бундай эргаш гапларнинг кесими белгини ифодалаб, *қандай?* саволига жавоб бўлган гаплардек мазмунни ифодалайди ва шу хилдаги гапнинг кесимини изоҳлайди.

Бирдан ортиқ кесим эргаш гаплар бош гапга қўшилиб келиши мумкин: *Мўлжалимиз шуки, олдин биз борайлик, кейин улар келишсин.*

9. Кесим эргаш гап бош гапдаги қўшма от кесимнинг от қисмини изоҳлаб келиши мумкин: *Деҳқонлар Бойчибор эмаски, юганидан ушлаб истаган томонга бураверсанг!* (Ш. Р.) *Ер ўрик эмаски, ўзи гуллаб, ўзи пишса.*

Бундай эргаш гапларнинг кесими кўпинча шарт майли шаклида бўлади.

Кесим эргаш гап мазмуни ва бош гапга боғланиш йўли жиҳатидан аниқловчи эргаш гапга ўхшайди: 1) кесим эргаш гап ҳам бош гапга *-ки* боғловчиси воситаси билан бирикади; 2) кесим эргаш гап ҳам эганинг айрим белгисини кўрсатади; 3) кесим эргаш гап ҳам бош гапдаги кўрсатиш маъносини ифодаловчи сўзларнинг (*шу, бу, шундай, бундай...*) маъносини очиб беради.

Кесим эргаш гап кўпинча бош гапдан кейин келади. Мисоллар: *Мени ҳайратда қолдирган нарса шуки, қиз жуда оғир ярадор бўлишига қарамай жилмаяр эди. (Ойд.) Езувчининг яна бир хизмати шундаки, у оддий одамларнинг ҳаётини жуда усталик билан тасвирлаб берган. («С. Ўзб.»)*

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар

32-§. Тўлдирувчи эргаш гап бош гапдаги кўрсатиш олмоши билан ифодаланган тўлдирувчининг ёки қўлланмаган тўлдирувчининг мазмунини конкретлаштириб, изоҳлаб келади.

Тўлдирувчи эргаш гаплар (агар бош гапнинг кесими феъл билан ифодаланган бўлса) ҳаракат объектининг маъносини кенгайтириш ёки унинг мазмунини тўлиқроқ очиб бериш, изоҳлаш учун ишлатилади. Масалан: *Онахон гапдан шуни яхши тушундики, Ленин ўзи кўчага чиқмаса ҳам, Ефим билан Собиржонга ўхшаганлар у билан яширинча гаплашиб, шу китобчада айтилганларнинг ҳаммасини бажаришар экан. (Ас. М.) Ҳеч қачон эсдан чиқармайликки, аёллар ўтмишда ҳаммадан кўп зулмат кўрган, ҳаммадан кўп жаҳолатда қолган. (Ас. М.)*

Бош гапнинг тўлдирувчиси тушум, жўналиш, ўрин-пайт ёки чиқиш келишигидаги кўрсатиш олмошлари ёхуд қўлланмаган олмошлар билан ифодаланганда, тўлдирувчи эргаш гап ўша тўлдирувчини изоҳлаб, унинг маъносини тўлдириб, кенгайтириб, аниқлаб келади. *Шуни унутмайликки, интернационализм, ўртоқлик ва дўстлик, софдиллик ва самимийлик, ахлоқий поклик ва ростўйлик, камтарлик ва ҳушёрлик ва бошқалар коммунистик тарбиянинг белгиларидандир. («С. Ўзб.») Мен шундан қўрқаманки, орамизда ҳали иккиланувчилар бор. (Ҳ.Ҳ.) Шунга иқрор бўлингки, Олахўжамахсум одамларга ўтказган зулми учун халқ олдида жавоб бермай қолмайди. (А. Қ.) Ҳеч шубҳа йўқки, пахтакор хотин-қизларимиз Ватан, халққа берган ваъдаларини муддатидан олдин бажарадилар. Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапда бош гапдаги кўрсатиш олмоши билан ифодаланган тўлдирувчи кўмакчили конструкцияда ҳам бўлиши мумкин: *Бу йигит бошқалардан шу билан фарқланадики, у жуда хушмуомала ва камтарин эди.**

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапда бош гапдаги тўлдирувчи бўлиб келган кўрсатиш олмошини тушириб, гап бўлақларининг тартибини ўзгартсак, қўшма гап содда гапга айланади. Эргаш гап эса бирикмали тўлдирувчи вазифасини бажаради:¹ *Шуни эслатмоқчиманки, бирлашсак, ўзамиз.— Бирлашсак ўзиш-лигимизни эслатмоқчиман. Олий мактаблардаги ўқиш ўрта мактабдаги ўқишдан шу билан фарқ қиладики, бу ерда ҳар бир*

¹ Бу ҳолат баъзан кесим эргаш гапли қўшма гапда ҳам учрайди.

кишига кўпроқ мустақил суратда китоб устида ишлашга тўғри келади.— Олий мактаблардаги ўқиш ўрта мактабдаги ўқишдан ҳар бир кишининг кўпроқ китоб устида мустақил ишлаши лозимлиги билан фарқланади.

33- §. Тўлдирувчи эргаш гап бош гапга **-ки, -са, -деб, -ми, -жу** каби воситалар ёрдами билан эргашади.

-ки боғловчиси ёрдами билан бош гапга эргашиб келган тўлдирувчи эргаш гап турли оттенкаларни билдиради:

а) бош гапнинг кесими **айтмоқ, билмоқ, эришмоқ, де-моқ, сўзламоқ, ўйламоқ** каби феъллар билан ифодаланганда, тўлдирувчи эргаш гап бирор хабарни билдиради: *Сизга шуни айтиб қўяйки, бу дунёда жони ширин, иш ёқмаслар ўлади. (С.) Шунга эришишимиз керакки, аёллар ҳаётнинг ҳар бир соҳасида ҳам эрлар билан тенг бўлсин (А. Қ.);*

б) тахмин, ишонч каби маъноларни билдиради. Тахмин, фарз маъносини билдирган эргаш гапда баъзан **гўё** боғловчиси ҳам иштирок этади: *Эшитдимки, гўё сиз эртага Москвага борар эмисиз. Уйлайманки, қадимда ҳам шундай нарсалар бўлган;*

в) кесими шарт феъли билан ифодаланган тўлдирувчи эргаш гап истак, илтимос ва бошқа маъноларни англатади: *Мен истар эдимки, сиз бугун бизникига келсангиз. Илтимос қиламанки, Тиллабуви олдин сўзласалар. (А. Қ.) Биз хоҳлаймизки, улар олдин бу ерга тўпланишса.*

Бундай қўшма гапларда бош гапнинг кесими одатда **иста-моқ, илтимос қилмоқ, хоҳламоқ** феъллари билан ифодала-нади. Тўлдирувчи эргаш гап ҳам ана шу кесимларнинг мазмуни-ни изоҳлаш, тўлдириш учун хизмат қилади.

Демак, тўлдирувчи эргаш гап бош гапга **-ки** боғловчиси во-ситаси билан боғланганда, бош гапдаги объектнинг мазмунини аниқлаб, таъкидлаб кўрсатади. Бош гапнинг кесими эса сўзлов-чининг (баъзан бошқа шахсларнинг) ҳаракатидаги турли оттен-каларни (ишонч, таажжуб, илтимос, ҳаяжон, ишончсизлик каби) ифодалаб келади.

Тўлдирувчи эргаш гаплар бош гапдаги турли хил феъл ке-симларга боғланиб, баъзан воситали тўлдирувчиларнинг, баъ-зан воситасиз тўлдирувчиларнинг саволига жавоб бўладиган объектни аниқлаб келади: бош гапнинг **хурсанд бўлмоқ, умид қилмоқ, умид боғламоқ, шубҳаланмоқ** каби феъл-лар билан ифодаланган кесими воситали тўлдирувчига тенг бўлган гапни талаб қилади; **ўйламоқ, эшитмоқ, кўрмоқ, билмоқ; тушунмоқ, эсламоқ, айтмоқ, назарга олмақ, талаб қилмоқ, қайд қилмоқ, кўрсатмоқ** каби феъл-лар бош гапнинг кесими бўлиб келса, функцияси жиҳатидан во-ситасиз тўлдирувчига тенг бўлган эргаш гапни талаб қилади.

34-§. Тўлдирувчи эргаш гап бош гапга **-са** аффикси воситасида ҳам боғланиши мумкин. Бунда эргаш гапнинг кесими шарт феъли шаклида ифодаланиб, гапдан асосан шарт маъноси англашилса, эргаш гап бош гапдаги кимни? ёки нимани? саволига жавоб бўлган объектнинг мазмунини конкретлаштириб келади. Масалан: *Қимда гумонинг бўлса, уни кўздан қочирма. (О.) Сенга нима айтсам, шуни қил. Бошлиқ қайси одамни сўроқ қилиши керак бўлса, шуни топиб келиш учун йигитлар турли томонга тарқалардилар. (С. А.)*

Бу типдаги тўлдирувчи эргаш гапларда ҳам, эга ва кесим эргаш гаплардагига ўхшаш, бош гапдаги сўроқ олмошига мос ҳолда эргаш гапда кўрсатиш олмоши (нисбий сўзлар) ишлатилади. Бу нисбий сўзлар бош ва эргаш гапларда бир хил келишида ёки турли келишида келиши мумкин: *Қонун нимани тақозо қилса, шуни қилиш керак. (Мак.) Одамларнинг кўнгли нимага тушса, қўли ҳам шунга ёпишади. (Г. Н.) Сиз нима билан хурсанд бўлсангиз, мен ўшани бажаришга тайёрман.* (О. Е.)

35-§. Тўлдирувчи эргаш гап бош гапга **демоқ** феълининг равишдош формаси **деб** ёрдамчиси воситасида ҳам боғланиши мумкин. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бировнинг гапи шаклида бўлади. Масалан: *Колхозчиларнинг йиғилиши водокачка ёнида ўтказилади, деб айтди Бўтабой ака. (А. Қ.) Мен яна улар келишар, деб ўйладим. Қўлимдан келганча сени сақлайман, деб ишонтирди. У ўзи айтаётган сўзни Иван тушунмади шекилли, деб ўйлади.*

36-§. Тўлдирувчи эргаш гап бош гапга баъзан **-ми** юкламаси ёрдами билан боғланади. Бунда бош гап мазмунидан тингловчига нисбатан сўроқ маъноси англашилиб, тўлдирувчи эргаш гап бош гапдаги фикрнинг мазмунини кенгайтириб, тўлдириб келади. Масалан: *Эшитяписизми, кечқурун мажлис ўтказгани қишлоғимизга райондан бир неча кишилар чиқишар эмиш. (А. Қ.) Биласизми, бизнинг хотин-қиз зотининг юраги жуда ажойиб, пок, сезгир бўлади. (Ас. М.) Биласанми, бригадамизнинг шуҳрати бутун колхозга, бутун Олтинсойга ёйилган. (Ш. Р.)*

Бош гапга **-ми** юкламаси воситасида боғланиб келган тўлдирувчи эргаш гаплар огоҳлантириш ва таъкид мазмунини англатади. Бундай қўшма гаплардаги **-ми** ёрдамчиси **-ки** билан алмаштирилса, қўшма гапнинг мазмунига деярли путур етмайди: *Биласизми, ерларимиз Қизилқум билан чегарадош.—Биласизки, ерларимиз Қизилқум билан чегарадош.—ми* юкламасини олган бош гапнинг феъл кесими кўпинча иккинчи шахс формасида келади. Айрим вақтда эргаш гап кириш гап характерида бўлади; *Бу унинг лақабими, ростакам исмими—ҳеч ким билмас-*

билмасди. (Ас. М.) **Биласанми-йўқми**, у вақтларда қўй те-
рисига кириб олган шундай бир босмачи бор эди. (С. А.)

37-§. Баъзан таъкид юкламаси **-ку** ҳам тўлдирувчи эргаш гапларни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бунда тўлди-
рувчи эргаш гапдаги фикр илгаридан маълум бўлиб, бош гап
орқали шу фикр яна таъкидланади, эслатилади. Масалан: **Мен
айтдим-ку**, марднинг сўзи бир бўлур; биргалашсак, душман
ҳоли танг бўлур. (И.) **Кеча сизга айтган эдим-ку**, Сиддиқжон,
бу нарсанинг ҳаммаси сизнинг тегишингиз... (А. Қ.) **Кўнглингиз-
га олманг-ку**, Бўтабой, ақл ёшда эмас, бошда деган одам би-
либ айтган. (А. Қ.)

Бу хилда бириккан қўшма гаплар ҳам, **-ми** юкламаси восита-
сида бириккан қўшма гапларга ўхшаш, бирикмали тўлдирувчи
ҳолида қўлланиши мумкин: **Кеча сизга бу нарсаларнинг ҳамма-
си сизнинг тегишингиз эканлигини айтган эдим-ку**.

38-§. Тўлдирувчи эргаш гап бош гапдан олдин ёки кейин
келиши мумкин. Эргаш гап бош гапга **-ки**, **-ку**, **-ми** воситаси
билан боғланса, бош гапдан кейин келади; шарт феъли ёрдами-
да боғланса, бош гапдан олдин келади: **Сиз шуни билингки**,
халқ ўз ишини билиб қилади. (О.) **Уйдагилар нимани буюрса-
лар**, шуни бажар, гапларига қулоқ сол. (Ҳ. Ҳ.) **Неча марта ту-
шунтирдим-ку**, парашют билан учиб тушади деб. (О.) **Кўр-
дингизми**, унинг сўзлари қандай заҳар! (С. Б.)

Агар қўшма гап таркибидаги маълум сўз бошқаларига нис-
батан ажратиб кўрсатиладиган бўлса, у сўз гапнинг бошида ке-
лади ва бунда бош гап эргаш гапнинг ўртасида бўлади. Бу
вақтда бош гап кўпроқ кириш гап характериغا эга бўлиб қола-
ди: **Алишер**, буни яхши биламизки, болалик йилларида икки
тилда бадиалар ижод қилиб, «зуллисонайн» лақаби билан шуҳ-
рат топдилар. (О.)

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар

39-§. Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги от билан ифодалан-
ган гап бўлагининг белги-хусусиятини аниқлаб, изоҳлаб келади.
Мисоллар: **Ер юзида шундай тарбия борки**, бу тарбияни кўрган
киши ўз умрини самарасиз, худбинлик натижаси бўлган ишлар-
га сарф қилмайди. (А. Қ.) **Биз шундай кутубхона бино қилай-
ликки**, бутун эл қошида манзур ва мўътабар бўлсин. (О.) **Шун-
дай ҳаёт туғилдики**, у сенсиз яшнаш олмайди. (Ас. М.)

Аниқловчи эргаш гаплар бош гапдаги бош ва иккинчи дара-
жали бўлакларни аниқлаб келади:

а) эгани аниқлайди: **Шундай одамлар борки**, ўзларида ҳеч
нима йўқ, бошқаларнинг мулкига ҳасад қиладилар;

б) кесимни аниқлайди: *Дохунда шундай бир қаҳрамонки, агар у сувга тушса ҳам, ўта тушса ҳам бутун чиқади* (С. А.);

в) тўлдирувчини аниқлайди: *Мен сиз билан шундай ишларни орзу қиламанки, Тўғонбек жаноблари, ундай ишлар дунёда ҳеч бир тождорга муяссар бўлмагандир.* (О.) *Хуросонда бир давр яратмоқ керакки, ўзга халқлар ибрат ола билсинлар* (О.);

г) аниқловчини аниқлайди: *Унинг онаси шундай яхши ишлар қиляптики, унинг хафа кўзига ёш олдиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.* (Ас. М.) *Кимнинг кўнгли тўғри бўлса, унинг йўли ҳам тўғри бўлади* (Н.);

д) баъзан ҳолни аниқлайди: *Башоратнинг назарида Софья Борисовна шундай одам бўлиб гавдаландики, у стол йиғиштириш эмас, балки бутун халқнинг, бутун мамлакатнинг каттакон ишларини бажарган ва фақат шундай ишларнигина бажарадиган қудратли азиз киши эди.* (Ас. М.)

40- §. Аниқловчи эргаш гап бош гапга **-ки(ким)** боғловчиси ва шарт феъли формаси ёрдами билан боғланади.

-ки(ким) ёрдами билан боғланган эргаш гап бош гапдаги отнинг белгисини, баъзан белгининг белгисини ифодалаб келувчи қуйидаги сўзларнинг маъносини изоҳлаб, конкретлаштириб келади:

а) бош гапдаги **шундай** сўзининг мазмунини аниқлаб келади. Мисоллар: *Ҳозир шундай замон келдики, киши бахтни ҳам, мол-давлатни ҳам меҳнат билан топа олади.* (Ас. М.) *Шундай кунлар бўлганки, Алишер майда харжлари учун ҳам тангасиз қолган* (О.);

б) бош гапдаги **баъзи** ёки **айрим** сўзининг маъносини аниқлаб келади. Мисоллар: *Баъзи универсалчилар борки, улар ғўзани культивация қилишда агротехника қоидаларига яхши риоя қиладилар.* («С. Ўзб.») *Баъзи раислар борки, танқиддан оғиз очсанг, нақ тавба қилгунингча ёқалашади.* (С.) *Айрим қизларимиз борки, улар мўл ҳосил етиштиришдек шарафли вазифани муттасил бажарадилар.* («С. Ўзб.») *Афсуски, ҳали жамиятимизда айрим қолоқ кишилар ҳам борки, улар кам ва сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарадилар.* («С. Ўзб.»)

Айрим ва **баъзи** сўзлари бир-бирига синоним бўлиб, гапда уларнинг бири ўрнига иккинчисини қўллаш мумкин;

в) бош гапдаги **ҳеч бир** сўзининг маъносини кенгайтириб аниқлаб келади: *Энди ҳеч бир қишлоқ йўқки, унда мактаб, кинотеатр, клуб бўлмасин.* («С. Ўзб.») *Ҳеч бир колхоз йўқки, у ўз ерини янги техникага мослаштирган бўлмасин.* («С. Ўзб.»)

Бош гапнинг **ҳеч бир** бўлишсизлик олмони билан бирга келган кесими ҳам доимо инкор маъносини билдиради: *Халқ фаровонлигини оширишнинг ҳеч бир участкаси йўқки, унда бизни катта ва кечиктириб бўлмайдиган иш кутиб турмаган бўл-*

син. (Ш. Р.) Шу кунларда **ҳеч бир** киши топилмадики, у Кани-закнинг юрагига тасалли берса. (А. Қ.) Найманчада **ҳеч бир** киши йўқки, янги фабрика қурилишига қатнашмаган бўлсин (Ас. М.);

г) бош гапдаги **бир, бир хил, бир қанча** каби сўзларнинг маъносини кенгайтириб, аниқлаб келади: Хуросонда **бир давр** яратмоқ лозимки, ўзга халқлар ибрат ола билсинлар. (О.) **Бир** қиссаким, бунинг сўнгида севишганлар топишгусидир. (Ҳ. О.) Бу **бир** оддий кун эмаски, киши унутса. (О.) Яна **бир хил** йигитлар борки, буларнинг кўнглида ишқ бор, ҳавас бор. (Ас. М.) Революциянинг дастлабки кунларида **бир қанча** кишилар бўлдиларки, улар Совет ҳукуматининг моҳиятини тўла тушуниб етмадилар (А. Қ.);

д) бош гапдаги **шу** кўрсатиш олмошининг маъносини аниқлаб келади: Ер **шу** одамга бериладики, у кеча-кундуз хизмат қилсин. (А. Қ.) Бизни **шунарса** қизиқтирадики, улар қандай қилиб совуққа чидамли экин навларини етиштира олишган?

Аниқловчи эргаш гап бош гапга **-ки** боғловчиси воситасида бирикканда, бош гапда қўлланмаган аниқловчини изоҳлаши мумкин: Одам борки, одамларнинг нақшидир... (Н.) Езувчи ажойиб асарлар яратиб бердики, бу асарлар ҳозиргача халқнинг қўлидан-қўлига ўтиб келмоқда. («С. Ўзб.) Бу мисоллардаги қўшма гапнинг бош гап қисмига бош гапда қўлланиши мумкин бўлган **шундай, баъзи** каби сўзларни қўйиш мумкин. Лекин шундай бош гаплар ҳам борки, уларга аниқловчи бўлиб келадиган **шундай, баъзи, айрим** каби сўзларни қўйиш мумкин ҳам эмас: Бу палов эмаски, қўлни юбориш билан оғизга туша берса. (Ш. Р.) Ҳайвонга ўхшаган думи, одамга ўхшаган ёқаси йўқки, маҳкам сиқиб эийкка олиб чиқсанг. (Ҳ. Ҳ.) Бу китоб эмаски, байти бўлса. (Ас. М.) Юрак тандир эмаски, ўт ёқиб қиздирсанг. (О.)

Демак, **-ки** воситасида боғланган аниқловчи эргаш гапларнинг кесими шарт, буйруқ ва аниқлик майлидаги феълдан бўлади: **Шундай** ҳаёт кечирмоқдамизки, бу ҳаётни ота-боболаримиз кўндан бери орзу қилиб келганлар.

41-§. Аниқловчи эргаш гап бош гапга шарт феъли воситаси билан боғланиб келиши мумкин: **Қайси** нарса сизни **қизиқтирса**, шу нарсани олиб бераман. **Қайси** киши тиришиб **ўқиса**, у киши кўп нарсани билади. **Қайси** одам ишга яхши ният билан **ёндашса**, биз ўша кишини ҳурматлаймиз.

Аниқловчи эргаш гапнинг бу тури **-ки** воситаси билан бириккан қўшма гапдан фарқ қилади. **-са** аффикси ёрдами билан бириккан аниқловчи эргаш гапларда шарт маъноси сезилиб туради. Бу гапда **қайси** сўзи туширилса, шарт маъноси аниқ англашилади: **Киши** тиришиб **ўқиса**, кўп нарсани билади. **Қай-**

си сўзини аниқланмиши билан бирга тушириб қолдириб, унинг ўрнига *ким* сўроқ олмоши ишлатилса, эга эргаш гапли қўшма гап ҳосил бўлади: *Қайси киши тиришиб ишласа, у киши меҳнатда илғор бўлади.*— *Ким* тиришиб ишласа, у меҳнатда илғор бўлади.

Қайси сўзининг аниқланмиши ўрнига муносабатни ифодаловчи от бўлганда, *қайси* сўзи билан аниқланмиш ўрнига *қаер* сўзини ишлатсак, аниқловчи эргаш гап ўрин эргаш гапга айлади. *Қайси жойда кураш бўлмаса, у жойда ўсиш ҳам бўлмайди.*— *Қаерда кураш бўлмаса, у ерда ўсиш ҳам бўлмайди.* Бундай эргаш гаплар мазмунан ўрин эргаш гапга ўхшаса ҳам, у бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш ўрнини эмас, ўринга муносабат билдирувчи сўзни — отни аниқлаб келади.

Аниқловчи эргаш гапларнинг айримларини аниқловчи бирикма ҳолида қўллаш мумкин. Бунинг учун бош гапдаги аниқланмиш олдида келадиган *шундай, баъзан, бир, бир қанча, ҳеч бир, айрим* каби сўзларнинг ўрнига кесими сифатдош билан ифодаланган аниқловчи эргаш гапни бирикма ҳолида қўллаш керак: *Биз шундай иш қилишимиз керакки, бу бошқаларга ўрناк бўлсин.*— *Биз бошқаларга ўрناк бўладиган иш қилишимиз керак. Мукофот шундай кишиларга бериладики, у ҳамиша виждон билан ишлаб, планни доимо ошириб бажарсин.*— *Мукофот ҳамиша виждон билан ишлаб, планни доимо ошириб бажарадиган кишига берилади.*

42-§. Аниқловчи эргаш гап бош гапдан олдин ҳам, бош гапдан кейин ҳам келиши мумкин. Агар эргаш гап бош гапга *-ки* воситасида боғланса, бош гап олдин, эргаш гап кейин келади. Эргаш гап бош гапга *-са* аффикси ёрдами билан боғланса, эргаш гап олдин, бош гап кейин келади. Мисоллар: *Бизга шундай илмий техника маркази керакки, унга турли касбдаги юзлаб ишчилар бирлашсин.* (С. А.) *Сиз қайси китобларни ўқиган бўлсангиз, мен ҳам ўша китобларни ўқиганман.*

Равиш эргаш гапли қўшма гаплар

43-§. Равиш эргаш гап бош гап кесимидан англашилган ҳаракатнинг ёки бош гапдаги бутун воқеанинг қай тарзда, қандай вазиятда юзага келишини кўрсатади. Масалан: *Отлар юролмай чалкашиб, кўп ўликлар қондай шишиб, Ҳасан қилди майдонда жанг.* (Ф.) *Кунботир димоғи чоғ бўлиб, кўнгли тоғ бўлиб, ўзи калондимоғ бўлиб, Тулпорни саваб, Балқийён йўлига равона бўлди.* (Ф.) *Мурод экспедициядан соқоллари ўсиб, қорайиб, озиб қайтарди.* (С.)

Юқоридаги қўшма гапларда равиш эргаш гап бош гапнинг кесимига эргашиб, унинг қай ҳолда бажарилганлигини ифодалаб келган.

44- §. Равиш эргаш гапнинг кесими **-б(-иб)** аффиксли равишдош билан ифодаланиб бош гапга боғланади. Равишдошнинг бу формаси фақат равиш эргаш гапларнинг эмас, балки бошқа эргаш гапларнинг ҳам кесими бўлиб келади. Равишдошнинг бу формаси ҳатто боғланган қўшма гаплардаги содда гапнинг кесими ҳам бўлиб келади: *Дарахт япроқлари сарғайиб, ариқларда хазон уюмлари оқиб келди. (Ас. М.) Ичкарида ашула тугаб, шовқинли кулги кўтарилди. (Ас. М.) Сой бетон тўғон билан тўсилиб, сув икки дарвозадан гувиллаб қуйилмоқда эди. (С.) Шийпонлар оқланиб, унинг деворларига колхознинг пахтадан оладиган даромадлари ёзилди. (С.)*

Келтирилган мисоллардаги содда гаплар тенглик характерига эгадир. Шунинг учун кесими **-б(-иб)** аффиксли равишдош билан ифодаланган содда гап кейинги содда гапга нисбатан қандай? деган саволга жавоб бўлмаётир. Равиш эргаш гапда эса бир гап иккинчи гапдаги ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини билдириб, мазмун жиҳатидан унга эргашиб келади: *Қирқ йигит шошиб, дами ичига тушиб, ақлидан адашиб, бариси чувлашиб, тўрани ўртага олиб, ҳой-ҳой солиб, бундай деди. (Э. Ж.)*

45- §. Равиш эргаш гаплар эга, кесимнинг мавжудлиги билан равишдош оборотдан фарқ қилади. Масалан: *Намойишга аскар тортиб, тўпи-тўпхонани ортиб, яшин туғни пир-пирлатиб, шу замон аскар жўнади. (И.) Салқин шабада гулзорларда чарх уриб, гулларнинг ҳидини ўғирлаб қочмоқда. (Мирт.) ...Отасининг савлати босиб, ҳаё ғолиб келиб, нима дерини билмай турибди. (Э. Ж.)*

Бу мисолларнинг биринчи ва иккинчиси содда гап, учинчиси эса қўшма гапдир. Чунки биринчи ва иккинчи гапдаги *намойишга аскар тортиб, тўпи-тўпхонани ортиб, яшин туғни пир-пирлатиб, гулзорларда чарх уриб, гулларнинг ҳидини ўғирлаб* бирикмалари равишдош оборотлардир. Бу оборотларнинг равиш эргаш гапга ўхшаш кесими мавжуд бўлса ҳам, шу кесимнинг алоҳида эгаси йўқдир. Равишдош оборотнинг кесими билан ифодаланган ҳаракатни бажарувчи шахс-предмет ҳам содда гапнинг эгасидир. Шунинг учун бундай бирикмалар эргаш гапларга хос тобелик интонацияси билан талаффуз этилса ҳам, равишдош оборот саналади. Учунчи мисолда учта содда гап бор: биринчиси — *отасининг савлати босиб, савлати* — эгаси, *босиб* — кесими; иккинчиси — *ҳаё ғолиб келиб, ҳаё* — эга, *ғолиб келиб* — кесим; учинчиси — *нима дерини билмай турибди. У* — эга (яширинган), *билмай турибди* — кесим.

Ҳар бир равиш эргаш гапда эргаш гапларга хос уч белги ҳам мавжуддир. Равишдош оборотлар эса эргаш гапларга хос бу уч хусусиятга тўлиқ эга бўлмагани учун равиш эргаш гап эмас, Равишдош оборотлар алоҳида интонация билан айтилади.

Бирикмали аниқловчи ва тўлдирувчилар эса махсус интонация билан айтилмайди.

Равишдош оборот қуйидаги маъноларни ифодалаши мумкин:

1. Пайт маъносини ифодалаб, қачон? қай вақтда? қачонгача? саволларидан бирига жавоб бўлади. Масалан: *У мени кўриб, югуриб келди ёки: У мени кўргач, югуриб келди.*

Равишдош оборот равиш ҳоли билан эргаш гап орасидаги бир бирикмадир: 1) *У шошиб* (равиш ҳоли) *келди*; 2) *У меҳмонни кўриб* (равишдош оборот), *шошиб келди*; 3) *Меҳмон кўрингач* (равиш эргаш гап), *у шошиб келди.*

Пайт маъносини ифодаловчи равишдош оборотларни турли шаклда қўллаш мумкин. Масалан: *Меҳмонни кўриб, шошиб келди; меҳмонни кўргач, шошиб келди; меҳмонни кўриши билан шошиб келди; меҳмонни кўргани учун шошиб келди; меҳмон кўринганлиги сабабли, шошиб келди; меҳмонни кўрди-да, шошиб келди.*

Мисолдан кўринадики, пайт маъносини ифодаловчи равишдош оборот баъзан сабаб маъносини ҳам ифодалайди.

2. Ҳолат маъносини ифодалаб, қандай? қандай қилиб? деган саволлардан бирига жавоб бўлиб келади: *Етти ўлчаб бир кес. (Мақол.) Бўйинга қараб тўн бич. (Мақол.) Нависандалар совуқдан қўлларини пуфлаб-пуфлаб энгашиб ёзув ёзардилар. (О.)*

3. Сабаб маъносини ифодалаб, нима учун? нимага? нима сабабдан? каби саволлардан бирига жавоб бўлади: *У касал бўлиб, ўқишга кела олмади. Сизни кўргим келиб, шаҳарга тушдим.*

Сабаб маъносини ифодаловчи равишдош обороти ҳам фикр талабига мувофиқ турли шаклда, гапнинг турли ўринларида келиши мумкин. *Касал бўлиб, кела олмади; касал бўлгани учун..., касал бўлганлиги сабабли...*

4. Шарт маъносини ифодалайди: *Уз устингда пухта ишлаб, кўп нарсани билиб олишинг мумкин.*

Бундай оборотларни шарт феъли шаклида ҳам қўллаш мумкин: *Уз устингда пухта ишласанг, кўп нарсани билиб оласан.*

5. Тўсиқсиз эргаш гапларга ўхшаш, қарама-қарши мазмунни, содда гапнинг кесими орқали ифодаланган ҳаракатга зид ёрдамчи ҳаракатни билдиради: *Унинг кучи етмаслигини била туриб, ишга чақирди.* Бу оборот *Унинг кучи етмаслигини билиб турса ҳам, ишга чақирди; Унинг кучи етмаслигини билиб турса-да, ишга чақирди* тарзида ҳам қўлланиши мумкин.

Равишдош оборотларнинг кесими кўпинча **-б(-иб)** аффиксли равишдош билан ифодаланади.

Равишдош оборотлар равиш эргаш гапли қўшма гап ичида ҳам иштирок этиши мумкин: *Қари гапни охирига етказмай туриб, эшикдан Усмонали қўл қовуштириб, илжайиб кириб келди* гапида равишдош оборот бош гап — *эшикдан Усмонали қўл қовуштириб, илжайиб кириб келди* — ичида келган.

Равиш эргаш гаплар бош гапга равишдошнинг **-б(-иб)** аффиксли формаси воситаси билан ёки бўлишсизликни ифодаловчи **ма+й** аффиксли формаси ёрдами билан боғланиб келади: *Башорат, юзлари қип-қизил бўлиб, қайтиб чиқди.* (Ас. М.) *Дўс-мат, томирлари бўшашиб, уйига қуруқ қўл билан қайтди.* (П. Т.) *Қаландаров йўл бўйидаги тиниқ яшил дарахтлар, барра ўтлардан кўзи қувониб, кишининг вужудини, руҳини яйратадиган май ҳавосидан маст бўлиб, хиргойи қилиб кетаётган эди.* (А. Қ.) *Тоғонингдан ўтмай бир қултум ҳам сув,... балки саҳарларда нола қиларсан.* (У.)

Равиш эргаш гап бош гапга **-масдан** аффиксини олган равишдош воситаси билан ҳам бирикади. Одатда бундай эргаш гапнинг кесими бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг юзага келиш пайтини ифодалаб, пайт эргаш гапли қўшма гап таркибида қўлланади. Баъзан бу йўл билан бириккан эргаш гаплар бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг қай тарзда бажарилишини ҳам кўрсатади. Масалан: *Наимийнинг бирор иши ўнгидан келмасдан, бирор мақсади юзага чиқмасдан, умри бекорга ўтиб кетди.* (Ас. М.)

Баъзан равиш эргаш гап бош гапга **-гудек** аффиксини олган феъл кесим воситасида бирикади: *Онахон икки тирсагини кенг ёйиб, столнинг четини, бармоқлари ботгудек, маҳкам ушлади.* (Ас. М.)

Равиш эргаш гаплар баъзан кўчирма гапли қўшма гап таркибида келиши мумкин. Бунда ё кўчирма гап равиш эргаш гап бўлиб келиши, ёки равиш эргаш гап автор гапи ичида келиши мумкин: *«Наҳотки ўз бухгалтерим шундай қилса-я», деб кўнгли бузилди.* («Муш.») *Сизга таянади республикамиз, ўзимнинг лобарим, чечан қизим деб.* (Ф. Ф.) *Эрам боғдан қайсар Аваз келди деб, Ғирот келди. Чамбил обод бўлди деб,... келаётир Авазхондай зўравор.* (Ф.) *Шошманг, шошманг,— деди Саидий, қути ўчиб.* (А. Қ.)

Тўртинчи гапда равиш эргаш гап (*қути ўчиб*) автор гапи ичида келган. Олдинги мисолларда эса кўчирма гап равиш эргаш гап вазифасида келиб, бош гапга **деб** сўзи воситаси билан бириккан.

46-§. Равиш эргаш гап кўпинча бош гапдан олдин келади. Лекин айрим вақтда стилистик талабга мувофиқ бош гапдан кейин ёки унинг ўртасида ҳам келиши мумкин: *Назокатнинг овози титраб, юраги урар эди.* (С.) *Жўравойнинг киприклари пир-пираб, беихтиёр гимнастёркасининг тугмасини бурай бошла-*

ди. (С.) Шу пайт, Ефим бирдан авзойи ўзгариб, ерга қараб ўйлаб қолди. (Ас. М.) Ойимлар ўтирар кокилин осиб, мушки анбар ҳиди ҳар ённи босиб. (И.)

Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар

47-§. Ўлчов-даража эргаш гаплар бош гапдаги воқеани ўлчаш ҳамда бош гапнинг даражасини аниқлаш учун хизмат қилади.

Бу эргаш гап бош гапдаги воқеани (унинг ҳажми ва даражасига кўра) чегаралаб кўрсатади: *Бир-биримизни қанча яхши билсак, бир-биримиз билан қанча яқиндан туриб ҳамкорлик қилсак, бир-биримизга қанча кўп ёрдамлашсак, тинчлик кучлари шу қадар бақувват бўлади.* («С. Ўзб.») *Чуқур қанча кўп бўлса, аравакаш ҳам шунча нотинч бўлади.* (А. Қ.)

Ўлчов-даража эргаш гап бош гапга қуйидагича боғланади.

48-§. Эргаш гапнинг кесими шарт феъли билан ифодаланганда: а) эргаш гапда **қанча**, бош гапда **ўшанча** ёки **шунча** каби нисбий сўзлар иштирок этади. Мисоллар: *Ерга қанча кўп меҳнат сарф қилинса, унум шунча мўл бўлади. У йигит қанча ишлаган бўлса, Сиддиқжон ҳам шунча ишлашга ва кунига уч-тўрт меҳнат кунни олишга аҳд қилди.* (А. Қ.) *У кучаниб қанча қаттиқ пуфласа, пилик шунча ловиллаб ёнарди.* (О.) *Қон қанча кўп гавҳар берса, олувчи унинг юрагини шунча кўпроқ ёради.* (Н.)

Бу турдаги ўлчов-даража эргаш гаплар айрим жиҳатдан шарт эргаш гапга ўхшайди. Шарт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гап шарт маъносини ифодаласа, бош гап шунинг натижасини билдиради: *Сен келсанг, мен бораман.* Бу мисолда эргаш гап — *Сен келсанг* — шарт маъносини билдирса, бош гап — *мен бораман* — шартдан кейин юзага келган воқеанинг натижасини билдиради. Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапларда ҳар икки компонентдаги ҳаракат ёки воқеа қиймат, сон, даража жиҳатидан ўлчанади. Бундай қўшма гапларнинг ҳар бир компонентида нисбий сўзлар қўлланади: *Ҳаётни қанча севсанг, у сенга шунча гўзал кўринади.* (О.) *Меҳнат қанча қийин бўлса, самараси шунча ширин бўлади.* (Р. Ф.) *Куз қанча яхши келса, колхозчилар шунча хурсанд бўладилар.* («С. Ўзб.»);

б) эргаш гапда **қанча(лик)**, бош гапда **шунча(лик)** ёки **ўшанча(лик)** каби нисбий сўзлар иштирок этиб, бош гап билан эргаш гапдаги воқеанинг миқдорини аниқлаб келади. **Қанчалик, шунчалик** сўзлари даражани **қанча, шунча** сўзларидан кўра аниқроқ, тўлароқ қилиб таъкидлаб кўрсатади. Мисоллар: *Қатор ораларининг кенглик ўлчами қанчалик аниқ бўлса, культивация вақтида ғўза шунча кам нобуд бўлади.* («С. Ўзб.») Қи-

ладиган ишингиз қанчалик улғувор бўлса, ғайратингиз шунча қайнай беради. (Р. Ф.)

Одатда **қанча(лик)**, **шунча(лик)** каби нисбий сўзлар миқдор билдирувчи ёки умуман белгини ифодаловчи сўзлар олдида келади.

...**Қандай, шундай** нисбий сўзлари эса бош ва эргаш гаплардаги феъл кесимлар олдида қўлланади: *Воқеага бошқалар қандай қараган бўлса, у ҳам шундай қараш керак.* (Ас. М.)

Бундай гапларда қисман қиёслаш оттенкаси ҳам бор.

Баъзан эргаш гапда **нечоғлик**, бош гапда **шунча** нисбий сўзлари иштирок этиб, ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гапни ҳосил қилади: *Ерга нечоғлик куч сарф қилинса, ҳосил шунчалик мўл бўлади.*

49-§. Эргаш гапнинг кесими сифатдошдан сўнг **сари, сайин** кўмакчиларини келтириш орқали ифодаланади. Эргаш гапда **қанчалик**, бош гапда **шунчалик** нисбий сўзлари иштирок этади: *Офтоб бой ишига қанчалик яқинлашган сайин, Бозорнинг андиша ва хаёлотини шунчалик кўпая борар эди.* (С. А.) *Ешинг улғайган сари, тажрибанг ҳам орта борар экан, ука.* (Ш. Р.) *Кечалари қанчалик совуқ бўлган сари, пахта шунчалик тез очилади. Баҳорда ёмғир қанчалик кўп ёққан сари, дон шунчалик мўл бўлади. Биз қанчалик кўп йўл юрган сайин, манзил шунча узоқлашгандай бўлар эди.* (С.)

Бундай эргаш гаплар қисман шарт маъносини ҳам билдиради. Бундан ташқари, икки ҳаракатнинг бирдай бўлишини ёки улар орасидаги маълум фарқни қиёслаб ҳам кўрсатади.

50-§. Эргаш гап бош гапга **-ки** боғловчиси воситасида боғланади. Бунда гапнинг мазмунидан даража-миқдор, қисман натижа англашилиб туради. Ўлчов-даража эргаш гапнинг натижа эргаш гапдан фарқи шундаки, у бош гапдаги кесимнигина эмас, балки ҳол ёки аниқловчи билан келган **шундай, шу қадар, шунчалик, шу даража** каби сўзларнинг маъносини ҳам аниқлайди. Кўпинча ўлчов-даража эргаш гап бош гапдаги кесим олдида келган ҳолни ёки сифат (ёки равиш) + **тўлиқсиз феъл** орқали ифодаланган қўшма кесимнинг биринчи элементини изоҳлайди. Натижа эргаш гаплар эса бевосита бош гапдаги кесимни изоҳлаб, иш-ҳаракатнинг натижасини кўрсатиб келади: *Олимжон ўзининг ҳарбий кийимларини шундай озода тутар эдики, ҳамма кийимларидан шунисини ортиқроқ кўргани сезилиб туради.* (Ш. Р.) *Погодин қиз билан шунчалик кўнгилли суҳбат қурдики, бир умр эсдан чиқмайдиган бўлиб туюлди.* (Ш. Р.) *У шундай хушмуомала, шундай ширин сўз, шундай камтаринки, суҳбатлашиб тўймайсиз.* (Ойд.) *Шунча зўр бўлурким висол севинчи, ифода қилолмас унча-мунча ёш.* (Ў.) *Конверт устидаги адреслар ҳам, исм,*

фамилиялар ҳам шундай чиройли қилиб ёзилганки, ҳар қандай кишининг ҳаваси келади. (Р. Ф.)

51- §. Ўлчов-даража эргаш гаплар бош гапга шарт феъли, сифатдош билан **сари (сайин)** кўмакчиси воситасида боғланганда, бош гапдан олдин: **-ки** боғловчиси ёрдами билан боғланганда, бош гапдан кейин келади. Мисоллар: *Миллионларча омманинг онглилиги қанча юқори бўлса, коммунистик қурилиш планлари ҳам шунчалик муваффақиятли бажарила беради.* («С. Ўзб.») *Ҳали Онахоннинг билмагани шу қадар кўп эдики, сўраб охирига етолмасдай кўринди.* (Ас. М.) *Тун қанчалик қоронғи бўлса, юлдузлар шунчалик ёруғ бўлади.*

Чоғиштириш ва ўхшатиш эргаш гапли қўшма гаплар

52- §. Чоғиштириш эргаш гапи бир ҳаракат билан иккинчи ҳаракатни, бир воқеа билан иккинчи воқеани, бир шахс билан иккинчи шахсни чоғиштиради. Чоғиштириладиган эргаш гапларда бош гапдаги ҳаракат ёки белги билан ўхшашлик моменти аниқланади.

Чоғиштириш бош гапдаги ҳаракатга нисбатан бўлади. Эргаш гапдаги ҳаракат ёки белги бош гапдаги ҳаракат ёки белгига чоғиштирилади. Шунинг учун ҳам бу типдаги эргаш гаплар равиш эргаш гапларга ўхшайди. Бунда ҳаракат қиёслаш, таққослаш орқали изоҳланади. Мисоллар: *Боя Волков қандай тажанг бўлиб келган бўлса, энди Жўрабой ундан баттар диққат бўлди.* (С.) *Қуёш ҳавони иситса, дўстлик қалбни иситади.* («С. Ўзб.»)

Чоғиштириш эргаш гапи бош гапга шарт феъли формаси, сифатдош ва равишдош формалари ҳамда **-ки** боғловчиси орқали боғланади.

53- §. Эргаш гап бош гапга шарт феъли формаси воситасида боғланганда, унинг таркибида **қандай, қандай қилиб, шундай, ўшандай, шундай қилиб, ўшандай қилиб** каби нисбий сўзларнинг иштирок этиши бош гап билан эргаш гапнинг янада зичроқ боғланишини таъминлайди. Бу хилдаги эргаш гап бош гапдаги воқеа ёки ҳаракатни миқдор жиҳатидан чоғиштириш, таққослаш учун ишлатилади: *Чавандозлар боши кесилган улоққа қандай муомала қилсалар, босмачи отлиқлари тирик Саъдулага ҳам худди шундай муомала қилдилар.* (С. А.) *Бошқа колхозларнинг маккажўхориси одам бўйи ўсса, «Қизил юлдуз»нинг маккажўхориси бир қарич ўсиб, жазирамада қовжираб қолди.* (Ш. Р.)

Кўпинча бундай қўшма гапларда эргаш ва бош гапнинг кесимлари бир хил бўлади. Бу жиҳатдан чоғиштириш эргаш гаплар ўлчов-даража эргаш гаплардан ажралиб туради.

Бош ва эргаш гапларнинг кесими белгини ифодалаганда, эргаш гап билан бош гап **бўлса** боғловчиси воситасида бирикади

ва икки гапдаги белги миқдор жиҳатидан солиштирилади: *Унинг кўнгли қандай тоза бўлса, иши ҳам шундай тоза. Тоғдан тушаётган сув нишабини қандай тез олган бўлса, йиллар ҳам мангулик сари шундай ошиқиб кетар эди.*

54-§. Эргаш гап бош гапга равишдошнинг **-гунча** аффиксли формаси воситаси билан боғланади. Бунда ҳам воқеаларни чоғиштириш маъноси англашилади. Масалан: *Қошинг қора бўлгунча, кўзинг қора бўлсачи. (Ф.) Йигитнинг сазоси сингунча, ҳўкизнинг шохи синсин. (Мақол.) Бепоеъ ҳосилдор далаларимизда ёввойи ўтлар ўсгунча, гуллар ўссин. («С. Ўзб.») Қул бўлиб яшагунча, мард бўлиб ўлган яхши. (Мақол.) Зухра юлдуз бўлиб кўкда тургунча, бўлмабман шу боғда ёнгувчи чироқ. (У.)*

-гунча аффикси билан ясалган равишдош бундай эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда, пайт маъносини эмас, балки чоғиштириш маъносинигина билдиради.

55-§. Эргаш гапнинг кесими чиқиш келишигидаги сифатдошдан сўнг **кўра (-гандан кўра)** кўмакчисини, баъзан эса чиқиш келишигидаги ҳаракат номидан сўнг **кўра (-ишдан кўра)** кўмакчисини келтириш билан ифодаланиб, бош гапдаги ҳаракатни эргаш гапдаги ҳаракат билан чоғиштиради. Масалан: *Сенга зарра озор берганимдан кўра, яхшироқ кўзимга тупроқ тўлгани. (У.) Якка ҳолда ишлашдан кўра, кўплашиб ишлаш яхшироқ. Кампир неварасини койиди:— Мендан кулганингдан кўра, раҳминг келсин. (Ойд.)*

-ган+дан кўра, -иш+дан кўра формалари ўрнида равишдошнинг **-гунча** формаси ишлатилиши ҳам мумкин. Учала форма ҳам бош гапдаги ҳаракатни чоғиштириш учун қўлланади. Бундан ташқари, бундай гаплар фақат икки ҳаракатни чоғиштирибгина қолмай, балки бир ҳаракатнинг маълум белги-хусусияти иккинчи ҳаракатнинг белги-хусусиятидан ортиқ эканлигини ҳам кўрсатади.

Бундай қўшма гапларда кўпинча воқеаларнинг қай бири афзал эканлиги, чоғиштирилаётган предметларнинг қайси бири манзур эканлиги ифодаланади. Шунинг учун ҳам бундай конструкцияларда бош гапнинг кесими **яхши, афзал** каби сўзлар билан ифодаланади. Масалан: *Яна айтки, Муъозга бўлгунча қул, минг афзалдир бўлмоқлик бир ҳовуч қул. (Ҳ. О.) Доим бойнинг ташқарисида ёки боғида хизмат қилгандан кўра, Йўлчи учун «Катта ер» билан шаҳар орасида аравада қатнагани яхшироқ эди. (О.)*

56-§. Эргаш гапнинг кесими сифатдошдан сўнг **-дай** аффиксини ёки **каби, сингари, сари** кўмакчиларидан бирини келтириш билан ифодаланиб, эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилишини бошқа предмет ҳаракатига ўхшатиш орқали билдиради. Мисоллар: *Тил фани ўқувчиларнинг нутқини ўстириш учун хиз-*

мат қилган каби, адабий ўқиш ҳам нутқни ўстиришга хизмат қилиши керак. («С. Ўзб.») Эркаланиб ётади у Ватан тупроғида, ёш бола ётганидай онанинг қучоғида. (Ҳ. О.) Асалари гулдан-гулга учиб асал тўплаганидек, Ойқиз ҳам халқнинг фикр-маслаҳатларини, тилак-орзуларини тўплади. (Ш. Р.) Тўйнинг бўлди-бўлдиси қизиқ туюлгандай, улуг ишнинг ҳам бошланши арафаси қизиқ бўлади. (Ш. Р.)

57-§. Ўхшатиш маъносини ифодаловчи эргаш гап бош гапга **-ки** боғловчиси ва **худди, гўё** ёрдамчилари воситасида боғланиши мумкин. Мисоллар: *Собиржон дутордан кўз узмай шу қадар берилиб чертар эдики, гўё бутун вужуди куйга жўр бўларди.* (Е. Ш.) *Бўлажак фарзанд Озодани унга шунчалар яқинлаштириб қўйган эдики, гўё у Озода, Озода эса Мурод бўлиб кўринарди.* (С.) *Репин ишлаган расмлар шундай ажойибки, худди кўз ўнгингда жонли киши гавдалангандай бўлади.*

Бундай қўшма гапларда бош гапдаги **шундай, шунчалик** каби сўзлар ўхшатиш маъносини кучайтириш, таъкидлаб кўрсатиш учун ишлатилгандир.

Асосан ўхшатиш эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдоши **+ дай (дек)** формаси орқали бош гапга бирикади. Баъзан ундаги ўхшатиш маъносини бир оз бўлса ҳам кучайтириш учун **гўё** ёрдамчиси ҳам қўшиб ишлатилади: *Гўё қуёш ойни кузатганидай, ўт бўлиб орқангдан кезмоқдаман мен.* (У.) *Насимий байтни, гўё бутун вужудини эҳтиросли нафосат қамрагандек, юраги эзилиб кетгандек, аяч ёлворишли ярим йиғи оҳанги билан ўқиди.* (Ас. М.)

-дай(дек) ёрдамчиси ўрнида **сингари, каби** кўмакчилари ҳам ишлатилиши мумкин: *Ёмғирда сув кўпайиб ариқлардан тошгани сингари, унинг ўч-алами ҳам юракларидан тошиб чиқибди.* (Ш. Р.) *Орқангдан қолмасдан жўнадим жангга, кўзи кетган каби кўйнинг изидан.* (Ҳ. О.) Баъзан **гўё** сўзидан олдин ёки **гўё** ўрнида **назарида** сўзи ишлатилиши мумкин: *Ташқарида эшик олдида тўхтаган чанг босган енгил машина атрофида болалар чуғурлашар, уларнинг назарида гўё шофёр энг зўр, энг обрўли ҳунарманд киши бўлиб кўринар эди.* (С.) *Рузвон холя уни бугун орзиқиб кутди, назарида бугун ўғли келмаса сира бўлмайдигандек эди.* (Ас. М.) *Холмурод унинг ёнида ўтирар ва беихтиёр унинг кўзларига қараб қўяр, назарида Фотима тобора узоқлашиб, бегона бир кишига айланиб бораётгандек эди.* (П. Т.)

Ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапларда **гўё** ёрдамчиси **-ки** юклагмасини олиб, **гўёки** шаклида қўлланади. Бундай эргаш гаплар **гўё** ёрдамчиси воситасида бош гапга бириккан гаплардан мазмунан деярли фарқ қилмайди. Масалан: *Юрак ҳаяжонда, гўёки қуёш бор ҳароратин бергандай қонга.* (Ҳ. Ҳ.) *Ўқидим, гўёки қулоқларимда янгради дўстларнинг қувноқ кулгиси.* (У.)

Баъзан нутқда мақоллар ўхшатиш эргаш гап тарзида берилиб, бош гап билан **дегандек (дегандай)** сўзи воситасида бирикади: *Ер ҳайдасанг, куз ҳайда; куз ҳайдамасанг, юз ҳайда дегандек, ернинг айна ишлов ейдиган пайти куз-да.* (С.) *Дадил, тетик бўлиб қолган бўзчилар «тилинг синдимми, бўри» дегандай, Қудратилланинг юзига тик қарайдиган бўлишиди.* (Ас. М.) *Кар эшитганини, кўр тутганини қўймас дегандек, ҳадеб Парпивоӣ акамни мақтаб газетага ёза берасизми?* (С.)

Ўхшатиш эргаш гап бош гапга **-ки** боғловчиси ёрдами билан боғланганда, бош гапда **шундай, шу қадар, шунчалик** каби сўзлар иштирок этган бўлади ва эргаш гап ўхшатиш маъносида келган шу сўзларнинг маъносини конкретлаштиради. Агар **-ки** боғловчиси ишлатилмаса, бош гапда юқорида кўрсатилган сўзлар қўлланмайди, икки компонент бир-бирига **гўё(ки), худди, гўё назарида, назарида** сўзлари билан боғланиб келади ва эргаш гапнинг феъл кесими кўпинча... **ган+дай (ган+дек) бўлди** формаларини олади.

Айрим ўринларда **-ки** ёрдамчисини олган компонентдан кейин **гўё, худди** сўзлари қўллана беради. Бу сўзлар ўхшатиш маъносини кучайтириб кўрсатиш учун хизмат қилади: *Унинг қўлини шундай ушладики, гўё бу қўлнинг озгина ҳаракати шу сўзни тўғри ўқишга зўр халал бергандай эди.* (А. Қ.) *Эрталабки шамол дарё бўйлаб шундай эсдики, худди тинч оқаётган сувнинг текис юзи бурилиб кетгандай бўлди.* (О.)

58-§. Чоғиштириш эргаш гапи айрим хусусиятлари жиҳатидан ўлчов-даража эргаш гапга ўхшайди. Ўлчов-даража эргаш гапларда ҳаракатнинг бажарилишидаги ўлчов ва даража аниқланади. Чоғиштириш эргаш гапларида эса бирдан ортиқ ҳаракат ё белгиси, ё миқдори жиҳатидан қиёсланади: *Киши қанчалик кўп ўқиса, билими шунчалик мустаҳкамлана боради.* (Ўлчов-даража эргаш гап.) *Менга бу ишни қандай ўргатган бўлсалар, мен ҳам сизга шундай ўргатдим.* (Чоғиштириш эргаш гап.)

59-§. Чоғиштириш эргаш гапи кўпинча бош гапдан олдин келади. Масалан: *Баҳорда ёмғир кўп ёққан сайин, дон шунчалик мўл бўлади. Бу ерда туғилган инсон қай йўсинда ўсса, Холмурод ҳам шундай ўсарди.* (П. Т.)

60-§. Турли стилистик талабга ва асарнинг жанр хусусиятига қараб, эргаш гап турлича ўринлашади. Компонентлар **-ки** ёрдамчиси воситасида бирикканда, бош гап олдин, эргаш гап кейин келади: *Унинг чўзиқ ва оқиш юзи шу қадар ёқимли эдики, гўё қаттиқ ухлаганда ҳам юзидан табассум аримас эди.* (И. Р.) *Ҳозир мен сизнинг олдингизда шундай бир ноқулай аҳволдаманки, гўё сиз янги танишгандай кўринасиз.* (П. Т.)

Эргаш гап бош гапга **-ганидек, гўё... -ганидай** ёрдамчилари воситасида бирикканда, у бош гапдан олдин келиши мумкин:

Гўё унинг қошида Ойсултон эмас, бошқа бир қиз турганидек, унинг кўзларига дадил тикиларди. (Б. К.) Чанқоқ киши булоқ суви тўла челакини кўрганда бош кўтармай ичганидай, ўз ерига сув чиқарган олтинсойликлар ҳам янги ерда бош кўтармай ишладилар. (Ш. Р.)

Кесими -ганидай аффиксларини олмай, фақат гўё ёрдамчиси воситаси билан бош гапга бирикадиган эргаш гап кўпинча бош гапдан кейин қўлланади: Назокат деворга сирғаниб ўзидан-ўзи ўтириб қолди, гўё биров авайлаб ўтқазиб қўйди. (Ас. М.)

Ўхшатиш эргаш гап бош гап ўртасида кела олиши ҳам мумкин. Бундай қўшма гапларда бош гапнинг эга состави аҳамият бериб айтилгани учун олдинга кўчирилади: Онахон, иссиқ елкасига биров муздек қўлини босгандек, сесканиб тушди. (Ас. М.) Алексей, худди биров туртганидек, бирдан уйғониб кетди. (Б. Полевой.)

Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар

61-§. Сабаб эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодиса ва ҳаракатнинг юзага келиш сабабини, асосини билдиради, бош гап эса унинг натижасини кўрсатади. Масалан: Султонмурод подшолардан афзал, чунки оламнинг хазинаси унинг бошига жамланган. (О.) Олимжон хатни ўқий олмади, чунки кабинетга бюро аъзолари йиғилиша бошлаган эди. (Ш. Р.) Ҳар бир орзунг бажарилади, негаки сен Ватанга муносиб иш қилгансан.

62-§. Сабаб эргаш гап бош гапга боғловчилар, боғловчи ва-зифасидаги мустақил сўзлар, сўз формалари ёрдами билан бирикади.

Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг компонентлари бош гапга эргаштирувчи боғловчилар ёрдами билан бирикади:

1. Эргаш гап бош гапга **чунки** эргаштирувчи боғловчиси воситасида боғланади. Масалан: Қадимги замонда аёллар ўзига ўзи аёл, яъни мунгли, муштипар деб қарашни табиий бўлган, чунки унинг кўз ёшидан бошқа орқа таянчи йўқ эди. (А. Қ.) Назокат айни замонда ўзини дунёга янги кўз, янги фикр билан қарай оладиган одам деб ҳис қиларди, чунки унинг кўкрак чўнгагида умид-орзулар билан ёнган қалби устида қайта туғилиши гувоҳномаси — партия билети бор эди. (С.)

2. Сабаб эргаш гап бош гапга **негаки, сабабки** ёрдамчилари воситасида боғланади. Масалан: Энди чиройли ёзишга ўрганмасак бўлмайди, негаки ўзимиздан шоирлар пайдо бўляпти. (О.) Ойқиз бунинг сабабини суриштирмади, негаки бошқа бригада бошлиқлари ҳам келиши керак эди. (Ш. Р.) Бу тўғрида у кишидан ўпкаламадим, сабабки озодлик нима эканини озодликдан маҳрум бўлган одам билади. (А. Қ.) Мен бунга шубҳалана-

ман, сабабки Бўронбекнинг ўзи қора байирида қочган дейишади (Ҳ. Ғ.)

Эслатма. 1. **Негаки, сабабки** сўзлари аслида мустақил сўзлар бўлиб, **-ки** ёрдамчисининг қўшилиши билан сабабнинг **изоҳини очувчи** боғловчи сўзга айланган.

2. **Негаки** ёрдамчиси **нимагаки** шаклида қўлланиши ҳам мумкин: *Мен учинчи секретарнинг олдига бўлса ҳам кирмоқчи бўлдим-у, лекин у жуда банд, нимагаки сайловга тайёргарлик кўряпти дейишади.* (С. Баб.)

3. **Сабабки** ёрдамчиси **сабаби** шаклида келса, у сабаб боғловчиси саналмай, кесим эргаш гапли қўшма гаптаги бош гапнинг эгаси ҳисобланади.

Чунки, негаки, сабабки боғловчилари функцияси жиҳатидан бир хил бўлиб, донмо сабаб эргаш гапнинг бошида келади.

3. Сабаб эргаш гап бош гапга **шунинг учун, шу сабабли** бирикмали боғловчилар ёрдами билан боғланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гап таркибида келган **шунинг учун, шу сабабли** бирикмали боғловчилардаги кўрсатиш оломошини изоҳлайди. Масалан: *Ҳар кун ортар кўзларимда нур, шунинг учун йўқ асло ғамим.* (Ҳ. О.) *Уйда меҳмонлар кўп бўлди, шу сабабли қизлар ён қўшниникида бир хонани эгалладилар.* (О.)

Демак, сабаб эргаш гапли қўшма гапта **шунинг учун, шу сабабли** боғловчилари бош гап таркибида келади.

Баъзан бош гаптаги фикрни таъкидлаб кўрсатиш мақсадида бош гап эргаш гапдан олдин келади. Бунинг натижасида **шунинг учун** боғловчиси бош гап олдида эмас, унинг ўртасида — кўпроқ кесим состави олдида келади.

Бундай қўшма гапларда икки гапни туташтириш учун **шунинг учун** боғловчисидан ташқари, **-ки** ёрдамчиси ҳам ишлатилади. Масалан: *Мен сизга шунинг учун ишонмайманки, сиз олға қараб эмас, орқага қараб кетяпсиз.* (А. Қ.) *Мен шунинг учун ҳам бахтиёрманки, коммунизм қурилаётган мамлакатда яшамоқдаман ва бундай улуғ ишга ўз ҳиссамни қўшмоқдаман.*

4. Сабаб эргаш гап бош гап билан **-ки** ёрдамчиси восита-сида бирикади. Масалан: *Уктам бирпасда столни ранго-ранг мевалар билан яшнатиб юбордики, энди Мухторов бу исрофгарчилик учун ундан ранжиди.* (О.) *Бахтим борки, ҳар нарса гўзал кўринади менинг кўзимга.* (Ҳ. О.)

Бундай қўшма гапларда **-ки** ёрдамчиси эргаш гап кесими составида келади.

Эслатма. Юқоридаги боғловчилар ўрнида кўпинча жонли тилда **нега денг, нега десангиз, нега деганда, сабаб десангиз** каби бирикмали ёрдамчилар ишлатилади.

63-§. Сабаб эргаш гапли қўшма гап компонентларини боғлашда феълнинг ўтган замон сифатдош формаси ва айрим кўмакчи ҳамда келишиқ қўшимчалари ҳам ишлатилади:

1. Эргаш гап бош гапга чиқиш келишигидаги сифатдош (**-ганидан**) формаси ёрдами билан боғланади. Баъзан эргаш гапнинг кесими **-ганликдан** ё **-ганлигидан** формасида ҳам бўлади. Масалан: *Данғиллама ҳовлида фақат ота ва қиз **турганидан**, жиҳозларга гард юқмас эди. (Ш. Р.) Бу уй илгари бедахона бўлганидан, дарчаси ҳам йўқ эди. (О.)*

2. Эргаш гап бош гапга сифатдошдан сўнг **учун** кўмакчисини келтириш билан боғланади. Бу хилдаги боғланишда сифатдош эгалик қўшимчаси ва **-лик** аффиксини олиши ҳам мумкин. Масалан: *Зангор кўлнинг атрофи қатор-қатор тол билан **тўла бўлгани учун** булоқлар ҳам, кўл ҳам, қишлоқ ҳам, сой ҳам Қатортол номи билан юритиларди. (Ш. Р.) Аслда бу қишлоқ кам сув бўлганлиги учун, унда фақат учтагина ҳовуз бор эди. (С.)*

3. Эргаш гап бош гапга сифатдошдан сўнг **сабабли, туфайли, орқасида** сўзларини келтириш билан боғланади. Бунда ҳам сифатдош эгалик қўшимчаси ва **-лик** аффиксини олган бўлади. Масалан: *Мирзакаримбой Йўлчининг меҳнат ҳақини ўз вақтида тўлай бермай, уни **ҳақорат қилганлиги, хўрлаганлиги сабабли** Йўлчи ҳеч кимга айтмасдан аразлаб, хўжайиннинг даргоҳидан чиқиб кетди. (О.) Далада ишнинг тигиз вақти **ўтганлиги туфайли**, мардикорларга бундан бир неча кун илгари жавоб берилган эди. Бу ҳол мадраса дунёсида жуда оддий ва табиий ҳодиса бўлгани орқасида, уларнинг асабий шовқинига атрофдагилардан ҳеч ким эътибор қилмас эди.*

4. Эргаш гап бош гапга чиқиш келишигидаги сифатдошдан сўнг **кейин (сўнг)** кўмакчисини келтириш билан боғланади. Масалан: *Сиддиқжон жавоб қайтармай жим **тургандан кейин**, онаси гап очишга, унинг бевақт келганлик сабабини суриштиришга мажбур бўлди. (А. Қ.) Узим мастеравой **бўлганимдан сўнг** ўртоқларим ким бўларди? (Ас. М.)*

Бундай эргаш гапларда, сабаб маъноси билан бирга, пайт ҳам англашилади. Бу турдаги сабаб эргаш гапнинг қачон? саволига эмас, балки нима учун? саволига жавоб бўлиши аниқроқ сезилади.

У тез бораман деб турганидан кейин, мен ижозат бердим гапни У тез бораман деб тургани учун, мен ижозат бердим тарзида ўзгартсак, эргаш гапнинг сабабни англатиши янада равшан бўлади.

64-§. Сабаб эргаш гапли қўшма гапнинг компонентларини боғлашда феълнинг равишдош формаси ҳам муҳим роль ўйнайди:

1. Сабаб эргаш гап бош гапга **-б(-иб)** формасидаги равишдош орқали боғланади. Масалан: *Холмурод анчагача онасини*

Эслаб, юраги эзилиб кетди. (П. Т.) Дилим қондир, ширин ўғлон, қизларим, муҳаббатли дилбаримни **соғиниб**. (Х. Х.)

Сабаб маъносини билдирган бундай эргаш гапни бошқа воқеа билан ифодаласак, ундаги сабаб мазмуни янада аниқроқ сезилади: Холмурод анчагача онасини **Эслаб**, юраги эзилиб кетди.— Холмурод анчагача онасини **Эслагани учун**, юраги эзилиб кетди.

2. Сабаб эргаш гап бош гапга **-гач** формасидаги равишдош ёрдами билан боғланади. Бундай эргаш гапнинг мазмунидан, сабаб маъноси билан бирга, пайт маъноси ҳам англашилиб туради. Кўпинча бу хилда бириккан компонентларнинг бош гап қисмидаги феъл кесим ўтган замон формасида бўлади. Мисоллар: **Боласи бу ерда студент бўлгач**, отаси осуда ва кўнгли тўқдир. (Ф. Ф.) **Зайниддин шикоятланиб қистагач**, у қаддини бир оз кўтариб, тоқчадаги хатни олиб, дўстининг қўлига тутқазди. (О.)

3. Сабаб эргаш гапнинг кесими равишдошнинг бўлишсизлик формаси (**-май**) билан ифодаланиб, бош гапга боғланиши мумкин. Мисоллар: **Кўпинча сув ташийдиган одам топилмай**, сувсиз ўтирамыз. (О.) **Бойнинг сўзи ўтмай**, ерга кучи етмай, қишлоқдан чиқиб кетди. (Пўлкан.)

4. Эргаш гап бош гапга **деб** ёрдамчиси воситасида боғланади. Бундай қўшма гапнинг эргаш гап қисми шаклан кўчирма гапга ўхшаса ҳам, у кўчирма гап ҳолатидан анча четлашган бўлиб, бош гапдаги ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг юзага келишида сабабчи бўлган воқеа-ҳодисаларни кўрсатади. Мисоллар: **Қора ерга яқинроқ келсин деб қуёш**, Улуғбек йўқотди кўкдай улуг бош. (Ф. Ф.) **Ҳошимжоннинг ишига қараб ғўзаларимиз дуруст экан деб**, оз бўлмаса ғафлатда қолай дедим. (С.)¹

65-§. Сабаб эргаш гап бош гапдаги ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг юзага келишидаги ноаниқ, тахминий сабабни кўрсатиши мумкин. Бундай гапларда сўзловчи учун бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг бажарилиш сабаби номаълум бўлади. Бундай эргаш гаплар бош гапга **шекилли** боғловчиси ва феълнинг шарт формаси **+керак** сўзи, шунингдек, **-ми** юкламасини олиш орқали боғланади:

1. Эргаш гап бош гапга **шекилли** боғловчиси воситаси билан бирикади. Одатда бундай компонентларнинг кесимлари кўпинча ўтган замон формасида келади. Масалан: **Гапни ҳамма тушунди шекилли**, бутун дўконхонада кўтарилган қаҳ-қаҳа ишлаб турган дастгоҳнинг ҳам шақир-шуқурини босиб кетди.

¹ Бундай гаплар тузилиш жиҳатидан мақсад эргаш гапга ўхшаса ҳам, мазмунидан бош гапдаги воқеанинг нима мақсадда бажарилишини эмас, балки нима сабабдан рўй беришини кўрсатади.

(Ас. М.) Климов қизиқроқ гап айтди шекилли, Жўрабой бутун гавдасини ларзага келтириб қолди. (С.)

Баъзан эргаш гапдаги ноаниқ сабабни таъкидлаб кўрсатиш мақсадида **чамаси** сўзи қўшиб ишлатилади: **Чамаси** Қумри эски чачвонини Назокатнинг оёғи остидан топиб олди шекилли, қоронғи бурчакда иккови талаша кетди. (Ас. М.) **Чамаси** Ойсултон тўғри гапирди шекилли, ҳамма жим қолди. (Б. К.)

2. Сабаб эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт майли формаси ва **керак** сўзининг бирга келиши билан ифодаланиб, бош гапга боғланади. Масалан: Қаландаров Саиданинг зарбга бундай эпчиллик билан чап беришини сира хаёлига **келтирмаган бўлса керак**, ўзи шошиб қолди. (А. Қ.) Сайфулла дарча тагида **ўтирган бўлса керак**, Холмурод шошилмай қараб турди. (П. Т.)

3. Сабаб эргаш гапнинг кесими **-ми** юкламаси билан келиб, бош гапга боғланади.

Бундай эргаш гаплар сўроқ шаклида тузилган бўлса ҳам, унда сўроқ мазмуни эмас, тахминий сабаб мазмуни устун туради. Сўзловчи ўзи учун ноаниқ бўлган шу сабабни иккинчи даражали фактдай қилиб, кириш конструкция ҳолида баён этади. Масалан: **Омадимиз келган эканми** ё қурт боқини соғиниб қолган **эканмизми** — бирам бўлиб берди, қани энди териб тасом қилолсак. (А. Қ.) Бола, бирор нарса чақиб **олдимми**, бирдан **фингишиб йиғлаб юборди**. (Ас. М.)

66-§. Сабаб эргаш гапли қўшма гапда ёрдамчиларнинг қўлланишига ва турли стилистик талабга кўра, эргаш гап бош гапдан олдин, кейин ёки унинг ўртасида келади: 1) эргаш гап бош гапга сўз формалари ва **шекилли**, **шунинг учун** боғловчилари воситасида бирикканда, бош гапдан олдин келади. Масалан: **Халқ орасида шовқин-сурон кўтарилганидан**, **Иброҳим сўздан тўхташга мажбур бўлди**. (С. А.) **Янги ерлар очилиб**, **кўп одам кўчиб келди**. **Биров эшикни очди шекилли**, ҳамма бирдан эшик томонга қаради. **Аёл унамади**, **шунинг учун чол-қопни тўлдиришга мажбур бўлди** (О.);

2) **чунки**, **негаки**, **сабабки**, **-ки** ёрдамчилари ёрдамида бириккан эргаш гап бош гапдан кейин келади. Масалан: **Унинг жаҳл устида районга кетмаганлиги аниқ бўлиб қолди**, **чунки ўз қишлоғига бу хилда кетмас эди**. (А. Қ.) **Собир Эрматов янги ваъдасини албатта бажаради**, **негаки у бутун звеносига бош бўлиб мардларча ишга киришган** (О.);

3) агар бош гапдаги эга составига аҳамият бериб айтилса, эргаш гап бош гапнинг ўртасида келиши мумкин. Масалан: **Мурод**, **электр нури тушиб турганидан**, **уни кўрмасди**. (С.) **Унинг болаларча қўнғироқ товуши**, **зал кенг ва тинч бўлганидан**, **ўзи кутгандан ҳам кучлироқ жаранглаб кетди**. (Ас. М.)

Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар

67-§. Мақсад эргаш гап бош гапдаги ҳаракат ёки воқеанинг қандай мақсад билан юзага келишини билдиради.

Мақсад эргаш гап бош гапга **деб** (*дея, дейишиб*), **учун** ёрдамчилари воситаси билан боғланади.

Мақсад эргаш гапдаги фикр кўпинча кўчирма гап мазмунини беради, бу гап орқали ифодаланган ҳаракат ҳали бошланмаган, юзага келиши эндигина мўлжалланган бўлади.

68-§. Мақсад эргаш гап бош гапга **деб** ёрдамчиси воситасида боғланганда, эргаш гапнинг кесими қуйидагича формада бўлади:

1) эргаш гапнинг кесими буйруқ майлидаги феълнинг бирлик ва кўпликдаги биринчи, иккинчи, учинчи шахс формасида бўлади. Масалан: *«Ил игна билан қудуқ қазिश» деган қадимги фикрга ҳужраларнинг андазаси ёрқин бир мисол бўлсин деб, бир замонлар меъмори санъатда толиби илмлар шу андазани қабул қилган бўлсалар, эҳтимол. (О.) Магазинни тушликка ёпиб, жиндек у ёқ-бу ёқни сунуриб-сидирай деб, ашула билан ишга киришди. (Ас. М.) Ишончимни доим оқла деб, хазонлардан мени сақла деб, улуғ жангда мени ёқла деб, қурол бердинг қўлларга, баҳор. (У.)*

Бундай қўшма гапларда эргаш гапнинг феъл кесимлари буйруқ майли формасида бўлса ҳам, эргаш гапдаги мазмун буйруқни эмас, истакни англатади;

2) эргаш гапнинг кесими **-р (-ар)** аффикси билан ясалган сифатдош орқали ифодаланади. Бунда мақсад эргаш гапдаги ҳаракатнинг бажарилиши нутқ процессига кўра тахмин қилинади ёки ҳаракатнинг қатъийлиги кўзда тутилади. Кейинги ҳолатда баъзан эргаш гапнинг феъл кесими ҳозирги-келаси замон формасида ҳам бўла олади. Масалан: *Сўзим қандай таъсир этаркан деб, диққат билан унга тикилди. (А. Қ.) Уқитувчи ҳикоя айтиб берар деб, болалар бу ерга тўпланишиди. (Уқитувчи ҳикоя айтиб беради деб, болалар бу ерга тўпланишиди).*

Мақсад эргаш гапдаги ҳаракатнинг бажарилишига оид турли маъно оттенкалари бош гапдаги феъл кесимга ҳам қисман боғлиқдир. Агар бош гапдаги феъл кесим ўтган замон аниқ феъли шаклида бўлса, эргаш гапдаги ҳаракатнинг қатъий бўлажagini, узоқ ўтган замон шаклида бўлса, ўтган замондаги тахминий ҳаракатни ёки мўлжалланган ҳаракатнинг бўлмаганлигини билдиради: *Сиз ўқирсиз (ўқийсиз) деб, мен бу китобни олдим. Сиз ўқирсиз (ўқийсиз) деб, мен бу китобни олган эдим;*

3) эргаш гапнинг кесими шарт феъли билан ҳам ифодаланади. Мисоллар: *Холмурод Гулсумнинг ўқитишини кўрсам деб, дераза орқасидан секин қаради.* (П. Т.) *Фан чўққисин эгалласанг деб, мактаб сенга қучоғин очган.*

Бундай қўшма гапларда ҳам эргаш гапнинг феъл кесими шарт маъносини эмас, истакни англатади;

4) эргаш гапнинг кесими **-ми** юкламаси, **экан** тўлиқсиз феълидан иборат от кесим билан ифодаланади. Масалан: *Бахтим борми экан деб, менга ёрми экан деб, кела бердилар бари каттакон чинор сари.* (Ҳ. О.)

Мақсад эргаш гапни бош гапга бириктирувчи **деб** ёрдамчиси **дея, дейишиб** шаклида ҳам компонентларни бир-бирига боғлайди. Масалан: *Ватан озод, турмуш фаровон бўлсин дея, меҳнат қиламиз.* (У.) *Сиримизни очиб бермасин дейишиб, уни бир қанча вақт ушлаб туришди.* (С. А.)

Эргаш гап бош гапга **дейишиб** ёрдамчиси орқали бирикканда, бош гапдаги феъл кесим ҳам кўпликни ифодалайди — ундаги ҳаракат кўпчилик томонидан бажариладиган бўлади.

69-§. Мақсад эргаш гап бош гапга **учун** кўмакчиси ёрдамида боғланади. Бундай эргаш гапнинг феъл кесими кўпинча учинчи шахс буйруқ майли формасида бўлади. Мисоллар: *Маҳсининг чоки пишиқ бўлсин учун, мумли ёпишқоқ ипни ҳар қатимда бармоқлари билан қир-қир тортиб қўяди.* (О.) *Ойимхон уйғонмасин учун, Холмурод оёқ учида бориб ўз ўрнига ётди.* (П. Т.)

70-§. Мақсад эргаш гап баъзан бош гап билан **токи** ёрдамчиси орқали боғланиб келади. Бундай қўшма гапларда ҳам эргаш гапнинг феъл кесими буйруқ майли шаклида бўлади. **Токи** ёрдамчиси эргаш гап таркибида келади. Масалан: *Эртага артелда ҳам, клубда ҳам бутун хотинларни йиғиб воқеани айтиб берамиз, токи бу қабихликни ҳамма билсин.* (Ас. М.) *Унга бу хабарларни етказиш керак, токи у ҳеч нарсадан хавотирланмасин.* (О.)

Айрим вақтда мақсад эргаш гапдаги орзу қилинган, ўйланган тахминий мақсадни ифодалаш учун эргаш гап олдидан **зора** (**зораки**) сўзи келтирилади: *Бу йил илк баҳорда уч қишлоқни ошиб, бир йигитни кўргани бордим— зораки ўғилларимнинг тўпидан бўлса деб.* (О.) *Зора хўжайиннинг кўнгли бир оз очилса деб, меҳмон гаплашади, ҳасратлашади.* (Ас. М.)

Эслатма. Юқоридаги ёрдамчилардан ташқари, кўпроқ жонли тилда мақсад эргаш гапни бош гапга боғлаш учун „деган ниятда (мақсадда)“, „деган умид билан“ каби бирикмалар ишлатилади: *Яна янги асар бормикан деган умид билан, қатор-қатор китобларга кўз югуртдим. Улғайганда менга мададкор бўлар деган ниятда, сени ўстирган эдим.*

71- §. Мақсад эргаш гап турли ўринларда келиши мумкин.

Мақсад эргаш гап бош гапни изоҳлаш учун ишлатилса, бош гапдан олдин; бош гапнинг бирор бўлагинигина изоҳлаш учун қўлланса, бош гапнинг ўртасида; асосий диққат бош гапдаги мазмунга қаратилган бўлса, бош гапдан олдин келади. Масалан: *Юртимиз шоҳилар билан тўлсин деб, озод, ҳур халқимиз шойи кийсин деб, топширдик ўн минглаб тоннадан пилла... У эсини ўнглаб, томошабин тўпланмасин учун, дадасига жеркиброқ «юринг» деди. (А. Қ.) Ҳар киши тер тўкиб қилади меҳнат, халқимнинг турмуши обод бўлсин деб. (F. F.)*

Пайт эргаш гапли қўшма гаплар

72- §. Пайт эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатнинг юзага келиш вақтини — пайтини кўрсатади.

Пайт эргаш гапли қўшма гапда воқеа-ҳодиса ёки ҳаракат бир вақтда ёки кетма-кет юзага келади. Бир вақтда юзага келадиган ҳаракат ҳам, кетма-кет юзага келадиган ҳаракат ҳам турли маъно нозиклигига эга бўлиши мумкин. Мисоллар: *Сафаров йўл-йўриқ олиш учун районга бормоқчи бўлиб турганда, райкомнинг иккинчи секретари Шодиев келиб қолди. (А. Қ.) Сиз кетишингиз билан, у бизга кўп нарсаларни гапириб берди. (А. Қ.) ...Водокачка битгунча, ариқлар тайёр бўлди. (А. Қ.) Октябрь революцияси ғалаба қилгач, бу яхши уй-жойлар ижара-хўр ва фойдахўр бойлардан тортиб олиниб, меҳнаткаш болаларига мактаб қилиб берилди. (П. Т.)*

Биринчи ва иккинчи мисолларда ҳаракат бир вақтда юзага келган, лекин биринчи гапдаги бир вақтда юзага келган ҳаракат билан иккинчи гапдаги бир вақтда юзага келган ҳаракат орасида муайян фарқ бордир. Учинчи мисолда эргаш гапдаги ҳаракат бош гапдаги ҳаракатдан кейин юзага келган, тўртинчи мисолда эса эргаш гапдаги ҳаракат бош гапдаги ҳаракатдан олдин юзага келган.

Пайт эргаш гап бош гапга сўз формалари, боғловчи ва боғловчи вазифасидаги сўзлар ёрдами билан боғланади.

73- §. *-ган* аффикси билан ясалган сифатдош одатда айрим келишиқ қўшимчалари ёки баъзи кўмакчилар билан: сифатдош + келишиқ қўшимчаси (*-ган+да*); сифатдош + кўмакчи (*-ган ҳамон, -ган сайин*); сифатдош + келишиқ қўшимчаси + кўмакчи (*-ган+дан кейин, -ган+га қадар*); сифатдош + кўмакчи + келишиқ қўшимчаси (*-ган вақтда, -ган пайтда, -ган замонда*) шаклида қўлланиб, пайт эргаш гапни бош гапга боғлайди. Сифатдош + *йўқ эди (-ганича йўқ эди)* тарзида бўлишсиз маънода эргаш гапнинг кесими бўлиб келади.

1) *-ган+да* формаси воситасида бириккан қўшма гапда пайт эргаш гапдаги ҳаракат билан бош гапдаги ҳаракат бир

вақтда юзага келади. Мисоллар: *Пўлатжон Рўзиев билан хайр-лашиб чиқиб кетганда, шаҳар четидаги ёғ завод гудоги еттига гудок урган эди. (С.) Ёдгор гувоҳномасини кўрсатганда, соқчи қоғозни кўздан кечириб честь берди. (С. А.)*

Баъзан эргаш гапнинг эгаси билан кесимининг шахс ва сон-да мослашиши учун сифатдош эгалик қўшимчасини ҳам олади. Мисоллар: *Аёл уй олдидан ўтиб кетаётганда, Назокат унинг юриш-туришидан Хайри эканини билди. (Ас. М.) Мен баланд пошнаги туфли кийганимда, улар масхара қилишган эди. (Ас. М.)*

-ган+да формаси воситаси билан бош гапга боғланиб келган эргаш гап шарт маъносини ҳам билдириши мумкин. Эргаш гапнинг пайт ёки шарт маъносидан эканлиги интонацияга ва қўшма гап таркибидаги феъл кесимининг замонига қараб аниқланади. Агар эргаш гап шарт маъносини ифодаласа, қўшма гапни ташкил этувчи компонентлардаги ҳаракат ёки воқеа ҳали юзага келмаган, фақат тахмин қилинган бўлади; пайт маъносини ифодаласа, эргаш гап ёки бош гапдаги ҳаракатнинг бири ёки иккаласи юзага келган бўлади. Шунга мувофиқ гап интонацияси ҳам турлича бўлади. Шарт маъносини ифодалаган эргаш гап пайт маъносини ифодалаган эргаш гапга нисбатан кучлироқ оҳанг билан талаффуз қилинади. Бу интонация кесими **-са** аффикси орқали ифодаланган шарт эргаш гапдаги интонацияга ўхшаш бўлади: *Отаси ўлганда, Ҳакима беш яшар ғужу-ғужу қизча эди. (О.) Сиддиқжон илгарироқ шу қарорга келганда, биз уни ўша вақтдаёқ колхозга аъзо қилиб олган бўлар эдик. (А. Қ.)* Биринчи мисолдаги эргаш гапда пайт маъноси, иккинчи мисолда эса шарт маъноси ифодаланган. Кейинги мисолдаги эргаш гапнинг кесими шарт феъли билан алмаштирилса, бу нарса аниқ сезилади: *Сиддиқжон илгарироқ шу қарорга келса, биз уни ўша вақтдаёқ колхозга аъзо қилиб олган бўлар эдик.*

Пайт эргаш гапларда (айниқса **-ган+да** формаси билан келган эргаш гапда) баъзан пайт маъноси билан бирга, шарт маъноси ҳам англашилиб туради. Масалан: *Мажлисда катта-кичик деган гап бўлмайди, қофияси келганда, отангни ҳам аяма. (А. Қ.) Сен билан мен Чамбилда омон турганда, душман чанг соломас бу элатинга. (И.) Жаҳл келганда, ақл қочади. (Мақол.)*

Эргаш гапдаги пайт маъносини чегаралаб кўрсатиш учун баъзан эргаш гапнинг кесими таркибида **-гина** юкламаси ҳам ишлатилиши мумкин. *Поезд келгандагина, кичик станцияга юк машинаси келиб тўхтади (Р. Ф.);*

2) **-ган вақтда (пайтда, чоғда)** формаси воситасида бириккан қўшма гапда пайт эргаш гапдаги ҳаракат билан бош гапдаги ҳаракатнинг бир вақтда юзага келиши ифодаланади.

Мисоллар: ...Алишернинг Ҳиротга келганини **эшитган чоғда**, кўнглида туғилган кучли орзу, шоирни кўриш иштиёқи ҳозир унинг бутун борлигини қоплаб олди. (О.) Уста Самарқандда **ишлаган вақтда**, Султонмурод уч яшар бола эди. (О.) Ниҳоят, қуёш тиғи ерга **қадалган пайтда**, Марзининг кўз олдида алланарсалар ялтираб кетибди. («Афғон эртаклари»дан.) Баъзан **вақтда, пайтда, чоғда** кўмакчилари эгалик қўшим-часи билан ишлатилиши ҳам мумкин;

3) **-ган замон (заҳоти, ҳамон)** формаси ёрдами билан муносабатга киришган эргашган қўшма гапда ҳаракатнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга жуда қисқа вақтда кўчганлиги ифодаланади. Мисоллар: **Жанг тугаб, олтин зафар бизларга гул тутган замон**, қуш бўлиб, ёнингга учмай интизор этсам, ўлай, (У.) «Қаҳрамон» колхозининг чегараси **кўринган замон**, қизнинг юраги орзиқиб кетди. (О.)

Жонли тилда замон ёрдамчиси **заҳоти** ҳолида ишлатилиши мумкин.

Аслида **вақт, пайт, чоғ** ва **замон** сўзлари синонимлардир, **у вақтда, у пайтда, у чоғда, у замонда** каби бирикмаларда уларнинг маъноси деярли бир-бирига яқиндир. Лекин улар **-га** аффикси орқали ясалган сифатдош билан бирга келганда, синонимлик хусусияти тўлиқ сақланмайди: «Қаҳрамон» колхозининг чегараси **кўринган замон**, қизнинг юраги орзиқиб кетди. Бу эргаш гапнинг кесими таркибидаги **замон** сўзини **пайтда, вақтда, чоғда** сўзларидан бирортаси билан алмаштирсак, эргаш гапдаги ҳаракат билан бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилишидаги вақт жиҳатдан бўлган муносабат бошқача тус олади. Шунинг учун ҳам ана шу маънони сақлаш ниятида **-ган замони** ўрнида **-ганда, -ган вақтда (чоғда, пайтда)** ёрдамчиларини эмас, **-ган (ҳамон)** ёрдамчисини қўллаш мумкин бўлади;

4) **-ган+дан кейин (сўнг, бери, бошлаб, буён)** формаси орқали ифодаланган пайт эргаш гап бош гапдаги ҳаракатдан олдин юзага келган ҳаракатни билдиради: **Узоқ тортишувлар бўлиб ўтганидан кейин**, охири чўлда икковлари учраиши қарорига келдилар. (М. И.) Бўзчи хотинлар совет қонунига мувофиқ саккиз соат ишлаб, ишига яраша ҳақ **олади-ган бўлганларидан бери**, дўконхонада бундай «ишбоши»нинг кераги бўлмай қолди. (Ас. М.) У боғларни **тасвираб бергандан бошлаб**, ҳамма боғдорчиликка жой берилишини илтимос қила бошлади. (С. Баб.)

Чиқиш келишиқ формасидаги сифатдошдан кейин келган **бери, кейин, сўнг, бошлаб, буён** кўмакчиларининг ишлатилишида айрим фарқлар бор.

Эслатма. *Нари, бери* кўмақчиси бир-бирига қарама-қарши маънони ифодалайдиган антоним бўлса ҳам, жонли тилда эргаш гапларни бош гапга боғлашда синоним бўлиб келиши мумкин: *Опаси кетгандан бери (нари) хархаша қилади.*

Эргаш гапнинг кесими **-ган +дан буён (бери)** формаси билан ифодаланганда, бош гапнинг феъл кесими ўтган замонда давом этиб турган ҳаракатни билдиради. Шунинг учун кесими **-ган+дан сўнг (кейин)** орқали ифодаланган эргаш гапни бундай эргаш гап билан алмаштириб бўлмайди: *Алишер Ҳиротга келгандан буён, жаҳоннинг у нодир сиймоси тўғрисида яхши таърифлар эшитиб тураман.* (О.)

Компонентлари **-ган+дан кейин (сўнг)** ёрдамчилари орқали бириккан қўшма гапларда бош гапдаги феъл кесим ўтган замондаги ёки келаси замондаги ҳаракатни ифодалайди: *Сен қайтиб келганингдан кейин, планни бажариш юзасидан амалий тадбирлар ҳақида қарор чиқарамиз.* (А. Қ.) *Хизматчи дастурхонни йиғиштиргандан сўнг, шахзоданинг йигитларидан бири кирди.* (О.) *Босмачилар тор-мор келтирилгандан кейин, Жўрабоев беш йил ўқишда бўлди.* (Ш. Р.)

Маънони алоҳида таъкидлаб кўрсатиш учун *кейин, сўнг* кўмақчисидан сўнг баъзан *эса* тўлиқсиз феъли келтирилади: *Йккала кичик разведкачи ҳам қайтиб тепаликка кўтарилгандан кейин эса, биз уларни яна йўқотиб қўйдик;*

б) қўшма гап **-ган (гун)+га довур, қадар** формаси воқеасида муносабатга киришганда, бош гапдаги ҳаракат эргаш гапдаги ҳаракатнинг бошланишидан илгари ҳам давом этиб турган, шунингдек, бош гапдаги ҳаракат олдин юзага келган бўлади. Масалан: *Шундай бўлса ҳам, водакачка битгунга қадар, ариқлар тайёр бўлди.* (А. Қ.) *Хохляков кабинетига чақиргунга довур, улар кўп нарсани сўзлашиб олишди* (С. Баб.);

б) **-ган эди, ган ҳам эдики, -ган эдики, -ганича йўқ эдики, -ганича ҳам йўқ** формалари воқеасида муносабатга киришган қўшма гапларда биринчи гапдаги воқеа-ҳодиса ёки ҳаракат иккинчи гапдаги воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатдан кейин юзага келади. Бундай қўшма гапларда воқеанинг одатдигидан кўра тез юзага келиши ифодаланади.

-ган эди формаси ёрдами билан боғланиб келган эргашган қўшма гап тузилиш жиҳатидан ёрдамчисиз боғланган қўшма гапга ўхшайди. Лекин **-ган эди** формаси эргаш гапни бош гапга боғлаб, бош гапдаги ҳаракатнинг бажарилиш пайтини ифодалаганда, тобеланиш интонацияси билан айтилади: *Тўқли мерган Тўғонбекнинг баъзи сифатларини сўзлаб, мақташга бошлаган эди, Тўғонбек унга хўмрайиб, тилини қисди.* (О.) *Отни эгарлаб турган эдим, полвон отам келиб қолдилар.* (С.) *Сиддиқ-*

жон ўрнидан туриб кўча эшигига томон йўналган эди, айвонда кўзоғриқ боласини эмизиб ўтирган хотини уни тўхтатди. (А. Қ.)
 Пўлатжон энди ташқарига чиқмоқчи бўлиб турган эди, юз-кўзи чанг бўлиб кетган Ҳожимат келди. (С.)

Бу типдаги пайт эргаш гапнинг кесимини бошқа формалар билан алмаштириш мумкин: **-ган эди** ёрдамчиси **-ган пайтида, ган+да** каби формалар билан функциядошдир.

Воқеаларнинг биридан иккинчисига тез кўчишини кўрсатиш учун пайт эргаш гап **-ган ҳам эди, -ган ҳам эдики, -ган эдики, -гунча бўлмай** ёрдамчилари орқали бош гапга боғланади: Саодат билан Воҳид тутга етган ҳам эдиларки, челақлаб қуя бошлаган ёмғир бирдан тўхтади. (О. Ё.)—Саодат билан Воҳид тутга етганларида (етган пайтларида), челақлаб қуя бошлаган ёмғир бирдан тўхтади. Айвон пешига энди ўтирган эдимки, биров эшикни қаттиқ қоқди. (С. А.) Самандаров жавоб бергунча бўлмай, ўтирганлардан бири ирғиб ўрнидан турди. (А. Қ.)

Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги ҳаракат бошланиши билан бош гапдаги воқеа бошланади.

Пайт эргаш гапларнинг кесими баъзан **-иб эдики** формасида ҳам қўлланади: Бир кун у қўлтиғига қоп қистириб эшикдан чиқиб эдики, қаршисидан отаси келиб қолди. (С. А.)

Айрим ҳолларда эргаш гапдаги воқеа бошланмасданоқ, бош гапдаги ҳаракат юзага келади. Одатда пайт эргаш гаплар бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини кўрсатиб келади. Бош гапдаги воқеанинг юзага келиши эргаш гапдаги воқеанинг юзага келишига боғлиқ бўлади.

Пайт эргаш гапларнинг яна шундай типлари ҳам борки, буларда бир гапдаги ҳаракатнинг юзага келиши иккинчи гапдаги ҳаракатнинг юзага келишига боғлиқ бўлмайди. Бир ҳаракатнинг бошланиши олдидан тўсатдан кейинги ҳаракат юзага келади. Бундай пайт эргаш гапларнинг таркибида **деб, йўқ** сўзлари ёки **-моқчи, -ма** аффикслари иштирок этади: Воҳид ҳали ўзига келмаган ҳам эдики, Қодиржон билан Саодат унга яқинлашиб саломлашишди. (О. Ё.) Босмачилар қишлоқдан чиққани ҳам йўқ эдики, от йўнатиб Қизил Армия қисмлари келиб қолди. (Ш. Р.)

-гани ҳам йўқ эдики формаси таркибидаги ҳам ўрнида **-ча** аффикси қўлланиши ҳам мумкин. Бу алмашилиш маънога ҳеч қандай таъсир этмайди: Ашула тамом бўлганича йўқ эдики, ташқаридан бир неча киши кириб келди. (Ойд.) Шоир шеърини ўқиб тугатганича йўқ эдики, атрофдагилар қарсак уриб юбордилар. (О.)

74-§. Пайт эргаш гапнинг кесими **-р(-ар)** аффикси билан ясалган сифатдош ва **экан** тўлиқсиз феъли билан бирга келиб, эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бунда эргаш гапдаги воқеа-

ходиса ёки ҳаракат бош гапдаги воқеа-ҳодиса ёки ҳаракат билан бир вақтда юзага келади. Сифатдошдан кейин келадиган тўлиқсиз феъл **экан -кан** шаклида ҳам қўлланади. Масалан: *Чақмоқдай отларда серсават беклар учаркан, унинг кўзларида ҳавас, ҳасад ёниб кетарди. (О.) Бу жойларни ҳазин бир қўшиқни хиргойи қилиб кезар экан, назарида кўп замондан бери кўкрагида қатма-қат бўлиб ётган дард-ҳасрати шу қўшиқ билан чиқиб кетаётгандай бўлар эди. (А. Қ.) Назокат Аннанинг гапларига қулоқ солар экан, унинг назарида Пўлатжоннинг қиёфаси бутун фазилатлари билан гавдаланар эди. (С.)*

Пайт эргаш гапларда эга билан кесимнинг мослашишини кўрсатиш учун кесим таркибидаги **экан** тўлиқсиз феъли шахс, сон қўшимчаларини қабул қилади: *Совет кишилари кейинги йилларда босиб ўтилган йўлларга назар ташлар эканлар, улар ватанпарварлик ҳисси билан тўлиб тошади. («С. Ўзб.»)*

Пайт эргаш гапнинг кесими **ҳозир (тайёр)** ёки **мавжуд** сўзи билан **экан** тўлиқсиз феълнинг бирикишидан ташкил топади. Бундай эргаш гапларда ҳаракат ҳам бош гапдаги ҳаракат билан бир вақтда юзага келади: *Ҳазал устида икки томон тортишмоққа ҳозир экан, Музаффар Мирзо кирди. (О.) Имперализм мавжуд экан, Ватанимизга ҳужум хавфи борлигини унутмаслик керак. («С. Ўзб.»)*

Э с л а т м а . Баъзан бу хилдаги пайт эргаш гаплар таркибида **токи** ёрдамчиси қўлланиши мумкин: *Токи жоним бўлар экан танамда, дўстлик куйин куйлай улуг Ватанда. (М. Т.)*

75-§. Пайт эргаш гап бош гапга шарт феъли ёрдами билан боғланади. Бунда пайт эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини кўрсатади. Масалан: *Жўрахон қараса, Найманчанинг кўчалари ҳамон тинч. (Ас. М.) Москва сафариэсимга тушса, руҳим енгил тортиб, шавқим ошади. (Ғ. Ғ.)*

Бир вақтнинг ўзида ҳам шарт, ҳам пайт маъносини ифодалайдиган эргаш гаплар ҳам бўлади: *Ўтмишга қаралса, Умрзоқ ота ҳаётдан кўп нарсалар олганлиги кўриниб турарди. (О.) Ватанда янграса Ҳалима саси, гулзорда булбулнинг келар ҳаваси.*

-са аффикси воситасида бош гапга боғланган эргаш гаплар фақат пайт маъносини ифодаласа, бош гапдаги воқеа-ҳодиса ёки ҳаракат билан бир вақтда юзага келган воқеа-ҳодиса ёки ҳаракатни билдиради. Бир вақтнинг ўзида ҳам пайт, ҳам шарт маъноси ифодаланганда, эргаш гапдаги ҳаракат бош гапдаги ҳаракатдан олдин юзага келади. Шунинг учун ҳам фақат пайт маъносини ифодалаб келган эргаш гаплардагина **-са** ўрнига **-ганда, -ган вақтда, -гач** каби формаларни қўллаш мумкин бўлади. Кейинги тилда шарт маъноси пайт билан боғлиқ бўлгани

учун **-са** аффиксини ҳамма вақт ҳам бошқа формалар билан алмаштириб бўлмайди. Баъзан **-са** ёрдамчисига **-ки** юклагаси қўшилиб келади: *Кейин эшитсаки, ишлар бутунлай бошқача экан. (С.) Овқатдан кейин уйга кирсаки, Жамила йўқ.*

76-§. Пайт эргаш гап бош гапга **-масдан, -масдан бурун (аввал, олдин, илгари, туриб)** формалари ёрдамида боғланади. Бунда бош гапдаги воқеа-ҳодиса эргаш гапдаги воқеа-ҳодисадан аввал юзага келади. **-масдан** формасидан кейин келадиган **бурун, аввал, олдин, илгари** каби равиш-қўмакчилар пайт маъносини янада таъкидлаб кўрсатади: *Раис гап бошлагандан бурун, Олимжон ўртага луқма ташлади. (Ш. Р.) Наққош кетмасдан аввал, шоир эшикка чиқди. (О.)*

Келаси замон сифатдошининг бўлишли ва бўлишсиз формаси жуфтланиб келиб, эргаш гапни бош гапга боғлаш учун хизмат қилади. Бундай қўшма гапларда эргаш гаплардаги воқеа бош гапдаги воқеанинг тахминий «ўлчови» саналади. Эргаш гапдаги ҳаракат, воқеа тўла бажарилиб бўлмасдан, бош гапдаги ҳаракат, воқеа бошланади. Масалан: *Кун ботар-ботмас, биз қишлоққа кириб бордик. Гудок овози эшитилар-эшитилмас, ҳамма завод эшиги олдига тўпланди. (Ас. М.)*

77-§. Пайт эргаш гапнинг кесими **-б(-иб), -гач, -гунча, -май** аффиксли равишдош формалари билан ифодаланиб, бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш пайтини кўрсатади:

1) кесими **-б(-иб)** аффиксли равишдош билан ифодаланган пайт эргаш гап бош гапдаги ҳаракатдан олдин юзага келган воқеани билдиради. Масалан: *Найманчанинг томирига сув етиб, одамларнинг руҳи яшарди. (Ас. М.) Баҳор келиб, сойларда сувлар шилдираб қолди. (У.) Ильичнинг юз минг вольт чироғи ёниб, Бойқаро саройи шамлари ўчди. (Ф. Ф.) Нисобуви эри ўлиб, иккита ёш қизи билан қолди. (А. Қ.)*

Бундай эргаш гаплар кўпинча бир неча эргаш гапли қўшма гаплар таркибида биринчи ўринда келади; кейинги эргаш гаплар ҳам кўпинча пайт эргаш гаплар бўлади. Масалан: *Эшик очилиб, уйга Зокиров кирган замоноқ, Собирнинг ранги ўчиб кетди. (Ш. Р.) Темур давлати парчаланиб, шаҳзодалар ўртасида тож-тахт учун уруш, жанжаллар қизиб кетгач, бу оиланинг овози аста сўна бошлади (О.);*

2) пайт эргаш гапнинг кесими **-гач** аффиксли равишдош билан ифодаланганда, эргаш гап бош гапдаги ҳаракатдан олдин юзага келган ҳаракатни билдиради. Масалан: *Совет ҳукумати Умрзоқ отага 12 таноб ер бергач, унинг рўзғорида буюк ўзгариш юз берди. (Ш. Р.) Босмачилар тор-мор келтирилгач, Жўрабоев 5 йил ўқишда бўлди. (Ш. Р.)* Пайт эргаш гапнинг кесими инкор формада қўлланган бўлса, эргаш гап бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзага келиш пайти ва сабабини билдиради:

Отаси ўша кунни ҳам келмагач, улар ваҳимага туша бошлади. (А. Қ.) Узоқ кенгашдан сўнг бирон маъқул чора топилмагач, хужра тўрида ўтирган Алоиддин Машиҳадий узун печи осилган катта саллали бошини чайқаб ачина кетди (О.);

3) пайт эргаш гап бош гапга **-гунча** аффиксини олган равишдош формаси воситаси билан бирикади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги ҳаракат бош гапдаги ҳаракатдан кейин юзага келади. Масалан: *Уйчи ўйини битиргунча, таваккалчи ишини битирар.* (Мақол.) *ГЭС битмагунча, энди бошқа гаплар қулоғига кирмайди.* (С.) *Келиб қолғай денг албатта, очилгунча гулу боғлар.* (Ҳ. Ҳ.)

-гунча ёрдамчиси **-гунгача, -ганга қадар** ёрдамчилари билан функциядошдир: *Хохляков кабинетига чақиргунгача, улар кўп нарсани сўзлашиб олишди.* (С. Баб.) Шунинг учун ҳам бундай ўринда эргаш гап фақатгина пайт маъносини ифодалайди, **-гунча** ёрдамчиси орқали бош гапга боғланган эргаш гап баъзан ҳам шарт, ҳам пайт маъносини ифодалайди. Бундай вақтда **-гунча** ёрдамчиси **-са** аффикси билан функциядош ҳисобланади, шунинг учун, юқоридагига ўхшаш, **-ганга қадар, -гунгача** ёрдамчилари ўрнида қўлланмайди: *Қачон даштда, ёмғирда қолдим дегунча, тўғри сизларникига келавераман.* (С. Баб.) **-гунча** аффикси олдидан бўлишсизлик қўшимчаси **-ма** қўшилиб, бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг юзага келишидаги пайт ва шарт маъноларини билдиради: *Шоликор қирларнинг тупроғига қор суви сингмагунча (сингмаса), буғдой унмайди. Ер тўймагунча (тўймаса), эл тўймас.*

Эслатма. Бўлишсизлик аффиксини олган бундай равишдош баъзан бўлишликни билдиради: *Врач мени ҳайдаб чиқармагунча, унинг олдидан жилмадим.— Врач мени ҳайдаб чиқаргунча, унинг олдидан жилмадим.*

Бош гапга **-гунча** аффиксли равишдош формаси ёрдами билан боғланган эргаш гапларда пайтга бўлган чегарани таъкидлаб, аниқлаб кўрсатиш учун, эргаш гап таркибига **то** элементи қўшилади. Мисоллар: *Сиддиқжон то ҳушини ўнглагунча, Болтабой бостирмага кириб келди.* (А. Қ.) *Пўлатжон то армиядан келгунча, қизни унашиб қўйишган* (С.);

4) пайт эргаш гап бош гапга **-май** аффиксини олган равишдош орқали бирикади ва бош гапдаги ҳаракатнинг эргаш гапдаги ҳаракат, воқеадан олдин бажарилиш сабабини билдиради. Масалан: *Орадан кўп вақт ўтмай, кимдир шоирнинг келганидан хабар берди.* (О.) *Ҳаял ўтмай, ўзи келиб эшикни очди.* (А. Қ.)

Бўлишсиз формадаги равишдошдан сўнг баъзан **туриб** сўзи қўшиб ишлатилиши мумкин: *Қиз хатни тугатмай ту-*

риб, кампир баланд овоз билан йиғлаб юборди. (А. Қ.) Йўлчи гапини **тамомламай туриб**, уйдан Унсин чиқиб қолди. (О.)

78-§. Пайт эргаш гапнинг кесими **-ш(-иш)** аффикси орқали ясалган ҳаракат номи ҳамда **билан** кўмакчиси орқали ифодаланади. Бунда бош гапдаги воқеа-ҳодиса эргаш гапдаги воқеа-ҳодиса бошланиши биланоқ юзага келади. Одатда ҳаракат номига қўшилиб келган эгалик қўшимчаси эргаш гапнинг эгаси билан кесимининг шахс-сонда мослашувини кўрсатади: *Сиз «ким қарши» дейишингиз билан, Қодиров дарров ўрнидан турди. (Ш. Р.) Ҳожиматнинг қораси кўриниши билан, уларнинг ҳар иккови, ночор икки томонга ажралишди. (С.)*

Бундай қўшма гапларда **билан** кўмакчисидан сўнг **-оқ** юкламаси ишлатилиши ҳам мумкин: *Кун чиқиши биланоқ, оламни қиздирарди. (Ш. Р.) Кенг йўлга чиқишимиз биланоқ, онда-сонда қаттиқ ва тошлоқ ерлар кўринарди. (Ш. Р.)*

Айрим вақтда эргаш гапдаги воқеа, ҳаракатдан бош гапдаги воқеа, ҳаракатга жуда тез кўчишни ифодалаш учун, бош гап составига **дарров, дарҳол** сўзлари қўшилади: *Ҳожиматнинг қораси кўриниши билан, уларнинг ҳар иккови дарров икки томонга ажралишди. (С.)*

79-§. Пайт эргаш гап бош гапга **-ки** боғловчиси ёрдами билан бирикиб, бош гапдаги ҳаракат, воқеанинг қачондан бери давом этишини кўрсатади. Масалан: *Дунё яралмиши, бу офтоб бор, шарқдан кўтарилиб ботади ғарбга. (Ғ. Ғ.) Шу даргоҳга келибманки, жанжалдан бошим чиқмайди... (А. Қ.)*

80-§. Пайт эргаш гап бош гапга **-ми** юкламаси воситасида боғланади, бунда бир ҳаракатдан иккинчи ҳаракатга ғоят қисқа муддатда тез кўчиш маъноси ифодаланади: *Пахта очилдим, терим бошланади. Узоқдан қора кўриндим, чопиб ёнига борар эди. (А. Қ.)*

-ми ёрдамчиси, пайт маъноси билан бирга, сабаб маъноси ҳам билдириши мумкин. Бундай эргаш гаплардаги интонация пайт эргаш гапдаги интонациядан қисман фарқ ҳам қилади: *Кўриндингми, бас, бутун кучи билан ташланади. (Ф.) Мен орден ва медалларга шундай қарайман: орденга муяссар бўлдингми, тақиб юр, ярқирасин. (С. Баб.)*

Бу гаплардаги **-ми** юкламаси сабаб ва пайт маъносини ифодаловчи **-гандан кейин** формасига функциядошдир.

-оқ, -ёқ юкламалари пайт эргаш гапларнинг кесимига қўшилиб, унинг мазмунини чегаралаб кўрсатади. Масалан: *Сергей кўприкдан ўтиши биланоқ, кўзи манзарага тушди. (С. Баб.) Едгор зиндонда ётганидаёқ, Бухоро революцияси ғалаба қозongan эди. (С. А.)*

Бош гапга биргина ёки бирдан ортиқ эргаш гап эргашиб келади: *Ички ва ташқи революциянинг қуроли ҳужуми бостирил-*

гач, Гулнор ва Едгор тинч ҳаёт кечира бошладилар. (С. А.)
Уфқларда сайр этган мудом, қуёш келиб сувга чўкканда. Ой
булутлар орасидан шом, этак-этак шуғла тўкканда (Ҳ. О.)
Балиқ қорнин ёрғанда, пичоқ белга борганда, чол бирдан чўчиб
кетди. (Ҳ. О.)

Пайт эргаш гап бош гапдан олдин, кейин ёки унинг ўрта-
сида келиши мумкин. Эргаш гапнинг турлича ўринлашиши ком-
понентларни туташтирувчи ёрдамчиларга, стилистик талабга ва
бадий асарнинг жанр хусусиятига боғлиқ.

Пайт эргаш гап кўпинча бош гапдан олдин келади: **Ботира-
ли ўй суриб бораркан, Жўрабой ота Сергей билан гапла-
шиб орқароқда қолди.** (Ҳ. Ғ.) **Эшик очилиб, қоши чимирилган
Умарбек чиқди.** (С.)

Бош гап составидаги бирор бўлак ёки бош гапнинг ўзи бу-
тунича алоҳида таъкид билан айтилса, эргаш гап бош гап ора-
сида ёки бош гапдан кейин келади: **Уктам, йўл сал ўнғайсиз
бўлса, тиканакли ўсимликлар учраса, дарҳол Қомилага
кўмаклашишга тиришар эди.** (О.)— **Мурод ота Шоҳимардон қу-
рортига кетдилар,— деди йигит, унинг олдига чой келтир-
гач.** (С.)

Урин эргаш гапли қўшма гаплар

81-§. Урин эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг юзага келиш,
бошланиш ёки йўналиш ўрнини кўрсатади. Масалан: **Қаерда
саодат қуриб ошиён, халқи ҳаётдан миннатдор эса, шу ерда
қўшиқдан жаранглаб осмон, меҳнатдир муҳаббат,— шарафдир
бўса.** (Ғ. Ғ.) **Гулсум қаерда йўнаса, Холмуроднинг ҳам кўзи
йўша ерда эди.** (П. Т.) **Зулхумор ойм қаерда бўлсалар, сўзга
ўргатилган майна ҳам шу ерда.** (Э. Ж.)

Урин эргаш гап бош гапга шарт феъли, буйруқ феъли ёки тў-
лиқсиз феълнинг **экан** формаси орқали боғланади. Бунда ўрин
эргаш гап таркибида **қаерда, қаерга, қаердан, қайда** каби
нисбий сўзлар, бош гап таркибида эса **у ерда, шу ерда, ўша
ерда, шу ерга, шу ердан** каби нисбий сўзлар иштирок этади.

82-§. Урин эргаш гап бош гапга **-са** аффикси воситасида
боғланади. Бундай эргаш гаплар таркибида чиқиш, жўналиш,
ўрин-пайт келишиклари формасидаги сўроқ олмошлари ёки
равишлар иштирок этади ҳамда шунга мувофиқ бош гапда ўрин
ҳоллари ишлатилади. Масалан: **Шамол қай томонга эсса,
майсалар ҳам шу томонга бош эгади.** (Ш. Р.) **Қаерда бахт
бор бўлса, шу ерда кулги бўлади; қаерда кулги бўлса, шу
ерда қўшиқ жаранглайди.** (М. Ғ.)

Мисоллардан кўринадики, эргаш гапдаги нисбий сўзлар қай-
си келишикда бўлса, кўпинча бош гапдаги нисбий сўзлар ҳам

ўша келишиқда қўлланади. Баъзан келишиқ формалари бош ва эргаш гапда бир хил бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан: *Қаерга илм-маърифат нури кам тушса, ўша ерда жаҳолатпарастлик, маънавий тушкунлик ва хурфот кучаяди.* («С. Ўзб.») *Бизнинг жангчиларимиз қаерда тўпланган бўлса, шу ерда халқ гулдасталар билан кела беради.* («С. Ўзб.»)

Ўрин эргаш гап бош гапдаги кўрсаткиш олмоши билан ифодаланган ўрин ҳолининг маъносини кенгайтириб келади: *Сенинг юрагинг гули қайда очилур бўлса, булбули шунда сайрар.* (Х. Ҳ.) *Қаерда мурдор шайху рижкор эшон, унда пайдо отининг туёғи изи.* (Х. Ҳ.)

Баъзан ўрин эргаш гап бош гапдаги эга вазифасида келган сўзнинг маъносини изоҳлаб келади. Бундай эргаш гаплар ўрин эргаш гап эмас, аниқловчи эргаш гап саналади: *Дивизиямиз қаердан ўтган бўлса, ўша ер менинг ўз жойим* (яъни *ўша дивизиямиз ўтган ер менинг ўз жойим*).

Ўрин эргаш гап бўлиш учун эргаш ва бош гапдаги ўринга муносабатни кўрсатувчи сўзлар ўрин келишиқларининг бирор формасида қўлланган бўлиши керак.

83-§. Ўрин эргаш гап бош гапга бўлишсиз формадаги буйруқ феъли воситасида боғланади. Мисоллар: *Комсомоллар қаерда ишламасинлар, шу ерда иш самарали бўлади.* («С. Ўзб.») *Ватанимизнинг қаерига борманг, у ерда Ильич чироқлари нур сочиб туради.* (Ойд.)

Бу типдаги ўрин эргаш гаплар бош гапдаги ҳаракатнинг ўрнини изоҳлаб бериши билан бирга, тўсиқсиз эргаш гапларга яқин маънони ҳам ифодалайди.

84-§. Ўрин эргаш гап бош гапга тўлиқсиз феълнинг сифатдош формаси ёрдамида боғланади. Бундай гапларда тўлиқсиз феъл шарт феъли формасига яқин функцияни бажаради. Масалан: *Қаерда тинчлик ва демократия ғоялари бор экан, у ерда уруш оловини ёқувчилар ғалаба қозонолмайдилар.* («С. Ўзб.»)

85-§. Ўрин эргаш гап кўпинча бош гапнинг олдида келади. Бундай қўшма гаплар составида бир-бирига мос келган нисбий сўзлар компонентларнинг тартибини ўзгартишга у қадар йўл бермайди: *Қаерда разолат ҳукмрон бўлса, шу ерда тамагир қўшиннинг келур омади.* (Ф. Ф.) *Катта кема қайққа юрса, кичик кема ҳам шу ёққа юради.* (Мақол.)

Шарт эргаш гапли қўшма гаплар

86-§. Шарт эргаш гап бош гапдаги воқеа-ҳодисанинг қандай шарт билан юзага келишини билдиради.

Шарт эргаш гаплар ҳар уч замонда реал равишда юзага келадиган ҳаракатни ёки тахмин қилинган воқеани ифодалай-

ди. Шунга кўра шарт эргаш гаплар икки турга ажратилади: 1) реал воқеа-ҳодисани ифодалайдиган шарт эргаш гаплар, 2) мўлжалланган, тахмин қилинган воқеа-ҳодисани ифодалайдиган шарт эргаш гаплар.

Шарт эргаш гаплар реал воқеани ифодалаганда, эргаш гапдаги шарт («А») бош гапдаги натижа («Б») ни келтириб чиқаради. Агар эргаш гапдаги «А» бўлмаса, бош гапдаги «Б» ҳам бўлмайди: *Иш шу хилда борса, кайфият шу бўлса, ҳадемай капсанчилардан биронта ҳам якка хўжалик қолмаслиги муқаррар эди. (А. Қ.) Халқ сени ҳимоя қилмаса, бунинг учун сен халқдан ўпкалама. (Н.)*

Эргаш гапдаги шарт тахмин қилинган, мўлжалланган воқеани ҳам ифодалаши мумкин: *Кўзим илгари очилган бўлса эди, мен ўз юрагимни бўриларга едирар эдимми? (О.) Агар мамлакатда жабр-зулм бениҳоят авж олмаса эди, ишқингиз қора киймас эди (О.)*.

Шарт эргаш гапларнинг бош гап билан боғланишида грамматик форма муҳим роль ўйнайди. Шу вақтгача шарт боғловчилари саналиб келинаётган *агар, борди-ю, башарти, мабодо* каби сўзларнинг ўзи эргаш гап билан бош гапни боғлай олмайди. Улар асосан гапдаги шарт маъносини кучайтиради ва таъкидлаб кўрсатади. Эргаш гап таркибида, боғловчилар билан бирга, грамматик форма ёки шу функциясини бажарувчи интонация мавжуд бўлади.

Грамматик формалар баъзан боғловчиларсиз ҳам шарт эргаш гапни бош гапга боғлайди. Бу хилдаги ёрдамчи орқали шарт эргаш гапнинг субъектини ҳам топиш мумкин бўлади.

Шарт эргаш гап бош гапга феълнинг шарт формаси, ўтган замон сифатдоши + ўрин-пайт келишиқ қўшимчаси, келаси замон сифатдоши + *экан* тўлиқсиз феъли, равишдошнинг бўлишсиз шакли, *йўқса, бўлмаса* ёрдамчилари воситаси билан бирикади. Булардан ташқари, эргаш гап таркибида *агар, борди-ю, башарти, мабодо* сўзлари қўлланиб, шарт мазмунини кучайтириб, таъкидлаб кўрсатади.

87-§. Шарт майли формасидаги феъл эргаш гапнинг кесими бўлиб келади. Бунда шарт эргаш гап қўйидаги маъноларни билдиради:

а) бош гапдаги воқеанинг бажарилиш шартини билдиради:

*Юрса агар томирда қонинг,
Азиз бўлса бир парча нонинг,
Керак бўлса номус, виждонинг...
Қўлингга қурол ол. (Ҳ. О.)*

Агар шу иш сизга ёқса, артель эшиги ҳамиша сиз учун очиқ. (Ас. М.) Яхши билан ўртоқ бўлсанг, яхши йўлга бошлайди, ёмон билан ўртоқ бўлсанг, бор-йўғингни қашлайди. (Мақол.)

б) танбеҳ бериш, огоҳлантириш, эҳтиёткорлик маъноларини англатади: *Иккинчи бундай гапни оғзингга олсанг, тилингга қизиган темир босаман.* (Ҳ. Ҳ.) *Мана шу партия чизиб берган йўлдан қилча тойсам, истаганча жазоланг.* (С.) *Сени хор айласам, чиқсин кўзим.* (У.)

в) кириш гап ҳолида келиб, сўзловчининг нутққа муносабатини билдиради: *Бизнинг тилимиз Навоийнинг созида шундай улуг қудрат ва муаззам оҳанг билан янградик, чин сўзни айтсам, ҳаммамиз ҳайратда қолдик.* (О.)

г) гумон маъносини билдиради: *У кўрслик қилса, мен нима дейман. Пул тўласа, извошчи шундоқ олиб бориб кўрсатиб кела қолар.* (Ас. М.)

д) афсусланиш, ачиниш маъносини ифодалайди: *Эҳ, ёш вақтим бўлса, унда бошқа нарса дер эдим.*

е) сабаб маъносини билдиради: *Сен бўлмасанг, ўзимнинг кўнглим, кирмас эди айтган сўзимга.* (Ҳ. О.) *Ҳеч нарсам бўлмаса, сизга на дейин?* (Э. Ж.)

ё) *-са* аффиксидан кейин *-чи* юкламасини қабул қилиб, илтимос, ўқиниш, қисташ, буюриш каби маъноларни билдиради: *Хўп дея қолса-чи, биз кетардик.*

Шарт эргаш гапнинг кесими *-са + экан* формаси билан ифодаланиб, эргаш гаптаги воқеанинг юзага келмаганлигини, унинг фақатгина мўлжалланганлигини ҳамда тахмин қилинганлигини билдиради. Кўпинча бундай қўшма гаплардаги бош гапта ҳам *эди* тўлиқсиз феъли такрорланади. Баъзан бош гапнинг кесимидаги тўлиқсиз феъл *-ди* ҳолида қўлланади: *Қошки бу мусофирлик устида донишманд ота-оналарим яна 4—5 йил соғ бўлсалар эди, ўзимни анчалик тутиб, ҳар бир тилагимга энг осон йўллар билан етишни тоза ўрганиб олар эдим.* (Ҳ. Ҳ.) *Ҳалол меҳнат қилмасак эди, бундай фаровон ҳаётга эришмаган бўлардик. Агар садоқати самимий бўлса, хоқон ҳазратлари синанган бўлсалар, камина учун эътирозга ўрин қолмас эди.* (О.)

Шарт эргаш гапларда *-са* аффиксидан сўнг шахс қўшимчалари ҳар уч шахс бўйича қўшилиб келаверади. *Мен келсам,...; сен келсанг...; биз келсак...; ва ҳоказо* шаклда.

Баъзан бундай қўшма гапларда ҳар қайси синтактик компонентнинг ҳам эгаси тушиб қолади. Бунда эга феъл кесимдаги шахс-сон қўшимчаларига қараб топилади. Шарт эргаш гапта шарт формадаги феъл грамматик субъектни ҳам кўрсата олади: *Чақирсам, келмадинг (мен чақирсам, сен келмадинг).* Айрим вақтда шарт майли формасидан сўнг, маънони чегаралаб, айириб кўрсатиш учун, *-гина* ёки *-чи* ёрдамчилари қўши-

либ келади: *У гапи ўтадиган бўлсагина ёки унинг гапидан бировга фойда тегишига ақли етсагина гапиради.* (Ш. Р.) *Борди-ю иш кўнгилдагидай бўлиб чиқмаса-чи, артель очиш қийин бўлади.* (Ас. М.)

88-§. Шарт эргаш гапларнинг кесими бош гапга **-ган + да (-ган + да эди)** формаси воситасида боғланади. Бундай эргаш гаплар шаклан пайт эргаш гапга ўхшайди. Лекин гап мазмуни ва бош гапдаги феъл кесимнинг замони (тугалланмаган ўтган замон формаси) унинг шарт эргаш гап эканлигини кўрсатиб туради. Эргаш гапнинг таркибида **агар, мабодо, борди-ю** каби боғловчилар келганда, шарт маъноси яна ҳам аниқроқ кўринадди. Масалан: *Агар шу тупроқ бўлмаганда эди, менда на юрак, на бахт, на оила бўлар эди.* (Я.) *Агар ўгай она ўлгандан кейин тинчланганимизда, мен ўзимни бахтли санардим.* (С. А.) *Борди-ю ҳамма бир-бирининг фикрига қўшилаверганда, ҳеч қандай кураш ҳам бўлмас эди.* (Ш. Р.)

Шарт майли формасидаги феъл эргаш гапнинг кесими бўлиб келганда, шарт ё пайт билдиради. (Бундан ташқари, истак-илтимос мазмунлари ҳам бор.) Бу мазмунларни фарқлашда **агар** боғловчисининг ҳам чегаралаш функцияси бор: ўша гап шарт билдиргандагина **агар** қўлланиши мумкин, бошқа мазмунлар ифодаланганда **агар** қўлланмайди.

89-§. Эргаш гапнинг кесими бош гапга **-р(-ар) экан, -ган экан, -моқчи экан** формаси воситасида боғланганда, бош гапнинг кесими ҳозирги-келаси замон феъли ёки модал сўзлар билан ифодаланади. Масалан: *Агар биз қарорни бажарар эканмиз, унда Олтинсой коммунизмга чиқади.* (Ш. Р.) *Назокат ишингизга кўмаклашмоқчи экан, хурсанд бўлишингиз керак.* (С.) *Мен меҳнат қилмас эканман, ўзим ва хонадоним нима еб тирикчилик қиламиз. Модомики ҳазратлари биз томонга келар экан, биз ўзимизнинг ким эканлигимизни ишда кўрсатиб қўямиз.* (С. А.)

90-§. Эргаш гап бош гапга **-ми** юкламаси ёрдамида боғланади. Бунда **-ми** юкламасини олган сўз сўроқ маъносини йўқотиб, шарт эргаш гапларнинг кесимига қўшилиб келади: *Чой дамладингми, ҳиди гуркираб турсин.* (Х. Ф.) *Интизом бузилдимми, ишда унум бўлмайди.* (У.) *Хатосини бўйнига олдимми, эгилган бошни қилич кесмайди.* (С.)

Баъзан эргаш гап бош гапга **-са + борми** формаси воситасида боғланади: *Инсон боласи жазм қилса борми, томга лавлаги экиб, ҳосилини бўғотнинг орасидан олиш ҳеч гап эмас экан.* (С.)

91-§. Баъзан шарт эргаш гап бош гапдан кейин келиб, ҳар икки компонент феълнинг шарт формаси ва **-ки** ёрдамчиси орқали туташади. Бундай қўшма гапларда кўпинча аҳд қилиш,

қасам ичиш, ваъда бериш каби маънолар англашилади: *Сенинг кўзинг сурмасидан айрилган бу кўзларимга лаҳад тупроқлари тўлсинки, бир одим сендан йироқ қолсам.* (Ҳ. Ҳ.).

92-§. Шарт эргаш гаплар бош гапга юқоридаги грамматик формаларсиз—*бўлмаса, йўқса* боғловчилари ёрдами билан ҳам боғланиши мумкин. Бу боғловчилар эргаш гапда шарт маъносини ифодалаб, *-са* аффикси функциясини бажарса ҳам, бош гап таркибида келади: *Райингиздан қайтсангиз-қайтганингиз, бўлмаса мен ота-онамни дейман.* (А. Қ.) *Доим олға қараб ҳаракат қил, бўлмаса иш ўнгидан келмайди.* (Ш. Р.) *Тезроқ келинг, бўлмаса қайтиб кетамиз. Оч дарвозанг, йўқса бошинг оламан.* (И.)

Йўқса сўзи тилимизда кам ишлатилади. *Бўлмаса, йўқса* боғловчилари кўшма гапдаги ҳар икки воқеанинг шарт билан бирга, бир-бирига қарама-қарши қўйилганини кучайтиради.

93-§. Шарт эргаш гап бош гапга бўлишсиз формадаги раъишдош воситаси билан боғланади: *Фил ҳақиқат шабнам кўрмай, гул япроқлаша олурми?* (Ҳ. Ҳ.) *Ер кўкармай, мол тўймас. Жафо чекмай, жонона қайда?*

Шарт эргаш гапли кўшма гапда компонентларни боғлаш учун *демоқ* феълининг шарт майли формаси ҳам ишлатилади. Бундай эргаш гаплар кўчирма гап шаклида қўлланган бўлса ҳам, мазмунан ундан бир оз четлашган бўлади. Бундай гаплар, кўчирма гапли кўшма гаплардагидай, автор гапи билан бирга қўлланмайди: *Агар даврада кураш тушган полвон рақибига суяброқ ур деса, полвон эмас.* (С.) *Бўлай десанг сен одамга тенг, қўлингга қурол ол.* (Ҳ. О.)

94-§. Шарт эргаш гап бош гапдаги воқеанинг аниқ юзага келиши ёки бажарилиши эҳтимол тутилганлигини кўрсатиб келган вақтда баъзан бош гап таркибида *албатта, эҳтимол, балки* сўзлари ишлатилади. Масалан: *Чойхонадами, чайла ё пайкалдами, тўртта одам жам бўлса, албатта, ҳосил ҳақида, план, центнер ҳақида гап бўлади.* (С.) *Султонов аралашмаганда эди, эҳтимол, Қодиров эгардан тушган бўларди.* (Ш. Р.) *Эрта-индин сафар анжоми тайёр бўлса, балки жўнармиз.* (О.)

95-§. Шарт эргаш гап баъзан бир составли гап ёки сўз-гап шаклидаги бош гапни изоҳлаб келади: *Агар кампир тиришган юзини хиёл кўрсатиб ўтирмаса, шу чурик мато ичида жонли инсон борлигига шубҳаланса бўлар эди.* (Ас. М.) *Қари келса, ошга; ёш келса, ишга.* (Мақол.)

Шарт эргаш гап модал сўзлар билан ифодаланган сўз-гап типдаги қуйидаги компонентларни изоҳлаб келиши мумкин:

1) *кошки* сўзи бош гап бўлиб келади: *Кошки, бу кўз кўрадиган бўлса.* (Ойд.)

2) **эҳтимол** сўзи бош гап вазифасида келади: *Отасининг уйдан чиқиб кетса, бола туфайли ярашсам, эҳтимол эди.* (А. Қ.)

3) **ажаб эмас** сўзлари бош гап бўлиб келади: *Мен ҳам савдода сузиб, савдода ухласам, ажаб эмас.* (О.)

4) **майли** сўзи бош гап вазифасида келади: *Ҳаммангиз келсангиз ҳам, майли.*

5) **балли** сўзи бош гап бўлиб келади: *Шунга ишонсангиз, балли.* (Ҳ. Ғ.)

6) **қани (энди)** сўзи бош гап бўлиб келади: *Қани энди, манави даштларга ҳам сув чиқа қолса.* (Ш. Р.)

7) **бас** сўзи бош гап вазифасида келади: *Планимизни бажарсак, бас-да.* (А. Қ.)

8) **бўлди, бўлгани** сўзлари бош гап бўлиб келади: *Менга битта ишора қилса, бўлгани.*

Баъзан бош гап вазифасидаги **бас, бўлди** каби сўзлардан сўнг шу сўзларни изоҳловчи тўлиқ икки составли гап келтирилади: *Менга битта ишора қилса, бўлгани — дарров олдига бораман. Сен мени севсанг, бас — мен албатта ғолиб чиқаман.*

Шарт эргаш гап бош гапда эга вазифасида келган **бу** сўзини изоҳлайди: *Агар қиз унаса, бу — сенинг бахтинг.* (О.) *Сизни шу ердан соғ-саломат олиб борсам, бу — менга катта давлат.* (Ҳ. Ҳ.)

96-§. Шарт эргаш гапли қўшма гапларда компонентларнинг ўринлашиши турли стилистик талабга, асарнинг жанр хусусиятига ва ёрдамчиларнинг қўлланишига қараб турлича бўлади. Бош гапга **-са (эди), -ганда (эди), -р(-ар) экан, бўлмаса, йўқса, -май, -ми** каби ёрдамчилар орқали бириккан шарт эргаш гап кўпинча олдин қўлланади. Масалан: *Алишер жанобларининг азиз бошлари омон бўлса, элимизга дарё-дарё муҳаббатлари оқур.* (О.) *Агар шу тупроқ бўлмаганда эди, менда на юрак, на бахт, на оила бўлар эди.* (Я.) Бош гапнинг эга состави ёки бош гапнинг ўзи алоҳида таъкидлаб айтилса, эргаш гап бош гапнинг ўртасида ёки ундан кейин келади. Масалан: *Биз, одамлар қасд қилиб қўл кўтарса, наст бўлиб қўл қовуштирдик.* (А. Қ.) *Оналарда ғам қолмас, мустаҳкам бўлса тинчлик.*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар

97-§. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда бош гап ва эргаш гапдаги мазмун бир-бирига зид бўлса ҳам, шу зидлик — тўсиққа қарамай, бош гапдаги воқеа-ҳодиса юзага келганлиги ифодаланади. Бундай қўшма гапларда бош гап эргаш гапнинг натижасини билдирмайди.

Тўсиқсиз эргаш гап маъноси ва тузилиши жиҳатидан шарт эргаш гапга жуда яқиндир. Тўсиқсиз эргаш гапнинг бош гапга боғланишида ҳам **-са, -ганда** каби грамматик формалар иштирок этади. Шу билан бирга, бундай гапларда тўсиқсизлик маъносини ифодалаш учун грамматик формалардан кейин ҳам, **-да** ёрдамчилари қўшилиб келади.

Одатда шарт эргаш гапларда эргаш гап шартни, бош гап эса унинг натижасини билдиради. Тўсиқсиз эргаш гапларда эса бош гап эргаш гапдаги шартга асосланган натижани эмас, шартсиз натижани, бош гапнинг натижасига қарама-қарши сабабни билдиради. Масалан: *Бошқалар ўзини ҳар қалай тутиб олган бўлса ҳам, Онахон ҳамон тинчиёлмас эди. (Ас. М.) Гарчи Мунисхон тан олмаса-да, келажаги шухрат ваъда қилган бир киши эди. (А. Қ.) Олимжон узоқда бўлса ҳам, фикри-зиكري Ойқизда, Олтинсойда бўларди. (Ш. Р.)*

Шарт эргаш гапли қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа («А») бош гапдаги воқеа («Б») ни келтириб чиқаради. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда эса эргаш гапдаги «А» сиз «Б» нинг келиб чиқиши мумкин.

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан қисман зидлов боғловчили боғланган қўшма гапларга ўхшайди. Бундай гапларнинг ҳар икки турида ҳам мазмунан бир-бирига қарама-қарши қўйилган воқеа-ҳодисалар мавжуд бўлади. Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларнинг фарқи шундаки, унда шу қарама-қаршилиқка қарамай, тўсиқсиз ҳолда юзага келган воқеалар ифодаланади. Шунинг учун ҳам тўсиқсиз эргаш гаплар орқали берилган мазмунни ҳамма вақт ҳам зидлов боғловчили боғланган қўшма гапларда ифодалаб бўлмайди. Боғланган қўшма гапга синоним бўлган тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда шарт оттенкаси йўқола бориб, улар тенг ҳуқуқли компонентларга айланади ва улардаги зидлик аниқроқ кўринади: *Ҳаво булут бўлди, лекин ёмғир ёғмади. — Ҳаво булут бўлса ҳам, ёмғир ёғмади.*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар мазмунан зидлов муносабатлари ифодаланган боғланган қўшма гапга ўхшашлиги туфайли бу гапларда, компонентларни бириктирувчи **-са ҳам (-да)** ёрдамчиси билан бирга, **аммо, лекин, бироқ** боғловчилари ҳам ишлатилади. Бу боғловчилар эргашган қўшма гапнинг қисмларидаги зидликнинг ортиқ эканлигини кўрсатади. Мисоллар: *Унинг кўрагини мўлжаллаган бўлса ҳам, лекин ҳаяжондан, тажрибасизликдан ханжар елкасига тегди. (О.) Сен бераҳм бўлсанг ҳам, аммо мен душманлик қилмасман асло. (Ҳ. О.)*

Тўсиқсиз эргаш гаплар бош гапга бир неча йўллар билан — сўз формалари, боғловчилар ва юкламалар иштироки билан боғланади.

98-§. Эргаш гап бош гапга **-са ҳам (-ям)** формаси воситаси билан боғланади. Бунда бош гапдаги натижа эргаш гапдаги шартга қарама-қарши қўйилади: *Миллцион-миллион йиллар ўтиб кетсаям, тагига ёзилган хатлар ўчиб кетсаям, Ленин кишиларнинг кўнглидан чиқмайди. (П. Т.) Бир киши тарихни яратмаса ҳам, кишининг тарихда юксак ўрни ҳақ. (F. F.) Баъзан -са ҳам ёрдамчисидан сўнг -ки элементи қўшилиб, зидлик маъноси янада таъкидлаб, аниқ қилиб кўрсатилади: Олимжон бошлиқ бригада ҳар куни эрта тонгдан қош қорайгунгача ишласаямки, булоқни тозалаш узоққа чўзилиб борарди. (Ш. Р.) Майли қарамаса ҳеч ким уларга, зориқтирмаса ҳамки ярим парча нон, малол келса ҳамки уй эгасига, бирдан босиб келган шунчалик меҳмон. (Ҳ. О.)*

Компонентлари **-са ҳам** ёрдамчиси воситасида бириккан қўшма гапларда эргаш гапдаги феъл кесимдан англашилган ҳаракатнинг миқдорини кўрсатувчи **қанча, қанчалик, нақадар** каби сўзлар ишлатилиб, эргаш гапда шарт билан бирга миқдор оттенкаси ҳам ифодаланади. Мисоллар: *Йўлчи қанча такрорласа ҳам, Ермат бун пайқамас эди. (О.) Улар нақадар пиширлаб, илтимосларини яширишга уринсалар ҳам, уларнинг сирлари бу ердаги аҳволдан салгина хабардор ҳар кимга яшириб бўлмас ҳақиқат эди. (П. Т.) Эшон болалари қанчалик шовқин-сурон қилсалар ҳам, ҳеч ким индамас эди. (П. Т.)*

Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими феълдан бошқа сўз туркумлари билан ифодаланса, кесим составига **бўл** феъли қўшиб ишлатилади. Эргаш гапни бош гапга бириктирувчи ёрдамчи шу сўзга қўшилиб келади. Мисоллар: *Аҳвол қийин бўлса ҳам, Дилдорга бериладиган жазо орқага сурилди. (О.) Бу ташландиқ ер жуда қадимдан бери сира ўзгармай шу аҳволда ётган бўлса ҳам, унинг тайинлик номи йўқ эди. (Ас. М.)*

Бош гапга **-са ҳам (-ям)** формаси воситасида бириккан эргаш гап составида, натижага қарама-қарши қўйилган шартни таъкидлаб кўрсатиш учун **гарчи, гарчанд (ҳарчанд)** каби ёрдамчилар ишлатилади. *Тўғонбек гарчи тарихий китобларни ўзи асло мутолаа қилмаган бўлса ҳам, у фитна ва исёнларнинг тарихидан яхши хабардор эди. (О.) Ҳарчанд қиз Сергейнинг кўп гапларига тушуниб етмаса ҳам, унинг сўзлари ёқар эди. (С. Баб.)*

99-§. Эргаш гап бош гапга **-ганда ҳам (-ям)** ёрдамида боғланади. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги натижа эргаш гаплардаги пайт ва шартга қарама-қарши қўйилади. Бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг юзага келиш пайти кутилмаган вақтга

тўғри келади. Бундай эргаш гаплар баъзан қачон? сўроғига жавоб бўлади. Мисоллар: *Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам, Қаландаров колхозда бригадир, Ҳуриниса ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан. (А. Қ.) Булоқ қазиётган барча колхозчилар чарчаб уйқуга кетганда ҳам, Олимжон бевоталаниб айланиб юрар эди. (Ш. Р.)*

Пайт эргаш гапли қўшма гаплардагидай, эргаш гапнинг кесими таркибида **чоғ, пайт, вақт, кейин** каби сўзлар қўлланади. Масалан: *Уртага ош қўйилган вақтда ҳам, уларнинг суҳбати бўлинмади. (С.) Тўлдирган чоғда ҳам жаҳонни нурга, қуёш қуча олмас сени дафъатан. (Ҳ. О.) Одамлар тарқалгандан кейин ҳам, Ефим Данилович ҳеч қаерда кўринмади. (Ас. М.)* Бундай қўшма гапларни тўсиқсиз-пайт эргаш гапли қўшма гап ҳисоблаш мумкин.

Демак, тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларни мазмун жиҳатидан иккига ажратиш мумкин:

1) тўсиқсиз-шарт эргаш гапли қўшма гаплар. Бунда эргаш гап бош гапдаги мазмунга зид қўйилган шартни билдиради:

Улар чақиримасам ҳам, мен боравердим;

2) тўсиқсиз-пайт эргаш гапли қўшма гаплар. Бунда эргаш гап бош гапдаги мазмунга зид бўлган пайтни билдиради: **қўшма гап компонентлари кўпинча -гунча ҳам, -ган (вақт, пайт...) да ҳам** ёрдамчиси орқали бирикади. **Домла бу ерга келиб, биринчи рюмкани ичгунча ҳам, кўнгли ғаш, табиати хира, асабийлашган эди. (Ас. М.)**

Эргаш гап бош гапга баъзан **-ганда+да** формаси ёрдами билан боғланади: *Бухгалтеримиз столи устида энди асалари ҳам учмас, учганда-да, бухгалтер уларга қарамас эди. (С. Баб.) Борди-ю рост бўлса, ҳаммаси эмас, ярми рост бўлганда-да, бу жуда хунук гап-ку. (А. Қ.)*

100- §. Эргаш гап бош гапга **-гани билан** формаси ёрдами билан боғланади: *Лаблари кулмоқчи бўлгани билан, қовоқлари осиглиқ эди. (С.) Умрзоқ ота насиҳат қилгани билан, Ойқиз бунга кўнмас эди. (Ш. Р.)*

101- §. Тўсиқсиз эргаш гап бош гапга бўлишсиз формадаги буйруқ-истак феъллари воситасида боғланади. Бундай эргаш гапларда доим **қанча, ҳар қанча, қанчалик, қандай** каби нисбий сўзлар иштирок этади: *Она ҳар қанча қистамасин, Уктам тонг отгандан сўнг қалин, юшоқ тўшакда талтайиб ётгиси келмади. (О.) Она ишдан қандай ўй, қандай ташвиш билан қайтмасин, шу қизларини кўрибоқ, кўнгли ёзилар эди. (Ас. М.) Қундузхон ўзини ҳар қанча туттишга уринмасин, оғир йўқотишининг азоби уни қийнар, эзар эди. (С.)*

Бундай қўшма гапларда эргаш гап бош гапдаги воқеа, ҳодисанинг юзага келишида тўсиқ бўладиган энг охири чегара-

ни билдиради. Шунинг учун бундай эргаш гапларни умумлаштирувчи тўсиқсиз эргаш гап деб юритиш мумкин. Бу хилдаги эргаш гапларда нима умумлашганлигини кўрсатиш учун **қанча, қандай, нима, қаерга, кимнинг** каби сўзлар ишлатилади. Масалан: *Халқ душманлари Ҳамза ижодини қанчалик камситмасинлар, у ўз ижоди билан халқнинг севимли фарзанди бўлиб қолди.* («С. Узб.») *У нима тўғрисида йўламасин, қаршисидан бир савол чиқар эди.* (А. Қ.) *У кимнинг кўзига қарамасин, ҳаммалари хафа, йиғлаган эди.*

102-§. Тўсиқсиз эргаш гап бош гапга **қарамай, қарамасдан** сўзлари воситасида боғланади. Бундай қўшма гапларда эргаш гапдаги воқеа, факт муҳим бўлишига қарамай, бош гапдаги ҳодиса юзага келиши баён қилинади. Масалан: *Бугун ҳаво очик бўлишига қарамай, у ғамгин ва хаёлчан эди.* (Ш. Р.) *Мартабаси улуг бўлишига қарамасдан, энг яқин дўстдай ғамхўрлик қилган.* (А. Қ.)

Қарамок феъли компонентларни бириктирувчи восита сифатида қўлланганда, ҳаракат маъносидан четлашади. Айрим вақтда **қарамай** шаклида ҳаракат маъносини сақлаб, тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими сифатида келиши мумкин. Бундай вақтда эргаш гап феълнинг буйруқ-истак майли формаси орқали бириккан бўлади ва эргаш гапда умумлаштирувчи тўсиқсизлик оттенкаси ифодаланади: *Қайси уйга қарамай, ҳамма ёқ топ-тоза.*

103-§. Баъзан эргаш гап бош гапга **-б(-иб)** аффиксли равишдош формаси воситасида боғланади. Бундай қўшма гаплардаги бош гапнинг кесими кўпинча инкор формада бўлади.

Эргаш гапнинг равишдош билан ифодаланган кесимидан сўнг **ҳам** ёрдамчиси қўшиб ишлатилиши мумкин. Мисоллар: *Чироқ ўчиб, биз қоронғида қолмасмиз.* (С.) *План тўлиб, биз ишни тўхтатиб қўймадик.* *Январь ойи кириб ҳам, ҳавода биронта булут кўринмайди.*

104-§. Тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими ўтган замон сифатдоши ва **ҳолда** сўзининг қўшилиши билан ясалиб, бош гапга боғланади. Мисоллар: *Офтоб тобланиб тургани ҳолда, ёмғир ёғмоқда-эди.* *Поездга билетим бор бўлгани ҳолда, атайин жўнамадим.*

105-§. Эргаш гап бош гапга феълнинг аниқ ўтган замон формаси + **ҳамки** боғловчиси ёрдамида бирикади. Масалан: *Орадан икки ой ўтди ҳамки, инспектор чиқмади.* (А. Қ.) *«Булбули гўё» анча кутди ҳамки, Саудий жавоб бермади.* (А. Қ.)

106-§. Тўсиқсиз эргаш гапнинг феъл кесимлари жуфт ҳолда қўлланиш билан бош гапга боғланади. Бундай кесимлар бў-

лишли ва бўлишсиз формадаги буйруқ, шарт майллари билан ифодаланади. Масалан: *Қолхознинг камбағал деҳқонга нафини тушунтирсангиз-тушунтирмасангиз, ўзимиз билиб турибмиз.* (А. Қ.) *Хоҳ ишонинг-хоҳ ишонманг, катталиги уйдаи келади.* (А. Қ.)

Баъзан эргаш гапнинг кесими шарт ва аниқлик майли формасидаги феълларнинг жуфтланиши орқали бош гапга бирикади: *Хотин кишининг юрагидан фарзанд доғи кетса-кетадик, бундай гапнинг алами кетмайди.* (А. Қ.)

Баъзан тўсиқсиз эргаш гап бош гапга фақат феълнинг шарт майли формаси воситасида бирикади. Бундай қўшма гапларда кўпинча эргаш гапнинг кесими бўлишлиликни, бош гапнинг кесими эса унга зид мазмунни — бўлишсизликни ифодалайди. Масалан: *...Қилич солса, тўғралмайман; ўлмайман: ўқ қадалса.* (Ҳ. О.)

107-§. Тўсиқсиз эргаш гапларда зидликка қарамай вужудга келган воқеаларни таъкидлаб кўрсатиш учун, бош гап составида **ҳар ҳолда, негадир, барибир** сўзлари ишлатилади. **Ҳар ҳолда, негадир** сўзлари бош гапдаги воқеа, ҳаракатнинг эргаш гапдаги шартдан келиб чиқиш сабаби, натижаси ноаниқ эканлигини кўрсатади. **Барибир** сўзи эса бош гапдаги натижанинг келиб чиқишида эргаш гапдаги фактнинг мавжуд бўлиш-бўлмаслиги фарқсиз эканини кўрсатади. Масалан: *Иккинчи она ва унинг болалари Очилга ёмон кўз билан қарашмаса ҳам, ҳар ҳолда, у бегонасиран эди.* (П. Қ.) *Муротали Меҳрининг кеча комсомол мажлисидан кеч қайтганлик сабабини билса ҳам, барибир, асаби қайнарди.* (Ш. Р.) *Ёмғир аралаш қор ёғиб турган бўлса ҳам, у, негадир, шошилмас, хаёл билан банд эди.*

Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапларда бошқа, айрим эргашган қўшма гаплардагидай, эргаш гап билан бош гап ўртасида изоҳловчи сўз, сўз бирикмаси ёки гап қўлланади. Бундай изоҳловчи сўз ёки сўз бирикмаси тўсиқсиз эргаш гапни изоҳлаш, унинг мазмунини бирмунча аниқроқ очиш учун хизмат қилади. Масалан: **У қанақа йўл тутмасин** — Қаландаровнинг фикри билан тўғридан-тўғри ҳисоблашмайдим, райком орқали тазйиқ кўрсатадим, коммунистларни ўз томонига тортиб Қаландаровни яккалаб қўядим — буларнинг ҳаммаси ора бузилишига сабаб бўлиши муқаррар эди. (А. Қ.) Бу мисолда тўсиқсиз эргаш гап — «У қанақа йўл тутмасин» — бош гап — «буларнинг ҳаммаси ора бузилишига сабаб бўлиши муқаррар эди» — даги воқеа, ҳодисанинг юзага келишида тўсиқ бўлган энг охириги чегарани билдиргани учун, сўнгги чегара фактлари санаб кўрсатилган. Санаб кўрсатилган ана шу фактлар изоҳловчи гап вазифасини бажарган. Бош гапда эса шу фактларни умумлаштириш

учун уюшиқ бўлақлардагидек умумлаштирувчи конструкция — «буларнинг ҳаммаси» — ишлатилган.

108- §. Тўсиқсиз эргаш гап кўпинча бош гапдан олдин келади. Лекин айрим стилистик талабга ва асарнинг жанр хусусиятига мувофиқ эргаш гап бош гапдан кейин ёки унинг ўртасида келиши мумкин. Масалан: *Қувончи кўксига сиғмаса-да, Назокат одоб юзасидан ўзини хомуш, ҳазин тутушга тиришар эди. (О.) Дунё гўзал кўринар менга, ўзи қанча эски бўлса ҳам. (Ҳ. О.) Учта товуқ, гарчи бири курк бўлса ҳам, Қобил бобонинг ўзидан чиқди. (А. Қ.)*

Натижа эргаш гапли қўшма гап

109- §. Натижа эргаш гап бош гапдаги ҳаракатнинг, белгининг натижасини ёки воқеанинг хулосасини кўрсатади. Мисоллар: *Онахон уч газлик арқоққа мугиз мокини шундай қулочкашлаб отар эдики, мокининг чодир пештоқига тушиб қолмагани ҳаммани ҳайратда қолдирарди. (Ас. М.) Дўл бир зумда шундай жадалига олдики, ер оппоқ бўлди. (Ш. Р.)* Биринчи мисолда эргаш гап белгининг натижасини, иккинчи мисолда ҳаракатнинг натижасини кўрсатади.

Натижа эргаш гап бош гапга *-ки* ёрдамчиси воситаси билан бирикиб, бош гапдаги *шундай, шунақанги, шунча, шу қадар, шунчалик, чунон* каби сўзларнинг мазмунини конкретлаштиради. Бу сўзларнинг кўпи аниқловчи эргаш гапли қўшма гапда ҳам қўлланади. Фарқ шундаки, бу сўзлар аниқловчи эргаш гапли қўшма гап ичида келганда, отнинг белгисини билдиради. [*Шундай одамлар борки, ўзларида ҳеч нима йўқ, бошқаларни кўролмайдилар. (О.)*], натижа эргаш гапли қўшма гап ичида келганда эса, ҳаракатнинг белгисини кўрсатади. [*Япроқлар шундай тобланадики, кўзингиз қамашади. (О.)*] Мисоллар: *Қўшиқ унга шунчалик завқ бахш этдики, ишнинг истиқболига бўлган ишончи яна ва яна кучайди. (Ш. Р.) Ғўзаси чунонам етилибдики, кўсаклар нашвотидек келади: (С.) Погодин шунчалик тез юрар эдики, Ойқиз билан Олимжон тенгаша олмасди. (Ш. Р.)*

Бош гапда *шундай, шунча* каби сўзлар иштирок этмаслиги ҳам мумкин: *Ишқилиб уни қўлга киргизинги, бошқа нонхўрларга намуна бўлсин. (С. А.) Мен сенга илон бўлиб бир захар солайки, яратилганинга пушаймонлар егин. (Ҳ. Ҳ.)*

Баъзан натижа эргаш гап бош гапдаги *бирам* сўзининг маъносини конкретлаштириб келади. Бу ҳол кўпроқ жонли тилда учрайди: *Бечора қиз бошига тушган савдоларни бирам йиғлаб-қақшаб туриб айтдики, ачинганимиздан. кўзларимизга ёш олди. (А. Қ.)*

Бундай натижа эргаш гапли қўшма гапнинг бош гап қисмида натижа маъносини таъкидлаб кўрсатиш учун **натижада, оқибатда** каби сўзлар ишлатилиши мумкин. Мисоллар: *Азимбой шундай зулм ўтказдики, оқибатда халқнинг сабр қосаси тўлди. (С. А.) Қашшоқлик ва муҳтожлик шу қадар бўғиб қўйган эдики, натижада тақдирга тан бериб, таваккалчилик билан яшашдан бошқа чора қолмади. (М. И.)*

110-§. Натижа эргаш гапли қўшма гапларда содда гапларнинг ўзаро боғланиш характери ва синтактик тузилишига оид икки ҳолатни кўрсатиш мумкин:

1) натижа эргаш гапдаги фикр реал бўлади. Шунинг учун бош ва эргаш гапдаги феъл кесим ўтган замон ёки ҳозирги замон формасида бўлади: *Унинг тракторлари бўлиқ ерларни шундай ҳайдадики, кўриб баҳринг очилади киши. (Ш. Р.) Асрорқул чилимни шундай қаттиқ тортдики, сархонасидан аланга кўтарилди. (А. Қ.) У шундай кинояли ҳаракатлар кўрсатдики, одамларнинг кулгидан ичаклари узилаёзди (О.);*

2) эргаш гапдаги фикр мўлжалланган ва тахмин қилинган бўлади. Бундай қўшма гапларда бош гапдаги феъл кесим буйруқ-истак формада ёки келаси замон формасида бўлиб, эргаш гапнинг феъл кесими буйруқ майли шаклида қўлланади: *Ҳамкорликда шундай ҳосил етказайликки, «балли» десин тинчликсевар бутун одамзод. (Ғ. Ғ.) Мен бир юмалаб шундай гўзал бир қиз бўлайки, менинг олдимда бу қиз тўқсон яшар кампирча ҳам бўлмай қолсин. (Ф.)*

Баъзан бош гапнинг кесими **керак, зарур** каби модал сўзлар билан ифодаланади: *Жамиятнинг маданий юксалишини шундай даражага етказиш зарурки, бунинг натижасида жамият аъзоларининг жисмоний ва ақлий қобилияти ривожланган бўлсин. («С. Ўзб.»)*

Айрим вақтда эргаш гап бош гапдан келиб чиқадиган натижанинг энг юқори нуқтасини — максимал натижани кўрсатади. Бундай қўшма гапларнинг эргаш гап қисмида **ҳатто** сўзи ишлатилади. Масалан: *Оксананинг шундай аччиғи келдики, ҳатто бурнининг учигача қизариб кетди. (С.) Унинг вужудини шундай хурсандчилик эгаллаб олган эдики, у ҳатто азоб-уқубатларни ҳам ёдидан чиқарибди.*

Эргаш гапнинг кесими феълнинг шарт формаси билан ифодаланиб, аниқ натижани эмас, орзу қилинган фикрни билдиради: *У хаёлга шундай чўмган эдики, унинг бу машғулотига ҳеч ким халал бермаса, ҳеч ким йўлини тўсмаса, ҳатто унга шу чоғда ҳеч ким кўринмаса. (П. Т.)*

Натижа эргаш гап доимо бош гапдан кейин келади.

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

111-§. Қўшма гап компонентлари ўзаро боғловчиларсиз ёки боғловчи вазифасидаги грамматик воситаларсиз, фақат интонация билангина бирикиб, синтактик бутунликни — боғловчисиз қўшма гапни ташкил қилади.

Боғловчисиз қўшма гап составидаги компонентларни, уларнинг ўзаро муносабатига қараб, боғланган ёки эргашган қўшма гап дейиш қийин. Чунки бундай қўшма гаплар баъзан тугилиш жиҳатидан боғланган қўшма гапга, мазмунан эса эргашган қўшма гапга ўхшайди: *Китобни севингиз: у сизнинг барча фикрларни тўла англашингизга ёрдам беради, у сизни кишиларни ҳурматлашга ўргатади.* (М. Г.) Бу гапдаги компонентлар боғловчисиз, фақат интонация воситаси билангина боғлангандир.

Боғловчисиз қўшма гап компонентлари боғловчили қўшма гап компонентларига нисбатан анча зичроқ боғланади. Бундай қўшма гап компонентлари кетма-кет келган алоҳида содда гаплардан фарқ қилади. Масалан: *Артамашов энди раислик қилолмайдиганга ўхшайди. Айби кўпга ўхшайди. Ҳозир ревизия комиссияси текшириш олиб бормоқда. Район ер бўлимнинг мудири икки ҳафтадан бери шў ерда. Сергей Тутаринов ҳам келиб кетди...* (С. Баб.)

Келтирилган содда гаплар мазмунан кетма-кет юзага келган воқеа-ҳодисани ифодалайди. Лекин бундай гаплар йиғиндиси боғловчисиз қўшма гап бўла олмайди. Чунки бу гапларнинг ҳар бири алоҳида мустақил бўлиб, улар орасидаги интонация бир-бирига боғланганликни ифодаламайди.

Боғловчисиз қўшма гапдаги компонентлар бир-биридан санаш оҳангига ўхшаш, тугалланмаган интонация билан ажралиб туради. Бу интонация сабаб, чоғиштириш, шарт оттенкасини, воқеаларнинг кетма-кет ёки бир вақтда юзага келишини кўрсатади. Мисоллар: *Вася бир рус мактабида деворий газета чиқарилганлигини кўрган экан, у картани қандай чизиш, сурат солиш, сарлавҳа ёзиш, мақола-хабарларни таҳрир қилиш йўллари ни ўрганди.* (П. Т.) *Тоғнинг кўрки тош билан, одам кўрки бош билан.* (Мақол.) *Куни билан машиналар олдида ўрналишган шофёрлар гулхан атрофида давра ясаб ўтирдилар, уй ичида аччиқ тутун айланди.* («С. Ўзб.»)

Боғловчисиз қўшма гап ўз составидаги компонентларнинг муносабати жиҳатидан уч хил бўлади: 1) боғланган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап, 2) эргашган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап, 3) боғловчили қўшма гапга синоним бўлмаган боғловчисиз қўшма гап.

БОҒЛАНГАН ҚУШМА ГАПГА СИНОНИМ БЎЛГАН БОҒЛОВЧИСИЗ ҚУШМА ГАПЛАР

112-§. Бу турдаги боғловчисиз қўшма гап компонентлари бир-бирига «тенглик» ёки «тенгланиш» интонацияси воситаси билан бирикади. Боғланган қўшма гап составидаги компонентлар тўрт хил тенг боғловчилар воситасида боғланади; боғловчисиз қўшма гап боғланган қўшма гапнинг баъзи боғловчили турригагина синоним бўлади. Боғланган қўшма гапнинг кўпгина турлари боғловчисиз ҳолда ишлатилади. Қиёслайлик: 1. *Отнинг ёлига ёпишиб қорнига тепди ва от уни қирга томон олиб кетди.* (П. Т.) 2. *Аҳмад ўртоғини уйига таклиф қилди, лекин у кўнмади.* 3. *Гоҳ осмонни тутиб ашула янграр, гоҳ аллақаердан гармон товуши эшитилиб қолар эди.* (С. Баб.) 4. *Бу ерда на кўча бор, на мустақил уй-жой кўринади.* (О.)

Келтирилган мисолларда биринчи ва иккинчи гапдаги бириктирув ва зидлов боғловчиларини тушириб қолдириб, боғловчисиз қўшма гап шаклида қўллаш мумкин. Бироқ кейинги гапларда айирув ва инкор боғловчиларисиз аввалги ҳолатдаги мазмунни тўла ифодалаб бўлмайди. Демак, боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури боғланган қўшма гапнинг ҳамма турига эмас, балки фақат бириктирув ва зидлов муносабатини ифодаловчи туригагина синоним бўлиб келади.

Бириктирув боғловчили боғланган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гапда бир воқеа билан иккинчиси чоғиштирилади ёки воқеанинг бир вақтда ёхуд кетма-кет юзага келиши кўрсатилади: *Сайрагиси келгани учун сайрайди-да... Булбул сайрайди, хўроз қичқиради, эшак ҳанграйди, от эса кишнайди.* (П. Т.) *Оёқ югуруги ошга, оғиз югуруги бошга.* (Мақол.) *Кўп сўзнинг ози яхши, оз сўзнинг ўзи яхши.* (Мақол.) *Яхшидан от қолади, ёмондан — дод.* (Мақол.) *Ошнинг таъми туз билан, одамнинг таъми сўз билан.* (Мақол.)

Чоғиштириш, таққослаш маънолари ифодаланган қўшма гапларда интонация — оҳанг икки хил: паст ва юқорироқ бўлади. Бундан ташқари, бундай қўшма гап компонентлари орасидаги пауза бир оз чўзиқроқ бўлади — биринчи гап билан иккинчи гап орасида бир оз тўхтаб олинади. Биринчи гап юқорироқ оҳанг билан, иккинчиси унга нисбатан пастроқ оҳанг билан айтилади.

Боғловчисиз қўшма гаплар бир вақтда ёхуд турли вақтда юзага келган воқеа ёки ҳаракатни ифодалаши мумкин.

Бир вақтда юзага келган воқеа ёки ҳаракатни ифодалайдиган компонентларнинг феъл кесимлари кўпинча бир хил замон формасида қўлланади. Мисоллар: *Қирғоқлар кўкараар, дала топар жон. Уктам унинг орқасидан анча тикилиб қолди, кўнглини қандайдир ғашлик босди.* (О.) *Кўкламнинг сайроқи қушлари*

табиат кўринишларини куйламоқдалар, кўм-кўк кўкатлар сил-киниб қушларни олқишламоқдалар. (О.)

Баъзан бир вақтнинг ўзида юзага келган воқеаларнинг бири бошқаларидан ажратиб кўрсатилади: *Ҳамма чуқур хўрсинди, Анорхон пиқ-пиқ йиғлади.* (О.)

Айрим ҳолларда феъл кесим формалари ҳар хил замонда бўлади. Масалан: *Буни кўп синаганман, сочим пахтадан оқарди.* (О.)

Кетма-кет юзага келган воқеа ёки ҳаракатни ифодалайдиган компонентларнинг феъл кесимлари кўпинча бир хил замон формасида қўлланади. Мисоллар: *Қўя бер, яна бир оз синаб кўрайлик.* (О.) *Сизлар овқатгача дам олинглар, қолган гапни кейин гаплашамиз.* (А. Қ.) *Гулнор бошини Йўлчининг кўкрагига суқиб йиғлади, Йўлчи уни эшик олдига олиб борди.* (О.)

Кетма-кет юзага келган ҳаракат ҳали бажарилмаган, энди-гина мўлжалланган бўлиши мумкин: *Кекса овора бўлмасин, ўзимиз бора қолайлик.* (О.)

Бу типдаги қўшма гапларда кетма-кетлик мазмунини аниқроқ кўрсатиш учун пайт равишлари ҳам қўлланади. Уларнинг қўлланиш ҳолати икки хилдир:

1. Пайт равиши фақат кейинги компонент составида қўлланади. Мисоллар: *Савва ҳақида яна икки оғиз гапирай, сўнг бошқа гапларга ўтамиз.* (С. Баб.) *Бор, омон бўл, энди мен ҳам қайтаман.* (И.)

2. Пайт равишлари ҳар икки содда гап составида ҳам келади. Олдин бўладиган воқеани кўрсатиш учун қўлланадиган **аввал, олдин** каби равишлар одатда биринчи содда гап составида, кейинги воқеа ёки ҳаракатни кўрсатиш учун қўлланадиган **сўнг, кейин, ундан сўнг** каби равишлар кейинги содда гап составида келади. Мисоллар: *Аввал менга етиб олишсин, ундан кейин бирга ўқийман-да.* (А. Қ.) *Усаржон дастлаб ўзи йўқ вақтда қилинган ишлар билан танишди, кейин терим масалаларига кўчилди.* (О.)

Чоғиштириш, таққослаш маъносини ифодалайдиган боғловчисиз қўшма гапларда кўпинча бир шахс ёки предмет билан иккинчи шахс ёки предмет, бир белги ёки ҳаракат билан иккинчи белги ёки ҳаракат солиштирилади. Бунда чоғиштирилаётган сўз одатда логик урғу олиб, ҳар бир компонентнинг олдинги қисмида ишлатилади. Масалан: *Дўст ачитиб гапирар, душман — кулдириб. Отаси урмас қўнғизни, боласи урар тўнғизни. Илмсиз бир яшар, илмли минг яшар. Яхши қанд едирар, ёмон панд едирар. Тўғри тил тош ёрар, эгри тил — бош.* (Мақоллар.)

Бундай қўшма гаплардаги компонентларнинг феъл кесимлари кўпинча бир хил бўлиши сабабли, баъзан такрорланиб келган

кесим кейинги компонентда қўлланмайди. Унинг мазмуни ўзидан олдин келган компонентдан англашилиб туради.

Боғловчисиз қўшма гап составидаги компонентлар зидлик маъносини ифодалаганда, зидлов боғловчили боғланган қўшма гапга синоним бўлади. Масалан: *Кўп болалар ундан қўрқар, Холмурод қўрқмасди. (П. Т.) Тиг яраси тузалади, тил яраси тузалмайди. (Мақол.) Тошпўлатов жавоб кутди, Акрамов индамади. (Р. Ф.) Тўрқовоқ ёриғидан бир қанча тариқ ва қуш тезаги полициянинг шоп мўйловига, кўкрагига тўкилди, у буни сезмади. (О.)*

Бундай қўшма гапларда чоғиштириш маъноси сезилиб турса ҳам, таққослашга нисбатан зидлик маъноси кучлироқ бўлади. Зидликни ифодалаган қўшма гап компонентларининг сони кўпинча иккидан ортмайди. Бундан ташқари, биринчи компонентнинг феъл кесими кўпинча бўлишли формада, иккинчисиники эса бўлишсиз формада бўлади. Зидликни ифодаловчи компонентлардан тузилган боғловчисиз қўшма гаплар мазмунан зидлов боғловчили боғланган қўшма гапга ўхшайди. Бу компонентлар орасига зидлов боғловчилари қўйилса, фикр аниқроқ англашилади: *Кўп болалар ундан қўрқар, лекин Холмурод қўрқмас эди.*

Боғланган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап составидаги компонентларнинг кесимлари тўлиқ ёки тўлиқсиз ҳолда тушиб қолиши мумкин.

Кесимнинг тўлиқсиз ҳолда ишлатилиши кўпинча биринчи компонентда, тушиб қолиши эса охириги компонентда юз беради. *Қозонларда тушки овқат қайнайди, янги-янги бакларда — чой. (О.) Чўллар бўстон бўлди, қумлоқлар — гулзор. Яхши топиб сўзлар, ёмон — қопиб. (Мақол.)*

Қўшма гапда мураккаб феъл кесимнинг кейинги элементи олдинги содда гапларда тушиб қолиб, фақат энг охириги содда гап кесими составидагина қўлланиши мумкин. Бундай қўшма гаплар кўпинча бир вақтда бажариладиган ёки бир вақтда юзага келадиган воқеа-ҳодисаларни ифодалайди. Мисоллар: *Собирнинг ёнгинасида кўм-кўк ўтлар орасида шарқираб сув оқар, ариқ ёқалаб қатор ўсган дарахтлар қўйнида шамол ғувиллар эди. (О.) Маруся китоб ўқир, канизак унга қулоқ берар эди. (А. Қ.) Болалар у ёқдан-бу ёққа чопар, ҳайқирар, ёш-яланг ашула айтиб, аския қилиб, бир-бирини қувлашиб борар, қариялар ёшлик чоғларини қўмсаб, бир-бирларига ҳар хил ҳазиллар қилишар эди. (А. Қ.)*

Бу қўшма гаплардаги компонентларнинг мураккаб феъл кесимлари бир хил замондаги феъллар билан ифодаланган.

113- §. Боғланган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гапларда компонентларнинг зич боғлиқлиги яна бошқа

грамматик ҳолатлар воситаси билан ифодаланади. Компонентлар учун умумий бўлган сўзларнинг ишлатилиши, компонентларнинг тартиби, айрим гап бўлақларининг такрорланиши, олмошларнинг қўлланиши, сўзларнинг бир хил формада ишлатилиши ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатлар ана шулар жумласидандир.

а) баъзан боғловчисиз қўшма гап составидаги ўрин, пайт ҳоллари, эганинг аниқловчиси, тўлдирувчи биргина компонентга хос бўлмай, балки қўшма гапдаги бошқа компонент учун умумий бўлади: *Собирнинг юраги гупиллайди, оёқлари қалтирайди. (О.) Уктамнинг нияти холис, қадами тоза. (О.) Бир оз дан сўнг музика чалинади, ўйин бошланади. Мевага қорнинг ҳам тўяди, этагинг ва саватинг ҳам. (О.)*

Ундалмалар ҳам қўшма гап компонентлари учун умумий бўлиши мумкин. Бунда қўшма гапдаги фикр ундалма билан ифодаланган шахсгагина қаратилади: *Ғамнок бўлманг, мен бораман, онажон. (И.)*

б) боғловчисиз қўшма гапда компонентларнинг ўрни маълум даражада роль ўйнайди. Баъзан компонентларнинг ўрнини алмаштириш билан маълум мазмунни ифодаловчи қўшма гап ҳосил бўлмайди. Масалан: *Элатлар уларнинг орқасидан чапак чалишди, айниқса, болалар қаттиқ қий-чув кўтариб қолишди. (О.) Уқишдан кейин йигитлар уни чойхонага таклиф этар, Холмурод кўнгиллари учун борар эди. (П. Т.) Наргиз яна хаёл дарёсига фарқ бўлди, у юрагида тўлиб ётган севги ҳақида — Асалари ҳақида ўйлаб кетди. (Ш. Р.)*

Биринчи мисолдаги содда гапларнинг ўрнини: *Айниқса болалар қаттиқ қий-чув кўтариб қолишди, элатлар уларнинг орқасидан чапак чалишди* тарзида алмаштирсак, тугал мазмун англаувчи бир бутун гап бўлмай қолади. Бу фикр кейинги гаплар учун ҳам хосдир.

— Лекин айрим қўшма гапдаги содда гапларнинг ўрнини алмаштириш билан мазмунга ҳеч қандай путур етмайди. Масалан: *Улар овора бўлишмасин, ўзимиз бора қолайлик. — Узимиз бора қолайлик, улар овора бўлишмасин.* Еки: *Кўзларининг таги шишган, бурни қоп-қорайиб кетган эди. — Бурни қоп-қорайиб кетган, кўзларининг таги шишган эди.*

в) қўшма гап составидаги компонентларнинг биридаги сўз кейинги гапда такрорланиб, унинг грамматик функцияси ўзгариб келади: *Биз ош емадик, ош бизни еди. (О.)*

Гап бўлақларининг бу хил такрорланиши ҳар икки компонентни ўзаро зичроқ боғлаш учун хизмат қилган.

г) боғланган қўшма гапдаги компонентларни мазмун ва грамматик жиҳатдан боғлашда олмошларнинг ҳам маълум роли бордир. Масалан, олдинги компонентдаги гапнинг бирор бў-

лаги ўрнида кейинги гапда кишилиқ олмоши ишлатилиб, икки содда гапнинг боғланишини таъмин этади: *Ҳамма ёқни жаранглатиб Украина булбули сайрайди, унинг сайрашига осмондаги ой ҳам қулоқ солиб турганга ўхшайди. (Гог.) Мадамин кўча четида домлани кутиб серрайиб турар, унинг кўзлари оч бўрининг кўзларидай ялтирар. (П. Т.)*

д) айрим вақтда сўзларнинг бир хил формада ишлатилиши ҳам қўшма гап составидаги компонентларнинг зичроқ боғланишини таъминлайди. Масалан: *Булбул сайрайди гулда, ҳавас қайнайди дилда. (Ф.) Сув келтирар мард киши, экин экар ҳар киши. (О.)*

Бу мисолларнинг ҳар иккаласида ҳам биринчи гапдаги сўз формалари иккинчи гапдаги сўз формаларига ўхшашдир. Биринчи мисолда: *булбул, ҳавас* (бош келишиқдаги от билан ифодаланган эга), *сайрайди, қайнайди* (учинчи шахс бирлигидаги ҳозирги-келаси замон феъли билан ифодаланган кесим), *гулда, дилда* (ўрин-пайт келишигидаги от билан ифодаланган ўрин ҳоли); иккинчи мисолда *сув, экин* (белгисиз тушум келишигидаги от билан ифодаланган воситасиз тўлдирувчи), *келтирар, экар* (учинчи шахс бирлигидаги келаси замон феъли билан ифодаланган кесим), *мард киши, ҳар киши* (аниқловчи + эга).

Демак, қўшма гапда компонентларнинг тартиби, айрим бўлақларнинг такрорланиб келиши, сўз формаларининг ўхшашлиги каби грамматик ҳодисалар компонентларнинг бутунлигини таъминлаш учун хизмат қилади.

114-§. Боғланган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гаплар мураккаб ҳолда ҳам келиши мумкин. Масалан: *Бу саҳрода майсалар ҳам, чечаклар ҳам йўқ, гуллар ҳам кўринмайди, булбуллар ҳам сайрамайди, булоқлар қайнаб тошмайди, сувлар оқмайди, қўй-қўзилардан ҳам дарак йўқ. (Ш. Р.) Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яқтакчан оғил эшиги ёнида туриб, дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади, кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди. (А. Қ.) Момақалди роқ еру осмонни ларзага келтириб гуриллади, нақирдан қуйилгандай ёмғир ёғди, пишқириб сел келди, ҳамма ёқни тошқин босди. (Ш. Р.)*

Иккидан ортиқ гапдан ташкил топган боғловчисиз қўшма гапларда баъзан энг охирги компонент аввалгиларини яқунлаши, хулосалаши мумкин: *Сиз Олахўжа билан, биз Абдурасул билан: ҳар ким ўз тенги билан (П. Т.)*

ЭРГАШГАН ҚУШМА ГАПГА СИНОНИМ БУЛГАН БОҒЛОВЧИСИЗ ҚУШМА ГАПЛАР

115-§. Бу турдаги боғловчисиз қўшма гаплар «тобеланиш» интонацияси ёрдамида боғланади ва боғланган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гаплардан фарқ қилади.

Эргашган қўшма гапларнинг ҳамма турлари ҳам боғловчисиз формада кела бермайди; чунончи, равиш, чоғиштириш, ўлчов-даража, ўрин эргаш гаплар боғловчисиз келмайди. Чунки бу хил гапларда боғловчилар ёки нисбий сўзлар тушиб қолганда, қўшма гап ҳосил бўлмайди.

Эргашган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гапларнинг асосий турлари қуйидагичадир: 1) шарт эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап; 2) пайт эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап; 3) тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап; 4) натижа эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап; 5) сабаб эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап; 6) ўхшатиш эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап; 7) изоҳловчи компонентли боғловчисиз қўшма гап.

116-§. Ш а р т э р г а ш г а п л и қ ў ш м а га п г а с и н о н и м бў л г а н б о г л о в ч и с и з қ ў ш м а г а п. Бундай қўшма гапларнинг биринчи компоненти кейинги компонентдаги воқеанинг юзага келиш шартини билдиради. Бунда пайт мазмуни ҳам англашилиб туради. Боғловчисиз қўшма гапнинг бу тури бир воқеа-ҳаракатдан иккинчи воқеа-ҳаракатга тез кўчиш маъносини ифодалайди. Бунда олдинги компонентдаги интонация баландроқ, кейинги компонентдаги интонация пастроқ бўлади, компонентлар орасида бир оз тўхтаб олинади. Масалан: *Олдига яқинлашдинг—шовқин солади. Бировга айта кўрманг — икковимиз ҳам балого қоламиз. (С.) Тўғри бўлинг—бежавотир бўласиз. (Мақол).*

Мисоллардан кўринадикки, бундай қўшма гапларнинг биринчи компонентдаги феъл кесим ўтган замонда, кейинги компонентнинг кесими ҳозирги-келаси замонда келади.

Компонентларнинг кесимлари от кесим бўлиши ҳам мумкин: *Узи юзсиз — сўзи тузсиз. Қўшининг тинч — сен тинч. (Мақоллар.)*

117-§. П а й т э р г а ш г а п л и қ ў ш м а га п г а с и н о н и м бў л г а н б о г л о в ч и с и з қ ў ш м а г а п. Бундай қўшма гапларда биринчи компонент кейинги компонентдаги воқеа-ҳодисанинг бажарилиш пайтини кўрсатиб келади, биринчи компонент эргаш гап, иккинчи компонент бош гап тарзида қўлланади: *Арава нотинч бўлди — қўшқулоқдаги сут чайқалади, тўкилади. (А. Қ.) Бошим бутун — яхшилигингизни унутмайман, ўз отам каби ёдлайман. (О.) Душман бўлди — у паризод ўлади. (Ф. Й.)*

118-§. Т ў с и қ с и з э р г а ш г а п л и қ ў ш м а га п г а с и н о н и м бў л г а н б о г л о в ч и с и з қ ў ш м а г а п. Боғловчисиз қўшма гапларнинг компонентларидаги мазмун бир-бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, улардан бири юзага келади. Бундай қўшма гаплар мазмунан тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гапга ўхшайди. Мисоллар: *Москва урушни ёмон кўради, гарчанд*

уришганда ғолиб ҳамиша. (Ғ. Ғ.) Этларимни ништар билан тилсинлар, хонумонимга ўт қўйсинлар, бошимда тегирмон тоши юргизсинлар — мен сиздан ажралмайман. (Ҳ. Ҳ.) Ит ҳуради — карвон ўтади. (Мақол.) Узим ҳар жойдаман — кўнглим сендадир. (М.)

Бу гаплар тузилиш жиҳатидан зидликни ифодаловчи боғловчисиз қўшма гапга ўхшаса ҳам, мазмунан тобелиги, интонацион хусусият жиҳатидан улардан фарқ қилади.

119-§. Натижа эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап. Бундай қўшма гаплардаги компонентлар бирининг натижасида иккинчисининг юзага келганлигини ифодалайди. Бунда кейинги компонент олдинги компонентдаги воқеанинг натижасини билдиради: *Бу сўзларни шу қадар кўп ишлатасиз, бошқа сўзлар қулоғингизга эриш эшитилади.* (А. Қ.) *У шунчалик берилиб термилди, сойнинг ўртасида сув ичаётган отнинг пишиллаши ҳам сезилмади.* (О.)

120-§. Сабаб эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап. Бундай қўшма гапнинг биринчи компонентида сабаб, иккинчисида шу сабабдан келиб чиқадиган натижа ифодаланади. *Соғиниб эрдим, баҳор бўлди баҳона, дўстлар.* (С. А.) *Улуғ оғамиз бор — халқ бирлиги бор.* (Ғ. Ғ.) *Қўрқитмай ўстирдим: ботир бўлдингиз.* (Ф.) *Онахоннинг юраги шув этиб кетди: тўппончани ўз кўзи билан биринчи кўриши эди.* (Ас. М.)

Бундай қўшма гапларда интонация қайси боғловчининг функциясини бажариб келаётганлигига қараб тобе ва ҳоким компонент белгиланади: *Москва бор — меҳнатда шараф эғтибор гапида шунинг учун* боғловчисининг ўрни сезилиб турганлигидан, олдинги компонент эргаш гап, кейингиси бош гап саналади. *Сизга ишонаман: синглимдек нарчасиз гапида эса чуқки* боғловчисининг ўрни сезилиб турганлигидан, олдинги компонент бош гап, кейингиси эргаш гапдир.

121-§. Ухшатиш эргаш гапли қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гап. Боғловчисиз қўшма гап составидаги компонентлар баъзан ўхшашлик мазмунини ифодалаши мумкин: *Қор ёғди — дон ёғди. Сув келди — нур келди.* (Мақоллар.) Бундай қўшма гап компонентлари орасида баъзан гўё боғловчиси ишлатилади; улар бошқа боғловчисиз қўшма гаплардан мазмун жиҳатидангина эмас, интонацияси билан ҳам фарқ қилади. Бунда ҳар бир компонент бир хил оҳанг билан айириб айтилади.

122-§. Изоҳловчи компонентли боғловчисиз қўшма гап. Эргашган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гапдаги кейинги компонент олдинги компонентни

ёки унинг бирор бўлагини изоҳлайди, тўлдиради. Шунинг учун бундай қўшма гаплар эга, кесим, тўлдирувчи ҳамда аниқловчи эргаш гапли қўшма гапларга синонимдир.

Кейинги компонент олдинги компонентдаги олмош билан ифодаланган ёки яширинган эганинг мазмунини аниқлаб, изоҳлаб келади. Мисоллар: *Фақат шу эсида: эртаси кунни кўзини очганда, ёнида Собиржон йўқ эди. (Ас. М.) Сизга шу нарса аён: сиз ўз шлангизда, совет халқларининг буюк дўстона оиласидасиз. (Ас. М.) Ҳозирданоқ кўриниб турибди: сиз дангасалик, айёрликни билмайдиган йигитга ўхшайсиз. (А. Қ.)*

Кейинги компонент биринчи компонентдаги олмош билан ифодаланган кесимнинг мазмунини изоҳлаб, аниқлаб келади. Мисоллар: *Яхшиси шу: биздан хавотир олмай, эрта билан капсанчилар олдига боргин. (А. Қ.) Андишананг сабаби шудир: Зайнабнинг ҳам танлагани бор. (Ҳ. О.) Сўзимиз шул: дийдорингга бўлдим зор. (Ҳ. О.) Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман. (М.)*

Кейинги компонент олдинги компонентдаги олмош билан ифодаланган тўлдирувчининг ёки яширинган тўлдирувчининг мазмунини аниқлаб келади. Бундай қўшма гаплар мазмунан тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гапга ўхшайди. Масалан: *Ростин сўзла, мен эшитай тилингдан. (И.) Мен биламан, сизларга ишониш мумкин. (А. Қ.) Билди ота: фойдасиздир қийнамоқ. (Ҳ. Қ.) Биламан, гуруринг йўл бермай турибди. (О.)*

Бундай қўшма гапларда изоҳланувчи компонент олдин, изоҳловчи компонент кейин келади. Кўпинча шеърӣ асарларда бу ҳолат ўзгариб, изоҳланувчи гап изоҳловчи гапнинг ўртасида келади: *Душманларга, билмам, банди бўлдим. Хазон қилолмайсан, билгин, менинг боғимни. Беклар қаторидан, кўрдим, уй берди. (И.)*

Кейинги гап қўшма гапнинг биринчи компонентидаги аниқловчининг мазмунини конкретлаштириб беради: *Булар шундай кўрқмас ботирлар, жаноби олийнинг ўзларидан ҳам ҳайиқмайдилар. (С. А.) Бизда шундай одат бор: ўзидан кичикни ҳам сизсирайдилар.*

БОҒЛОВЧИЛИ ҚЎШМА ГАПГА СИНОНИМ БУЛМАГАН БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАПЛАР

123-§. Айрим қўшма гапларнинг составидаги компонентларни бир-бирига боғлаш учун ҳеч қандай боғловчини қўллаб бўлмайди, шунинг учун бундай боғловчисиз қўшма гап боғловчили қўшма гапга синоним бўлмайди: *Хушхабар олиб келдим: гарнизон янчилди, шаҳар ўзимизнинг советлар қўлига ўтди. (Ас. М.)* Бу гапдаги биринчи ва иккинчи компонент орасига ҳеч қандай боғловчини ишлатиб бўлмайди. Қуйидаги мисоллар-

да ҳам шу ҳолатни аниқ кўриш мумкин: *Ўсма кетар, қош қолар; сурма кетар, кўз қолар.* (Мақол.) Қани бўлмаса, биз билан юринг, сой бўйини айланиб келамиз. (С.) Олдингизда бир йўл бор, бу — партиянинг йўли. (Ш. Р.) Қолхозимиз жуда бадавлат, қанча сигир, қанча йилқи бор. (У.).

Бу типдаги қўшма гаплар боғланган қўшма гапга ҳам, эргашган қўшма гапга ҳам синоним бўлиши қийин.

МУРАККАБ ҚЎШМА ГАПЛАР

124-§. Қўшма гаплар ҳамма вақт ҳам икки содда гапнинг бирикувидан ташкил топавермайди. Улар уч ва ундан ортиқ содда гапларнинг бирикувидан тузилиши ҳам мумкин. Бундай гаплар қўшма гапнинг мураккаб турини ташкил қилади.

Мураккаб қўшма гаплардаги компонентлар тузилиши ва грамматик хусусияти жиҳатидан боғланган ва эргашган қўшма гаплардаги компонентлардан деярли фарқ қилмайди.

Мураккаб қўшма гапни ташкил этувчи қисмлар эргашиб йўли билан, боғланиш йўли билан ҳамда боғланиш ва эргашиб йўли билан бирикади. Шу жиҳатдан уларни уч группага ажратиш мумкин:

1. Эргашиб йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар (бир неча эргаш гапли қўшма гаплар).

2. Боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар.

3. Боғланиш ва эргашиб йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар (аралаш қўшма гаплар).

ЭРГАШИШ ЙЎЛИ БИЛАН ТУЗИЛГАН МУРАККАБ ҚЎШМА ГАПЛАР

125-§. Эргаш гапларнинг ҳамма тури ҳам бошқа эргаш гаплар билан бирга қўлланиб, бир неча эргаш гапли қўшма гапни ҳосил қилиши мумкин. Бундай қўшма гапларнинг эргаш гап қисми ўзаро тенгланиш муносабатида бўлади, яъни улар уюшган эргаш гапларни ташкил қилади. Мисоллар: *Қалбингда ёнса ҳам бир дунё алам, қаддингни букса ҳам олам-олам ғам, бошингга айрилиқ солса ҳам соя, кўнглинг ғаш бўлса ҳам билониҳоя, сочинг оқарса ҳам ҳижрон туфайли, юзларинг заъфарон бўлса ҳам майли, онажон, кўзингдан оқизма кўп ёш.* (У.) *Мен ўзимни инсон билганда, гулга тўлиб баҳор кирганда, юрагимда ҳавас уйғонди.* (Ҳ. О.)

Бундай мураккаб қўшма гапларни ташкил этувчи компонентларнинг структураси икки хилдир:

а) биринчи турда эргаш гаплар «муस्ताқил» содда гаплардай (бош гапдай) шаклланган бўлади;

б) иккинчи турда эргаш қисмлар эргаш гаплардай шаклланиб, ўзаро тенгланиш муносабатида бўлади.

Биринчи группани ташкил этувчи компонентлар бош гапга **-ки, чунки, гўё** каби ёрдамчилар воситаси билан боғланади. Бундай эргаш гап гарчи бош гапга тобе саналса ҳам, ўзи «муस्ताқил» содда гаплардай шаклланади. Бунда бирдан ортиқ эргаш гаплар ўзаро тенгланиш йўли билан бирикади. Бу эргаш гаплар уюшиқ бўлақлардек тенгланиш интонацияси билан айтилади ёки улар орасида тенг боғловчилар ишлатилади. Мисоллар: *Эргаш унга шундай қарадики, бу назарни ҳамма пайқади ва шов-шув бир оз тинди.* (Ас. М.) *Шоир демоқچики, булутдан ёмғир ёғади ва бу ёмғир сувларидан гул униб чиқади.* (О.) *У жанобларининг ҳаётлари ҳақидаги маълумотларни батафсил айтиб берингиз, чунки фазилатлари тўғрисида эшитдим-у, аммо ҳаётлари ҳақида ҳеч нима...* (О.)

Тўлдирувчи, аниқловчи, ўхшатиш, ўлчов-даража, натижа, сабаб эргаш гаплар юқоридагича уюшиб, тенг боғловчилар иштирокида бирикиши мумкин. Мисоллар: *Алёша тушунардики, улар ҳаётни яратган одамлар, лекин ўзлари парча нонга зор* (тўлдирувчи эргаш гаплар уюшган). *Биз индамас эдик, гўё айтадиган сўз қолмаган, бироқ кўнглимизда тўлиб-тошган ҳисларни айтиб тамом қилиш мумкин эмас эди* (А. Р.)— ўхшатиш эргаш гаплар уюшган. *Шу бир оғиз сўзни шу қадар куч билан айтдики, бошидаги оқ тивит рўмоли сирғалиб елкасига тушди ва қорача юзи оқариб шахло кўзида ғазаб ўти аланғалади* (А. Қ.)— натижа эргаш гаплар уюшган.

Иккинчи группани ташкил этувчи бирдан ортиқ эргаш гапларнинг кесимлари тўла шаклланмай, феълнинг равишдош, сифатдош ва шарт майли формаларида келади. Улар ўзаро тенгланиш муносабатини ташкил қилиши ва уюшиб келиши мумкин. Бундай эргаш гаплар орасида ҳам баъзан тенг боғловчилар ишлатилади. Бу хилдаги компонентлар орасида тўлиқсиз нисбий тенгланиш мавжуддир.

Шарт, пайт, ўлчов-даража, эга, сабаб, равиш, тўсиқсиз каби эргаш гаплар ўзаро нисбий тенгланиш воситасида бирикади. Мисоллар: *Дам қарасанг, бир жойга тўпланиб қолишади; дам қилтириқ Махсум ўтса, орқасидан хавфсираб қараб қўйишади.* (Ас. М.) *Дарахтлар кўкарса ва қирлар, майсалар яшнаса, бу жойлар жуда гўзал бўлади.* (С.) *Душман қанчалик гангитилса ва унинг ўт очии нуқталари қанча кўп емириб ташланса, ҳужумнинг муваффақияти шунча муқаррар бўлади.* (А. Қ.) *Икковлари ҳам бахтсизликка учраганлари ҳамда икковларининг ҳам шахсий ишлари бир хилда ишқал бўлгани учун, улар ҳатто ичдан қувонгандай бўдилар.* (Б. П.)

126-§. Баъзан бундай қўшма гаплар ҳар хил эргаш гаплардан тузилади: *Осмондаги булутлар тез-тез сузиб кетаётса ҳам,*

лекин оралари кенг-кенг очилиб қолганидан, офтоб нури денгиз устини ярқиратарди. (О.)

127-§. Бир неча эргаш гапли қўшма гапларнинг тобе компонентлари биргалик эргашиш ёки кетма-кет эргашиш йўли билан бош гапга боғланади.

Биргалик эргашувли компонентлар ё бир хил (уюшган) эргаш гаплардан, ё турли (уюлмаган) эргаш гаплардан тузилади.

128-§. Эргаш гапларнинг ҳамма тури ҳам уюшиб келиб, мураккаб қўшма гапнинг биргалик эргашувли турини ҳосил қилиши мумкин:

а) эга эргаш гап уюшиб келади: *Қимки ўз ватанини севса, ким, ўз халқи учун жонини фидо қилса, у қаҳрамон бўлади;*

б) кесим эргаш гап уюшади: *Қизимнинг яна бир яхши томони шундаки, қўли очиқ, дили покдир;*

в) аниқловчи эргаш гап уюшади: *Шундай ҳаёт туғилдики, у сенсиз яшнай олмайди, сен унинг қудратли кучисан (Ас. М.);*

г) тўлдирувчи эргаш гап уюшади: *Биласизми, ерларимиз Қизилқумга чегарадош, Қизилқум эса Қорақумга тақалади (Ш. Р.);*

д) пайт эргаш гап уюшади: *Балиқ қорнин ёрганда, пичоқ белга борганда, чол бирдан чўчиб кетди (Ҳ. О.);*

е) сабаб эргаш гап уюшади: *Назокат унинг овозини эшитмади, чунки ҳаёли Пўлатжонда, кўзи узоқларда ёнган чироқларда эди. (С.)*

Эргаш гапнинг бошқа турлари ҳам шу хилда уюшиб кела олади.

129-§. Уюшиқ эргаш гапли мураккаб қўшма гапларни, тузилиши ва мазмунига қараб, икки группага ажратиш мумкин:

1) мазмун ва тузилиш жиҳатидан бир хил бўлган эргаш гапли мураккаб қўшма гап. Масалан: *Одам қариса ҳам, юз бўлса ҳам ёш, осмонга етади сен силаган бош. (Ғ. Ғ.)* Бу мисолда тўсиқсиз эргаш гаплар бош гапга бир хил ёрдамчи воситаси билан бириккан;

2) мазмун жиҳатидан бир хил, бирикиш воситаси ҳар хил бўлган эргаш гапли мураккаб қўшма гап. Масалан: *Қилтирик Махсум чархчилар ишхонасига ўтиб кетганда, кетидан эшик ёпилиши билан, арқоқларнинг шақир-шўқури бирин-кетин тинди. (Ас. М.)* Бу мисолда пайт эргаш гаплар бош гапга турли ёрдамчилар воситасида бириккан.

Мазмун жиҳатидан ҳар хил бўлган бирдан ортиқ эргаш гаплар бош гапга алоҳида-алоҳида боғланиш йўли билан биргалик эргашувни ташкил қилиши мумкин. Бундай эргаш гаплар уюлмаган саналади. Масалан: *Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин, унча оғирлигим*

тушмас. (А. Қ.) Пахта терими бошлангач, ҳаво очиқ бўлса ҳам, кўпчилик колхозлар сушилкаларини тайёрлаб қўйдилар. («С. Узб.»)

130-§. Бир неча эргаш гаплар бош гапга кетма-кет эргашув йўли билан бирикади. Эргаш гаплар бири иккинчисига уланиб, ўз навбатида бош гапга боғланади. Бундай боғланишда бош гап олдидаги эргаш гап биринчи даражали, ундан олдингиси иккинчи даражали ва ҳоказо деб номланиб, маълум занжирни ташкил қилади. Бундай қўшма гапларда бир эргаш гап баъзан бошқасини ўзига тобе қилиб — ҳам эргаш гап, ҳам нисбий бош гап ролини бажариб, асосий бош гапга бирикади. Масалан: Улар кичкина ҳовлининг пастаккина эшигидан кирганларида, айвондаги ўчоқ олдида ўтирган икки аёл баравар ўринларидан туришса ҳам, бой уларни жеркиб ташлади. (С. А.) Бу мисолда иккинчи эргаш гап (тўсиқсиз эргаш гап) олдинги эргаш гап (пайт эргаш гап) учун бош гаплик ролини бажарса ҳам, у учинчи компонент — бош гапга нисбатан эргаш гап саналади.

131-§. Эргаш гапларнинг кўпгина турлари бош гапга кетма-кет эргашув йўли билан бирикади. Буларнинг энг кўп қўлланилган турлари қуйидагилардир:

1) пайт эргаш гап+сабаб эргаш гап+бош гап: Ефим Данилович гапираётганда, ҳамма у томонга интилиб, Турсуной билан Башоратга ҳеч ким эътибор бермай қўйди (Ас. М.);

2) шарт эргаш гап+тўсиқсиз эргаш гап+бош гап.

Бу эргаш гаплар бош гапга кўпинча кетма-кет боғланади: Борди-ю рост бўлса, ҳаммаси эмас, ярми рост бўлганда ҳам, жуда хунук гапку (А. Қ.);

3) пайт эргаш гап+шарт эргаш гап+бош гап: Март ойи келгач, барча очилса, не ваз қилурман Хайриницога? (Х. Х.) Сиз куйиб-пишиб гапириб турганингизда, сигири маъраб қолса, сизга эмас, сигирига қарайдиган одамга гап таъсир қиладими? (А. Қ.)

Бундай қўшма гапларда биринчи эргаш гап иккинчисига, иккинчи эргаш гап эса бош гапга боғланади;

4) пайт эргаш гап+тўсиқсиз эргаш гап+бош гап. Бу эргаш гаплар бош гапга кетма-кет ва биргаликда боғланади: Эртаси кун қуёш ёйилганда, эшикка чиқиши билан хизматкор жуссаси кичикроқ бўлса ҳам, семиз, ювош, йўрға жийран отни тўтди. (О.) Пахта терими бошлангач, ҳаво очиқ бўлса ҳам, кўпчилик колхозлар сушилкаларини тайёрлаб қўйдилар («С. Узб.»);

5) пайт эргаш гап+натижа эргаш гап+бош гап.

Бундай қўшма гаплар составидаги эргаш гапларнинг ўрни-ни алмаштириб (натижа эргаш гап+пайт эргаш гап+бош гап формасида) бўлмайди, чунки бунда эргаш гаплар бош гапга кетма-кет боғланади. Улардаги воқеа ҳам кетма-кет юзага ке-

лади: *Меҳмонлар кириб келишганда, шундай гулдурас олқишлар кўтарилдики, залнинг деворлари бизни босиб тушаётгандай бўлди;*

6) тўсиқсиз эргаш гап+натижа эргаш гап+бош гап: *Текис йўлда юрганда ҳам, унинг тачанкаси шунақанги ёқимли жангалаб чопар эдики, уни эшитган одам роҳат қиларди.* (С. Баб.)

Бу мисолда эргаш гаплар бош гапга кетма-кет боғланиб келган;

7) шарт эргаш гап+равиш эргаш гап+бош гап (ёки raviш эргаш гап+шарт эргаш гап+бош гап): *Улуғ айёмларда бу ерга келиб, халқлар намойишини қилсанг томоша, юракдан ўз-ўзча ҳайқиреқ келиб, забтингни босолмай айтасан, яша.* (Ф. Ф.) *Жаноби олийнинг рухсатлари бўлиб, раҳбарлик учун киши тайин қилсалар, мамлакат ободлигига сабаб бўлардилар.* (О.)

Биринчи мисолда эргаш гаплар бош гапга биргаликда эргашиб келган. Иккинчи мисолда эса улар бош гапга кетма-кет эргашган;

8) пайт эргаш гап+равиш эргаш гап+бош гап (ёки raviш эргаш гап+пайт эргаш гап+бош гап):

*Ҳавони янградиб жангалаб экан
Кремль соатин акс садоси,
Гимнимиз миллиардча дилни юпатиб,
Ишончга тўлади олам фазоси.* (Ф. Ф.)

Темур давлати парчаланиб, шахзодалар орасида тож-тахт учун уруш-жанжаллар қизиб кетгач, бу оиланинг овози аста сўна бошлади. (О.)

Бу типдаги эргаш гаплар мазмуни, составидаги эргаш гапларнинг сони жиҳатидан юқорида айтилган эргаш гаплардан фарқ қилади: улар 2, 3, 4, 5 ва ундан ортиқ ҳолда ҳам келиб, бош гапга алоҳида-алоҳида боғланади: *Отга зарбини тўкиб, қаҳри-аччиғи келиб, худди кун ботгандай бўлиб, қоронғилик тушгач, кечаси билан йўл тортиди.* (И.) *Бу сўзни эшитгач, унинг юзлари оқариб, лаблари титраб, қўлидаги нарсаси тушиб кетди.* (А. Қ.)

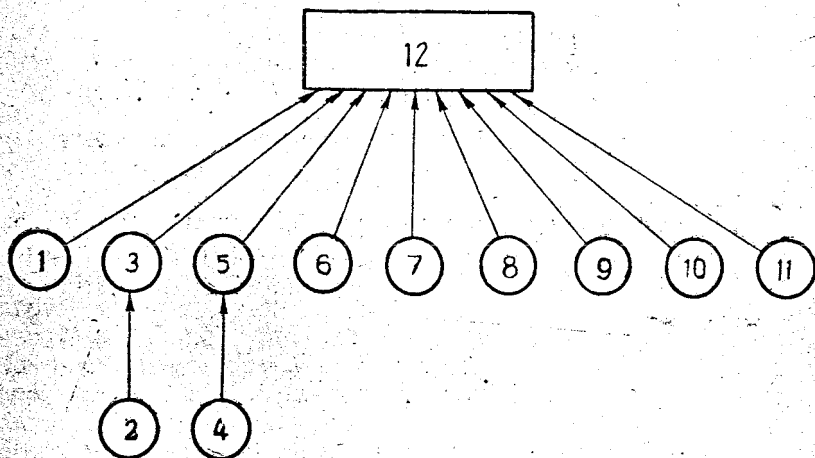
Баъзан пайт эргаш гаплар ўз ўрни ва сонидан қатъи назар, бош гапга боғланади; raviш эргаш гаплар эса пайт эргаш гапларга боғланиб, бош гапдаги воқеанинг қай тарзда бажарилишини эмас, балки ўзи боғланган пайт эргаш гапдаги воқеанинг қай тарзда юзага келганлигини кўрсатади: *Кун ботаётганда* ⁽¹⁾, *чўл қоронғилашиб* ⁽²⁾, *ўроқчилар чопқиларини елкаларига қўйиб, ашула айтиб, ўз шийпонларига қайтаётганларида* ⁽³⁾, *комбайннинг гувиллаши тиниб* ⁽⁴⁾, *арпа бошоқлари устидан хедер парраклари айланмаган ва ялтираб кўринмаганда* ⁽⁵⁾,

чайлаларда шовқин-сурон ҳукм сурган ⁽⁶⁾; бировлар бочка те-
варагини қуршаб олиб ювинаётган ⁽⁷⁾, бировлар чопқилари-
нинг дамани болға билан уриб эртаги иш учун қайраётган ⁽⁸⁾,
бир чеккада гулханлар ловиллаб ёниб турган ⁽⁹⁾, картошка
билан қўй гўшти қайнаб турган қозонлар тепасида ошпаз хотин-
лар тараддудланиб турган ⁽¹⁰⁾, хуллас, ёзнинг илк оқшоми кир-
ган пайтда ⁽¹¹⁾, Қочубей номли колхознинг иккинчи бригада
шийпонига меҳмонлар йиғила бошладилар ⁽¹²⁾. (С. Баб.)

Келтирилган мисолда бир бош гапга ўн битта эргаш гап
эргашиб келган. Лекин буларнинг ҳаммаси ҳам бош гапга
алоҳида-алоҳида боғланмаган. Улардан иккита равиш эргаш гап
ўзидан кейинги пайт эргаш гапгагина боғланган: *чўл қорон-
ғилашиб, ўроқчилар чопқиларини елкаларига қўйиб, ашула
айтиб, ўз шийпонларига қайтаётганларида; комбайннинг гувил-
лаши тиниб, арпа бошоқлари устидан хедер парраклари айлан-
маган ва ялтираб кўринмаганда.*

Эргаш гапларнинг бу ҳилда қўлланишида баъзан айрим
эргаш гапларнинг кесими тўла ифодаланмаслиги мумкин.

Юқоридаги мураккаб қўшма гапни қуйидаги схема билан
кўрсатиш мумкин:

Бу мисолда умумлаштирувчи эргаш гап (11-эргаш гап) —
хуллас, ёзнинг илк оқшоми кирган пайтда ҳам қўлланган. Бу
умумлаштирувчи эргаш гап бошқа эргаш гапларнинг мазмунини
хулосалаш ёки яқунлаш учун ишлатилган.

Демак, мураккаб қўшма гапларда равиш, пайт, шарт, тўсиқ-
сиз, мақсад каби эргаш-гаплар бош гапга бирдан ортиқ ҳолда
кетма-кет ва биргаликда боғлана олади.

Бош гапга кетма-кет боғланган эргаш гапларнинг биринчиси-
дан бошқалари бир вақтнинг ўзида ҳам бош гап, ҳам эргаш гап

функциясини бажаради. Юқорида келтирилган мисоллардан бирини яна таҳлил қилиб кўрайлик: Улар кичкина ҳовлининг бир қанотли пастакқина эшигидан кирганларида, айвондаги ўчоқ олдида ўтирган икки аёл баравар ўринларидан туришса ҳам, бой уларни жеркиб ташлади.

Бу мисолдаги биринчи ўринда келган пайт эргаш гап иккинчи гапга (тўсиқсиз эргаш гапга) боғланади, иккинчи гап эса учинчи гапга (бош гапга) боғланади. Демак, иккинчи гап олдинги гапга (эргаш гапга) нисбатан бош гап, кейинги гапга (бош гапга) нисбатан эса эргаш гап саналади.

132-§. Эргашини йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапларда ёрдамчиларнинг қўлланишида қуйидаги хусусиятларни кўриш мумкин:

1) мазмунан бир хил бўлган эргаш гаплар бош гапга феъл-формалари ёрдамида боғланса, ёрдамчилар компонентларнинг ҳар бирида бир хил қўлланиши мумкин: *Баҳор келса, гуллар очилса, далалар чиройли тусга киради;*

2) мазмунан бир хил бўлган бирдан ортиқ эргаш гапларни бош гапга бириктирувчи ёрдамчилар тўлиқ ифодаланмаслиги мумкин — охири эргаш гапнинг ёрдамчиси тўла, олдинги эргаш гапларники эса қисқарган шаклда бўлиши ёки ёрдамчининг охири қисми қўлланмаслиги мумкин. Масалан: *Ёмғир ёққан, ер бўкиб ётган бўлишига қарамай, улар ғўзапоя суғуришга тушишди.* (О.) — *Ёмғир ёққан бўлишига қарамай, ер бўкиб ётган бўлишига қарамай, улар ғўзапоя суғуришга тушишди.* *Бомба овози осмонни ларзага солганда, ёнғин алангалари ловиллаб турган маҳалларда ҳам, улар сира чўчимас эдилар.* — *Бомба овози осмонни ларзага солганда ҳам, ёнғин алангалари ловиллаб турган маҳалларда ҳам, улар сира чўчимас эдилар;*

3) боғловчилар ёки боғловчи сўзлар фақат бир эргаш гап олдида келиб, ҳамма эргаш гап учун умумий бўлиши ёки ҳар бирида такрорланиши мумкин. Масалан: *Бу дўстликда ғараз ва сохталик йўқ, чунки бу дўстликнинг муҳташам саройини бир чироқ ёритади, чунки бу дўстликнинг тоғ ва тупроқларини бир қуёш иситади, чунки бу дўстликнинг ҳамма дарёларида ҳам оби ҳаёт оқади...* (Ҳ. О.) *Одамлар тинч ухласин, кўча-кўйда уларга ҳеч ким озор бермасин деб, айланиб юришгандир* (С. З.);

4) мураккаб қўшма гапларда **-б(-иб)** аффиксли равишдош кўпгина ёрдамчиларга синоним бўлиб келиб, улар ўрнида қўлланади. Масалан: *Ҳаво булут бўлиб, шамол қўзғалган бўлса ҳам, ёмғир ёрмади.* — *Ҳаво булут бўлса ҳам, шамол қўзғалган бўлса ҳам...* *Ҳусайн Бойқаро бўйни толиб, кўзи ёшлангунча томоша қилди.* (О.) — *Ҳусайн Бойқаро бўйни толгунча, кўзи ёшлангунча томоша қилди.*

БОҒЛАНИШ ЙЎЛИ БИЛАН ТУЗИЛГАН МУРАККАБ ҚУШМА ГАПЛАР

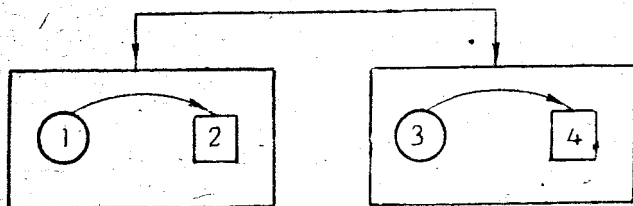
133- §. Боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гап составидаги компонентларнинг ўзаро муносабати боғланган қўшма гап компонентларининг муносабатига ўхшаш бўлса ҳам, содда гапларнинг миқдори ва айрим боғловчиларнинг қўлланиши жиҳатидан улардан фарқ қилади. Қуйидаги икки мисолни чоғиштирайлик: *Ойқиз ййга ботди, нималардир эсига тушгундай бўлди. (Ш. Р.)* *Партия қўлимиздан етаклади-ю, биз енгиб чиқдик, қишлоқ қузғунлардан қутулди. (О.)*

Келтирилган мисолларнинг биринчиси боғланган қўшма гап, иккинчиси эса боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гапдир.

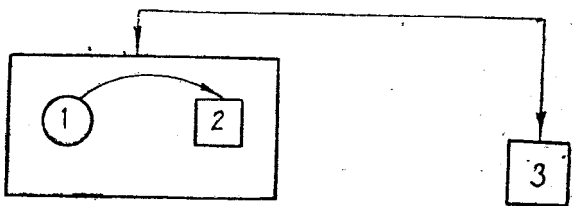
Мураккаб қўшма гапларда содда гапларнинг муносабати боғловчилар воситаси билан ёки боғловчиларсиз ифодаланиши мумкин. Боғловчили мураккаб қўшма гапларда боғловчиларнинг қўлланиши икки хил: боғловчи фақат охириги икки содда гапнинг орасида қўлланади ёки ҳар бир содда гап билан биргаликда такрорланиб келади. Масалан: *Адирлар ранг-баранг гуллар билан ясанади, сойликда сувлар тошиб ҳайқиради, лекин буларнинг барчасини она кўрмади сира! (О.)* *Собир Ўктамни кабинага ўтиришга қистади, лекин у унамади, икковлари машинага миниб, бўш қопларга ўтирдилар. (О.)* *Дам ашула овози эшитилади, дам музика янграйди, дам ёшларнинг қувноқ кулгилари авжига чиқади.*

Баъзан қўшма гап составидаги айрим содда гаплар ўзаро бирикиб, синтактик группани ташкил этади ва бундай синтактик группалар тенг боғловчилар воситаси билан ёки боғловчиларсиз бирикади: *Гуллар ишқ ҳақида куйласалар, қушлар садоқат ҳақида чуғурлашиб баҳс қилишар, гуллар Наргизга тасалли берсалар, булбуллар чаҳ-чаҳлашиб Бамбурни гуллар боғига чақирар эдилар. (Ш. Р.)* *Собиржон байроққа тикилганда, юзи шу байроқнинг акси тушгандай нимранг тус олди ва сўниқ кўзларида нур пайдо бўлди. (Ас. М.)*

Биринчи гапдаги муносабатни схема билан қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Иккинчи мисолдаги гапларнинг боғланиш схемаси қуйидагича:

Мураккаб қўшма гаплар составидаги содда гаплар боғловчи сиз, интонация ёки тартиб воситаси билан ҳам бирикади:

*Ажойиб бир халқнинг лобар қизисиз,
Сиздан мақтанчоқлик, мағрурлик йироқ;
Кеча тузиб қўйган режаларингиз
Сизни олға томон ундайди шу чоқ. (З.)*

Қушлар чуғурлашадилар, булбуллар фарёд чекадилар, гуллар таналарига ёпишган офат аламларини ютадилар. (Ш. Р.)

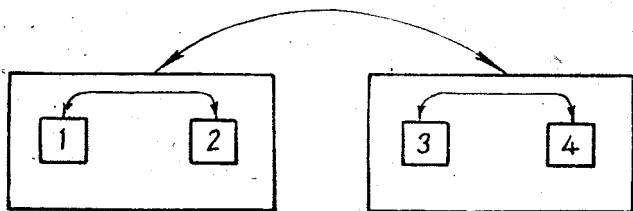
Мураккаб қўшма гаплар составидаги содда гаплар ҳаракат ёки воқеа-ҳодисаларнинг бир вақтда, кетма-кет юзага келишини ёки бир воқеанинг бошқа бир воқеага ўхшаш эканлигини ифодалайди: *Проводник сизга соат минутини аниқ айтади, кўз олдингизга дарров бағри кенг, аммо одам лиқ тўла Курск вокзали келади, хаёлингизда метронинг худди асалари уясининг тешигидай ланг очиб қўйилган эшикларини кўрасиз, сўнгра кўз олдингизда бу Москва гавадаланади. (С. Баб.) Баъзан у танбеҳ қилар, уялтирарди, мен аччиғимни ичимга ютиб индамай тура берар эдим, унга бирор қаттиқ гап айтишга тилим бормас эди. (П. Т.) Мозорлар йўқолур, гулга тўлур боғ, ғалаба яқиндир, барқ урар қуёш. (У.)*

Мураккаб қўшма гапларнинг составидаги содда гаплар баъзан бир-бири билан жуфтлашиб боғланади, яъни иккита боғланган қўшма гап бир-бири билан қўшма гаплик муносабатига киради:

*Баҳодир халқимиз ғалаба қилди,
Яна изга тушди фаровон ҳаёт;
Паҳлавон элимда бошланди тинч иш,
Яна гуркиради меҳнат ва ижод. (З.)*

*Бир-бирига пайванд, бири бирин тўлдирар;
Бири бирин давоми, бири бирининг боши. (Ф. Ф.)*

Бу гаплардаги муносабатни қуйидаги схема билан кўрсатиш мумкин:

БОҒЛАНИШ ВА ЭРГАШИШ ЙУЛИ БИЛАН ТУЗИЛГАН МУРАККАБ ҚЎШМА ГАПЛАР

134-§. Қўшма гапларнинг компонентлари бир-бири билан баъзан ҳам боғланиш, ҳам эргашиш орқали бирикади. Демак, мураккаб қўшма гапларнинг бу тури боғланган ва эргашган (аралаш) қўшма гапларни ўз ичига олади. Бундай гаплар аралаш қўшма гап деб юритилади.

Аралаш қўшма гапнинг кўпроқ учрайдиган турларига қуйидагилар қиради: бир эргаш гап ва икки бош гап, икки компонентли эргашган қўшма гап ва икки компонентли боғланган қўшма гап, иккита эргаш гап ва иккита бош гап ва бошқалар.

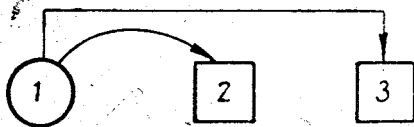
135-§. Бир эргаш гап ва икки бош гапнинг бирикишидан ясалган аралаш қўшма гапларда:

а) эргаш гап олдин келиб, икки бош гапга алоҳида-алоҳида боғланади:

*Ҳур ўзбек халқининг олган толеин
Ҳинд, Афғон, Эронда қилсақ ҳикоя;
Шўрлик мазлумларга далда бўлади,
Дилида дармону қувонч ҳимоя. (Ғ. Ғ.)*

Бу гап кутилмаган бўлса ҳам, Мирҳомидхўжанинг ёшига муносиб равишда таранг ва тиниқ қизил юзи оқаришди, оқ оралаган чўққи соқол хиёл титради. (А. Қ.)

Бу гапларнинг боғланиш схемаси:

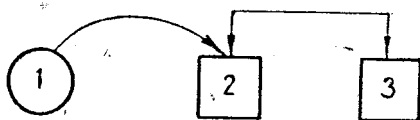
б) баъзан эргаш гап қўшма гапнинг охириги қисмида келиб, ўзидан аввалги гапларга алоҳида-алоҳида боғланади. Бу гаплар эргаш гап учун айрим-айрим бош гап саналади. Масалан: *Бу йигитнинг тегишгани бу ерда бегонасираб ўтирган Сиддиқ-жонга шу қадар хуш ёқдики, қалбига шу қадар иссиқ ва юмшоқ тегдики, она кўкрагини оғзига олган гўдакдай яйраб кетди.* (А. Қ.)

в) эргаш гап ўзидан кейинги содда гапларнинг фақат бит-тасигагина — ўзидан кейингисигагина эргашиб, қўшма гапни ташкил қилади (иккинчи ва учинчи содда гаплар ўзаро боғланган қўшма гап саналади).

*Ғаним келса, хонумони кул бўлур,
Ўз юртида пачақлаш мағқул бўлур.* (Ғ. Ғ.)

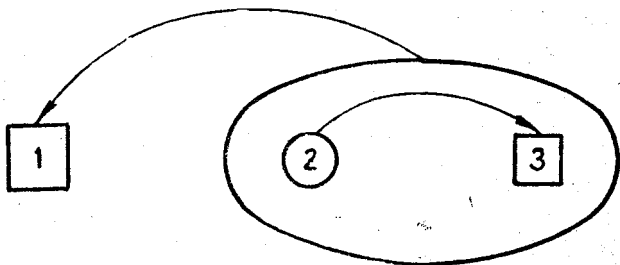
Катталар қанча ишласа, болалар ҳам шунча ишлар эди, бироқ хўжайин болаларга кам ҳақ тўларди. (С. А.)

Бу гапларнинг боғланиш схемаси:

г) аралаш қўшма гапларда эргаш гап бир бош гап билан бирикиб, эргашган қўшма гапни ташкил этади. Бу эргашган қўшма гап бошқа бир гапнинг бирор бўлагини ёки уни бутунлигича изоҳлаб келади: *От шундай учқурки, бошимни кўтариб қараганимча, қаёққадир ғойиб бўлди.* (О.) *Шуни айтмоқчи бўламани, у вақтда камбағал нон деб бош кўтарса, бой муштумэйр қон деб кўтарар эди.* (А. Қ.)

Бу гапларнинг боғланиш схемаси:

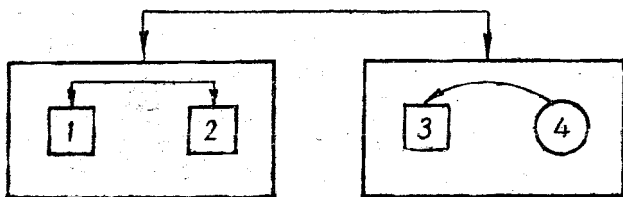
136-§. Икки компонентли эргашган қўшма гап ҳамда икки компонентли боғланган қўшма гапнинг бирикишидан ясалган аралаш қўшма гаплар:

а) икки эргашган қўшма гап бир-бирига тенг боғланиш йўли билан бирикади. Бундай қўшма гаплар баъзан боғловчилар ёрдамида, баъзан боғловчиларсиз тузилади:

*Комсомол қиз бадбинликни унутгач,
Яшаш, меҳнат курашлари куч олди;
Мақтаб, йўқиш қалбларига ёзилгач,
Алам, ҳасрат йўқликларга йўл солди. (Ҳ. О.)*

Бир эшитдимки, қочибди деб; бир эшитдимки, қўлга тушди деб. (А. Қ.) Қария келгач, сен кетгин; лекин мен бора олмайман, чунки бу ерда анча иш бор.

Мисолларнинг схемасини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

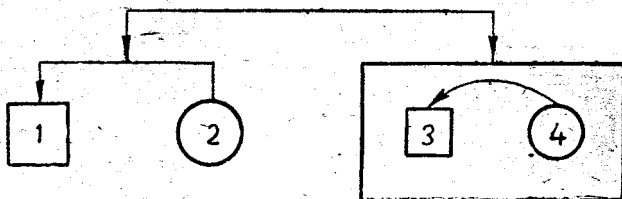

б) боғланган қўшма гап билан эргашган қўшма гапнинг боғланишидан ҳосил бўлади:

*Мен пода боқаман, отимдир Замон;
Ҳасан шоҳнинг феъли, биламан, ёмон. (И.)*

Бу мисолдаги *Мен пода боқаман, отимдир Замон* гапи боғланган қўшма гап бўлиб, *Ҳасан шоҳнинг феъли, биламан, ёмон* — тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гап. Бу гаплар ўзаро боғланиш йўли билан бириккандир.

Мисоллардаги боғланиш схемаси:

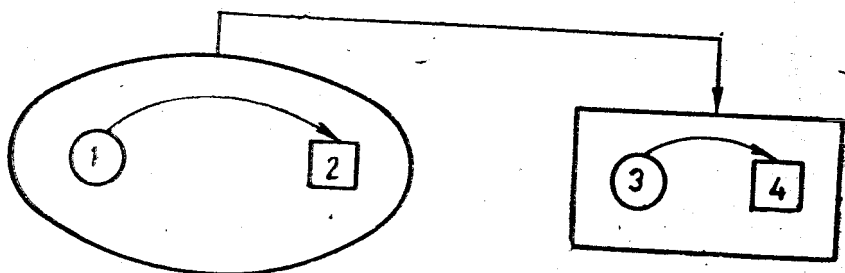

в) баъзан икки эргашган қўшма гапнинг эргашиш йўли билан боғланишидан ҳосил бўлади: *Колхозлаштириш ҳақида миш-миш гаплар кўпайгандан кейин, бунга ҳамма қизиқди, шунинг*

учун район партия комитетининг секретари Аҳмедов мажлис ўтказгани келганда, водокачка майдонига одам сиғишмай қолди. (А. Қ.)

Бу мисолда биринчи ва иккинчи гаплар пайт эргаш гапли қўшма гап, учинчи, тўрттинчи гаплар ҳам пайт эргаш гапли қўшма гап. Олдинги эргашган қўшма гап кейинги эргашган қўшма гапдаги воқеанинг сабабини кўрсатади.

Мисолнинг боғланиш схемаси:

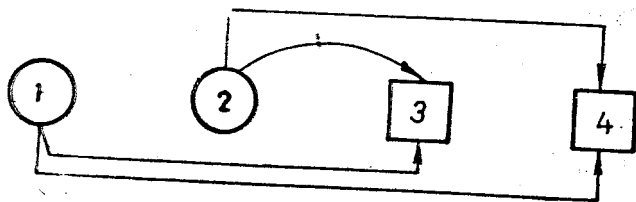

137-§. Икки эргаш гап ва икки бош гапдан ташкил топган аралаш қўшма гаплар составида ҳам бир неча эргаш гапли қўшма гап, ҳам боғланган қўшма гап бўлиши мумкин.

Бундай қўшма гапларда:

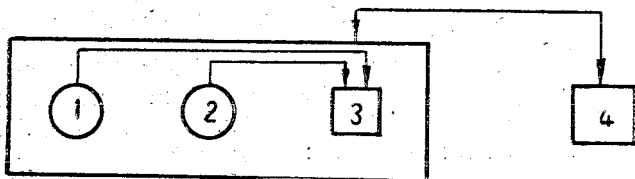
а) ҳар бир эргаш гап бирдан ортиқ бош гапга алоҳида-алоҳида эргашиб келади: *Жазирама иссиқ куйдирса ҳам, раҳмсиз бўрон синдирса ҳам, қаҳратон совуқ япроқларига чанг солса ҳам, барибир, озод севги одам боласининг дилида гуллаб яшнайверади, гунчасига гунча, гулига гул қўшилаверади. (Ш. Р.)* Агар трактор берилса, ерлар трактор билан ҳайдалса, биринчидан, меҳнат унуми ортади, иккинчидан, ҳосил мўл бўлади. (А. Қ.)

Кейинги мисолнинг боғланиш схемаси:

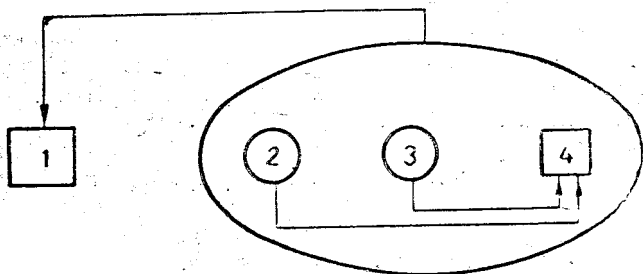
б) икки эргаш гап бир бош гап билан бирикиб, бир неча эргаш гапли қўшма гапни ташкил этади, бу гап кейинги гапга боғланиш йўли билан туташади: *Кеч киргач, улар уйга келишганда, ҳали қуёш ботмаган, ҳаво ниҳоят дим эди. (С.)*

Мисолнинг боғланиш схемаси:

в) бир неча эргаш гапли қўшма гап кейинги бош гапга эргашиш йўли билан боғланиши мумкин: *Шуни айтмоқчиманки, бирлашсак, колхоз бўлсак, ҳукуратимиз трактор берса, биримиз икки эмас, ўн бўлади, юз бўлади.* (А. Қ.)

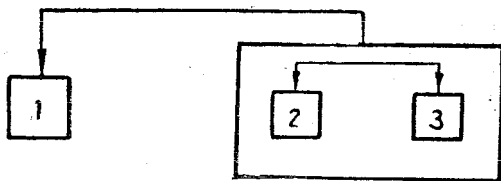
Мисолнинг боғланиш схемаси:

Мураккаб қўшма гаплар баъзан фақат бош гап типдаги содда гаплардан ташкил топади. Бундай гаплар тузилиш жиҳатдан мураккаб қўшма гапларнинг боғланиш йўли билан тузилган турга ўхшайди. Маъно жиҳатдан уларнинг эргашиши сезилиб туради: *Дейдиларки, фашист шум қадам қайдан ўтса, гуллар сўлади.* (У.) *Шунисига суюнаманки, ўша вақтларда яхшигина рўзғор тузиб, қўр-қут орттирган эканмиз, бари халқнинг қорига яради.* (О.)

Ҳар икки мисолда ҳам қўшма гап учта содда гапдан ташкил топган. Буларнинг иккинчи ва учинчиси бир-бирига боғланиш йўли билан бирикиб, олдинги гапга тўлдирувчи эргаш гап бўлиб боғланади ва ундаги тўлдирувчининг вазифасини аниқлаб келади.

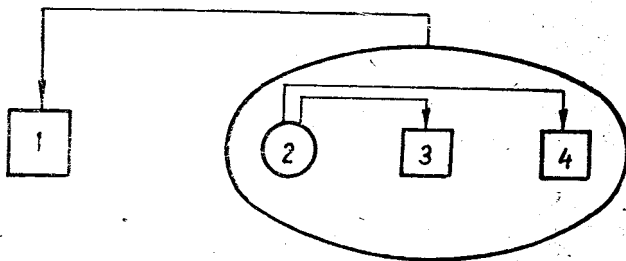
Мисолнинг боғланиш схемаси:

138-§. Аралаш қўшма гаплар баъзан маълум бир гапга эргашади: *Мен сизга шуни айтмоқчиманки, агар колхозимиз йириклашса, унинг ҳисоб-китоб ишлари осонлашади ва моддий манфаатдорлиги яхшиланади.* (А. Қ.)

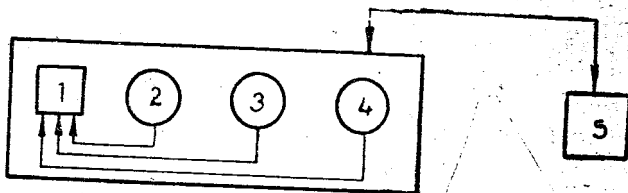
Бу мисолда иккинчи, учинчи, тўртинчи гаплар ўзаро бирикиб, аралаш қўшма гапни ташкил этган ва бу гап биринчи гапга тўлдирувчи эргаш гап вазифасида эргашган.

Бу гапнинг боғланиш схемаси:

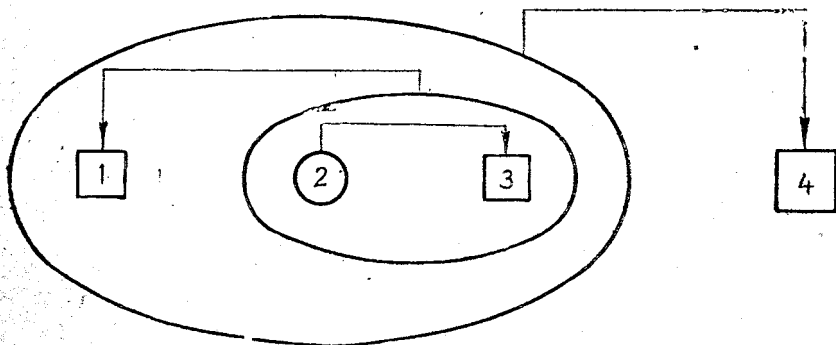
Аралаш қўшма гапларда эргаш гаплар ундаги «мустақил» содда гапларнинг фақат биригагина эргашиб келади. Бу содда гаплар эса ўзаро боғланиш йўли билан бирикади: *Уни таниб олиш қийин эди, чунки елкалари кенгайган, қиёфаси анча кескинлашган, катта кўзлари думалоқ шакл олган, аммо бақувват келган қомати аввалгича эди.* (С. Баб.)

Бу гапнинг боғланиш схемаси:

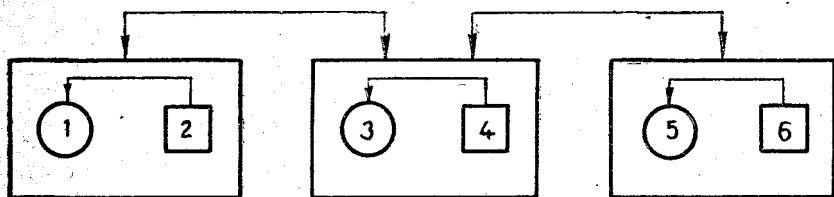
Эргашган қўшма гап бошқа бир бош гапга боғланади, ҳосил бўлган аралаш қўшма гап эса яна бошқа бир бош гапга эргашиб йўли билан боғланади: *Ҳали айтдим-ку, Аччида кетаётганда, кўзимга йўлбарс кўринди, шунинг учун шу кетганимча қайтиб у ерга борган эмасман.* (А. Қ.)

Мисолнинг боғланиш схемаси:

Эргашган қўшма гаплар иккидан ортиқ ҳолда боғланган қўшма гапдаги содда гапларнинг боғланишига ўхшаб бирикиши мумкин: *Кўкда парвоз этса лочин, ерга киргай зоғлар; кишидан от ўтса чўлдан, қўзғалур тупроқлар; қонга тўлгай жангга ботир кирса сўлу соғлар.*

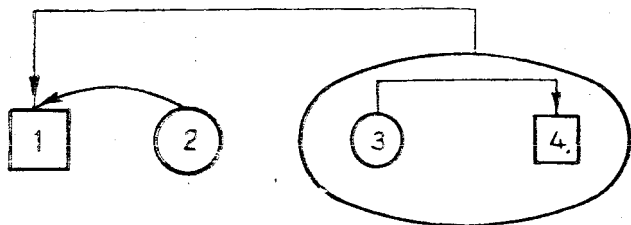
Мисолнинг боғланиш схемаси:

Бир бош гапга ҳам эргаш гап, ҳам эргашган қўшма гап эргашиб келиши мумкин:

*Билиб қўйинг, марднинг сўзи бир бўлур;
Биргалашсак, душман ҳоли танг бўлур.* (И.)

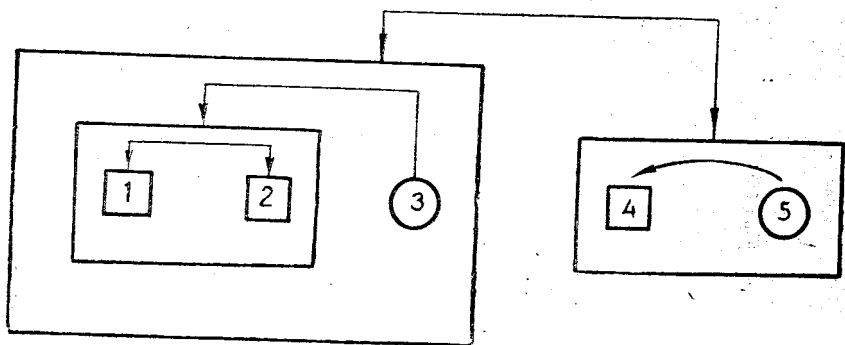
Мисолнинг боғланиш схемаси:

Аралаш қўшма гап эргашган қўшма гапга боғланиш йўли билан бирикиши мумкин:

*Эл яшармас, ер кўкармас,
Бўлмаса кўк томчиси;
Қайдан олсин шеърни шоир,
Бўлмаса илҳомчиси. (А. Тўқай.)*

Мисолнинг боғланиш схемаси:

Демак, мураккаб қўшма гапларнинг тузилиши, состави, қўлланиши хилма-хилдир. Булар бир неча эргаш гапли қўшма гаплар содда гапларнинг эргашishi йўли билан ҳосил бўлганлигини; ёки ҳам боғланиш, ҳам эргашish орқали бирикиши билан ташкил топганлигини; ёки мураккаб типдаги қўшма гапнинг бир неча содда гапнинг тенгланиш йўли билан бирикиши орқали ҳосил бўлганлигини кўрсатади.

ЎЗГА ГАП

139-§. Сўзловчи ҳамма вақт ҳам ўз фикринигина баён этиб қолмайди, у баъзан ўзганинг гапини ҳам ўз нутқи ичида ишлатади. Шу асосда қўшма гапнинг яна бир махсус тури ҳосил бўлади.

Ўзганинг гапини ифода этувчи шахс автор, унинг гапи эса автор гапи дейилади. Авторнинг маълум шахс фикрини ўз нутқи ичида келтириши ўзганинг гапи дейилади. Гапи ифода қилинаётган шахс сўзловчи саналади.

Баъзан автор гапи ҳам ўзганинг гапи шаклида берилади. Бунда унинг фикри ўзганинг гапи ва автор гапини бириктирувчи грамматик воситалар билан боғланади. Мисоллар: *Мен нима қилишимни билмай:— Бу ёқда нима қилиб юрибсиз?— дедим. Менинг йўқлаб келганимни кўрса, далда бўладиган бирон сўз айтсам, зораки дармон бўлса,— деб кутдим.* (А. Қ.)

У ёки бу шахснинг гапи фақат ўзганинг гапи шаклидагина эмас, балки қушлар, ҳайвонлар ёки баъзи предметларнинг шовкини, товуши ҳамда уларга нисбатан ишлатиладиган ундов сўзлар шаклида ҳам келади: *Жўра дарров аскарнинг юкини олиб, хачирдай катта, туки йилтираган, белдор эшакка илдам ортиб, чизимча билан боғлади-да, «хих» деб бир туртди ва ўзи элат билан суҳбатлашиб, пиёда кетди. Ҳалигина пашша «ғинг» деса эшитиладиган жимжит ҳовли қий-чувга тўлди. Аширмат «шиш-шиш» деб эшагини тўхтатди. (О.) Фақат бухгалтерия жойлашган хонадан чўт товуши эшитилар эди: «шақ-шук». (О.)*

140-§. Ўзганинг гапи турли хилда келади. Буларнинг асосий типлари уч хил: 1) кўчирма гап, 2) ўзиники бўлмаган кўчирма гап, 3) ўзлаштира гап.

1. Бошқалар фикрининг семантик, лексик, грамматик хусусиятлар сақланган ҳолда, мустақил гап шаклида автор гапи билан бирга ишлатилишига кўчирма гап дейилади. *«Пахта давлатли турмуш демакдир, шунинг учун ҳам кучларимизга зўр берувимиз керак»,— деди Жўрабоев. (Ш. Р.)— Яшанг, ошпаз!— киноя билан қичқирди Уктам,— билиб қўйингки, деҳқончиликнинг қозони бошқача бўлади: меҳнатни аямасангиз, баракаси оша беради, тоша беради. (О.)*

Автор гапи кўчирма гапнинг кимга қарашли эканлигини кўрсатади.

2. Баъзан ўзганинг гапи кўчирма гап билан ўзлаштира гап оралиғидаги ҳолатда бўлади. Бунда ўзганинг фикри автор гаписиз — сўзловчининг иштирокисиз баён қилинади, яъни автор кўчирма гапдаги сўзловчи вазифасини бажаради. Шунинг учун бундай гаплар ўзиники бўлмаган кўчирма гап ҳисобланади: *Султонов сенга таъна қилади-ю, бироқ ўзини йўлайди. Иш кам бўлса-ю, шуҳрат кўп бўлса... мана асл мақсади қаерда. (Ш. Р.)* Бу гапда кўчирма гапнинг сўзловчиси (Султонов) номидан авторнинг ўзи гапирган. Унинг гапи — *Иш кам бўлса-ю, шуҳрат кўп бўлса* — ҳеч ўзгаришсиз, семантик, грамматик, лексик хусусиятлари деярли сақлангани ҳолда келтирилган. Бу жиҳатдан у кўчирма гапга ўхшайди. Лекин бу гап унинг ким-

га қарашли эканлигини кўрсатувчи автор гапининг йўқлиги билан кўчирма гапдан фарқ қилади.

Авторнинг ўзганинг гапини мазмунини сақлаб, грамматик, лексик хусусиятларини ўзлаштириб баён қилиб бериши ўзлаштирма гап дейилади. Масалан: *Астахов чол билан суҳбат қилишни орзу қилганини, лекин қўли тегмаганини айтди.*

КҶЧИРМА ГАП

141-§. Кўчирма гапдаги мазмун тингловчига қаратилади.

Кўчирма гап бир сўздан, бир гап ёки бир неча гапдан, баъзан бутун бир абзацдан иборат бўлиши, бир составли ёки икки составли бир ва ундан ортиқ гаплардан ташкил топиши мумкин. Автор гапи эса кўпинча икки составли биргина содда гапдан ташкил топади; қўшма гап шаклида ёки бир составли содда гап шаклида деярли қўлланмайди. Мисоллар: *Уста Ҳазратқул шляпасини пана қилиб, пахта далаларига тикилди ва илжайибгина жавоб берди:— Ҳу ана! (Ш. Р.) — Тўғон бузилитти. Йигитларни, сувчиларни чаққон олиб борсин, — деб буюрди Маҳкамов. (О.) — Ҳозир ҳосил учун курашнинг авжи вақти, — деди Ҳўтам жиддий тус билан, — яхши парвариш қилсанг, ғўзани овқатдан, сувдан толиқтирмасанг, кун сайин ҳосилга ҳосил кўшасан. (О.) Жўрабоев жой кўрсатиб, меҳрибонлик билан мурожаат қилди: — Келганингга хурсандман, Ойқиз. (Ш. Р.)* Кўчирма гапнинг кесими феъл, от ёки бошқа сўз туркумлари билан ифодаланса ҳам, автор гапининг кесими ҳамма вақт соф феъл билан ифодаланади.

Автор гапининг кесими кўпинча қуйидаги феъллар билан ифодаланади:

1. Гапириш, сўзлаш маъносини билдирувчи *деди, айтди, гапирди, сўзлади, мурожаат қилди* сингари феъллар билан: *У бригада аъзоларини йиғиб оташин сўзлади: „Ғўзамизнинг бир тупини ҳам нобуд қилмай, ҳаммасини кўз қорачиғидай асраймиз; меҳр-муҳаббат билан парвариш қилиб, ҳаммага намуна кўрсатамиз“.* (Ш. Р.) *Жўрабоев ўтиришга жой кўрсатиб, меҳрибонлик билан мурожаат қилди: „Келганингга хурсандман, Ойқиз!“* (Ш. Р.) — *Кўп нарсаларни кўзимга кўрсатдингиз, яна кўп нарсаларни кўргани кўлимга чироқ бердингиз, Ҳўмонжон ака, — деди Сиддиқжон. (А. Қ.)*

2. Сўзлаш маъноси билан боғлиқ бўлган турли ҳолатни кўрсатувчи *қичқирди, пичирлади, буюрди, ундади, огоҳландирди, телефон қилди* сингари феъллар билан: *Йигит унинг отини эслай олмай: „Агроном ака!“ — деб қичқирди. (О.)*

Смирнов тиниқ сувга ифтихор билан термиларкан, юрак-юрагидан пичирлади:— **Денгиз, ҳақиқатан ҳам денгиз!** (Ш. Р.)

3. Олдинги фикр билан боғлиқликни ифодаловчи жавоб берди, бўлди (гапни бўлди), давом эттирди ва ҳоказо феъллар билан:— **Тойча бўлсак ҳам, от изидан боряпмиз,**— жавоб берди Жўра, кўзларини айёрча қисиб. (О.) Раис сўзида давом этди:— **Айниқса „Фарҳод“ тўғрисида сўз борганда, ҳали сен айтганингдай, кишининг кўкраги тоғдай кўтарилади.** (О.) „Саксон“ ота унинг гапини бўлди:— **Умр шомига етсак ҳам, юракда ўтимиз бор...** (О.)— **Балли, юракдаги тилак-армон — совет замонидан,**— гапга аралашди бошқа бир чол, соқолидан юмаланган томчиларни артиб,— **ахир, баҳор келганда, қари толлар ҳам баргак ёзади...** (О.)

4. Сўроқ мазмунини ифодаловчи феъллар билан:— **Қалай, буйил пахта планини бажарасизми?** — сўради Уктам. (О.)

5. Авторнинг турли ички кечинмаларини, ҳис-туйғуларини, ҳаяжонини ҳамда айрим мимикаларини ифодаловчи феъллар билан: **Жонфиғон нима дейишни билмай, ерга қўради ва дўнғиллади:— Мен йиғлатган эмасман... ўзинг йиғлагансан.** (А. Қ.) **Каримқул худди шишгандай йўғон бармоқлари билан мўйловини бирпас бурар, кейин пичинг қилиб пўнғирлади:— Далада қизларнинг ишига кўз ташлайдиган одатингиз ҳам бор экан, шекилли-а!** (О.) **Насимжон ўтирди, ёзувчи сувга уринган кўриниб, бошини кўтармасдан минғирлади: „Хотиржам бўлинглар, бир илож қилиб кўндираман“.** (О.) **Ҳосилотнинг сўзлари раиснинг қалбига ўқдай қадалди ва нафаси оғзига тиқилиб, хириллади:— Сен тулкидан кўрқадиган жойим йўқ.** (Ш. Р.)

142-§. Кўчирма гапнинг бир қанча ўзига хос грамматик хусусиятлари бор: 1) буйруқ мазмунидаги кўчирма гапда кўпинча ундалма иштирок этади ва ундалмали гапнинг феъл кесими буйруқ майли формасида келади:— **Ўғлим, яхшиси шуки,**— деди „Саксон“ ота қўлини силтаб,— **қолган ишга қор ёғар деган қадимги сўзни унутма.** (О.) **Норттой полвонга қичқирди Уктам:— Ҳорманг, полвон!** (О.)

Баъзан кўчирма гап ундалманинг ўзидангина тузилади: **Сорабиби шошанидан, ҳаяжондан нима қилишини билмай, ҳовлида гир-гир айланди. Бу ерда йўқ қизини: „Ҳакима, ҳой Ҳакима!“**— деб товуши борича қичқириб юборди. (О.)

Гапнинг мазмунига қараб кўчирма гапнинг интонацияси турлича бўлади:— **Гап қизиқишда,**— жавоб берди Эгамберди,— **чаласини китобдан ўқидим-да, тўппа-тўғри имтиҳонга бордим.** (О.)— **Нега хат-пат, телеграм юбормадингиз?** — деди Жўра. (О.)

Кўчирма гапнинг интонацияси одатда бирмунча мустақил бўлади. Кўчирма гапдаги интонация унинг ўрнига қараб ҳам турлича бўлади. Агар у автор гапидан олдин келса, автор гапидан олдин кўра кучлироқ оҳанг билан айтилади; автор гапидан олдин қисқа пауза бўлади.— *Қизлар звеноси бу,— деди Жўра.*

Кўчирма гап автор гапидан кейин келса, тўлиқроқ пауза ҳамда баландроқ оҳанг билан талаффуз қилинади. *Жўра деди:— Қизлар звеноси бу.*

Агар автор гапи кўчирма гапнинг ўртасида келса, у гап ўртасида келган кириш сўз ва гапларга ўхшаш паст оҳангда айтилади. *Бу,— деди Жўра,— қизлар звеноси.*

Кўчирма гап баён қилинган фикрнигина билдира бермай, балки ҳали ифода этилмаган, фақат ўйланган — тахмин қилинган фикрни ҳам баён этиши мумкин. Бундай гапларда автор гапнинг кесими *ўйлади, деди ичида, деди ўзига-ўзи* каби шаклларда ифодаланлади.

Баён қилинган фикрни ифодаловчи кўчирма гаплар фикрнинг тингловчига қаратилганлигини кўрсатса, баён қилинмаган фикрни ифодаловчи кўчирма гап фикрнинг кўчирма гапдаги сўзловчининг ўзига қаратилганлигини кўрсатади: *Қолхоз ерининг этагида янги очилаётган ерга кета туриб, ўйлади ичида у: „Ватанни офат таҳликага солганда, қари-қартанлар ҳам сўнги кучларини билакка йиғиб фидокорлик кўрсатдилар...“ (О.) Дадасининг орқасидан узоқ тикилиб турган Ойқиз: „Қишлоқ Советига тезгина кириб чиқаман-у, дарҳол дадамнинг олдига жўнайман,— деди ўз-ўзига,— мен кўндир олмадим, бошқалар кўндирар“.* (Ш. Р.) *„Нахотки рост бўлса!“ — деди ичида йигит... — Демак, кимнинг қўли узун бўлса, олмани ўша узади, дебди-да дўстим.* (О.)

Баъзан кўчирма гап айтилмаган, ўйланмаган, фақат ёзилган фикрни ифодалайди: *Ойқиз айвондаги столга қоғоз, қалам чиқариб, Олимжонга хат ёзди: „Қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш тўғрисида Смирнов доклад қилди. Унинг самимий сўзлари ҳамманинг юрагига ва онгига етиб борар эди. Шунинг учун бу сўзлар бюро аъзоларини дарров қизиқтирди“.* (Ш. Р.)

Кўчирма гапда баъзан бирор предметнинг «гапи» ҳам кўчириб берилиши мумкин. Бу ҳолат асосан поэтик асарлар учун хосдир.

Пахта деди кулиб товланиб:

— Севган киши мени мақтасин. (У.)

Далалар саломга қўлин чўзади:

— Марҳамат, қардошлар, азиз меҳмонлар. (Ғ. Ғ.)

143- §. Кўчирма гап ва автор гапининг ўрни турли стилистик талабларга мувофиқ турлича бўлади:

1) кўчирма гап автор гапидан олдин келади. Бунда автор гапидаги гап бўлаклари инверсияга учраб, кесим состави олдин, эга состави кейин қўлланади:— *Тўғри, қолоқдан чўлоқ яхши,— деди қовоғини солиб Дилшод. (О.)— Рус билан ўзбек қўлни қўлга берса, ҳар мушкул осон,— деди „Саксон“ ота. (О.) „Кўрсат ҳокимингни бизга!“— деб хитоб қилди йигитлардан бири. (Ғ. Ғ.)— Ана замон! Ана ҳикмат: „Қуёш қўнмас“ чўлида энди булбуллар сайрайди...— дер эди „Саксон“ ота яйраб кулиб. (О.)*

Деди феъли кўчирма гапдан кейин келган автор гапининг кесими вазифасида келганда, маъно ва функцияси жиҳатидан деб айтои, оео суради, оео гапирди каби деб+сўзлаш феъллари (айтмоқ, сўрамоқ, гапирмоқ, сўзламоқ ва бошқалар)га деярли тенг бўлади. Бунда деб сўзи боғловчи вазифасини эмас балки демоқ феълнинг функциясини бажаради. Унинг маъноси шу қадар хилма-хилки, ҳатто сўрамоқ, буюрмоқ феълларининг ўрнида ҳам қўлланиб кела олади:— ...Йигитларни сувчиларни чаққон олиб борсин,— деб буюрди Маҳкамов. (О.)— Қалай, раис кўзини очдимиз?— деб сўради Қамчи. (Ҳ. Ғ.) Бу мисолларда деб буюрди, деб сўради ўрнида деди феълни қўллаш, шунингдек, деб ёрдамчисини тушириб қолдириб, сўради ёки буюрди тарзида ишлатиш ҳам мумкин. ...Йигитларни, сувчиларни чаққон олиб борсин,— деб Маҳкамов.— Қалай, раис кўзини очдимиз?— деди Қамчи. ёки:— Йигитларни, сувчиларни чаққон олиб борсин, буюрди Маҳкамов.— Қалай, раис кўзини очдимиз?— сўради Қамчи.

Лекин *деди* феъли сўзлаш ҳаракатига боғлиқ бўлмаган бошқа феъллар билан бирга келса, *деб* ёки *дея*, *демоқ* маъносини сақлагани ҳолда автор гапи билан кўчирма гапни боғлаши мумкин. Бунда кўчирма гап бутунлигича автор нутқидаги феъл кесимга нисбатан ҳол ёки ҳол эргаш гаплик вазифасини бажаради. *„Бу хом хаёл“,— дея „каромат“ қилган эди Қодиров. (Ш. Р.)—... ундоқ қилдим, бундоқ қилдим, қойил қилдим,— деб кўкрагига уради. (Ш. Р.)* Бу хилдаги гапларда кўчирма гаплик хусусияти бир оз кучсизлангандир.

Диб ёрдамчиси аслида «кўчирма гап+автор гапи» шаклида тузилса ҳам, бора-бора кўчирма гаплик хусусиятини бир оз йўқота борган конструкцияда боғловчилик вазифасини бажаради. *Қодиров ҳам бу тадбирларни ёқлайди, ҳеч бўлмаганда янги шуҳрат топиш учун ёқлайди деб уйларди. (Ш. Р.) Қоронғи тушмасдан етиб олай деб зўр берман. (О.) Мен сизни деб келдим. (О.)*

...Балки айтарсизки, бир карвон неварачеваранг бор, бошингда катта рўзғор, кўрпангга қараб оёқ узат деб. (О.)

Езувда бундай гаплар кўчирма гапларга хос бўлган тиниш белгилари билан ёзилмайди.

2) кўчирма гап автор гапидан кейин келади. Бунда автор гапининг кесими кўпинча **айтди, сўради, жавоб берди, гапирди, деди** каби феъллар билан ифодаланади. Баъзан бевожита гапириш (говорить) билан боғланмаган **пичирлади, ўйлади** сингари феъллар ҳам автор гапининг кесими бўлиб келади. Мисоллар: *Погодин бир зум жим қолди, қаттиқ ишонч билан кескин гапирди:— Қийинчиликларни албатта енгамиз. Бироқ кейинги кунларда ана шу қийинчиликларга сажда қиладиган бўлиб қолдик... (Ш. Р.) Комила станциянинг ягона ходими, ёш колхозчидан сўради:— Сиз ҳам станция қурмоқчимисиз? (О.) У бирдан енгилланиб, хўрсиндида, Уктамга мурожат қилди: „Мана бу мавзуга нима дейсиз...?“ (О.) Канизак ўйчан жавоб дерди:— Москвага борсам... Ленинни кўрсам деган орзум бор... (А. Қ.) Олимжон чаққонлик билан велосипедга миндида, орқасига қараб раисни огоҳлантирди:— **Айтганларим партия топшириғи эканлигини унутманг, раис! (Ш. Р.)***

Автор гапи кўчирма гапдан олдин келганда, ундаги гап бўлакларининг тартиби одатдагича бўлади.

Кўчирма гап автор гапидаги **бундай, шундай** каби сўзларнинг мазмунини аниқлаб келиши мумкин. Бунда автор гапининг кесими билан **бундай, шундай** сўзлари орасида **деб** ёрдамчиси қўлланади: *Докладчи бундай деб таъкидлади: „Гап, аввало, каорларда. Уларнинг колхозчиларни ва совхоз ишчиларини уюштира билишларида ва ўзларига эргаштириб бора олишларидадир.“ („С. Ўзб.“) Раис бундай деб гап бошлади: „Пахта етиштиришда меҳнат унумдорлигини оширишга ва пахта етиштириш учун бўладиган сарфларни камайштиришга алоҳида эътибор бериш зарур...“*

3) кўчирма гап автор гапининг ўртасида келиши мумкин. Бунда автор гапининг эга состави кўчирма гапдан олдин, кесим состави кўчирма гапдан кейин келади. Баъзан кесимга қарашли тўлдирувчи ёки ҳол кўчирма гапдан олдин ҳам келади. Лекин кесимнинг ўзи доимо кўчирма гапдан кейин қўлланади. Унга қарашли ҳол ёки тўлдирувчилар эса кўпинча кесимдан кейин келади. Сайрамов чолни икки қўли билан енгил, лекин самимий равишда секин қучоқлаб:— **Хали кўнглингиз гунчадай ёш, биламан, ота,— деди. (О.) Уктам шинелини елкадан тушириб, стулни қизғин печкадан нари сурди ва папиросни тутатиб, бир**

нафас жим ўтирди-да, жиддий ва ўйчан товуш билан:— **Катта иш олдимизда турибди, оқсоқоллар!**— деб кексаларнинг диққатини жалб этди ва янги қурилиш ҳақида гап очди. (О.) Шу пайт Канизак келиб: **„Гапирасизми? Зиёда-хон опам ҳам гапирсин деяптилар, гапиринг“,**— деди Сиддиқжонни секин туртиб. (А. Қ.)

4) кўчирма гап автор гапининг ҳар икки томонида келганда, автор гапидаги сўзларнинг тартиби кўпинча инверсияга учрайди — кесим состави олдин, эга состави кейин келади:— **Жуда тўғри, ҳақ гап,** — деди боши билан тасдиқлаб Болтабоев, — **ҳамма ютуқларимиз бирлик орқасида келаётир.** (О.)— **Ишнинг уддасидан чиқа олмадим, дарров бўшатиб, ўрнига меҳнатсевар кишини қўйиш яхши,**— деди Ойқиз дадасини қувватлаб, — **раҳбарлик ишларга хотин-қизлардан қўйиш керак...** (Ш. Р.)

144-§. Баъзан автор гапи ва кўчирма гап мураккаб ҳолда аралашиб: «автор гапи+кўчирма гап+автор гапи+кўчирма гап» ёки «кўчирма гап+автор гапи+кўчирма гап+автор гапи» типига қўлланади. Бу ҳолат тилимизда жуда кам учрайди. *Шу концертдан қайтишда Сиддиқжон гапни нимадан бошлашни билмай турган эдики, Болтабойнинг ўзи гап очди:—* **Ўртоқ Самандаров сизни хўп ташвишга солиб қўйибдилар-да?**— деди кулиб, — **у киши бировни колхозга ол, бировни олма демайдилар, бу ишга аралашмайдилар.** (А. Қ.) Буни кўриб Урмонжон: **„Ҳа, демак, ҳовридан тушибди“,** деб ўйлади-да, эшик олдига бориб:— **Қаерда эдингиз?**— деб сўради. (А. Қ.) Хийла ергача жим боришди. Ниҳоят қори:— **Урмонжон акамнинг жаҳллари хўп тезда,** — деди ва товуш чиқармай қорнини силкитиб кулди, — **раиснинг ўнг қўли бўлгандан кейин шу билиниб турмаса бўладими.** (А. Қ.)

Кўчирма гапнинг автор гапидан кейин ёки унинг ҳар икки томонида келиш ҳолати жонли тилда камроқ, бадий асарларда кўпроқ учрайди. Унинг автор гапидан олдин ёки унинг ўртасида келиш ҳолати эса кўпроқ жонли тилда учрайди. Кўчириладиган гап бирдан ортиқ шахснинг ўзаро сўзлашувидан иборат бўлса, бундай кўчирма гаплар автор гаписиз — диалог шаклида берилади.

Диалог шаклидаги фикрнинг ёки гапнинг кимга қарашли эканлиги нутқ жараёнида маълум бўлади:

— *Дада, ғўзамиз кўп зарарландими?*

— *Ҳа, қизим, кўп зарарланди. Жуда кўп зарарланди!*

— *Уни сақлаб қолиш мумкинми?*

— *Дарҳақиқат, бир вақтлар даданг дўл урган ғўзани даволаган эди... Ишонавер, қизим, ҳозир ҳам зарар кўрган ғўзаларни даволаймиз.* (Ш. Р.)

УЗИНИКИ БЎЛМАГАН КЎЧИРМА ГАП

145-§. Узиники бўлмаган кўчирма гаплар кўпроқ бадий асарларда учрайди. Бунда автор персонаж тилидан гапириб, воқеага ўз муносабатини билдиради: Раис кенг кабинетда бир ўзи қолди. У шилқ этиб диванга ташланди-да, аъзойи бадани бўйлашиб кетгандай бўлди... Мана энди узоқ давр ичида қилинган гуноҳлар учун жавоб бериш вақти келди. Ҳозиргача сен бу пайт тўғрисида ўйлаб ҳам кўрмаган эдинг, Қодиров. Умумхалқ меҳнати ва ғалабасини ўзингга ўзлаштириб, ўзингники қилиб кўрсатардинг. Бу ишинг тасодифий эмас, албатта. Сен ўзингни севиб, ўзингга бино кўяр эдинг. Билганинг-билган, қилганинг-қилган эди. Фақат-фақат ўзингга ишонардинг. (Ш. Р.) Раис ҳар қачон колхоз ғалабалари тўғрисида талтайиб гапирганда, Ойқиз ич-ичидан хурсанд бўларди, чунки бу ғалабалар Ойқизнинг ҳақ эканлигидан далолат берарди, кечаги орзу бугун рўёбга чиққанидан, халқ тоғларни ағдаршига, дарёларни бўғишга қодир эканлигидан далолат берарди. Майли, Қодиров колхоз ғалабаларини санар экан, ўзига истаганча зеб берсин, барча ютуқларни ўз номи билан боғласин, бошқаларнинг ҳалол меҳнатини ҳийла-найранг билан ўзлаштиради, майли, шуҳрат қидиришни касб этиб олсин... (Ш. Р.) Ойқиз айвондаги столга қалам-қоғоз чиқариб, Олимжонга хат ёзиш учун ўйланиб қолди. Узоқ ўйлаб, бюронинг тафсилотларини эсга олди, — ахир эрига ёзилаётган хатда бирор воқеани ҳам тушириб қолдириш мумкин эмас-ку! Ахир мураккаб ва масъулиятли ишга қадам қўйилар экан, оқибати тўғрисида ҳам ўйлаш керак-да. (Ш. Р.)

Биринчи мисолда автор раис ўрнида гапирган. Кейинги мисолларда эса авторнинг воқеликка муносабати баён қилинади.

ЎЗЛАШТИРМА ГАП

146-§. Ўзганинг гапи ўзлаштира гап шаклида берилиши ҳам мумкин. Бунда автор бошқаларнинг гапини грамматик ва айрим лексик хусусиятларини ўзгартган ҳолда ўзлаштириб, ҳикоя қилиб беради. Ўзлаштира гап кўчирма гапдан интонацияси ва айрим феъл формаларининг ишлатилмаслиги билан ҳам ажралиб туради. Демак феълнинг кўчирма гапда жуда кўп ишлатиладиган *деб, деди, дейди, деган эди* каби шакллари ўзлаштира гапда деярли қўлланмайди. Унинг ўрнида бу гапларда кўпроқ *айтмоқ, гапирмоқ* феъллари ишлатилади.

1) Астахов чол билан суҳбатлашини кўрдан буён орзу қил-

ганини, лекин қўли тегмаганини айтди. (О.) 2) У дала шийпонига етиб келгач, дарҳол зарур топшириқларни берди-ю, Смирновга телефон қилиб, тез етиб боришини, коммунист коммунист билан қандай сўзлашмоғи лозим бўлса, ана шундай сўзлашмоқчи эканини айтди. (Ш. Р.)

Биринчи мисолда Астахов айтди. автор гапи, чол билан суҳбатлашишни кўндан буён орзу қилганини, лекин қўли тегмаганини ўзганинг гапидир. Бунинг кўчирма гап шакли қуйидагича бўлади: Астахов айтди:—**Чол билан суҳбатлашишни кўндан бери орзу қиламан, лекин қўлим тегмайди.** (Ёки Астахов:—**Чол билан суҳбатлашишни кўндан бери орзу қиламан, лекин қўлим тегмайди,**— деди:—**Чол билан суҳбатлашишни кўндан бери орзу қиламан, лекин қўлим тегмайди**— деди Астахов.) Иккинчи мисолда У дала шийпонига етиб келгач, дарҳол зарур топшириқларни берди-ю, Смирновга телефон қилиб айтди автор гапи. Тез етиб боришини, коммунист коммунист билан қандай сўзлашмоғи лозим бўлса, ана шундай сўзлашмоқчилиги ўзганинг гапидир. Буни ҳам юқоридагича кўчирма гапга айлантириш мумкин.

Кўчирма гап, ўз составида неча гап борлигидан қатъи назар, ўзлаштира гапга айлантирилганда, биргина бирикмали содда гап ҳолига келтирилади. Ўзлаштира гапда автор гапининг бош бўлаклари (баъзан иккинчи даражали бўлаклари ҳам) сақланиб, кўчирма гап бирикмали тўлдирувчига айланади.

—**Ҳар соатни ғанимат бил,**— деди «Саксон» ота. (О.) Бу кўчирма гап ўзлаштира гапга айлантирилса, ундаги икки содда гап (1. *Сен ҳар соатни ғанимат бил.* 2. «Саксон» ота деди) бир содда гапга, кўчирма гап — бирикмали тўлдирувчига айланади: «Саксон» ота ҳар соатни ғанимат билиш кераклигини айтди.

Эргашган қўшма гап кўчирма гап шаклида берилса, кўпинча эргаш гап (шарт, равиш, тўсиқсиз, ўлчов-даража, пайт, ўхшатиш) ўзгармай, бош гап ўзлаштира гап шаклини олади. Шундай бўлса ҳам қўшма гапнинг мазмуни ўзлаштириб берилган бўлади: 1. **Ҳамма кўсаклар пишиб берса, ишимиз йирик. Мабодо куз ёмонлик қилса, ишимизнинг белига тепади,**— деди у. (О.) 2. **Қорлар ёғиб, излар босилди,**— деди мулойимлик билан Фафур. (Ш. Р.)

Бу мисолларнинг ўзлаштира гап шакли: 1. **У ҳамма кўсаклар пишиб берса, иш йирик бўлишини, мабодо куз ёмонлик қилса, ишнинг белига тегишини айтди.** 2. **Фафур қорлар ёғиб, излар босилганлигини мулойимлик билан айтди.**

Боғланган қўшма гап, айрим (юқорида кўрсатиб ўтилганлардан ташқари) эргаш гапли қўшма гаплар кўчирма гап шаклида келганда, улар бирдан ортиқ бирикмали тўлдирувчи ҳолида ўзлаштира гапга айлантирилади: **Погодин ғўзага тикилган ҳолда**

Ғурур билан гапирди:— Битта қалдирғоч келиши билан баҳор бўлмайди. Бироқ битта қалдирғоч ҳам баҳорнинг жарчиси бўла олади. Ҳалим бобо келтирган бир туп ғўза қўриқнинг семизлиги ва серҳосиллигидан далолат бериб турибди. Ана шу бир туп ғўзани Олимжонга берамиз. Олимжон Жўрабоевга кўрсатсин. Бу ҳаммадан зўр тузатиш бўлиб ҳақ эканлигимизни исботлайди. Кўм-кўк пахталаримиз ҳақ эканлигини исботлайди. (Ш. Р.) Ўзлаштира гап формаси: Погодин ғўзага тикилган ҳолда битта қалдирғоч келиши билан баҳор бўлмастлигини, бироқ битта қалдирғоч ҳам баҳорнинг жарчиси бўла олишини, Ҳалим бобо келтирган бир туп ғўза қўриқнинг семизлиги ва серҳосиллигидан далолат бериб турганлигини, ана шу бир туп ғўзани Олимжонга беражакларини, Олимжон Жўрабоевга кўрсатиш кераклигини, бу ҳаммадан зўр тузатиш бўлиб, уларнинг ҳақ эканликларини, кўм-кўк пахтазорнинг ҳақ эканлигини исботлаяжагини ғурур билан айтди.

Демак, кўчирма гап қанчалик мураккаб бўлса, уни ўзлаштира гапга айлантириш ҳам шунчалик қийинлашади.

147-§. Кўчирма гап ўзлаштира гапга айлантирилганда, унинг шаклигина эмас, баъзан стилистик хусусиятлари ҳам ўзгаради. Айниқса, сўзловчининг нутқ процессига турли муносабатини ифодаловчи сўзлар, экспрессив сўзлар (**ахир, хўш, ҳа, йўқ, хўп, майли** каби) тушиб қолади. Одатда бундай сўзлар гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган бўлади.— **Хўш, қандай янгиликлар бор?**— деди Уктам. (О.) — **Уктам қандай янгиликлар борлигини сўради.**— **Хўп, ҳозирча ана шу шийпонларнинг ўзи билан кифояланиб турамиз,**— деди Сувонқул. (Ш. Р.)— **Сувонқул ҳозирча ана шу шийпонларнинг ўзи билан кифояланиб туражаклигини айтди.**— **Ҳе, раисимизнинг ўзларига ўхшайди-ку,**— деди у. (Ш. Р.)— **У раисимизнинг ўзларига ўхшашлигини айтди.**

Айрим кириш сўзлар ўзлаштира гапда ҳам сақланиши мумкин: **Жўрабоев айтди:**— **Эҳтимол, борармиз.** (Ш. Р.)— **Жўрабоев бориши эҳтимоллигини айтди.**— **Албатта, сиздан сўраймиз,**— деди Ойқиз. (Ш. Р.)— **Ойқиз, албатта, ундан сўрашлигини айтди.**

Ундов гап, атов гап, риторик сўроқ гап ва шунга ўхшаш бошқа гапларни ўзлаштира гапга деярли айлантириб бўлмайди. **— Эҳ, аттанг, аттанг, қандай беғамлик!**— деди у жаҳли чиқиб. (Ш. Р.)— **Ойқиз билан истар-истамас, совуққонлик билан кўришди:**— **Ҳа-а, ўртоқ Умрзоқов-а, ҳе, қадрон, қандай шамол учирди?** (Ш. Р.) **Умрзоқ ота ғазаб билан кетмонни кўтарди-ю, Фафурни ургудек бўлди ва олдинга бир қадам ташлаб, шилқ этиб йиқилиб тушди, нимжон**

овоз билан қичқириб юборди:— Йўқол, дедим, йўқол, тулки! Колхозимизда сендек ифлосларга нон йўқ. Тулки оловдан кўрқади, олов эса бизнинг дилимиз. Олов... тоза... ёруғ... машъал!(Ш. Р.)— Наҳотки мен ҳақ бўлмасам, деди Уктам у ёққа-бу ёққа аста юриб, раисга қараб. (О.) Уктам каллакланган қатор тутлар билан чегараланган пахта участкасига тикилиб қаради ва хурсанд деди:— Мана пахта! Жуда бақувват, жуда текис! (О.)— Ана замон! Ана, ҳикмат!— деди „Саксон“ ота яйраб кулиб. (О.)— Эҳ Фафур... Фафур!..— деди Муротали ўз ичида, — яхшиликка ёмонлик қилинсан, номард... Бригаданинг орномуси тўғрисида, оппоқ очиладиган пахталар тўғрисида қайғурмансан. Мана, ғўзалар барча қилмишларингни айтиб турипти... Агар Алиқул шайтон маслаҳат бермаганда эди, сендай номардга ишонар эдимми? Эҳ Фафур, Фафур, қариганимда юзимни ерга қаратдинг, инсофсиз!... Энди нима деган одам бўлдим. (Ш. Р.)— Ҳамиша қўйнингни пуч ёнғоқ билан тўлғазган, яширин ва ёлғон сўзлари билан маст қилганлар кимлар? Уғрилар, туҳматчи, хушомадўйлар? Мансаб отининг раислик эгарида талтайган пайтларингда оёғингни тили билан ялашга тайёр турганлар кимлар? Бўрилар ва тулкилар эмасми!..— деди Қодиров ўз-ўзига. (Ш. Р.)— Ана холос!— кулимсираб, лекин жиддий тус! ва оҳанг билан деди Йўлдошев. (О.)

Кўчирма гапни ўзлаштира гапга айлантирганда, кўчирма гапдаги феъл кесимнинг замони деярли ўзгармайди: 1.— *Мен пахта тераёттирман*,— деди.— У пахта тераётганлигини айтди. 2.— *Мен пахта тердим*,— деди у.— У пахта терганлигини айтди. 3. *Мен пахта тераман*,— деди у. У пахта теражаклигини айтди.

Мисолларнинг биринчисида кўчирма гапда ҳозирги замон шаклидаги феъл кесим (*тераёттирман*) ўзлаштира гапда ҳозирги замон сифатдоши (*тераётганлигини*) билан, иккинчи мисолда ўтган замон формасидаги феъл кесим (*тердим*) ўтган замон сифатдоши (*терганлигини*) билан, учинчи мисолда эса ҳозирги келаси замон шаклидаги феъл кесим (*тераман*) келаси замон сифатдош формаси (*теражаклигини*) билан алмашган.

Кўчирма гапни ўзлаштира гапга айлантиришда кўчирма гапдаги феъл кесимнинг шахс қўшимчаси ёки кишилик олмоши ўзгариши мумкин.

148- §. Кўчирма гапнинг субъекти биринчи шахс кишилик олмоши билан, автор гапининг эгаси эса ҳар учала шахсдаги кишилик олмошлари (*мен, сен, у*) билан ифодаланса, ўзлаштира гап составида бу олмошларнинг бири тушиб қолади.

Мен айтдим:— (Мен) китобни ўқийман.

Сен айтдинг:— (Мен) китобни ўқийман.

У айтди:— (Мен) китобни ўқийман.

Бу гапларнинг ўзлаштира гап шакли қуйидагича:

Мен китобни ўқишлигимни айтдим.

Сен китобни ўқишлигингни айтдинг.

У китобни ўқишлигини айтди.

Кўчирма гапнинг эгаси кишилик олмошининг кўплик формаси билан ифодаланганда ҳам шундай бўлади:

Мен айтдим

Биз айтдик

Сен айтдинг

Сиз айтдингиз

У айтди

Улар айтдилар

биз китобни ўқиймиз.

Ўзлаштира гап шакли:

Мен (биз) китобни ўқишлигимизни айтдим.

Сен (сиз) китобни ўқишлигингизни айтдинг.

У(лар) китобни ўқишликларини айтди.

Кўчирма гап йиғиқ бўлиб, унинг ва автор гапининг эгаси бир хил шахс-сондаги кишилик олмоши билан ифодаланса, йиғиқ кўчирма гапдаги эга билан тусловчи бир хил бўлгани учун, уларнинг бири тушиб қолади ва кўчирма гаплик хусусиятини бир оз йўқотади.

Мен айтдим: „мен кетаман“ эмас, мен кетаман дедим.

Сен айтдинг: „сен кетасан“ эмас, сен кетасан дединг.

У айтди: „у кетади“ эмас, у кетади деди.

Кўпликда ҳам худди шундайдир.

Гарчи бундай конструкциялар кўчирма гап шаклида тузилган бўлса ҳам, уни кўчирма гап ҳисобламаймиз.

Агар автор гапининг эгаси от билан, кўчирма гапнинг эгаси кишилик олмоши билан ифодаланган бўлса, бундай гапларнинг ўзлаштирилган шаклида автор гапидаги эга ва кесим сақланади, кўчирма гапнинг эгаси қаратқичли аниқловчига, кесими -лик аффиксини олган сифатдош билан ифодаланган тўлдирувчига — қаралмишга айланади. Кўчирма гапнинг биринчи шахсидаги эга баъзан батамом қўлланмайди ёки унинг ўрнида ўзлик олмоши ишлатилади:

Карим айтди { Мен кеч қолдим.
Биз кеч қолдик.
Сен кеч қолдинг.
Сиз кеч қолдингиз.
У кеч қолди.
Улар кеч қолдилар.

Бу гапнинг ўзлаштирама гап шакли:

<i>Карим</i>	}	<i>ўзининг кеч қолган(лиг)ини</i>	} <i>айтди.</i>
		<i>бизнинг кеч қолган(лиг)имизни</i>	
		<i>сенинг кеч қолган(лиг)ингни</i>	
		<i>сизнинг кеч қолган(лиг)ингизни</i>	
		<i>унинг кеч қолган (лиг)ини</i>	
		<i>уларнинг кеч қолган(лик)ларини</i>	

Демак, бир кўчирма гап бир неча хил ўзлаштирама гапга, бир неча кўчирма гап бир ўзлаштирама гапга айланиши мумкин.

149-§. Кўчирма гап дарак характерида бўлса, ўзлаштирама гапга айлантиришда қуйидагича ўзгаради:

1. Кўчирма гапнинг кесими ўтган замон феъли билан ифодаланган бўлса, ўзлаштирама гапда шахс, сон ва замон аффикслари — ўтган замон сифатдоши аффикси **-ган**, эгалик аффикси ҳамда тушум келишиқ қўшимчаси ишлатилади. Баъзан **-ган** аффиксидан кейин **-лик** ясовчиси ишлатилади:— **Қодиров бу тадбирларни ёқлади**,— деди Ойқиз. (Ш. Р.)— **Ойқиз бу тадбирларни Қодиров ёқлаган(лиг)ини айтди.**

Кўчирма гапнинг кесими **-ган** аффиксли тарихий ўтган замон феъли билан ифодаланса, унинг замон қўшимчаси сақланиб, фақат шахс қўшимчаси тушиб қолади. Бунда эгалик ва тушум келишиқ қўшимчаси қўшилиб келади:— **Бу йил кўп пахта терганман**,— деди қиз.— **Қиз бу йил кўп пахта терган(лиг)ини айтди.**

Кўчирма гапдаги феъл кесим қўшма ҳолда бўлса (феъл + тўлиқсиз феъл шаклида тузилган бўлса), унинг кейинги элементи юқоридагича ўзгаради:— **Унга хат ёзган эдим**,— деди.— **Унга хат ёзганлигини айтди.**

Кўчирма гапни ўзлаштирама гапга айлантиришда фақат феъл кесимгина ўзгармай, эгалик қўшимчасини олган сўз ва кишилиқ олмоши билан ифодаланган бўлақлар ҳам ўзгаради:— **Менинг укам Тошкентда ўқийди**,— деди уста.— **Уста укасининг Тошкентда ўқияжagini айтди.**

Бошқа бўлақларда бу хилдаги ўзгариш деярли сезилмайди:— **Кеча келдим**,— деди Карим.— **Карим кеча келганлигини айтди.** **Институтда Каримни учратдим**,— деди.— **Институтда Каримни учратганлигини айтди.**

2. Кўчирма гапнинг кесими ҳозирги замон феъли билан ифодаланганда:

а) **-ётир**, **-япти** аффиксли формалар ўрнида **ёт+ган(лик)** + эгалик аффикси + тушум келишиқ қўшимчасини олган сўз ишлатилади: **Ўзгаларимиз барвақт гуллаётир**,— деди чол.— **Чол ўзгаларнинг барвақт гуллаётганлигини айтди.**

б) **-моқ+да** аффиксли феъл кесим эса стилистик талабга мувофиқ баъзан **-ётган (лиг)ини** формасида, баъзан **-моқ+да экан** формасида ишлатилади:—**Шаҳардан чиққан ёрдамчилар 150 килограмдан орттириб пахта термоқдалар,**— деди раис.—**Раис шаҳардан чиққан ёрдамчиларнинг 150 килограмдан орттириб пахта тераётганликларини айтди.**

в) **-а, -й** аффикслари билан ясалган ҳозирги-келаси замон феъллари гапнинг мазмуни кўпроқ ҳозирги замон билан боғлиқ бўлганда, **-ётган(лиг)ини** формасида, келаси замонга боғлиқ бўлганда, **-(а)жак(лиг)ини** ёки **-моқчи эканлигини** формасида қўлланади:—**Мен Москвада ўқийман,**— деди Дилором.—**Дилором Москвада ўқиётганлигини айтди; Дилором Москвада ўқияжаклигини айтди; Дилором Москвада ўқимоқчилигини айтди.**

3. Кўчирма гапнинг кесими келаси замон феъли билан ифодаланганда:

а) **-жак** аффиксидан сўнг **(экан)лигини** формаси қўшиб ишлатилади:—**Ўқишни тугатиб, Москвага боражакман,**— деди Халил.—**Халил ўқишни тугатиб, Москвага боражаклигини айтди.**

б) **-а (р)** аффиксли гумон феъли ўрнида шу феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формасининг жуфт шакли ҳамда **гумон, эҳтимол** сўзларининг қўшилишидан ясалган сўзлар ишлатилади:—**Меҳмонлар келиб қолар,**— деди звено бошлиғи.—**Звено бошлиғи меҳмонларнинг келиш-келмаслиги гумон (эҳтимол) эканлигини айтди.**

4. Кўчирма гапнинг кесими от кесим бўлса, ўзлаштира гапга айлантирилганда, шу от кесимдан кейин **эканлигини** ёки **-лигини** формалари қўшилади. Бу кесим составидаги тусловчи аффикслар эса тушиб қолади:—**Қўлим баланд, дилим бақувват,**— деди Умрзоқ ота. (Ш. Р.)—**Умрзоқ ота қўли баланд, дили бақувват эканлигини (бақувватлигини) айтди.**

150- §. Кўчирма гап сўроқ мазмунини ифодаласа, автор гапнинг кесими қандай феъл билан ифодаланганига қарамай, ўзлаштира гапнинг кесими фақат **сўрамоқ** феъли орқали берилади:—**Мажлис бошландими?**— деб сўради у. У сўради:—**Мажлис бошландими?** Бу гапларнинг ўзлаштирилган шакли: **У мажлис бошланган-бошланмаганини сўради.**

Сўроқ мазмунини билдирувчи сўроқ гаплар ўзлаштирилганда, унинг интонацион хусусияти деярли ўзгариб туради.

Сўроқ гап ўзлаштира гапга қуйидаги йўллар билан айлантирилади:

1. Гапнинг феъл кесими сўроқ юкламасини олганда, ўша феълнинг сифатдош формасидаги бўлишли ва бўлишсиз шаклларининг жуфтланиши ва уларга **эканлигини** ёки **-лигини** эле-

ментларининг қўшилиши орқали: — **Пахта чопиғини ўз вақтида тугатдингизми?** — деди Қарим ота. — Қарим ота пахта чопиғини ўз вақтида тугатган-тугатмаганлигини сўради.

2. Сўроқ гап сўроқ сўзларининг иштироки билан тузилиб, унинг феъл кесими ўзлаштирилганда мазмунан дарак гапларга ўхшайди. Лекин сўроқ мазмунини билдирувчи сўз сақланади: — **Қачон келдингиз?** — сўради Уктам. — Уктам қачон келганлигини сўради. **Нима учун Олимжоннинг бригадасида иш яхши?** — **Нима учун менинг ғўзаларим бўронни писанд қилмайди?** — деди Бекбўта. — Бекбўта нима учун Олимжоннинг бригадасида иш яхши эканлигини, нима учун унинг ғўзалари бўронни писанд қилмаслигини сўради.

3. Ундалмали сўроқ гапни ўзлаштира гапга айлантиришда, ундалма сўз чиқиш келишиги қўшимчасини олиб, воситали тўлдирувчига айланади: — **Раис, нима учун бошқалар қолоқ?** — деди у. — У раисдан нима учун бошқалар қолоқ эканлигини сўради.

151-§. Кесими **бор, йўқ** сўзлари билан ифодаланган кўчирма гаплар қуйидагича ўзлаштирилади:

а) кўчирма гап дарак мазмунини билдирса, ўша сўздан кейин **эканлигини** ёки **-лигини** элементлари қўшилиб келади: **Магазинда бир қанча китоблар бор, лекин дафтар йўқ,** — деди опам. — **Опам** магазинда бир қанча китоблар борлигини, лекин дафтар йўқ эканлигини айтди.

б) кўчирма гап сўроқ мазмунини билдирса, ҳар иккала сўз жуфтланиб, ундан кейин **-лигини** ёки **эканлигини** элементи қўшилади:

— **Магазинда китоб борми?**
— **Магазинда дафтар йўқми?** } — деди опам. — **Опам** магазинда китоб бор-йўқлигини сўради. — **Опам** магазинда дафтар бор-йўқлигини сўради.

152-§. Буйруқ гаплар ўзлаштирилганда, унинг буйруқ майлидаги феъл кесими иш оти формаси + эгалик аффикси + керак (лозим, зарур) + (экан)лигини шаклини олади: — **Маслаҳат эрдан чиқмасин,** — деди Дурбек. — Дурбек маслаҳат эрдан чиқарилмаслиги кераклигини айтди. — **Тезроқ кетинг бу ердан, тоға,** — деди Ойқиз. — Ойқиз тоғасига бу ердан тезроқ кетиш кераклигини айтди.

Ундалмали буйруқ гап ўзлаштирилганда, ундалма кўпинча жўналиш келишигида келиб, воситали тўлдирувчи бўлиб келади: — **Энди улар севишишсин, Муротали амаки,** — деди Янги раис. — Янги раис Муротали амакига энди улар севишиши кераклигини айтди.

Кўпинча кесими буйруқ феълининг учинчи шахс формасида бўлган кўчирма гаплар ўзлаштира гапга айлантирилади.

Биринчи шахсда келган буйруқ феълни ўзлаштирма гапга айлантириб бўлмайти, иккинчи шахснинг ўзлаштирилиши эса жуда кам учрайдиган ҳодисадир.

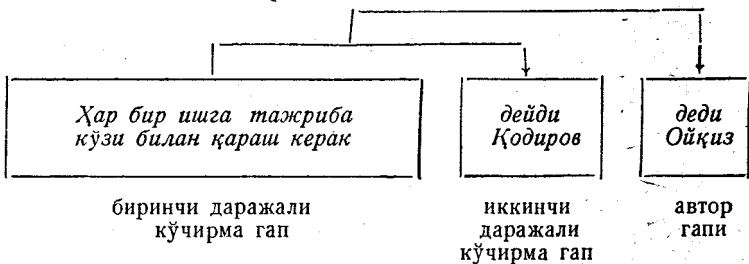
153- §. Ўзбек тилида баъзан ўзгаларнинг гапи кўчирма гап ҳолидагина эмас, «кўчирма гап + автор гапи» шаклида ифодаланиши мумкин. Кўчирма гап ичида кўчирма гап қўлланиб, қўш кўчирма гапни ҳосил қилади. Якка қўлланилган кўчирма гап автор гапи билан «кўчирма гап + автор гапи» ёки «автор гапи + кўчирма гап» типиде тузилса, қўш кўчирма гап «кўчирма гап + автор гапи + автор гапи» схемасида тузилади. Масалан:— *Қодиров ҳар бир ишга тажриба кўзи билан қараш керак дейди*, — *деди Ойқиз*. (Ш. Р.) Бу мисолда биринчи кўчирма гап («ҳар бир ишга тажриба кўзи билан қараш керак») автор гапи («Қодиров дейди») билан яна кўчирма гапни ташкил қилиб, кейинги автор гапи—«деди Ойқиз»га нисбатан кўчирма гаплик вазифасини бажарган. Унинг таркибидаги автор гапи (*Қодиров дейди*) ҳам кўчирма гаплик ҳолатига ўтган. Шундай қилиб, қўш кўчирма гап ҳосил бўлган.

Қўш кўчирма гапга яна мисол келтирамиз:

— *Чаласини китобдан ўргандим-да, тўппа-тўғри имтиҳонга бордим. „Молодец“ дейишди*, — *деди Эгамберди*. (О.) *„Сирдарёдан қуёш кўтарилади, мамлакатга нур оқади“ дейишган эди*, — *деди фахрланиб Ўктам*. (О.)

Демак, бундай гапларда биринчи даражали ва иккинчи даражали кўчирма гаплар мавжуд бўлиб, иккинчи кўчирма гап биринчи гапга нисбатан автор гапи саналса ҳам, учинчи гап охириги автор гапига нисбатан кўчирма гап ҳисобланади.

Юқоридаги биринчи мисолни схема билан қуйидагича кўрсатиш мумкин:

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

А. Қ. — Абдулла Қаҳҳор.
А. Р. — Адҳам Раҳмат.
Ас. М. — Асқад Мухтор.
Б. К. — Берди Қербобоев.
Б. П. — Борис Полевой.
Г. Н. — Галина Николаевна.
Г. — Н. В. Гоголь.
Е. Ш. — Еқубжон Шукуров.
Э. — Зулфия.
И. Р. — Иброҳим Раҳим.
И. — Ислом шоир.
«Л. у.» — «Ленин уққуни» газетаси.
Мак. — Макаренко.
М. Г. — Максим Горький.
М. Б. — Мамарасул Бобоев.
М. И. — М. Иброҳимов.
М. Т. — М. Турсунзода.
Мм. — Мирмуҳсин.
Мирт. — Миртемир.
М. Ш. — Михаил Шолохов.
«Муш.» — «Муштум» журналі.
М. — Муқимий.

Н. — Навоий.
О. Е. — Одил Еқубов.
О. — Ойбек.
Ойд. — Ойдин.
П. Т. — Парда Турсун.
П. Қ. — Пиримқул Қодиров.
Р. Ф. — Раҳмат Файзий.
С. А. — Садриддин Айний.
С. — Саид Аҳмад.
С. Баб. — С. Бабаевский.
С. Б. — С. Бородин.
«С. Узб.» — «Совет Ўзбекистони»
газетаси.
У. — Уйғун.
Ф. И. — Фозил Йўлдош.
Ф. — Фольклор.
Ш. Р. — Шароф Рашидов.
Ш. — Шухрат.
Ғ. Ғ. — Ғафур Ғулом.
Ҳ. Ҳ. — Ҳамза Ҳакимзода.
Ҳ. О. — Ҳамид Олимжон.
Ҳ. Ғ. — Ҳамид Ғулом.

АДАБИЕТЛАР

I.

- К. Маркс, Ф. Энгельс. Немецкая идеология, М., 1935.
В. И. Ленин. Философские тетради (Сочинения, 4-е изд., т. 38).
В. И. Ленин. Асарлар, 4-нашри, 20-том, 421—489-бетлар.
Основы марксизма-ленинизма, М., Госполитиздат, 1962.
Основы марксистской философии, М., Госполитиздат, 1964.

II.

- В. В. Виноградов. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка). Сб. «Вопросы грамматического строя», М., 1955.
В. В. Виноградов. Русский язык, М., 1947.
В. В. Виноградов. Вопросы изучения словосочетаний (на материале русского языка). Журн. «Вопросы языкознания», № 3, 1954.
В. В. Виноградов. О категории модальности и модальных словах в русском языке (Труды Института русского языка, том II, М., 1950).
Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский. Современный русский язык. Синтаксис, М., 1958.
А. Н. Гвоздев. Современный русский литературный язык, часть II, Синтаксис, М., 1958.
Грамматика русского языка, том II, часть I, изд. АН СССР, 1954.
Грамматика русского языка, том II, часть II, изд. АН СССР, 1954.
А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев. Русский язык, часть II, М., 1955.
И. А. Попова. Неполные предложения в современном русском языке (Труды Института языкознания, АН СССР, т. II, 1953).
Современный русский язык. Синтаксис. Под редакцией проф. Е. М. Галкиной-Федорук, М., 1957.
Н. А. Баскаков. Структура простого предложения в тюркских языках (Труды Института языка и литературы, АН Кирг. ССР, вып. VI, Фрунзе, 1956).
Н. А. Баскаков. Система спряжения или изменения слов по лицам в языках тюркской группы («Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», II, М., 1956).
Н. К. Дмитриев. Строй тюркских языков, М., 1962.
Н. К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка, М., 1948.
Э. В. Севортян. Категория сказуемости («Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», II, М., 1956).

- И. А. Батманов. Очерк синтаксиса узбекского языка, Ташкент, 1933.
 Вопросы синтаксиса тюркских языков, М., 1961.
 Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, III, Синтаксис, М., 1961.
 Исследования по синтаксису тюркских языков, М., 1962.
 Ф. Абдурахмонов. Ажратилган иккинчи даражали бўлаklar, Тошкент, 1955.
 Ф. Абдурахмонов. Қўшма гап синтаксиси, Тошкент, 1964.
 Э. Азларов. Узбек адабий тилида бир неча эргаш гапли қўшма гаплар масаласига доир (Ученые записки ТашГПИ, вып. XII, Ташкент, 1959).
 А. Г. Азизова. Условный период в современном узбекском языке (Ученые записки ТашГПИ, вып. II, Филологический сборник, Ташкент, 1954).
 А. Г. Азизова. Узбек тилида шарт ва тўсиқсиз эргаш гаплар, Тошкент, 1955.
 М. А. Асқарова. Сложные предложения с придаточным дополнительным в узбекском языке (Сб. «Вопросы синтаксиса тюркских языков», М., 1961).
 М. А. Асқарова. Боғловчисиз боғланган қўшма гаплар («Совет мактаби» журналы, 11, 1955).
 М. А. Асқарова. Сложные предложения с придаточными причины и цели (Ученые записки ТашГПИ, вып. IV, Филология, Ташкент, 1957).
 М. А. Асқарова. Аниқловчи эргаш гаплар (Ученые записки ТашГПИ, вып. XII, Ташкент, 1959).
 М. А. Асқарова. К вопросу о придаточных предложениях в узбекском языке (Труды Ташкентского государственного университета им. В. И. Ленина, вып. 211. Языкознание, Ташкент, 1963).
 М. А. Асқарова. Қўшма гапнинг кўчирма гапли тури ҳақида («Узбек тили ва адабиёти масалалари» журналы, 1, 1961).
 М. А. Асқарова. Ҳозирги замон узбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960.
 М. А. Асқарова. Боғловчи-юкламалар ҳақида («Узбек тили ва адабиёти масалалари» журналы, 4, 1962).
 М. А. Асқарова. Эргашган қўшма гапларнинг синтактик синонимикаси масаласига доир (Тошкент давлат педагогика институтининг «Илмий асарлари», 42-том, 1-китоб. Тилшунослик масалалари, Тошкент, 1963).
 М. А. Асқарова. Қўшма гап қисмларининг боғловчилар орқали бирикиши, Тошкент давлат педагогика институтининг «Илмий асарлари», 42-том, 1-китоб. Тилшунослик масалалари, Тошкент, 1963).
 М. А. Асқарова. Ҳозирги узбек тилида эргашиниш формалари (Тошкент давлат педагогика институтининг «Илмий асарлари», 42-том, 3-китоб. Тилшунослик масалалари, Тошкент, 1964).
 М. А. Асқарова. Бил сўзининг айрим хусусиятлари ҳақида («Узбек тили ва адабиёти масалалари» журналы, 6, 1962).
 Д. Ашурова, Ф. Убаева, Ҳ. Болтабоева. Гапнинг уюшган ва ажратилган бўлаklари, Тошкент, 1962.
 А. Боровков, З. Маъруфов, И. Абдуллаев, Т. Шермухамедов. Узбек тили дарслиги, II қисм, Синтаксис, Тошкент, 1964.
 Э. А. Грунина. Сложноподчиненное предложение в современном узбекском языке (Автореферат канд. диссертации), М., 1952.
 А. Г. Гулямов. Развитие узбекского литературного языка в советский период (Изв. АН УзССР, № 5, 1948).
 С. Н. Иванов. Очерки по синтаксису узбекского языка, Л., 1959.
 Х. Комилова. Гапда сўзларнинг боғланиши, Тошкент, 1955.
 А. А. Коклянова. Способы синтаксической связи слов в современном узбекском литературном языке (Автореферат канд. диссертации), М., 1953.
 А. А. Коклянова. Послелоги и служебные имена в узбекском языке (Труды Института языкознания, III, М., 1954).
 А. Н. Кононов. Грамматика узбекского языка, Ташкент, 1948.

- А. Н. Кононов. Послелог в современном узбекском литературном языке, Ташкент, 1951.
- А. Н. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960.
- М. Мирзаев. Гапда сўзлар тартиби, Тошкент, 1955.
- В. В. Решетов. Современный узбекский язык, часть 1, Ташкент, 1946.
- В. В. Решетов. Основы фонетики и грамматики узбекского языка, Ташкент, 1960.
- Х. Рустамов. Сложноподчиненные предложения с придаточным дополнительным в современном узбекском языке, (Автореферат канд. диссертации), Ташкент, 1960.
- Р. А. Сайфуллаев. Обращение в современном узбекском литературном языке, Самарканд, 1959.
- А. С. Сафиев. Главные члены простого предложения в современном узбекском языке, Ташкент, 1958.
- А. Сулаймонов. Ифода мақсадига кўра гап турлари (Труды Узбекского гос. университета, новая серия, № 91, Самарканд, 1959).
- С. У. Усмонов. Ундов гаплар, Тошкент, 1956.
- М. Шарипов. Узбек тилида кўчирма ва ўзлаштира гаплар, Тошкент, 1955.
- Т. С. Ядиханова. Порядок слов в простом предложении в узбекском языке (Автореферат канд. диссертации), М., 1954.
- Х. Гафуров. Узбек тилида атов гаплар (Труды Среднеазиатского гос. университета им. В. И. Ленина, новая серия, вып. CIV, Ташкент, 1957).
- А. Ф. Фуломов. Узбек тилида сўз тартиби («Шарқ юлдузи» журналы, 4—5, 1946).
- А. Ф. Фуломов. Содда гап, Тошкент, 1954.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Синтаксис ҳақида тушунча	5
Сўз бирикмаси	7
Сўзлар орасидаги грамматик муносабатнинг турлари	14
Синтактик муносабатларнинг ифодаланиш йўллари	20
Мослашув, бошқарув ва битишув	24
Гап	27
Гапнинг бўлақларга ажратилиши	47
Гапларнинг структура жиҳатидан турлари	49
Гапларнинг қузатилган мақсадга кўра турлари	51
Дарак гаплар	54
Сўроқ гаплар	61
Буйруқ гаплар	67
Гапларнинг эмоционалликга кўра турлари	70

СОДДА ГАП

Бир составли ва икки составли гаплар	73
Гапнинг бўлақлари	74
Бош бўлақлар	84
Эга	84
Кесим	95
Иккинчи даражали бўлақлар	120
Тўлдирувчи	120
Аниқловчи	128
Ҳол	141
Гапнинг уюшиқ бўлақлари	145
Гапнинг ажратилган иккинчи даражали бўлақлари	154
Гап бўлақларининг тартиби	158
Бир составли гапнинг типлари	167
Тўлиқсиз гаплар	180
Ундалма	183
Киришлар ва киритмалар	189
Кириш конструкциялар	190
Киритма конструкциялар	193

ҚЎШМА ГАП

Қўшма-гаплар ва уларнинг турлари	195
Боғланган қўшма гаплар	199
Умумий тушунча	199

Бириктирув боғловчили боғланган қўшма гаплар	200
Зидлов боғловчили боғланган қўшма гаплар	202
Айирув боғловчили боғланган қўшма гаплар	205
Инкор боғловчили боғланган қўшма гаплар	206
Эргашган қўшма гаплар	207
Эргаш гапларнинг бош гапга эргашиш йўллари	211
Боғловчили эргашиш	211
Боғловчисиз эргашиш	213
Эргаш гапларнинг классификацияси	216
Эга эргаш гапли қўшма гаплар	217
Кесим эргаш гапли қўшма гаплар	219
Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар	222
Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар	225
Равиш эргаш гапли қўшма гаплар	228
Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар	232
Чоғиштириш ва ўхшатиш эргаш гапли қўшма гаплар	234
Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар	238
Мақсад эргаш гапли қўшма гаплар	243
Пайт эргаш гапли қўшма гаплар	245
Ўрин эргаш гапли қўшма гаплар	254
Шарт эргаш гапли қўшма гаплар	255
Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар	260
Натижа эргаш гапли қўшма гаплар	266
Боғловчисиз қўшма гаплар	268
Боғланган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гаплар	269
Эргашган қўшма гапга синоним бўлган боғловчисиз қўшма гаплар	273
Боғловчили қўшма гапга синоним бўлмаган боғловчисиз қўшма гаплар	276
Мураккаб қўшма гаплар	277
Эргашиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар	277
Боғланиш йўли билан тузилган мураккаб қўшма гаплар	284
Боғланиш ва эргашиш йўли билан тузилган қўшма гаплар	286
Ўзга гап	293
Кўчирма гап	295
Ўзиники бўлмаган кўчирма гап	301
Ўзлаштирма гап	301
Адабиётлар	311